

ॐ भूपानसि महानसि

मराठी भाषा उद्गम व विकास

लेखक

कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, एम्. ए., बी. टी.

सशोधक, वेशवे दसर

भाषाशास्त्र, संस्कृत नाटके इत्यादि पुस्तकांचे कर्ते

The International Book Service
Publishers
POONA 4
1933

प्रथमावृत्ति १९३३

मुद्रक

रघुनाथ वासुदेव परंजपे,
"भार्यसंस्कृति-मुद्रणालय"
दिल्ली, १९८१, पुणे २.

प्रस्तावना

“मराठी भाषा—उद्गम व विकास” हा ग्रंथ आज वाचकांच्या हवाली करण्यात मला आनंद वाटत आहे. मराठी भाषेचा अभ्यास गेली १५ वर्षे जो माझ्या हातून झाला त्याचेच फळ म्हणजे हा ग्रंथ होय. ह्यात मराठी भाषेच्या स्वभावाची ऐतिहासिक व शास्त्रीय अशी पाहणी करून व त्यासबधी पौर्वात्य व पाश्चात्य विद्वानांनी केलेले संशोधन जमेट घेऊन मी माझ्या सिद्धांतांची मांडणी केली आहे. ह्या ग्रंथातील विषय सात प्रकरणात विभागला आहे. मराठी व इतर आधुनिक बोली ह्यांच्या अभ्यसनास जरूर असणारी भाषाशास्त्राची सामान्यतत्त्वे पहिल्या प्रकरणात सांगितली आहेत. दुसऱ्यात मराठीच्या उद्गमाच्या पूर्वीची तिची पूर्वपीठिका दिली आहे. गोदावरी नदीचा उगम जरी दिसला तरी गौतम ऋषीने जटा ज्या ठिकाणी आपटल्या ते पवित्र तीर्थ पाहून त्याचे दर्शन घेतल्याखेरीज पर्यटनाचे पुण्य लाभत नाही. तद्दत्त मराठी भाषामहाकिनीच्या उद्गमाच्या पूर्वीच्या पूर्ववैदिक, वैदिक, संस्कृत, पाली, प्राकृत, अपभ्रंश ह्या अवस्था मधून तिचे मूळ शोधल्याखेरीज मराठीचे संशोधन पुरे होत नाही. ह्यातील पूर्ववैदिक भाषेचा भाग पाणिनीय सूत्रे, आधुनिक भाषाचा स्वभाव व लॅटिन, लिथ्यूनियन वगैरे पुराण पाश्चात्य भाषा ह्यांच्या साहित्यामधून मिळणाऱ्या आधारावर उभारला आहे. प्राकृत भाषांचे स्वभावविशेष वररुचि, चड, लक्ष्मीधर, हेमचंद्र, मार्कण्डेय इत्यादींच्या व्याकरणांना अनुसरून देऊन पुनः प्रत्येक प्राकृत वाङ्मयात आढळून येणारे त्याचे स्वभावविशेष दिले आहेत. मराठीच्या आंतर व बाह्य घटनेत प्रत्येक प्राकृतचे अग कितपत आहे हे उदाहरणा सह दाखवून तिला जन्म देण्याचे भेय कोणत्याहि एका प्राकृतच्या वाङ्मयास न येता मराठी भाषा सर्व प्राकृत भाषांच्या व त्यातल्या त्यात महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या मिश्रणाने इ.स. ५००-७०० च्या दरम्यान कधी उद्भवली हे तिच्या प्रकरणात सांगितले आहे. महाराष्ट्र समाजातील निरनिराळे घटक उत्तर हिंदुस्थानातून आपल्या निरनिराळ्या प्राकृत बोलींसह महाराष्ट्रात

प्रस्तुत ग्रंथकर्त्यांची यादीयसेवा

१ मराठी भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा

३ Sanskrit Drama and Dramatists

२ लेखनदीपिका

संकल्पित

१ ऐतिहासिक पत्रव्यवहार (नागपुरकर भोसले)

२ मराठी वाङ्मय—उद्गम व विकास

अनुक्रमणिका

[आकडे परिच्छेदाचे आहेत]

प्रकरण पहिलें:—भाषाशास्त्राची सामान्य तत्वे पृ. १-६२

१ भाषा—व्याख्या, २ ईश्वरनिर्मित, ३ समाजनिर्मित, ४ भाषेचे मूल स्वरूप, मषेच्या उत्पत्तीची निरनिराळी मते, ५ अनुकरण, २ भावनामय उद्गार, ६ नादानुकारी अर्थ, ७ सांप्रतिक गायन, ८ प्रेमयुक्त गायन, ९ क्रीडासक्ति, १० सामाजिक सस्था, ११ भाषांचे वर्गीकरण—व्युत्पत्तीवरून, १२ आर्य भाषेच्या कुणा, १३ शब्दाच्या सवधावरून सहा प्रकार, १४ पौर्यात्य मताप्रमाणे भाषांचे प्रकार, १५ भाषेत परिणति किंवा अपभ्रंश, १६ उच्चारप्रक्रिया व तिची कारणे, १७ उच्चारप्रक्रियेचे प्रकार, १८ उत्सर्ग, १९ अर्थप्रक्रिया, २० ध्वनि व सवैत, २१ शब्दाच्या तीन शक्ति. २२ अर्थविस्तार, अर्गसकोच व इतर प्रकार, २३ शब्दाची येरजार, २४ शब्द व समाज, २५ पोट भाषा, २६ त्याचा उपयोग, २७ व महत्त्व, २८ वर्तमानकालीन भारतीय भाषा परिशिष्ट २ ग्रिम सिद्धांत.

प्रकरण दुसरें —मराठीची पूर्वपीठिका पृ. ६३-१२४

२९ वेदपूर्वकालीन भाषा, तिचे वादनय, ३० आर्योचे वसतिस्थान ३१ आर्यभाषेचे नांव, ३२ पूर्ववैदिक भाषेची वर्णप्रक्रिया स्वर, ३३ सयुक्त स्वर, ३४ वृद्धि, ३५ 'अ' ची तीन स्वरूपे, ३६ विसर्ग, ३७ व्यंजनप्रक्रिया, ३८ प्रत्ययप्रक्रिया, ३९ विभक्ति, ४० प्रातिपदिक, ४१ काही चमत्कारिक प्रयोग, ४२ संस्कृत, ४३ वैदिक, ४४ पाणिनीय संस्कृत ४५ नामविभक्ति, ४६ आख्याताविभक्ति, ४७ संस्कृत बोली, ४८ प्राकृत भाषा—महत्त्व, ४९ उपपत्ति, ५० त्याचे पुगणत्व, ५१, ५२, प्राकृत भाषांचे प्रकार, ५३ त्याचा प्रदेश, ५४ उच्चारदृष्ट्या त्याचा क्रम, ५५ त्याचा उत्पत्तिकाल, ५६ वर्णप्रक्रिया पाली, ५७ प्राकृत वर्णप्रक्रिया, ५८ पालीचे प्रत्यय, ५९ प्राकृतचे प्रत्यय, ६० पाली व प्राकृतमधील भेद

६१ प्रत्येक प्राकृतच्या टट्टक लुणा, ६२ गाथा भाषा, ६३ अपभ्रंश-
६४ त्यांचा काल, ६५ प्रकार, ६६ यादव, ६७ वर्णप्रक्रिया-स्वर,
६८ व्यंजन, ६९ संयुक्त व्यंजन, ७० प्रत्ययप्रक्रिया-नाम, ७१ क्रियापद
परिशिष्ट. भाषांचा वंश.

प्रकरण तिसरें:—मराठी भाषेची उत्पत्ति पृ. १२५—१७६

७२ भाषा-प्रांत व लोक, ७३ साहित्यिक भाषा, ७४ भाषेचे अंत-
रंग, मराठीच्या उत्तरीसंबंधी मते, १ वेदसमकालीन बोली, २ संस्कृत, ३
आलभाषा, ४ निरनिराळ्या प्राकृत, ७५ निरनिराळ्या प्राकृतमधून मराठीत
आलेल्या लक्षणा १ पाली, २ पेशाची ३ मागधी, ४ अर्धमागधी, ५
माहाराष्ट्री, ६ अपभ्रंश, ७ संस्कृत, ७६ मराठी सर्व प्राकृतांच्या मिश्रणा-
पासून बनली. ७७ मराठीचा उत्पत्तिकाल, शानेश्वरी व इतर यादवकालीन
शिलालेख:— १ उमठेश्वर, २ पूर, ३ पंढरपूर, ४ नेशास, ५ आंबेजोगाई,
६ पाटण, ७ परळ, ८ राजीमतीप्रबोध, ९ उरमनावाद, १० पळवदेव,
११ मानसोह्यास, १२ श्रवणवेल्लगोळ, १३ इतर जुने लेख, १४ अपभ्रंश-
काव्यप्रयोग, १५ नारदस्मृति, मराठीच्या उत्पत्तिसंबंधी सिद्धांत, ७८ महाराष्ट्राची
वसाहत, दक्षिणापथ, ७९ महाराष्ट्राचे तीन विभाग कोंकण, विदर्भ व दण्डका-
रण्य, ८० पाणिनिपूर्व वसाहत-नाग व इतर लोक. ८१ आर्योंची वसाहत
८२ बुद्धकालीन लोकक्रांति. ८३ पाणिन्युत्तर वसाहत, १ माह्यण, २
महाराष्ट्रिक, ३ राष्ट्रिक, ४ वैराष्ट्रिक, ५ रूपजीविक, अध्मक, ६ भोज, पाण्ड्य
इ. ७ आभीर. ८४ लोकक्रांतीबरोबरची भाषाक्रांति. ८५ महाराष्ट्राचा
इतिहास:—मौर्य, आंगभृत्य, त्रिकूटक, वात्साटक, कलचूरी, चाळुक्य, राष्ट्रकूट,
चाळुक्य, जाषव. परिशिष्ट एका-वाक्याचे निरनिराळे रूपांतर.

प्रकरण चौथें:—मराठीचे कालिक भेद पृ. १७७—२४१

८६ यादवकालीन मराठी, ८७ आद्य साहित्य, ८८ यादवांचे
मराठीत उत्तेजन, ८९ सनातनी व महानुभाची संत, ९० वर्णप्रक्रिया-स्वर,
९१ व्यंजन, ९२ नामविभक्ति प्रत्यय, ९३ क्रियापदाचे प्रत्यय, ९४
अन्य भाषांची संबंध-कानडी, तेलुगु. ९५ यादवकालीन भाषेचे नमुने,

९६ महामनीकालीन मराठी, ९७ त्या काळातील कवि, ९८ भाषेचे स्वरूप वर्णप्रक्रिया व प्रत्ययप्रक्रिया याचे तर्क, ९९ अन्य भाषांशी संवध—पारशी, १०० बहामनीकालीन मराठीचे नमुने, १०१ शिवकालीन मराठी, १०२, १०३ स्वर, व्यजनप्रक्रिया, १०४ प्रक्रियेचे सिद्धांत, १०५ प्रत्यय—नाम, सर्वनाम, १०६ क्रियापदें, अव्ययें, १०७ शिवकालीन प्रयोग, १०८ — ११०, पारशीमराठीचें द्वंद्व, १११ इतर भाषा, ११२ शिवकालीन भाषेचे नमुने, १२३ पेशवेकालीन मराठी भाषेची अनास्था, १२४ पेशवाईतील लेखक व कवि १२५ वर्णप्रक्रिया—स्वर, १२६ व्यजने, १२७ सिद्धांत, १२८ नामविभक्ति, १२९ क्रियाविभक्ति, १२० त्यावरून अनुमानें, १२१ शब्दविशेष, १२२ प्रयोगविशेष, १२३ पेशवेकालीन मराठीचे नमुने, १२४ आंग्लकालीन मराठी, १२५ तिच्या खुणा, १२६ लेखक.

प्रकरण पांचवें:—मराठीचे प्रांतिक भेद पृ. २४२—२८९

१२७ मराठीचें क्षेत्र व प्रांतिक भेद, १२८ उत्तर कोंकणाचे प्रात-भेद, जातिभेद, १२९ व्यवसायाप्रमाणे पडणारे भेद, १३० उपभाषांचे प्राचीनत्व, १३१ चित्पायनी उच्चार, प्रत्यय, नमुना, १३२ कुडाळी व गोमतकी-क्षेत्र, स्वभावविशेष, प्रत्यय, नमुने, १३३ दक्षिण कोंकणी—खेल, उच्चार, प्रत्यय, शब्दप्रयोग, नमुना, १३४ वऱ्हाडी—क्षेत्र, उच्चार, प्रत्यय, १३५ इळवी, वऱ्हाडी भाषेतील शब्द, वऱ्हाडी, नागपुरी, रायपुरी भाषांचे नमुने, १३६ खानदेशी—अदिराणी भाषा क्षेत्र, बोलणारे लोक, स्वरप्रक्रिया, प्रत्यय, नमुना, १३७ मराठीचे इतर भेद, मध्यवर्ती मराठी, १३८ छियाची भाषा, शब्द व प्रयोग, १३९ मुलाची भाषा—उच्चार व प्रयोग, नमुने, १४० गणभाषा, १४१ शिष्टभाषा परिशिष्ट—प्रांतिक भेदांचा तौलनिक तक्ता.

प्रकरण सहावें.—मराठीची वर्णप्रक्रिया पृ. २९०—३२५

१४२ महाभाषांच्याची उच्चारशुद्धि, १४३ मराठीतील उच्चार—वर्ण, १४४ मराठीतील स्वतंत्र उच्चार, १४५ स्वध्रुवप्रक्रिया, व्यजनप्रक्रिया, अल्प-प्राणकठोर, महाप्राणकठोर, अल्पप्राणमृदु, अनुनासिक अर्धस्वर, ऊष्मे, १४६ आंगसून निघणारे चौदा सिद्धांत, १४७ अनुस्वार, अनुच्चारत अनु

स्वार; इतर भाषांतील अनुषारित वर्ण, १४८ आपात-इतिहास, वैदिक, आकृत, आपाताचे परिणाम, त्याचे नियम, १४९ संयुक्त व्यंजन, १५० वर्णागम, १५१ वर्णलोप, १५२ वर्णव्यत्यास, १५३ समानोच्चारितवर्णलोप, १५४ परकी भाषांतील उच्चारचा परिणाम-कानटी, मूर्धन्य, १५५ दन्त्यतालव्य, १५६ फारसी उच्चार १५७ इंग्रजी उच्चार १५८ पोर्तुगीज उच्चार.

.. प्रकरण सातवें:—मराठीचें व्याकरण पृ. ३२६-३८४

१५९ रूपसमृद्धि कशी कमी झाली, १६० शब्दाचे प्रकार, १६१ विभक्तिप्रत्यय, १६२ प्रथमा-प्रत्ययांची उपपत्ति, १६३ द्वितीया-सप्रत्यय व अप्रत्यय, १६४ तृतीया-नऊ प्रत्यय व त्यांची उपपत्ति, ने, ऐ, इं, शी, नी, क्षी, क्षी, आ, 'मि' १६५ चतुर्थी, सामान्य विभक्ति, प्रत्यय स, सी, ल्य, तै, १६६ पंचमी-प्रत्यय, १६७ षष्ठी-विभक्ति मानावी की न मानावी. १६८ 'च' ची उपपत्ति, १६९ सप्तमी, १७० उपपदविभक्ति १७१ सामान्यरूप, १७२ सामान्यरूपाची उपपत्ति-षष्ठी, चतुर्थी-सार्वनामिक प्रत्यय, १७३ सर्वनाम, १७४ प्रकार, पुरुषवाचक-उपपत्ति, १७५ दर्शक, १७६ प्रसार्थक 'कोण' ची उपपत्ति, १७७ सार्वनामिक विशेषण, १७८ संख्यावाचक विशेषण, १७९ क्रियाविशेषण, १८० क्रियारदविचार, १८१ घातुचें वर्गीकरण, १८२ प्राकृत वात्वादेष, १८३ मराठी घातु, १८४ संयुक्त क्रियापद, १८५ रीतिभूतकाल, १८६ भूतकाल, १८७ वर्तमान काल, १८८ भविष्यकाल, १८९ आशय, १९० कृदन्तः—व्ययी, अव्ययी, १९१ प्रयोग, १९२ कर्मणि प्रयोग, १९३ ग्रामिक मराठीचें स्वरूप, १९४ परकी भाषांतील व्याकरणाविशेष, १९५ शब्दसिद्धि-तद्विप्रत्यय. परिशिष्ट—आन्तर व बाह्य प्राकृत.

मराठी भाषा

उद्गम व विकास

प्रकरण पहिले

भाषाशास्त्राची सामान्य तत्त्वे

१ भाषा हा शब्द भाषा [भाषा शब्दे (शोळणें या अर्था)] ह्या घात-पाखट आला आहे. भाषा म्हणजे ध्वनींचा समूह. ह्या ध्वनींचा उपयोग मानवी व्यवहार सुकर करण्याकडे करतात, म्हणूनच भाषा हे व्यवहाराचे मुख्य साधन ठरते. मनुष्याच्या ज्या काही जातिरु वृत्ति आहेत त्यामध्ये ध्वनि उत्पन्न करणे ही एक वृत्ति आहे, खरे पाहिले असता ही वृत्ति सर्व प्राण्यांना साधारण अशी आहे. मानवाने उत्पन्न केलेला आवाज आणि इतर प्राण्यांनी उत्पन्न केलेला आवाज त्यामध्ये एक परक आहे. आवाजाना किंवा ध्वनींना एक व्यवहारोपयोगी अर्थ देणे, ध्वनि आणि वस्तु ह्यांचे साहचर्य साधणे, किंवा ध्वनींना 'संकेत' उत्पन्न करणे हे मनुष्याच्या यावृत्तीतच शक्य आहे. इतर प्राण्यांना आपल्या स्वताच्या ध्वनींना व्यवहारोपयोगी असा अर्थ किंवा 'संकेत' देता येत नाही. मनुष्याच्या ज्या निरनिराळ्या व्याख्या काही तत्त्ववेत्त्यांनी केल्या आहेत, त्यात 'मनुष्य हा बोलणारा प्राणी आहे' अशी एक व्याख्या आहे ती ह्याच दृष्टीने केली आहे. ध्वनि उत्पन्न करणे हे जी इतर प्राण्यांना साबले तरी त्या ध्वनींना क्रम देणे, त्याच्यात अर्थ भरणे, त्याचे पौर्वापर्य साधणे बगैरे बाबींसाठी जे एक बौद्धिक सामर्थ्य लागते ते इतर प्राण्यांच्या अर्गी नसते. इतर प्राण्यांच्या जीवनापेक्षा अधिक सौख्यस्तर, सुखकर, आनंददायक अशा प्रकारचे

आपले जीवन मनुष्याला ह्या त्याच्या भाषेच्या साहाय्याने करता येते. व्यवहारसौकर्याची इतर साधने हात, डोळे, तोंड इत्यादि अवयवांच्या हालचाली, चिन्ह, चिप्रे बंगरे जरी असली तरी त्या सर्वांपेक्षा अधिक सोयीस्कर असे साधन म्हणजे भाषा होय, व ती मानवाभित आहे.

ईश्वराने आपली प्रत्यक्ष प्रतिमा म्हणून जरी मनुष्यप्राणी निर्माण केला असला तरी व त्याला वर निर्दिष्ट केलेली शक्तीची देणगी दिली असली तरी त्यायोगे भाषा ही ईश्वरी देणगी ठरत नाही. भाषेमध्ये ईश्वरकर्तृत्व केवळ ध्वन्युत्पत्तिपुरतेच आहे. ध्वनीनंतरची भाषेची सर्व उभारणी मानवकर्तृक आहे.

२ अशी यस्तुस्थिति असता पूर्वीच्या सर्व धर्मग्रंथांत भाषा ही ईश्वरनिर्मित असल्याची वर्णने आहेत. बहुतेक धर्मांच्या ग्रंथांत उत्पत्तिक्रमांत विश्वातील यच्चावत् यस्तु उत्पन्न करतांना परमात्म्याला —“स ऐच्छत बहु स्याम्” —पुष्कळ होण्याची इच्छा झाली, त्याने प्रत्येक वस्तूंत आपला अंश घातला व सर्व सृष्टीची उभारणी केली असे वर्णन आहे. सर्व वस्तूंच्या अगोदर भाषेची उत्पत्ति झाली आणि तिने सर्व वस्तूंना नामधेय दिली असे ऋग्वेदांत वर्णन आहे. उत्पत्तिक्रमांत आत्म्यास प्रधानपद देऊन त्यापासून आकाश, आकाशापासून वायु, वायूपासून इतर सर्वे असा क्रम सांगितला आहे. मनुस्मृतीमध्ये पहिल्या अध्यायांत हाच क्रम दिला आहे.

“मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिद्धया ।

आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दं गुणं विदुः । १-७५

विराट्पुरुष मन उत्पन्न करतो आणि तें मन नानाविध अशी सृष्टि उत्पन्न करतें. आपल्या इकडच्या पौरस्त्य ग्रंथांत ईश्वराने भाषा उत्पन्न केली असे प्रत्यक्ष वर्णन नसून भाषेचे भळ जो शब्द किंवा ध्वनि किंवा स्फोट तोंड उत्पन्न केला असे वर्णन आहे. आरभ्यक ग्रंथांत वाणीच्या उत्पत्तीचे वर्णन बरेच विस्तृत आढळते. पुढे उपनिषत्काली वाणी व तिचे विवेचन ह्यास अधिक महत्त्व दिलेले आढळते. ऋग्वेदादि

वाक्मयाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे किंवा ऋग्वेद म्हणजेच तेवढे स्वांगले वाङ्मय अशी समजूत असल्यामुळे ऋग्वेद म्हणजे वाणी अशी समजूत होऊन बसली. “अथाध्यामं वागेवकुं प्राणः साम” किंवा “वाग्वाच नाम्नो भूयसि वाग्वा ऋग्वेदं विशापयति” ह्या विधानाच्या मुळाशी तीच समजूत आहे. मन, प्राण आणि वाक् ही तीन तत्वे आत्म्याने आपल्याला भन्न म्हणून निर्माण केली. “यः कश्च शब्दो वागेव सा” आणि “त्रयो लोका एत एव वाक्” असल्या वाक्यांत वाणीची आणि भाषेची व्याप्ति किती समजली जात होती हे दिसून येते. “सर्वेषां वेदानां वागेकायनम्” झाल्यावरून सर्व वैदिक वाङ्मयाची गति म्हणजे वाणी इतकी वाणीची व्याप्ति वाढली. बृहदारण्यकोपनिषद् व काही व्याकरणग्रंथांत वाणीस कामधेनु कल्पिली आहे, व स्वादाकार, वषट्कार, स्वधाकार हे तिचे स्तन व त्यावर देव व पितर अशा चोनि पोसल्याचे वर्णन आहे.

सिस्ती मताप्रमाणे आदिमानव जो अँडम तो ईश्वराचा पुत्र असून ईश्वराने सर्वोपरिपूर्ण अशी भाषा त्याच्या उपयोगासाठी त्याच्या स्वाधीन केली. पृथ्वीवर असलेल्या घुळीच्या कणापासून त्याचे शरीर तयार करून त्यांत जीवितसार ओतले. त्याच्या उपयोगासाठी व सुखासाठी त्याने ‘प्रकाश असू दे’ असे म्हटले आणि जिकडे तिकडे प्रकाश झाला. “भाषा असू दे” असे म्हटले आणि भाषा तयार झाली. अशा तऱ्हेचे ईश्वराच्या इच्छेनेच सर्व विश्वाची उभारणी झाल्याचे वर्णन बायबलच्याच उत्पत्तिकथांत आहे. सर्व पृथ्वीवर एकच भाषा व बोली होती आणि बाबेल येथे सर्व पृथ्वीवरील भाषांचा घोटाळा होऊ लागला म्हणून ईश्वराने निरनिराळ्या देशात त्या फेकल्या.^१

अशा तऱ्हेची कोठे आलंकारिक तर कोठे भद्रामय अशी भाषेच्या उत्पत्ती-संबंधी वर्णने आढळतात. मनुष्याचा स्वभाव कितीही भद्राळ असला तरी परिवह, पूर्ण व सांग झालेली भाषा ईश्वराने मनुष्याच्या ताब्यात दिली ह्या सिद्धांतावर सगळ्याच राष्ट्रीय युगांत विश्वास बसणे शक्य नाही. ईश्वराने सर्व शब्दांचा कोश सोडाव तयार केला होता की, जो त्याने आपल्या

आयदल्या लेकरांस दिला ! लहान मूल असे आपली भाषा आपल्या अनुभवाने दळदळ वाढविते तसेच मानवांच्या आय समाजाने भाषेची पहिली पुंजी दळदळ भोवतालच्या परिस्थितीच्या व समाजातील इतर घटकांच्या साहाय्याने वाढविली हे उघड आहे.

३ भाषेच्या उत्पत्तीचा उलगडा करतांना आणखी एक दुसरी उत्पत्ति पुढे मांडण्यांत येते. “ कदाचित् भाषा ही ईश्वराची देणगी नसेल, परंतु सृष्टि उत्पन्न झाल्याबरोबर जो एक मानवांचा आय समाज तयार झाला त्याने आपआपसांत समा भरवून त्यांच्या नेत्याने म्हणजे राजाने व्यवहाराच्या सोयीकरिता कांही शब्दांचा समूह तयार करून कांही तरी नियमाने बोली बांधून भाषेसंबंधी आरंभ केला असावा ”. ह्या उत्पत्तीतहि पारसे तथ्य नाही. कोणी जुलुमाने रुढि पाहूं शकत नाही व भाषेच्या बाबतीत राजाला रुढि पाडता येत नाही. शब्दाचा संकेत उत्पन्न करणे म्हणजे एक प्रकारची रुढि पाडणे आहे व हे राजाच्या आवाक्याबाहेरच आहे. धर्माच्या बाबतीत रुढि पाडता येईल. राजकीय बाबतीतहि एका मनुष्याचा शब्द कायदा म्णून पाळला जाईल. परंतु भाषेच्या बाबतीत धार्मिक सत्ता अथवा राजसत्ता अगदी लंगड्या पडतात. अमक्याने अमका शब्द अमक्या प्रकारानेच उच्चारिला पाहिजे, अमुकच श्यर काढला पाहिजे, अमक्या शब्दाला अमुकच एक अर्थ पाहिजे असा नियम करणे कठीण आहे. भाषादेवीचा संचार नेहमी स्वरवृत्तीने चाललेला असतो. तिला कोणाचीहि बंधने सहन होते नाहीत. पार तर ती आपल्या भक्तांना आपल्या अंगावर नानातन्हेची भूषणे घालून आपल्या नेत्रांचे वारणे वेढण्यास मुभा देईल. ती कोणा राजाची, धर्मशुरूची अथवा विशिष्ट समाजसमूहाची इतकेच नव्हे, तर प्रत्यक्ष ईश्वराचीहि सत्ता कणूल करीत नाही. भाषेच्या घटनेस लागणारे ध्वनि उत्पन्न करण्याची शक्ति मनुष्यास ईश्वराने दिली. व ध्वनि उत्पन्न केल्यानंतर त्या ध्वनीवर व्यवहारोपयोगी अशा अर्थाचा आरोप किंवा संकेत उत्पन्न करणे हे मनुष्याने दळदळ करून भाषा पूर्ण व साम्य अशी बनवली. आता संकेत उत्पन्न करणे किंवा शब्दांना अर्थ देण्याची क्रिया तरी कशी झाली हे पाहू.

४ आवाज उत्पन्न करण्याची शक्ति मानवाप्रमाणे इतर प्राण्यांमध्येहि

ईश्वराने उत्पन्न केली आहे. परंतु त्या घ्वर्नीना अर्थ चिकटविणे, हे त्या इतर प्राण्यांना साधत नाही. हे काम मनुष्यच फक्त करू शकतो. मानव-प्राण्यांचा विशेष काय तो हाच. आवाज उत्पन्न करताना त्याच्या मार्गांत मुखातील इंद्रियांच्या साहाय्याने अदृश्यले ठेवले म्हणजे त्याच एका आवाजाचे निरनिराळे प्रकार उत्पन्न होतात. आवाज उत्पन्न करण्याची मनुष्याची इंद्रियेहि त्याच्या इतर इंद्रियांवरोबर इच्छू उक्तात सारी आहेत. एक काळ असा होता की, त्या वेळेस मनुष्यहि इतर प्राण्याप्रमाणे एकच स्वर उत्पन्न करीत होता. जसजसे दिवस जात चालले तसे त्याला त्या एकतानी स्वरान्या साहाय्याने मुख व दुःख दाखविता येऊ लागली. मनुष्याने प्रथम ठसप केलेला जो आरोदन अथवा आरटन स्वर तो भाषेचे मूल (आद्य-स्वरूप) म्हणण्यास हरकत नाही; भाषेचे बीज त्यांतच आहे; भाषेचे गर्भावस्थेतील स्वरूप त्यांत आहे. ह्या आरोदन किंवा आरटन एकतानी सुराचे निरनिराळे प्रकार उत्पन्न झाले. त्याची पुनरावृत्ति, कमी अधिक प्रमाणात होणारे त्याचे न्दस्वदीर्घ उच्चार हे भाषा उत्पन्न करण्याचे मनुष्याचे प्रथमचे प्रयत्न असावेत. पारिव्या मनुष्याचा किंवा मानवी समाजाचा प्रथमचा शब्दकोश म्हणजे ह्या एकतानी सुराचे पांच किंवा सहा प्रकार, इतक्यापुरताच असला पाहिजे. त्या प्रकारांनी अंतःपरणातील भावना दाखविता येत असा-यात. त्या आद्यमानवांच्या गरजाहि योश्याच म्हणजे ज्याच्यावर जीविताचे भक्षित अवलंबून राहण्याचे अशाच स्वरूपाच्या—उदाहरणार्थ क्षुत्, तृष्णा, भय, आशा, इच्छा, सुख, दुःख इत्यादि—असल्यामुळे त्या भावना दाखवि-ण्यासाठी आरटनांच्या एकतानी सुराचे निरनिराळे प्रकार त्याने उत्पन्न केले असावेत. भाषारूप नदीचा उगम आणि तिच्या उगमाजवळची अल्पशी पाण्याची पार ही अशा स्वरूपाची होती. आता ह्यापुढचा तिचा झालेला विस्तार क्रमाने पुढे पाहू.

. कोणत्याहि भाषेच्या रहस्येच्या सुधारलेल्या व संपूर्ण अशा स्वरूपावरून भाषेच्या मूल उद्गतीची कल्पना येणे अशक्य आहे. दिवसानुदिवस पाद-णाच्या ज्ञानवृद्धीवरोपर भाषावृद्धि होत असे व अशा रीतीने मूळावर इतके थर साचत जातात की, मूळावरहूनची माहिती पार गुप्त जाते. भाषेच्या टसलीसंबंधी निरनिराळे विद्वान् पाश्चात्य भाषाकोविदांनी मांडले

आहेत. त्यांपैकी महत्त्वाचा सिद्धांत म्हटला म्हणजे भाषेची उत्पत्ति व वाढ 'अनुकरण' ह्या मानवी जातिके वृत्तीवरून झाली आहे हा होय. हा सिद्धांत डॉ. गायगर ह्या भाषापंडिताने प्रथम मांडला. कुत्रा, मांजर, कावळा इत्यादि परिचित प्राण्यांचे स्वरानुकरण करूनच त्यांना नामाभिधान देण्याची प्रवृत्ति लहान मुलांच्या भाषेत आपण पाहतो. व हीच प्रवृत्ति आद्यभाषेच्या वावर्तीत असली पाहिजे. 'धौध' म्हटलें म्हणजे मांजर, 'हम्मा' म्हणजे गाय, 'काव' म्हणजे कावळा, इत्यादि त्या त्या प्राण्यांची कल्पना येण्यास व त्यांना योग्य 'नांव' मिळण्यास हे त्यांच्या ध्वनीन्यासारेखे शब्दच कारणीभूत होतात. 'कुत्रा किंवा गाढव' ह्या प्राण्याचे वाचक शब्द भाषेत नाहींत आणि त्या प्राण्यासंबंधाची कल्पना तर बोलणाऱ्यास दुसऱ्याला कळवायचाची आहे. अशा स्थितीत तो ती कशी कळविणार ? त्या त्या प्राण्यांची विवेकें काढून व क्रिया त्यांच्या एखाद्या अंगाविशेषाची उदाहरणार्थ-शेपूट हलविणे, फुरफुरणे ह्याची लूण करून त्या त्या प्राण्याची कल्पना आणून देता येईल हे खरे. पण हे सर्व मार्ग 'ध्वनिभाषा' नव्हत. ध्वनिभाषा म्हणजे ह्याचे दर्शक असे त्यांना प्रतिशब्द पाहिजेत. कुम्याचा जो 'भो भो' मुंकाण्याचा स्वर किंवा गाढवाच्या त्रिकाळण्याचा स्वर, ह्या स्वराच्या साहाय्याने त्या प्राण्यांना नांव मिळते. लहान मुलांची भाषा तर असल्या ध्वन्यनुकरणजन्य शब्दांचीच बनलेली असते. नामांच्याच वावर्तीत ह्या ध्वन्यनुकरणतत्त्वाचा प्रभाव दिसून येतो असे नाही, तर क्रियेच्या वावर्तीतहि दिसून येतो. क्रियेच्या प्रतिध्वनीवरूनहि त्या क्रियेला योग्य नांव मिळते. उदाहरणार्थ, ताडकन् मारणे, टारकन् फाडणे, मुळकन् जाणे, मुळमुळ रडणे, पाऊस सिमसिम पडणे, सपाटणे, क्षयाटणे, टोकणे, बाबलणे संसालणे, वगैरे सर्व क्रियापदे त्यांच्या ध्वनीवरूनच रूढ झाली आहेत. मुसमुसणे, फुणफुणणे, तणतणणे, मणमणणे यासारखे मानवी विकारामुळे उत्पन्न झालेल्या क्रियाप्रतिध्वनीसून बनलेले शब्द वाच वर्गात पडतील. सारांश, भाषोत्पत्ति व भाषाविस्तार यांना हा अनुकरण-किंवा प्रतिध्वनि-सिद्धांत बराच लागू पडतो. ह्या सिद्धांतास मॅन्समुस्टरने Bow-wow Theory असे नांव दिले आहे.

७ भाषेला जन्माला आणण्यास व पुढे तिचे संगोपन करण्यास स्वराणुकरण

कितीही कारणीभूत झाले तरी ते एकटेंच तेवढें भाषेच्या उत्पत्तीचें कारण आहे असें म्हणता येणार नाही. भाषेतील सर्व शब्दांची ह्या एका कारणाने उत्पत्ति लागू शकत नाही. एखादा पक्षी रेंव रेंव असा आवाज करतो म्हणून त्याला कारडव म्हटलें दुसरा 'कु' 'कु' असा शब्द करतो म्हणून त्याला कुक्कुट म्हटलें माजरास कोणी तोंड साफ करताना पाहिलें म्हणून त्याला माजोर म्हटलें. ते भेंव, भेंव, असा शब्द करते म्हणून त्याला माऊ, माऊबाई, मनुबाई इत्यादि नावाने संबोधिलें. हे सर्व सरे आहे पण ह्या सदराखाली न येणारे शब्द पुष्कळ आहेत. सजीव प्राण्यांच्या वायतींत प्रत्यक्ष स्वरोत्पादन, व त्या स्वरांचें अनुकरण व त्याप्रमाणे त्याला नांव ह्या गोष्टी शक्य तरी आहेत पण निजोव अचेतन पदार्थांच्या वायतींत हें काही शक्यच नाही. शिवाय भावना, इच्छा, भय इत्यादि विचारवाचक शब्दांची उत्पत्ति कशी लावाय्याची व त्यांना नांवें कशी द्यावयाची? तेव्हा अशा ठिकाणी पदार्थांना योग्य नामाभिधान देण्याचें काम मनुष्याची भावनामय प्रवृत्ति करते. एका उदाहरणाने हें जास्त स्पष्ट होईल भाषा अप्रगत नसणाऱ्या पहिल्या माणसाने ज्या वेळेस अरण्यात लाडगां किंवा तसलाच एखादा हिंस्र प्राणी आपल्या स्वताकडे यत्नांना पाहिला असेल त्यावेळीं भीतीने गागरून जाऊन त्याच्या तोंडावरून पाहिला शब्द कोणता बाहेर पडला असावा! अतः करणाऱ्या वृत्तीवर जरूरदस्त घफा बसल्यामुळे बांहीतरी भावनाप्रेरित व विकारप्रधान असा शब्द बाहेर पडणार ह्यांत काही वाद नाही. तो मनुष्य काय ओरडला असेल! लाडगा! लाडगा! लाडगा! असे ओरडला किंवा धावा! धावा! असे ओरडला! किंवा आला! आला! असे ओरडला? कांहीतरी ओरडना हे स्वरा जे काही भावनाप्रधान किंवा विकारप्रधान ओरडला त्यास उद्गारवाचक म्हणावयास हरकत नाही. 'लाडगा, आला, धावा' इत्यादि स्फोटशब्द हे व्याकरणाच्या नियमानें नाम किंवा क्रियापद असले तरी ते ज्या भावनेने उच्चारिले गेले त्या दृष्टीने ते उद्गारवाचकच ठरले पाहिजेत. कांही विशिष्ट विकाराच्या पगडा बसून मनुष्य जे उद्गार काढतो ते भाषेच्या उत्पत्तीच्या मुळाशी आहेत 'शि। शि। छे। छे। अबब, अरेरे' इत्यादि भावनाप्रधान उद्गारवाचक शब्द आहेत. अशा रीतीने भाषेच्या उत्पत्तीचें व पाद्रीचें कारण ही भावनाप्रधान शब्द उत्पन्न करण्याची मानवी शक्ति आहे

है. बड आहे. काही ठिकाणी हा 'भावनामय उद्गार सिद्धांत' (Pooh Pooh Theory) लागू पडत नाही. "विकारप्रावल्यामुळे तोंडातून शब्द बाहेर पडत नाहीत। त्या परिस्थितीत भाषाच खुंटते, तेव्हा तिची उत्पत्ति व वाढ कशी होणार?" या मुद्यावर बरील सिद्धांतास विशेष करण्यांत जरी येतो; तरी भाषेतील काही शब्द भावना किंवा विकार ह्यांच्या प्रावल्याने तयार होतात हे खरे आहे. व त्याच दृष्टीने व तितक्या पुरतचा भावनामय उद्गाराचा हा सिद्धांत भाषेच्या मुळाशी ठेविला आहे.

६ भाषेच्या उत्पत्तीचे आदकारण जे अनुकरण म्हणून वर दिले आहे त्याची चेष्टा करण्याच्या हेतूने त्याला 'भौ भौ' (Bou-bou) असे निदाव्यंजक नांव मॅक्समुल्लरने दिले. त्याला हा सिद्धांत मान्य नसल्यामुळे त्याने भाषेच्या उत्पत्तीच्या व वाढीच्या कारणाबद्दल एक निराळाच सिद्धांत मांडला. तो 'Dingdong' ह्या नांवाने प्रसिद्ध आहे. त्याचे म्हणजे असे की, प्रत्येक शब्दाला त्याचा म्हणून एक नाद असतो व तो नाद त्या शब्दाने दाखविलेल्या पदार्थाकडून जी क्रिया होते त्या क्रियेचा दर्शकच तो शब्द असतो. शब्दाचा नाद आणि त्याचा अर्थ ह्या दोहोंमध्ये एकतन्त्रेचा समत्वाचा संबंध असतो. दोन्ही एकमेकांचे पूरक असतात. हा सिद्धांतच आम्ही 'डण्डणू' सिद्धांत असे नांव देतो.

खरे पाहिले असता अनुकरण सिद्धांत आणि हा Dingdong सिद्धांत ह्या दोहोंमध्ये विशेष फरक नाही. एक सजीव सचेतन प्राण्यांचा प्रतिध्वनि तर दुसरा Dingdong हा निर्जीव अचेतन पदार्थांचा प्रतिध्वनि आहे. दोहोंतही प्रतिध्वनीचा संबंध आहे व त्या प्रतिध्वनीप्रमाणे तद्दर्शक शब्दाची उत्पत्ति होते.

७ भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी वर दिलेल्या तिन्ही सिद्धांतांनी समाधान न झाल्यामुळे लुडविग् न्यार (Ludwig Noire) ह्या भाषाशास्त्रज्ञाने yo-he-yo म्हणून एक सिद्धांत बसविला. हा सिद्धांताचा थोडक्यांत गोपवारा असा आहे. आपल्याकडे शेतकरी लोक शेतामध्ये काम करीत असता आपले भ्रम नाहीसे व्हावे, त्यांचा विस्तर पहावा म्हणून सर्व जण एकमुष्टाने "भलेरी दादा भलेरी" हे गाणे म्हणत असतात. बांबकास चालले असता मजूर "रामाच्या

ग बागेमदी, बागेमदी' अशासारखी काही श्रमविनोदनपर गाणी म्हणत असतात. त्याचप्रमाणे आयमानवाच्या सघने अशीच काही सघनी मिळून सघानी गाणी म्हटलीं असावीत व त्या गाण्यात जी त्यांनी स्वरमालिका योजिली तिच्यापासून मूळ भाषा उत्पन्न झाली.

८ भाषेची उत्पत्ति प्रेममूल आहे हा सिद्धांत जेस्पर्सन ह्या शास्त्रज्ञाने मांडला आहे. मनुष्याच्या सद्गतात वृत्तींपैकी एकमेकावर प्रेम करणे ही एक महत्त्वाची सद्गतात वृत्ति आहे. व मनुष्यच काय परंतु सच्चावत् प्राणिमात्र हा स्वभावः प्रेमाचा वेढा आहे. दुसऱ्यावर प्रेम करणे आणि दुसऱ्याकडून प्रेम करून घेणे हे सर्व प्राणिमात्राला आवडते. अशा प्रेमाच्या फेऱ्यांत सापडला म्हणजे प्राणिमात्र नाचू, उडू, वागू व गाऊ लागतो. अशा प्रेमाच्या मोहक प्रसंगात असताना आपल्या प्रेमाची पूर्वंता करण्यासाठी त्याला भाषेसारख्या साधनाची जखी लागली असावी व त्या साधनाचा उपयोग त्याने आपल्या प्रेमाप्राप्त्या अप्राप्त्यासाठी केला असावा. गायनाच्या अथवा गुणगुणण्याच्या स्वरूपात भाषा प्रथम उद्भवली असावी व तेच भाषेचे आयस्वरूप असले पाहिजे. कोणत्याहि समाजाच्या भाषेचे भाष्य स्वरूप पाहिले तर ते पचमय असते, त्याचे कारण हेच होय भाषेचे मूळ स्वरूप गान, ते प्रेमानुळे उत्पन्न झाले आणि प्रेम करणे ही मानवाची एक मुख्य जातिक वृत्ति आहे. प्रेमयुक्त गान हे भाषेचे मूळ कारण आहे हा जेस्पर्सनचा सिद्धांत आहे.^१

९ भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी जी काही पांच मते वर दिली आहेत त्यांपैकी कोणत्याहि मताने भाषेच्या उत्पत्तीचा उलगडा नीट होत नाही. मनुष्य हा प्राणी प्रथम भाषा कशी शिकला किंवा त्याने भाषा ही प्रथम कशी तयार केली हे ठरविताना आपणांस लहान मूल प्रथम भाषा कशी शिकते हे पाहणे उपयोगी पडेल. वन्य रिघांत वाचरणारे रानटी लोक प्रथम भाषा कशी शिकतात हेहि पाहणे तितकेच उपयोगी पडेल. लहान मुलाची शारीरिक व मानसिक वाढ ही त्याच्या जातिक वृत्तीवर अवलंबून असते असे आता सर्वमान्य झाले आहे. अनुकरण बरे ह्या मानवाच्या जातिक वृत्ति आहेत.

हात क्रीडाशक्ति ही अत्यंत महत्त्वाची श्रुति आहे. लहान मुल स्वस्थ जरी पडले असले तरी त्याची हातपाय हलविण्याची क्रिया, तोंडाने व, व, व इत्यादि स्वर काढण्याची क्रिया ह्या चाललेल्या असतात. ह्या क्रिया करण्यास लागणारी शक्ति मुलांत जन्मतःच असते. ह्या क्रियांनीच त्या मुलाची वाढ संपादयाने होत असते. ह्या क्रिया जितक्या जास्त तितकी त्याची वाढ जास्त संपादयाने होत असते. मुलामध्ये जन्मतःच बेसुमार कार्यशक्ति (Superfluous energy) असते. य हिच्या जोरावरच त्याच्या हातून मोठ्या उत्साहाने नानाप्रकारच्या क्रिया घडत असतात व त्याच्या शारीरिक यादीस हातभार लावीत असतात. ह्या रीतीने त्याचे शरीर वाढते; इंद्रिये व त्यांचे व्यापार वाढतात. स्वर उत्पन्न करण्याची त्याची शक्तिहि वाढून निरनिराळे स्वर उत्पन्न करून त्यांचे निरनिराळ्या प्रकारचे संयोग करून त्यांच्या साहाय्याने आपल्या गरजा भागविण्याकरिता त्यावर अर्थाचा संकेत लावून मुले आरली भाषा बनवीत असतात. व भाषा बनविताना पूर्वी होऊन गेलेल्या लोकांनी तयार केलेल्या भाषेचा फायदा आपल्या स्मरणशक्तीच्या जोरावर तीं मुले घेऊ शकतात. तेव्हा स्वरोत्पादनात, स्वरांच्या निरनिराळ्या संयोगात, त्या संयोगावर संकेत लादण्यात व अशा रीतीने एकंदर भाषेची वाढ करण्यात वर दिलेल्या सर्व कारणापेक्षा हे क्रीडाशक्ति (Play way) कारण अत्यंत महत्त्वाचे आहे असे आमचे मत आहे.

१० भाषेचा आणि मनुष्याचा एक प्रकारचा अन्योन्याभयी संबंध आहे. भाषा आहे तर मनुष्य आहे आणि मनुष्य आहे तर भाषा आहे. मनुष्याच्या हातात जरी भाषेची वाढ करण्याचे नसले तरी मनुष्याशिवाय भाषेची वाढ होणे शक्य नाही. 'भाषा' हे मनुष्याचेच वैशिष्ट्य आहे. तसेच भाषा ही व्यक्तिजात नसून समाजजात आहे. एकट्यादुकट्या माणसाच्याने कधीहि भाषा तयार होणे शक्य नाही, म्हणून तिला सामाजिक संस्था (Social Product) असे अन्वयक रीतीने म्हणतात. भाषा ही सजीव संस्था असली तरी तिची वाढ प्राणी, वनस्पती वगैरे सचेतन प्राण्यांप्रमाणे आपोआप होत नसून ती मानवाभ्यानेच होते.^१ तिला इतर सेंद्रिय प्राण्यांप्रमाणे वाढ (Organic growth) आहे, पण

^१ Whitney-Origin and Growth of Language, ch. II.

ती मानवाधित आहे. भाषारूपी न्तिकेस मानवी समाजाचा आश्रय करावा लागतो. व ह्या दृष्टीनेच भाषा ही एक मानवी व जिवत संस्था आहे. जिवत संस्था म्हणजे तिला पडविकार असतात, त्याप्रमाणे भाषेसहि तिच्या आयुष्यांत अस्ति, जायते, घडते, दिपरिणमते, अपक्षीयते व नश्यति म्हणजे सत्ता, जन्म, मृद्धि, विपरिणमन, क्षय व नाश असे सहा विकार आहेत. भाषा समाजाच्या आश्रयाने वावरणार्थ असल्यामुळे तिचे आयुष्यहि मोठे असून ह्या सहा विकाराचे वास्तवहि मोठे असतात.

भाषांचे वर्गीकरण

११. पृथ्वीच्या पाठीवर प्रचलित असलेल्या भाषांचे भाषाशास्त्रवेत्तानी दोन प्रकारानी वर्गीकरण केले आहे: एक त्या त्या भाषेतील शब्दाच्या व्युत्पत्तीवरून (Genealogical), व दुसरे भाषांतील अन्वित शब्दांच्या संघावरून (Morphological). मातृ, पितृ, भ्रातृ, स्वसृ (Mater, Pater, Brother, Sister) इत्यादि नात्यांचे शब्द, एक, दोन, तीन, पंचम, वीस, तीस, दसमर इत्यादि संख्यावाचक शब्द, अहम्, सुधत्, वत्, कोण, मी, तू, I, Thou, इत्यादि सर्वनामे, लहान लहान अव्यये, व इतर अनेक शब्द ह्या सर्वांच्या व्युत्पत्तीमध्ये ज्या ज्या भाषात साम्य आढळून येते, त्या त्या भाषांचे त्या साम्यावरून वर्ग केले आहेत. ज्या ज्या प्रांतांत विशिष्ट भाषा प्रचलित आहेत त्यांचा भौगोलिक दृष्ट्या विचार करून, सर्वेसर्वांतील सर्वनामे, संख्याविशेषणे, अव्यये आणि प्रत्यय इत्यादि तालनिष्ठ पद्धतीने अभ्यासून भाषांची परस्पर नाती आणि पिढ्या प्रथम प्रो. बोंप ह्या भाषाशास्त्रज्ञाने ठरविल्या. ह्यानेच प्रथम आर्योद्भव भाषा विवेचितल्या आणि त्यांचा वंश कायम केला.

अखिल जगावरील भाषांचे कोणी तीन, तर कोणी चार, पाच, सहा, असे निरनिराळे वर्ग मानतात. १ आर्यन, २ सेमिटिक, ३ ट्युरेनियन, ४ मंगोलियन, ५ द्रविडिअन आणि ६ इतरमिश्र अशा सहा मुख्य कुळी समजतात. पाहिल्या 'आर्यन' भाषानाच इंदोयुरोपियन, इंदोजर्मनिक, अर्थां नावे देण्यात देतात. ह्या भाषांपैकी कांही भाषात 'दसमर' ह्या अर्था 'सेंटम्' व कांही भाषात 'शतम्' असे शब्द रुढ आहेत. यावरून त्या भाषांचे सेंटम्

(पश्चिमेकडील) व द्युतम् (पूर्वेकडील) अशा दोन शाखा झाल्या आहेत. पश्चिम झालेपासून १ जर्मनिक (ह्या व लो), २ गॅलिक, ३ ग्रीक, हेलेनिक, डोरिक, ४ लॅटिन, रोमॅनिक, ५ स्लॅव्हानिक, लेट्टिक लिथ्युनियन, स्कॅन्डिनेव्हियन, नॉर्स, डॅनिश इतक्या भाषा उत्तम झाल्या आहेत. पूर्वेकडील जी 'द्युतम्' शाखा तिच्यापासून १ इंडोइराणियन (ह्यांत अवेस्ता, पेहलवी ह्या भाषा येतात.) आणि २ इंडियन किंवा भारतीय भाषा हे दोन वर्ग झाले आहेत.

१२ मूळ आर्य किंवा आर्योद्भव भाषा ह्यांच्या मुख्य खुणा खाली दिल्या-प्रमाणे आहेत. पहिली खूण त्यांच्या धातूबंधांची. ह्या भाषांतल बऱ्याच शब्दांच्या बाबतीत व्युत्पत्तीच्या साहाय्याने शब्दाचा फीस काढीत मागे जात जात सीमान्त अशा कोणत्या तरी धातूपर्यंत जाता येते. धातूंच्या पुढे मात्र व्युत्पत्ति सापडत नाही. नामें, सर्वनामें, विशेषणें व बरोच अव्ययें अशा शीतीने त्यांच्या मूळ धातूपर्यंत पोहोचविता येतात. प्रत्यय छानून बोकडी धातू राहतो आणि ते सर्व सीमान्त धातू एकाचरी व बहुतेक क्रियाशील असतात. तेथपर्यंत पोहोचलें म्हणजे अर्थदृष्ट्या जास्त पृथक्करण अशक्य होतें, आणि नंतर ध्वनिदृष्ट्या पृथक्करण करावें लागतें. असले हे मूळ धातू सारखे सापडल्यामुळेच त्या त्या भाषांचा एक बंधन बनला व त्याला आर्य भाषांचा बंध म्हणूं लागले. दुसरी मोठी खूण सर्वांच्या नजरेस उपड दिसते ती ही की, सर्व आर्य भाषा जगातील सुधारलेल्या व पुढारलेल्या लोकांच्या बोलमाषा आहेत. तिसरी गोष्ट म्हणजे सर्वांत दिसून येणारी त्यांची "स्वभावानुशुचि" ही होय. प्रांतिक भेद किंवा कालिक भेद, बोली व पोटभाषा ह्यांचा बुजबुजट वाटेळ तितका झाला तरी व मूळ मध्यवर्ती बुंध्यापासून ह्या शाखा कितीहि निराळ्या व अलग दिसल्या तरी त्यांच्यात मूळ मातृभाषेचा टसा उमटलेला दिसल्याखेरीज राहत नाही. निरनिराळ्या काळांची व प्रांतांची मराठी भाषा जरी सर्वाना सारखी समजली नाही तरी ती 'मराठी'च आहे हे ओळखणें पारसें अवघड नाही. मराठी, गुजराती, बंगाली ह्यांचे अपभ्रंशादि विभाषांशी, अपभ्रंशांचे प्राकृतांशी, प्राकृतांचे संस्कृतांशी, संस्कृतचे ग्रीकलॅटिनशी, आणि त्यांचे मूळ आर्यभाषेशी साम्य शोधून काढतां येतें. हाच एकदलीपणा सर्व

आर्योद्भव भाषामध्ये सुत्रासारखा गोवला आहे. आर्योद्भव भाषांची चौथी खूण त्याच्या व्याकरणासंबंधी. त्यांच्या व्याकरणात विसंगततेपेक्षा नियमबद्धताच जास्त दिसून येते. द्विवचनाचा व चतुर्थीसारख्या विभक्तीचा लोप जरी झाला तरी त्या लोपाना कालावधि फार लागतो. व म्हणून आर्योद्भव भाषांच्या व्याकरणात एक प्रकारचे बराच काळ राहणारे असे स्थैर्य दिसून येते.

ह्या खुणा सूक्ष्मदर्श्याच्या शास्त्रज्ञांचाच दिसतात. स्थूलदर्शीला सहज दिसणान्या अशा खुणाहि आर्योद्भव भाषांच्या सांगता येण्यासारख्या आहेत. ह्यामध्ये नामे आणि क्रियापदे ही भिन्न असतात. त्यांचे प्रत्यय निराळे, घटना निराळी. एकच शब्द नाम आणि क्रियापद असा चिनी भाषेसारखा प्रकार आर्योद्भव भाषात आढळून येत नाही. आर्योद्भव भाषात वचने तीन व विभक्त्या पाच पासून नवापर्यंत इतके भेद आहेत. ह्या सर्वोचे प्रत्यय निराळे. वचन, विभक्ती, काळ, अर्थ ह्यांच्या प्रत्ययांचा झुजबुजाट झाला आहे. आर्योद्भव भाषांची आणखी एक टळक खूण म्हणजे त्यांचे सामासिक स्वरूप ही होय. लॅटिन, संस्कृत, इंग्लिश बोगरे सर्व प्रत्ययांचा लोप करून शब्द जयल जयळ ठेऊन भाषेचे सामासिक रूप साधता येते. लॅटिन भाषेपासून इटॅलियन, फ्रेंच, इंग्रजी ह्या जशा भाषा उत्पन्न झाल्या तशाच संस्कृतपासून पाली, प्राकृत अपभ्रंश व वर्तमानकालीन बोली उत्पन्न झाल्या. हीहि एक त्यांची खूणच म्हणावयास हरकत नाही.

भाषांचा दुसरा वर्ग जो सेमिटिक किंवा हेमिटिक भाषांचा, तोहि ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे. अखरतान, मेसापोटेमिया वा भागात त्यांचा उगम झाला असला तरी सुमेरियन लोकामार्फत हिंदुस्थानात विस्तारपूर्व ३००० वर्षांपूर्वी त्या नादत झेल्या असे सिध्दमध्ये मंजोदारो येथे सापडलेल्या अवशेषावरून आता सिद्ध झाले आहे. या कुळीत अरबी, हिब्रू, अरेमाइक ह्या भाषा येतात. तुराणी कुळीतील मुख्य भाषा तुर्की, रशियन आणि हिमालयातील काही भाषा ह्या होत. मंगोलियन कुळीत चिनी, जपानी, बङ्गी ह्या भाषा येतात. द्राविडी कुळी बोणी तुराणी वंशातील समजतात तर बोणी निराळीच एक कुळी समजतात. तिच्या उत्तर द्राविडी

आणि दक्षिण द्राविडी अशा दोन शाखा आहेत. बसुचिस्तानच्या एका भागांतील माहुई व मणिपुरसारख्या डोंगराळ राज्यांत रुढ असलेल्या भाषा उत्तर द्राविडी होत आणि तामीळ, तेलुगु, कानडी व मल्याळी, तुळु, कुडुगु, तोड, गोंड इत्यादि दक्षिण द्राविडी वर्गातील भाषा होत.

१३. येथवर भाषेतील शब्दांच्या व्युत्पत्तिसाम्यावरून भाषांचे मुख्य वंश व कुळी सांगितल्या. आता वाक्यामध्ये शब्दांचा जो संबंध येतो त्यावरून भाषेचे झालेले प्रकार सांगतो. हे प्रकार पाहतांना शब्दांतील प्रकृति व प्रत्यय ह्या दोरोंतील परस्परसंबंध, त्यांचे एकरूपत्व किंवा भिन्नरूपत्व, त्यांकरिता आपणास दृष्टि घ्यावी लागते. भाषेचा आद्यघटक शब्द नसून वाक्य हा असल्यामुळे वाक्यामध्ये शब्दांचा संबंध काय आहे, त्याचे परस्पर निकटवर्तित्व कितपत आहे, ह्यावरच प्रकृति आणि प्रत्यय ह्यांचा संबंध अवलंबून असतो. प्रकृति व प्रत्यय ह्यांच्या संबंधावरून झालेले किंवा वाक्याधारारूपरून ठरविलेले भाषांचे जे वर्गीकरण त्याला इंग्रजीमध्ये Morphological वर्गीकरण म्हणतात. ह्या वर्गीकरणामध्ये एकंदर सहा प्रकार आहेत. [१] Isolating, [२] Agglutinative, [३] Inflectional, [४] Incorporating, [५] Polysynthetic, [६] Analytical, हे ते प्रकार होत. असे-हे वर्गीकरण करणारा श्वेगल नावाचा एक जर्मन भाषा-तज्ज्ञ होता. भाषांच्या ह्या प्रकाराची उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

पहिला Isolating म्हणजे अप्रत्ययी भाषांचा प्रकार. ह्यामध्ये चिनी भाषा व तिच्यासारख्या इतर भाषा येतात. लिंग, वचन, विभक्ति, किंवा काळ ह्यांचे भेद दाखविणारा एकहि प्रत्यय त्या भाषेत नाही. प्रत्ययांचे काम स्वतंत्र शब्दांच्या साहाय्याने केले जाते. 'पेकीनहून' असे म्हणावयाचे असेल तर "सुग-पेकिन-कै" असे म्हणतात. याचा शब्दशः अर्थ Follow-Pekin-come असा आहे. 'तरवारीने' म्हणावयाचे असेल तर "सुग यी-वा-टी" असे म्हणतात. ह्याचा शब्दशः अर्थ Use one sword = By means of a sword असा आहे. क्रियापदांच्या काळाचा भेद प्रत्ययाने न दाखविता दसऱ्या साहाय्यकारी क्रियापदाने दाखविला जातो.

भाषाशास्त्राची सामान्य तरवे

(सु=चालणे; लिओ=संपणे आणि याओ=इच्छिणे.)

सावरून सुलिओ=चालणे, संपणे = चालणे (भूतकाल)
याओसु=इच्छिणे, चालणे = चालणे (भविष्यकाल)

Isolating ह्या प्रकाराचाच Roots म्हणजे घातुभाषा असेहि म्हणतात. ह्या प्रकारातील भाषांमध्ये शब्दांचे विशिष्ट स्थानच त्यांची जात ठरविते. अमुक एक शब्द क्रियापद आहे, का नाम आहे, का क्रियाविशेषण आहे हे त्या शब्दाच्या वाक्यातील स्थानावरून ठरवितात. असल्या भाषांना घातुप्रधान भाषा म्हणून तर काही वावगे होणार नाही. ह्या भाषात वाक्यातील मुख्य शब्दाना पूर्णशब्द आणि साहाय्यकारी जे शब्द असतात त्यांना रिक्ताने, निरामी (Empty) शब्द असे म्हणतात.

भाषेचा दुसरा प्रकार चिकट्या किंवा शब्दनिगडित भाषा हा होय. ह्या प्रकारात वाक्यातील निरनिराळे अर्थदर्शक शब्द एकमेकांपुढे ठेवतात किंवा एकमेकांना चिकटवतात. ह्या प्रकारच्या भाषांना Agglutinative भाषा असे म्हणतात. 'तुकी भाषा' ह्या प्रकाराचे उत्तम उदाहरण आहे. तुकी नापेत 'इव' म्हणजे घर असा शब्द आहे आणि 'इम' हा प्रथम पुरुषाचा पद्याचा अर्थ दाखविणारा शब्द आहे. हे दोन्ही शब्द जवळ ठेविले म्हणजे 'इवइम' असा शब्द तयार होतो आणि त्याचा अर्थ "माझे घर" असा होतो. 'इन' हा एक सामान्य पद्याचा अर्थाचा शब्द आहे. 'इव इम इन' म्हणजे "माझा घराचा" असा अर्थ होतो. 'इचिमदन' म्हणजे "माझा घरापासून" असा अर्थ होतो. जुन्या मराठीतील 'खेव' ह्या शब्दाचा अर्थ 'आलिप्त' असा आहे. हा शब्द दुसऱ्या एका शब्दाला लाविल्याने 'देखतखेवो' असा शब्द तयार होतो. व त्याचा अर्थ 'देखता-क्षणी' असा होतो. संस्कृत व मराठीतील शब्दाचा समास करण्याची जी प्रवृत्ति आहे ती चरील सारखी चिकट्या किंवा शब्दनिगडित भाषेसारखीच आहे. मराठीतील सामान्यरूपाची तद्वा थोडीशी ह्याच प्रकारची आहे.

असे स्वतंत्र शब्दच एकमेकांजवळ ठेवून वाक्यातील लिंग, वचन, विभक्ति इत्यादि संबंध दाखविण्याची प्रवृत्ति अशीच पुढील दिवस चालली म्हणजे त्या स्वतंत्र शब्दांचाच प्रयत्न जाता होतो. Wife-man 'मनुष्याची

वायको' अशा अर्थाचे दोन स्वतंत्र शब्द जवळ जवळ ठेवून पुष्कळ दिवसान्या उच्चाराने त्यांत फरक पडून Woman असा शब्द तयार होऊन त्याचा अर्थ 'स्त्री' होतो व त्याला स्त्रीलिंगत्व प्राप्त होतें. 'प्रत्यय' म्हणून जेवढे उपलब्ध आहेत ते सर्व एके काळीं भाषेत स्वतंत्र शब्द म्हणून नांदत होते. कालान्तराने त्यांचा स्वतंत्र अर्थ नाहीसा होऊन त्यांना प्रत्ययत्व प्राप्त झालें आहे. 'गच्छामि' हा शब्द घेतला तर त्यांत गच्छ् + आमि अथवा मि-एक अंग व दुसरा प्रत्यय-असे दोन भाग आहेत. क्रियापदांना लागणारे पुरुषवाचक प्रत्यय हे पूर्वी एके काळीं स्वतंत्रपणें प्रचारांत असलेलीं सर्वनामंच आहेत. 'मि' हा प्रत्यय पूर्वीच्या प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामाचा अपभ्रष्ट अवशेष आहे. 'जातां हूं' 'जातो' ह्या रूपांमध्येहि प्रथमपुरुषवाचक सर्वनाम अपभ्रष्ट होऊन प्रत्ययाच्या रूपांत राहिलें आहे. शब्दयोगी अव्ययाची हीच स्थिति आहे. "मुळे, विषयी, पासून, प्रमाणे, योगे" वगैरे अव्यय एके काळीं स्वतंत्र शब्द म्हणून भाषेत रूढ होती. परंतु हल्ली त्यांचा तो अर्थ जाऊन त्यांना विभक्त्यर्थदर्शक असा दुसऱ्या अर्थ प्राप्त झाला आहे. अशा तऱ्हेने सर्व प्रत्ययी भाषांची उत्पत्ति अप्रत्ययी किंवा चिकट्या किंवा शब्दनिगडित भाषांपासून झाली असावी असा तर्क आहे. संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन, अवेस्ता वगैरे भाषा प्रत्ययी भाषेची उत्तम उदाहरणे होत.

प्रत्ययी भाषेच्या पुढची भाषेची सुधारलेली स्थिति म्हणजे प्रत्ययास अजीवात फाटा देऊन त्याऐवजी विभक्तिप्रतिरूपक अव्ययांचा उपयोग करावयाचा ही होय. नुसते शब्द एकमेकांपुढे ठेवून काळ, लिंग, वचन विभक्त्यादि अर्थ दाखविणें ही पहिली स्थिति, त्याचें प्रत्ययांत रूपांतर होणें ही दुसरी त्याच्यापुढची स्थिति, आणि त्याच्याहि पुढची स्थिति म्हणजे प्रत्ययाबद्दल शब्दयोगी अव्यय वापरण्याची प्रवृत्ति ही होय. 'ने, एं, शो' ह्या प्रत्ययाऐवजीं मुळे, कारणे, हस्ते, द्वारा, किंवा 'स, ला, ना, ते' ह्या प्रत्ययाऐवजीं 'कारणे, करिता, साठी, स्तव' किंवा 'त, ई'बद्दल 'समयी, विषयी' ही अव्यय वापरली जातात. ह्या प्रकारच्या भाषेची उदाहरणे फ्रेंच, इंग्लिश, हिंदी व कांही योड्या अशीं मराठी ह्या भाषा होत. ह्या प्रकाराला पाश्चात्य भाषावेत्ते Analytical असे म्हणतात.

भाषेचे Incorporating याणि Polysynthetic म्हणून जे प्रकार पाश्चात्य

भाषाशास्त्रवेत्त्यांनी मानिले आहेत ते फारसे महत्त्वाचे नाहीत. पहिल्या प्रकाराच्या भाषेत उपसर्ग आणि धातु ह्यांच्यामध्ये इतर शब्द घालण्याची रुढि आहे. उदाहरणार्थ, “अपहृते” असे न म्हणता “अप एनं घाप्मानं हृते” असे म्हणावयाचे:—‘अप’ आणि ‘हृते’ ह्या दोन शब्दांमध्ये ‘एनं घाप्मानं’ हे दोन शब्द आले आहेत. “पातयामास” असे न म्हणता “पातयाम् प्रथमम् आस” असे म्हणावयाचे. हीं दोन संस्कृतमधील उदाहरणे ह्या Incorporating भाषेच्या विशिष्टपणाचीं उदाहरणे होतील.

१४ पाश्चात्य भाषावेत्त्यांनी शब्दाने ‘प्रकृति व प्रत्यय’ ह्यांच्या सवधावर आधारलेले भाषांचे प्रकार सांगितले. आपल्या इकडील दृष्टीने पाहिले म्हणजे भाषांचे दोन मुख्य प्रकार पडतील: एक प्रत्ययी भाषा आणि दुसरी अप्रत्ययी भाषा. अप्रत्ययी भाषांनाच सामासिक भाषा असे म्हटले तरी त्या दोघेत थोडासा फरक आहे. सामासिक भाषेत समास जे आपण करतो त्याच्या मुळाशी प्रत्ययाची कल्पना असते. प्रत्ययाचा आपण लोप करतो एवढेच. अप्रत्ययी भाषेत प्रत्ययाची कल्पना नसून शब्द एकमेकापुढे ठेवितात. सामासिक भाषा बोलणेहि काही फारसे अवघड नाही. संस्कृत, प्राकृत ह्या भाषात समास करून बोलण्याच्या प्रवृत्तीचा प्रकर्ष झालेला दिसून येतो. सध्या झाली म्हणजे समस्त बोलणे ईंच व्यस्त बोलण्यापेक्षा सुलभ होतं. Isolating आणि Agglutinating हे जे दोन प्रकार सांगितले ते ह्या आपल्या ‘अप्रत्ययी’ प्रकारात सहज येतील. दुसरा आपला प्रकार प्रत्ययी भाषांचा. प्रत्ययी भाषांत प्रकृति व प्रत्यय ह्यांच्यामुळे पोट-मेद झाले आहेत. प्रत्यय साधारणपणे शब्दाच्या पुढे लावण्याची रुढि आहे. परंतु तुर्की व अरेबस्त भाषात शब्दांच्यामध्ये एखादे वेळेस प्रत्यय घालतात. अरेबस्त भाषांना “आगमप्रधान” भाषा म्हणावे. शब्दाच्या पुढे जसे प्रत्यय लावतात तसे शब्दाच्या मागे, आरंभीहि काही शब्द किंवा शब्दांचे अवशेष ठेवतात. शब्दाच्या मागे शब्द दोन प्रकारांनी ठेविला जातो व त्याप्रमाणे त्यांना दोन नावेहि प्राप्त झाली आहेत. एक आगमाप्रमाणे व दुसरा उपसर्गाप्रमाणे. शब्द आगमाप्रमाणे मागे ठेविला म्हणजे ‘आगमप्रधान’ व उपसर्गाप्रमाणे ठेविला म्हणजे ‘उपसर्गप्रधान’ अशी त्या त्या भाषेस नावे प्राप्त होतील. व्याप्रमाणे प्रत्ययाने शब्दांत विकृति होते म्हणजे भाषा २

त्याचप्रमाणे आगम व उपसर्ग ह्यांनीहि शब्दांत विकृति होते. हे “उपसर्गेण घात्वर्थो यलादन्यत्र नीयते” ह्या वचनावरून सिद्ध आहे.

आद्य मानवसमाजाच्या आद्य भाषेचे स्वरूप कोणते होते ह्याबद्दल विद्वानांमध्ये मतभेद आहे. त्याचप्रमाणे अप्रत्ययी भाषेपासून प्रत्ययी भाषा उत्पन्न झाली ह्या सिद्धांताबद्दलहि मतभेद आहे. वर सांगितलेले भाषांचे जे सहा प्रकार सांगितले ते पृथ्वीवर सध्या रूढ असलेल्या भाषा कोणत्या स्थितीत आहेत त्याचेच फक्त दर्शक आहेत. अमुक एका स्थिती-मधून तिला अमुक एक स्थिति प्राप्त झाली असे म्हणता येत नाही. त्याचप्रमाणे रानटी लोकांच्या कांही भाषा जर पाहिल्या तर त्यांत प्रत्ययांचा बुजबुजाट परमावधीस गेलेला दिसून येईल. त्यावरून आद्य भाषा अप्रत्ययी होती असे म्हटले तर ठिकणार नाही. त्याचप्रमाणे अप्रत्ययी भाषेतहि कधी कधी शब्दनिगडित्वहि दिसून येते. तेव्हा भाषांच्या उत्क्रांतीच्या दृष्टीने ह्या बरे दिलेल्या प्रकारांकडे न पाहता केवळ त्यांची विद्यमान स्थिति काय आहे, त्या सध्या कोणत्या अवस्थेत आहेत, एवढेच पाहण्यास त्यांचा उपयोग होईल, अशा प्रकारची नवीन विचारसरणी आहे.

१५ भाषेच्या उत्पत्तीबद्दलचे जे सिद्धांत वर दिले आहेत त्यांमैकी कोणत्याहि कारणाने भाषा उत्पन्न झाली असे मानले तरी भाषा एकदा उत्पन्न झाली म्हणजे तिची परिणति होते व परिणति झाली म्हणजे तिच्यामध्ये प्रकारहि पुष्कळ पडतात व निरनिराळ्या जातिहि पुष्कळ होतात. भाषेची वाढ किंवा विकास हाच होय. सर्व जगांतील मनुष्यांचा पूर्वज असा एकच मानवसंमाज होता व त्याची एकच भाषा होती व त्या पहिल्या समाजापासून व त्याच्या भाषेपासून इतर समाज व इतर भाषा उद्भवल्या असे संभवत नाही. तर पृथ्वीच्या पाठीवर मनुष्याच्या उत्पत्तीस व वाढीस अनुकूल अशी परिस्थिति जेथे जेथे सापडली तेथे तेथे मनुष्यसमाजाचे पुंज उत्पन्न झाले आणि वाढले; व त्यांच्याबरोबर त्यांच्या भाषाहि उत्पन्न झाल्या व वाढल्या; व त्या त्या ठिकाणाहून नंतर मग वसाहत करण्यासाठी त्या त्या मानवपुंजाने प्रवास केला व आपल्या भाषाहि आपल्याबरोबर नेल्या. अशा रीतीने रूढ असलेल्या मानवजातींचे व त्यांच्या भाषांचे उत्पत्तिस्थान एकच ठरत नसून निरनिराळे बंध ठरतात.

त्याचप्रमाणे पहिली भाषा जी उत्पन्न झाली ती एका शब्दापासून दोन शब्द, दोहोंपासून चार, चारापासून सोळा, सोळांपासून शंभर, शंभरांपासून हजार अशा विविधित गणितशेडोने वाढली असे नाही; किंवा पहिली भाषा अगदी साधी होती असाहि प्रकार नाही. नानाप्रकारचे काळ, ते दर्शविण्याचे अनेक प्रकार, विमर्शोचे अर्थदर्शक अनेक प्रकार, नामाची, क्रियापदाची विविध रूपे, इत्यादि विविधत्व आद्य भाषेत होते. व पुढे पुढे हे विविधत्व कमी होऊन तीमध्ये साधेपणा आला, हे मत अलीकडे भाषाशास्त्रज्ञांस मान्य होऊ लागले आहे.

भाषेची पाद किंवा परिणति निरनिश्चल्य प्रकारांनी होते. आद्य भाषा पूर्ण व सांग होती व ती दिवसेंदिवस अपभ्रष्ट होत चालली; तिच्या मूळच्या चांगल्या स्वरूपास वाईट स्वरूप प्राप्त होत चालले आहे असे म्हणणे हि सयुक्तिक नाही. भाषा दिवसानुदिवस अपभ्रष्ट होत चालली आहे, ह्या म्हणण्याने ह्या भाषा परिणत होत चालली आहे, तिचा विकास होत आहे हे म्हणणेच जास्त सयुक्तिक आहे. भाषेमध्ये अपभ्रष्ट, दुर्गंधार, स्वतःन बाहेर जी निराशाजनक परिभाषा उत्पन्न झाली आहे तिचे कारण म्हणजे मूळभाषा दैवी, गोवांज व पूर्ण आहे व ती मनुष्याच्या ताब्यांत आल्यापासून उचरोच्चर हीन दशेप्रत चालली आहे ही समजूत आहे. जुने तितके छोने ह्या प्रयुक्तीचाच हा एक परिणाम आहे. परंतु सध्याच्या शास्त्रीय युगांत ही अभ्रष्टा सोडली पाहिजे. शास्त्राच्या परिभाषेतसुद्धा आशायादीशा पाहिजे. म्हणूनच त्या उत्कर्षेष्टेच्या दृष्टीने अपभ्रष्ट ह्या शब्दाच्या ऐवजी परिणति, वाद, विकास असे शब्द आग्दी सुचविता.

भाषेत फरक दोन्ही स्थले दोन; एक शब्दाचे वाक्य स्वरूप आणि दुसरे अन्तःस्वरूप. शब्दाच्या वाक्य स्वरूपांत फरक म्हणजे त्याच्या उच्चारत फरक व अन्तःस्वरूपांत फरक म्हणजे त्याच्या अर्थात फरक. कधी कधी वाक्य व आन्तर म्हणजे उच्चार व अर्थ ह्या दोन्हीमध्येहि फरक होतो. कालान्तर्गते असे होते की, काही जुने शब्द वारायून पार नाहीसे होतात. काही शब्दाच्या मूळ अर्थाचा सोप दातो व त्या ठिकाणी दुसराच अर्थ त्या शब्दाला प्राप्त

होतो. जुन्या शब्दांच्या लोपाबरोबर नव्या शब्दांचा भरणाहि भाषेत होतो. असे निरनिराळ्या प्रकारचे फरक होऊन भाषेची वाढ सारखी होत असते.

भाषेत कालान्तराने व देशान्तराने फरक पडत जातात. आर्य लोकांची आर्यभाषा घेतली तर पूर्ववैदिक, वैदिक, संस्कृत, पाली, प्राकृत, अपभ्रंश व मराठी हे मूळ आर्य भाषेचे कालिकभेद म्हणता येतील व ग्रीक, लॅटिन, इंग्रजी, गॅलिक, लिथ्यूनियन, सॅद, संस्कृत इत्यादि प्रांतिक भेद म्हणता येतील. दुसरे उदाहरण मराठी भाषेचे घेतले तर यादवकालीन, बहामनी-कालीन, पेशवेकालीन व आंग्लकालीन इतके तिचे कालिक भेद होतील व कोंकणी, मराठी, वाटी, देसूर, कारवारी इत्यादि प्रांतिक भेद होतील. ह्या कालिक व प्रांतिक भेदांशिवाय बोलणान्यांच्या जातीवरून, धंद्यावरून, लिंगावरून, वयावरून, शिक्षणावरून भाषेचे फरक पडतात व ते भाषेत रुढ असतात हे प्रत्यक्ष आपल्या नजरेस येते. लोहार, सोनार, भटभिक्षुक, कुंभार, शिंपी इत्यादिकांच्या निरनिराळ्या गणभाषा, स्त्रीभाषा, बालभाषा, ग्रामभाषा, नागरभाषा इत्यादि प्रकार आहेत.

उच्चारप्रक्रिया

१६ भाषेच्या वाक्य व अक्षर या दोन्ही स्वरूपांत नेहमी फरक पडणे हा भाषेचा स्वभाव आहे. व असा सारखा फरक शास्त्रानेच तिची परिणति होते हे वर सांगितलेच आहे. उच्चारत किंवा ध्वनीत मुखातील कंठ, तालु, दन्त, मूर्धन, जिह्वा, नादनलिका, फुफ्फुसे इत्यादि इंद्रियांचा संबंध येतो व अर्थाच्या बाबतीत मंडु किंवा बुद्धि यांचा संबंध येतो. श्राव्य हे साहित्य आणि वर दिलेली इंद्रिये ही साधने ह्या दोहोंच्या जोरावर ध्वनि उत्पन्न होतात. तेव्हा ह्या दोहोंत थोडा जरी फरक झाल्य तरी ध्वनि किंवा उच्चार ह्यांत फरक झाल्याखेरीज राहणार नाही. दिलाच उच्चारप्रक्रिया, वर्णप्रक्रिया किंवा स्वगप्रक्रिया म्हणतात.

(१) उच्चारोपयोगी अशी की इंद्रिये वर सांगितली की किंवा ह्या साहित्यावर उच्चार उत्पन्न करायलाचे ते साहित्य म्हणजे श्राव्य ह्या दोहोंच्या बाबतीत थोडासा आवाज झाला किंवा थोडीशी दिलाई झाली तर उच्चारत फरक पडतोच. मनुष्यमाणी जगाचा थोडासा दिलाईचा थोडी असल्यामुळे उच्चारत जितकी

काळजी त्याने व्यावसाय पाहिजे तितकी तो घेत नाही. शिक्षित मनुष्य जरा थोडी तरी उच्चारारदल काळजी बाहीळ, परंतु अशिक्षित माणसं, क्रिया व मुळं ह्यांच्यादातून तितकी दखता न, काळगिरी गेल्यामुळे माथें तील शब्दांच्या उच्चारत दळदळू परब पडत जातात व समाजात त्यांचें प्रमाण जास्त असल्यामुळे त्यांनीं सुरू केलेले परकच असेर सर्वमान्य होतात. बरे, उच्चारार्ची गोष्ट अशी आहे की, त्यामध्ये सरलन केव्हा व कसे सुरू होतें हें ताबडतोब लक्षात येत नाहीं. याद्वया गोंतील आपल्या पापात्तालची यादू वगानगाने करी वमी होत जाते हें आपणांघ घणस्तन पडेतोपर्यंत समजत नाही. तसेच उच्चारार्तील परदाचें आहे. उच्चार-प्रक्रियेचें मुख्य कारण म्हणजे आळस किंवा होतां होईल तितकें श्रम वमी करण्याची जी मनुष्याची प्रवृत्ति आहे ती होय.

(२) उच्चारार्त परक पडण्याचें दुसरें कारण अनुरण हें होय. प्रत्येक मनुष्याचें जें स्थूल भिन्न असतें तसे त्याचे उच्चारार् भिन्न असतात. दोन मनुष्यांचे उच्चार अगदीं हुबेहुब सारसे भादेत असे उदाहरण सापडणें थिरळ्या. भाषा थिरतांना किंवा थोडतांना भाषण दुसऱ्यांच्या उच्चारारासारसे उच्चार करण्याची परवट करवों. कधी त्यांनीं नकल करतों असा वेळीं हि हुबेहुब नकल न होतनामुळे उच्चारार्त परक पडत जातात व तेच भाषेत कायम होऊन बसतात. परची भाषा थिरतांना तर अथे परक पार होतात. लहान मुले ज्या वेळीं थोरांच्या उच्चारार्चें किंवा गांवडळ लोक ज्या वेळीं थिरकेल्या थोरांच्या उच्चारार्चें अनुकरण करण्याचा प्रयत्न नागल्या सद बुद्धीने करतात त्या वेळीं त्यांचेच त्यांच्यादातून प्रमाद पडतात आणि दुष्ट उच्चार सुरू होऊन कायम होतात.

(३) उच्चारार्त वाजवीपेक्षा जास्त आपात दिला किंवा वाजवीपेक्षा जास्त बारा सोदला तरीहि शब्दांच्या उच्चारार् परक होतात. हमशी पंगरे भाषार्त जो आपात (accent) आहे त्याच्या स्थानीं बदल केला तर उच्चारार्त परक होतात क, ख, ग, घ, ङ, च, छ, ज, ङ, ट, ड, ढ, ण ह्या अक्षरांना स्थानांच्या उच्चारार्त जर अथ अधिक मिळळला तर त्यांची सगेल महामान स्थानीं तयार होतात.

दवामान व देशरक्षित्यार्थ ह्यांमुळेहि उच्चारार्त परक होतात. समुद्र.

किनाऱ्यालगत राहणाऱ्या लोकांच्या उच्चारता नासिक्य उच्चारार्च प्रमाण जास्त असतें. कोंकणांतील उच्चार निराळे तर घाटवरील उच्चार निराळे. शेंगरफटर्हीत राहणाऱ्या रानटी लोकांच्या उच्चारता काकंदय असतें. थड प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांचे उच्चार निराळे तर उष्ण प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांचे उच्चार निराळे. समशीतोष्ण प्रदेशांत राहणाऱ्या लोकांच्या उच्चारता नरमपणा व गोडसपणा असतो. आर्य लोक थंड प्रदेशांत होते तोंसर्त त्यांना मूर्धन्य वर्ण उच्चारता येत नसत. मारवाडांतील यऱ्याच लोकांना रू, य, सू हे वर्ण उच्चारता येत नाहीत. ह्यामान व भापेंडील उच्चार ह्या दोहोंना कांहीहि संबंध नाही असें बरील मतांच्या विरुद्ध एक मत आधुनिक भाषा-शास्त्रवेत्त्यांनी मांडलें आहे.^१

(४) मुळांतील इंद्रियांमध्ये कांही कृत्रिम किंवा स्वाभाविक दोष असेल तर उच्चारता फरक पडतो. कांही लोकांना क्, र्, न् वगैरे वर्ण नीट स्पष्ट उच्चारता येत नाहीत. त्यांबद्दल ते अनुक्रमे ढ्, य्, त् इत्यादि वर्ण उच्चारतात. कांही रानटी जातींत तोंडांत कांही तरी लकडाचा तुकडा घालण्याची चाड आहे. थोळतांनातुद्धा तो न काढल्यामुळे त्यांच्या उच्चारता फरक होतो. कांही सुधारलेल्या समाजांतील स्त्रियांच्या नाकांत दागिने घालण्याची जी चाल आहे तीमुळे कांही थोडासा उच्चारता फरक पडल्याखेरीज राहत नाही.

(५) भिन्न भिन्न संस्कृतींच्या लोकांचें मिश्रण किंवा एकीकरण झाल्यानेहि परस्परांचे उच्चार बदलतात. आर्य आणि अनार्य ह्यांच्या साक्षिण्यानेच आर्यांच्या उच्चारता मूर्धन्य उच्चारताचा प्रकार आला. त्याने दन्त्यतालव्याचा एक भवोनच उच्चार आला. दन्त्यतालव्याचा उच्चार आर्यांचा मंगोलीयन लोकांशी ज्या वेळेस संबंध आला त्या वेळेस आर्यांच्या उच्चारता आला असेंहि एक मत आहे^२. ही खाली प्राचीन कालची गोष्ट. पण पुढे उत्तर-कालीहि हिंदुस्थानांत स्थायिक झालेल्या आर्यांचा ट्युरेनियन लोकांशी संबंध आला त्यामुळे परस्परांच्या भाषांवर परिणाम झाला. सोळा, सतरा, अठरा ह्या तीन शतकांत महमदीयांचा मराठ्यांशी जो संबंध आला त्यामुळे मराठी

^१ Jespersen, Language, ch. XIV 2

^२ N. B. Divatia, W.P. Lectures, 1

बोलणान्याच्या उच्चारत निष्ठत लोकडा 'अ' उच्चार, एक विशिष्ट कल्प उच्चार असे नवे उच्चार मराठीत आले आहेत. करकी (खडकी), मुदरा (मधुरा), बॅरोडा (बडोदा किंवा बडोदरा), सियन (शीघ), वेलगाम (वेलगाम) वगैरे या शब्दांच्या नावांच्या उच्चारत जो इंग्रजीच्या वळणावर परक झाला आहे तो इंग्रज राज्यकर्त्यांनी आपला जो सवष आला त्यामुळे झाला हे उघड आहे.

(६) ह्या संस्कृतीसंस्कृतींच्या भेसळीच्या परिणामासारखा जैत्यांच्या सवषा न्हादि उच्चारावर परिणाम होतो. एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्रावर मोहीम करून जय मिळविला म्हणजे त्या जयाबरोबर जैत्या राष्ट्राचे उच्चारहि न कळत जित राष्ट्रांत येतात. त्यायोगाने मूळ लोकांचे उच्चारभेद होतात. युरोपमध्ये पूर्वी असलेल्या रोमन लोकांची राजवट नाहीशी झाल्याबरोबर ह्यादजमेन भार्येत किती तरी परक झालेले आहेत.

(७) बसादतकमांच्या इच्छेने किंवा राजकर्तृक अमानुष जुलूमाला किंवा धार्मिक छळाला कडाळून जे लोक देशत्याग करतात त्यांच्या उच्चारतहि देशक्रांतीमुळे परक होत असल्याचे दिसतात. सुदोत्तरकाली अशीच लोक क्रांति झाली व तिच्या योगाने निरनिराळ्या प्रांतिक प्राकृत भाषा उद्भवल्या.

(८) अज्ञातमुळेहि उच्चारक्रिया बदलते ब्राह्मणांच्या उच्चारशुद्धीचे कारण त्यांची आश्रयशुद्धि आहे हे उघड आहे. बर्ण वेत्त, परंतु त्याने ब्राह्मणाचे उच्चार निराळे तर मराठ्यांचे निराळे, व इतर जातीचे निराळे. परक बोले का असेनात परंतु ते कानाठ निराळे लागल्याशिवाय राहत नाहीत.

(९) दुर्गादेवीसारखे कळात दुष्काळ किंवा रोगांच्या साथी ह्यामुळेहि उच्चारक्रियेत थोडा फार प्राति होत असल्याचे सांगतात. मादक पदार्थांच्या सेवनाने किंवा ज्वरासारख्या आजारांने मनुष्याच्या मंदूत जी विकृति होते तिजमुळे त्या त्या व्यक्तीच्या उच्चारतहि विकृति झाल्याची उदाहरणे सर्वांच्या परिचयाची आहेत, आणि ही जरी व्यक्तिमत्त्वाची उच्चारविकृति असली तरी ही कालपरत्वें सर्वांची उच्चारविकृति होते. उच्चारप्रक्रिया ही मूळची व्यक्तिनिष्ठ असून हळुहळूच तिच्या प्रसार होत असतो.

(१०) भिन्न भिन्न भाषा बोलणान्या लोकांच्या साक्षिण्याने व संपर्कानेहि भाषेचे रूपान्तर होतें. परंतु हे रूपान्तर भाषेच्या बाह्य स्वरूपाच्याच बाब-

सोत फक्त होतें. तिच्या अंतररचनेत फारसा फरक होत नाही. भोवतालच्या भाषेतील शब्द व वाक्यप्रचार यांची मागेत मिश्रळण होते हतकेंच. जेथे दोन भिन्न भाषांचे प्रांत एके ठिकाणी मिळतात अशा सरहद्दीवर हि मिश्रण-क्रिया सामान्य जनतेत अतिरिक्त प्रमाणात पडते व अशा भिन्न भाषांना त्या त्या प्रांती तोंडी व्यवहारांत शिष्टत्वदि लाभतें; परंतु त्यांचा ग्रंथभाषेत गूढसा प्रवेश होत नाही; म्हणजे अशा रांगडी भाषांच्या पदरी शिष्टत्व पडू शकत नाही. कोल्हापुराकडील मराठीवर चानडीचें, नागपुराकडील मराठीवर हिंदीचे, खानदेशी मराठीवर गुजरातीचे, जे काही परिणाम दियून येतात ते सर्व ह्या मिश्रणाच्या प्रवृत्तीचेच होत.

१७ उच्चारप्रक्रियेच्या कारणांचा येथवर निर्देश झाला. ह्या निरनिराळ्या कारणांनी उच्चारप्रक्रियेत जे निरनिराळे फरक रुढ होतात ते आता पाहूं. फरकांचे मुख्य दोन प्रकार आहेत. एक सापेक्ष फरक व दुसरा निरपेक्ष फरक. पहिल्या सापेक्ष प्रकारांत जे उच्चाराचे फरक होतात ते कशावर तरी अवलंबून असतात. दुसऱ्या प्रकारांतील फरक कशावर अवलंबून नसून स्वतंत्र असतात. युरोपीय आर्योद्भवभाषांतील उच्चारप्रक्रियेसंबंधी जो एक आर्यंत महत्त्वाचा सिद्धांत भिम ह्याने शोधून काढिला तो असा निरपेक्ष स्वतंत्र आहे. हा फरक कशावरहि अवलंबून नसतो. संनिकटवर्ती उच्चारान्वर तो अवलंबून नसतो. (परिशिष्ट १ पहा.)

दुसऱ्या सापेक्ष प्रकारांतील मुख्य प्रकार पुढे दिले आहेत:—

(१) अन्त्यलोप. ह्याची उदाहरणे पुष्कळ आहेत. मराठीतील अन्त्य अनुच्चारित अनुस्वार जे आहेत ते सर्व एके काली उच्चारिले जात असत ह्याबद्दल शंका नाही. परंतु अन्त्य उच्चारांकडे बोलणाराचें विशेष लक्ष नसल्यामुळे ते उच्चारिले जात नाहीत व कालपरत्वे त्यांचा लोप होतो. ग्रीक, संस्कृत, प्राकृत ह्या भाषांत दोन व्यंजने शेवटी एकत्र येऊं शकत नाहीत. त्यांपैकी एकाचा लोप होतो. उदा०— संस्कृत:— वाक् (वाक् + स्), क्रीडन् (क्रीडन् + स्); प्राकृत:— पच्छा < पश्चात्, जाव < यावत्, पुण > पुनर्; मराठी:— करून > करूं > करू.

(२) आघातामुळे होणारे फरक. 'व्हरनियर' ह्याने जो एक उच्चारांचा सिद्धांत भिमच्या सिद्धांताला पुरवणी म्हणून स्थापिला तो ह्या सदरांत

मोडतो. ए, इ, उ, ऋ, ए, ओ, आदेश होतात. शब्दाच्या उच्चारान्त च तत्परत्ये अर्थातहि परक इच्छित भाषेत होतात, हे सर्वान्या परिचयाचे आहे. स्वरित, उदात्त, अनुदात्त ह्या तीन प्रकारच्या स्वरांमुळे शब्दाच्या भाषेतील शब्दाच्या उच्चारान्त परक होतात.

(३) गुण, वृद्धि, सप्रसारण हे स्वराच्या व अर्धस्वराच्या उच्चारान्तील परक आहेत. 'इ, उ, ऋ, ल' बदल काही विशिष्ट परिस्थितीत ए, ओ, अ, इ, अल् असे परक झाले म्हणजे त्याला गुण म्हणतात. (अदेइ गुणः १-१-२.) अ, इ, उ, ऋ, ए, आना आ, ऐ, औ, आर्, आल् असे आवेद्य झाले म्हणजे वृद्धि होते. (वृद्धिरादेच् १-१-१). सप्रसारणाची व्याख्या पाणिनीने "इग् यणः सप्रसारणम्" (१-१-४५) अशी केली आहे. "य, वृ, र, ल्" ह्या व्यजनाबद्दल पुन्हा त्यांचे मूळचे स्वर 'इ, उ, ऋ, ल' येणे या विकासास सप्रसारण असे म्हणतात. अशी उलटापाळ्ट उच्चारान्त होती तरी कां ? पर ह्याची उत्पत्ति अशी. 'य, वृ, र, ल्' हे वर्ण अर्धस्वर ह्या प्रकारान्त मोडतात. ह्यांच्या उच्चारान्त पूर्ण व्यजनत्व उत्तरलेले नसल्यामुळे त्यांचा उच्चार बऱ्याच वेळां स्वराच्या उच्चारान्ते हुकतो. अशा तऱ्हेने त्या वर्णांच्या एकेरी संयुक्त उच्चारान्त भेद उत्पन्न होतो. उदा०-य=इअ, वृ=उअ, र=ऋअ, ल=लअ' असे उच्चारान्त पृथक्त्व येते. य विशेषतः हे वर्ण ज्या वेळेस शब्दाच्या आंतर भागात दोन स्वरांच्यामध्ये येतात त्या वेळेस तर हे पृथक्त्व जास्त होतं. कारण ज्या दोन स्वरांच्या उच्चारान्त ह्यांपैकी वर्ण सापडतो त्या स्वराच्या योगाने एक प्रकारची त्या वर्णांमोवती स्वरोच्चारान्ती छटा उत्पन्न केली जाते. य त्याचा त्याच्यावर परिणाम होतो. अशा प्रकाशाने य, वृ, र, ल हे उच्चारान्तरमावळे जाऊन त्यांचे रूपान्तर स्वरांत होतं.

उदा०-— हृदय

वायु

दीपपट्टि

स्वरः

गुणवर्णक

कणपट्टिका

हृदयअउ

वायउ

दिपपट्टि

सुअर

सुवर्णउ

कणवर्णिका

हृदिया

वाई

दिवटी

सर

सोने

कणोटी

प्रतिपेशां

पडउनी

पडोशी.

(४) साक्षिप्यपरिणाम (Assimilation). विद्यार्थांचे जे निरनिराळे परक किया नू खे नू होजे थैरे परक हे साक्षिप्याचे परिणाम होत. “रयाम्यां नो णः” व “स्तोः घुना घुः” या पाणिनीच्या सूत्रांत उल्लेखिलेले परक ह्याच सदरांत येतात.

ह्याचे दोन प्रकार आहेत. (१) पूर्ववर्णपरिणति; उदा. स्तृ+नु=स्तृणोमि; मुक्त > मुक्ता, व्याघ्र > वय्य > याव, रामः+टीकने=रामटीकते, रामः+तिष्ठति=रामस्तिष्ठति; (२) परवर्णपरिणति; उदा० - कार्य > कत्र > कजा, सार्धम् > सत्थ > साय.

(५) समानवर्णपरिहार. हा परक बरील परकाच्या अगदी उलट आहे. उदा०-मुकुट > मउट. घेऊन घेऊन > पे घेऊन. रू च्या पुढे रू आणि हू च्या पुढे हू आला तर एक वर्ण नाहीसा होतो, व पूर्वस्वराला दीर्घत्व येते. ‘ये रि’ (८-३-१४) व ‘दूढोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ (६-३-१११) ह्या दोन पाणिनिस्त्रुतांत उल्लेखिलेले परक ह्याच प्रकारचे होत.

(६) उच्चारणोलभ्यासाठीं स्वरगम (Prothesis) संयुक्त वर्ण उच्चारणें कठीण असल्यामुळे त्याच्या अगोदर एखादा स्वर घालतात. उदा०-स्कू > इस्कू, इस्कूल, इस्टेशन, इस्पीक, अज्ञान (ज्ञान), अस्तुरी (घी).

(७) स्वरभक्ति हा प्रकार बरीलप्रमाणेच उच्चार सोपा करण्यासाठी होतो. ‘स्वरभक्ति’ (‘स्वरेण भक्तिः’ किंवा ‘स्वरस्य भक्तिः’) हा वर्णप्रक्रियेतील फार महत्त्वाचा परक आहे. ह्या प्रकारांत शब्दाच्या उच्चार-सौलभ्यासाठी त्याच्यामध्ये एक स्वर येतो. शब्दामध्ये व्यंजनाच्या पूर्वी जर ‘रू’ आला तर तो ‘रू’ उच्चारतांना त्याच्यापूर्वी एक स्वर उच्चारिला जातो. ‘रू’ ह्याचा मूर्धन्य उच्चार सोप्या रीतीने केला जावा म्हणून केवळ आधार म्हणून तो स्वर येतो. हाच प्रकार ‘लू’ व्यंजनाच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि व्यंजनाच्या वावर्तीत होतो.

स्वरभक्ति आणि विश्लेष ह्या दोहोंत थोडा सूक्ष्म परक आहे. स्वरभक्तीचा संबंध केवळ छन्दांमध्ये येतो. विश्लेषाचा संबंध तसा येत नाही.

स्वरभक्तीची उदाहरणे—अदार्थ, आर्क्षिषेण, शतवल्गः.

(क. प्रा. १-३२.)

विश्लेषाची उदाहरणे—इदर (इद्र), दशत (दर्शत), पराक्षर (प्रकार), भ्रम (भ्रम), इपर (विप्र), पृथिवी (पृथ्वी).

वर दिलेल्या उदाहरणात 'स्वर' मध्ये आळा आहे. कधी कधी स्वराच्या ऐवजी व्यंजन दोन भिन्नस्थानीय व्यंजनांमध्ये केवळ उच्चार सोंपा करण्यासाठी येतो. उदा०—तुम्बळ (तुमुळ), कवळ (कमळ), वान्दर (वानर), कंबर, अमळ, तारांयळ, ग्ण्टलें, हण्टलें. मराठीने हा प्रकार अपभ्रंश भाषेपासून उचललेला दिसतो.

(८) स्वरलोप (Syncope)—हा प्रकार स्वरमळीच्या उलट आहे. त्यामध्ये स्वर जास्त येण्याऐवजी मधील स्वराचा लोप होतो. उदा०—मा, वमा, पढा > पढला, वराढा > वराढला (कोंकणी भाषेत).

(९) शब्दांतील अक्षरांचा लोप (Haplology) — ह्या प्रकारात दोन सारखे शब्दावयव जवळ जवळ आले तर एकाचा लोप होतो. उदा०—दोषवृध. > दोषवृधः, जर्दीहि > जर्दि, शष्पविजर > शष्पिजरः, गुरेराखी > गुराखी, मुकें केळें > मुकेळें, जमातदार > जमादार.

(१०) वर्णविपर्यय—दोन उच्चारणांची उलटापालट होते. र, ल् ह्यांचे फार बदलाबदल होतात. त्याचप्रमाणे अनुनासिकाची उलटापालट होते. उदा०—बनारस (वाराणसी), जाणपटाण (ज्ञानप्रत्याभिज्ञान), हळ (लघु), कवढासा (कट्यासा), मुकसान (मुस्कान, एस्फान), वात (तात), मडाधूर (मशहूर) कुडप (कुल), जनावर (जानवर).

(११) कधीकधी उदाच्या सोयीसाठी वर्णांच्या उच्चारतात परक पद्धतात.

वेदपठणात तर नेहेमी अन्य 'अ' दीर्घ उच्चारिला जातो. उदा०—विदा मययन् विदा, सप्तहस्तालोऽअस्या.

(१२) शब्दाच्या उच्चारपरिमाणामुळे होणारे परक शब्दाच्या उच्चारार्थे परिमाण एक ठरलेले असते. त्याच्या माथाची मर्यादा ठरलेली असते. तो शब्द एका भाषेपुढे दुसऱ्या भाषेत गेला व त्याच्यातील इतर वर्ण जरी बदलले तरी तो परिमाण कायम राहते, व त्याच्या अनुसंधाने त्या शब्दात नदरदीपत्व येते. उदा०—पक > पिहला, पाका, पृथ > पड > पाठ. अश्व > रिश्व > रीश, वितस्ति > वीत. कर्तिका > वांत्तिभा > वात.

(मराठी भाषेच्याबाबत वर्णप्रक्रियेचे जे फरक पद्धतात ते पुढे स्वतंत्र रीतीने विवेचिते आहेत).

१८ वर्णप्रक्रियेचे उत्सर्ग म्हणजे काही निस्सर्गाच्या संघनासारखे नव्हत. भाषा ही मानवाच्यासारख्या सजीवसंस्थेच्या तान्यांत असते. व त्यामुळे तीही एक प्रकारची जिवंत अशी संस्था आहे. जिवंतपणा असला की, त्याबरोबर जिवंतपणाच्या काही लहरी येतात. भाषेच्या सजीवतामुळे कधी-कधी उच्चारासंबंधी, कधी प्रयोगासंबंधी तर कधी शब्दाच्या अर्थासंबंधी लहर उत्पन्न होते. व अशा लहरी स्वभावाचे कारण शोधू जातां सांपडत नाही. प्रक्रियेचे उत्सर्ग म्हणावयाचे परंतु त्याला अपवाद पुष्कळ आढळून येतात. उत्सर्गाच्या कार्यक्षेत्राची मर्यादा घालणे कठीण जाते. अशा लहरी स्वभावामुळेच काही काही विद्वान लोक म्हणतात की, वर्णप्रक्रियेच्या उत्सर्गाचे कार्य अंघपणाने म्हणजे जवळजवळ अनिवार्य असे चाललेले असते. त्याला ताळ ना तंत्र. वर्णप्रक्रियेचे नियम केव्हा मोडले जातील ह्याचा नेम नाही व तसा त्याला दाखलाहि मिळतो.

अर्थविकास

१९ भाषेच्या बाह्य व आंतर अशा दोन स्वरूपांपैकी बाह्य स्वरूप व त्यांत होणारे फरक व त्यांची कारणे ही वर सांगितली. आता आंतर स्वरूपाचा विचार करू. भाषेचा मुख्य घटक म्हणजे शब्द. तेव्हा भाषेचे आंतरस्वरूप तेच शब्दांचे आंतर स्वरूप म्हणावयास हरकत नाही. ध्वनि किंवा उच्चार हे शब्दांचे बाहेरचे आवरण व त्यांचा अर्थ हे त्यांच्या आतील सामार. उच्चार किंवा ध्वनि हे शब्दांचे बाहेरचे शरीर म्हटले तर अर्थ हा त्यांचा आत्मा होय. भाषेचे खरे जीवन, खरा जिवंतपणा, खरा उपयोग म्हणजे शब्दांचा अर्थ होय. व्यवहाराच्या दृष्टीने अर्थ हाच मुख्य व ध्वनि हा दुय्यम आहे. 'ध्वनि' हा अर्थाचे वाहन आहे. हा शब्द ध्वनीच्या साहाय्याने अभिव्यक्त होऊन बाहेर पडण्यापूर्वी आपल्या मनांत एक क्रिया चाललेली असते. व ती इतकी स्पष्ट जरी होत नसली तरी ती होते हे खास. अर्थ व त्याच्या अभिव्यक्तीसाठी होणारी मानसिक हालचाल ह्या मानसशास्त्र-विषयक बाबी असल्यामुळे त्यांचा उहापोह येथे करणे आवश्यक नाही.

मापेच्या ध्वनिप्रक्रियेस किंवा उच्चारप्रक्रियेस मापेचें शारीरशास्त्र म्हटलें तर अर्थविकास हें मापेचें मानसशास्त्र किंवा अध्यात्मशास्त्र म्हणावयास हरकत नाही.

२० शब्दाच्या उच्चारत जसे फरक होतात तसे त्याच्या अर्थातहि फरक होतात. परंतु उच्चारातील फरक काही तरी नियमाप्रमाणे होतात तसे अर्थातील फरक नियमाप्रमाणे होत नाहीत ह्या फरकाचीं कारणें सांगणें कठीण आहे. शब्द किंवा ध्वनि व त्याचा अर्थ ह्यांचा संबंध बराचसा अनियमित व अनियंत्रित आहे. ह्याला ताळ ना तर. योळणाच्याच्या लहरींचाच भाग ह्यात पुष्कळ असतो. माणा अगोदरच सृष्टिकृत्ति व अत्यंत लहरी स्वभावाची अशी असते. त्या लहरी शब्दाचे अर्थ व त्याचे फरक ह्यात विशेष कास्त दगोचर होतात अमुक शब्दाला अमुकच अर्थ का, कसा, केव्हा व कोणी दिला ह्यासुद्धा निश्चित काही सांगता येत नाही. शब्द व अर्थ ह्यांच्या संबंधाचा उलमडा आपल्यादकडील आलंकारिकाना झाला नाही म्हणूनच 'सकेत' हा ईश्वरेचेवर असलयून आहे अशी त्यांनी त्याची फरी तरी बाबळात लावली "अस्मात् पदादयेमर्थो बोद्धव्यः इति ईश्वरेच्छा"—ह्या पदापासून अमुक एक अर्थ समजावा अशी ईश्वराची इच्छा आहे ही सकेताची उपपत्ति त्यांनी दिली आहे. सकेताला अपौरुषेय म्हणतात तें ह्यामुळेच 'सकेत' हा आघाततः व अकारणतः उत्पन्न झालेला असला तरी वस्तु व तद्दर्शक शब्द ह्याची सांगड एकदा बाधली म्हणजे ती मुटव नाही

शब्द व त्याचा अर्थ ह्यांच्या संबंधाची अनिश्चितता पाहणें हें बरच मनोरंजक आहे 'कवि' हा शब्द कु=गाणें ह्या घात्पासून झाला म्हणून त्याला कवि म्हटलें तर काव काव करणारा बाबळा व कुहू कुहू करणारी बोकिला यांना कवि का म्हणू नये ? किंवा कावळा शब्द कवीबद्दल का चालू नये ? गवताची काही ओचते म्हणून जर तिला तृण म्हणावयाचें तर 'सुईला' तृण का म्हणू नये ? शिवाय गवताच्या सर्वच काड्या ओचतात असे नाही. सांन उमा असतो म्हणून जर त्याला "स्वाणु" म्हणावयाचें तर माणूस उमा राहिला तर त्याला 'स्वाणु' का म्हणू नये ? अचल उम्मा धिपतीत राहणाऱ्या वस्तु घोड्या आहेत का ? व त्यां सर्वांना स्थाणु म्हणा-

वयाचे की काय ? तेव्हा शब्दार्थासंबंधी विशिष्ट संकेत पडलेले असतात व ते झोले मिटून थावे लागतात. मुख्य गोष्ट एवढीच ध्यानांत ठेवावयाची की, वस्तूला अन्वर्थक नांव देण्याच्या वेळेस त्या वस्तूतील मुख्य गुण प्रामुख्याने झोळ्यापुढे उभा राहतो व दिलेल्या नांवांत त्याचा ठसा उमटतो. व त्याचप्रमाणे वस्तूवस्तूमधील साम्य, वैषम्य, अनुकरण, विरोध ह्यांमुळेच शब्दावर, अमुक एक अर्थ लादला जातो. नामकरणाच्या वेळेस नांव सर्व बाजूंनी सार्थ व अन्वर्थ असतेच असे नाही.

‘शब्द’ काय दाखवितो ह्यासंबंधीहि आपल्या इकडील नैयायिकांनी व वैयाकरणांनी विवेचन केले आहे. पतंजलीने आपल्या महाभाष्याच्या आरंभी शब्दाचे वैदिक व लौकिक असे दोन प्रकार मानून लौकिक शब्द एखादा ‘गाय’ ह्या सारखा घेतला तर तो वशिष्ठ, मान, शिंगे वगैरे पदार्थ किंवा शालणें, चालणें वगैरे किंवा किंवा दुसरा एखादा गुण हे न दाखवितां त्या सर्वांनी युक्त असा प्राणी दाखवितो असे विवेचन केले आहे. जो शब्द उच्चारल्याने गार्हच्या सर्व किंवा, गुण व इतर गोष्टी मनापुढे उभ्या राहतात तोच शब्द ‘गाय’ होईल अशा आशयाची पतंजलीने शब्दाची व्याख्या केली आहे. शब्द नुसती जाति दाखवीत नाही किंवा नुसती व्यक्तिहि दाखवीत नाही. तर तो जातिविशिष्ट व्यक्ति दाखवितो असाच भाव पतंजलीच्या पुढील वाक्यांत दिसून येतो:- “नदि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः, गोत्वाभिसंबंधात्तु गौः ।

‘अर्थाच्या किंवा व्युत्पत्तीच्या दृष्टीने शब्दाचे तीन प्रकार आहेत. कांही शब्दांचा अर्थ रूढीने कायमचा ठरविलेला असतो त्यांना रूढ असे म्हणतात. उदा०:- गो, अश्व, कर्ण, वगैरे. कांही शब्द असे असतात की, त्यांचा अर्थ त्यांच्यातील भातून्या अर्थाप्रमाणे लागतो. ह्यांना यौगिक असे म्हणतात. उदा०:- पाचक, लोहार, विणकरी इत्यादि. बरील दोन्ही तत्त्वे ज्या शब्दांत आढळून येतात त्याला योगरूढ म्हणतात. ह्यामध्ये व्युत्पत्तीचा एक व रूढीचा एक असे दोन्ही अर्थ असतात. उदा०:- पड्डज, साप वगैरे. ह्या शिवाय यौगिकरूढ असा एक चौथा प्रकार नैयायिकांनी मांडला आहे. त्यामध्ये “उद्भिज्ज” वगैरे सारखे शब्द येतात.

२१ अयं दृष्ट्या शब्दाच्या तीन शक्ति आंलकारिकांनी मानित्या आहेत. त्या अभिधा, लक्षणा व व्यजना ह्या होत. शब्दाचा अर्थ जेथे प्रत्यक्ष, सरळ व उपपन्न रीतीने समजतो तेथे अभिधाशक्ति समजतात. दगड शब्दाचा 'दगड, घोंडा' हा अर्थ अभिधाशक्तीने प्राप्त होतो. परंतु 'मड, निवुंद मनुष्य' हा जो त्याचा अर्थ तो लक्षणाशक्तीने प्राप्त होतो. 'गाढव=प्राणिविशेष' ही अभिधाशक्ति, तर 'गाढव=निवुंद मनुष्य' ही लक्षणाशक्ति. शब्दाचा प्रत्यक्ष सरळ व स्पष्ट असा अर्थ काही वेळेस कमी पडतो, त्यास बाध येतो, मुख्यार्थाने कल्पना जर बरोबर समजली गेली नाही तर ती समजण्यासाठी मुख्यार्थालाच सलग्न असा रूढीने मान्य केलेला व काही तरी जास्त गुण दाखविणारा जो अर्थ घ्यावा लागतो त्यालाच लाक्षणिक अर्थ म्हणतात. "नदीवरील झोपडी" ह्या शब्दप्रयोगात नदीच्या पाण्यावरील झोपडी असा प्रत्यक्ष सरळ अर्थ न येतो, तो सोडून नदीच्या काठावरील झोपडी असा अर्थ घ्यावा लागतो. हीच शब्दाची लक्षणाशक्ति होय.

अभिधाशक्तीचा प्राप्त सोडल्यानंतर भाषेतील बहुतेक सर्व प्राप्त ह्या लक्षणेने व्यापिले आहे. कित्येक स्थळी लक्षणेवर लक्षणा लादली जाते. आज मानवांच्या ताऱ्यांतील भाषेचा शुद्धशुद्ध वाहणारा पहिला ओष लक्षणेमुळेच विराट्स्वरूप धारण करतो. लक्षणेनेच उपमा, रूपक, व इतर बरेच अलंकार उत्पन्न होतात. लाक्षणिक बोलण्याचा आपणास इतका सराव होतो की, अमुक एक बोलणे लाक्षणिक असल्याचे प्यानातहि येत नाही. भाषेची ही लक्षणाशक्ति भाषेच्या सुधारणेबरोबर वाढत जाते. शब्दांत किंवा भाषेत लाक्षणिक अर्थ पेलण्याची कित्यत व कशा प्रकारची शक्ति आहे यावरून भाषा बोलणाऱ्या लोकांची बुद्धिमत्ताहि अजमावता येते. भाषेमध्ये लक्षणा पदोंवरही आढळून येते. 'त्याने त्याची खूब कशीक खिंबरी', 'मडकें मडविणें', 'खोनाखने कान टोचणें', 'कागद पारणें', 'पत्तायचा सिंद', 'गडाचा सिंद', 'झुकाचार्य', 'पुणें हें महाराष्ट्राचें नाक', 'तानाजी शिवाजीचा उजवा हात', 'झोंगर कसा टक्कारतो' 'आम्रवृक्ष आपणास बोलवितो', 'चेत आम्हास जेवू घालतें', 'पायाणास पांखर पुरत नाही', 'दया येणें', 'विचार करणें', 'खार', 'माणसाची काय किंमत!', 'त्याने व्यूह रचला', 'त्याचा व्यूह

‘दाखळला’, ‘गोष्टीचा यांग’, ‘तो टेंमा मिरवितो’, ‘त्याची कळी उमलली’, ‘त्याचें तोंड कोमेजलें’, ‘दिव्यांनीं रस्ते फुलले’ हीं सर्व उक्तां य प्रच्छन्न अशा लक्षणेचीं उदाहरणें आहेत.

अभिधा आणि लक्षणा ह्या दोन शक्तींसारखी शब्दाची तिसरी एक शक्ति ‘व्यंजना’ म्हणून आहे. ह्या शक्तीस काव्याचा आत्मा म्हणतात. “गतोऽस्तमकः” = सूर्य अस्तास गेला, असें म्हटल्याबरोबर संध्या करण्याची वेळ झाली, आता स्नान केलें पाहिजे, कामें सर्व आवरलीं पाहिजेत इत्यादि अर्थ जो सूचित होतो तो त्या शब्दांच्या ‘व्यंजना’ ह्या शक्तीमुळेच होतो. ही शक्ति लक्षणेपेक्षा थोडी निराळी आहे. ‘व्यंजना’ शक्तीच्या साहाय्याने शब्दाचा अर्थ समजण्यास जरा जास्त विद्वत्ता, समय-सूचकता लागते. व्यंजनाशक्तीसारखेच शब्दाचे अर्थ दाखविणाऱ्या आणखी काही शक्ति समजल्या गेल्या आहेत. त्यांचें आणि व्यंजनेचें बरेंच साम्य आहे. संयोग, विप्रयोग, साहचर्य, विरोधिता, अर्थ, प्रकरण, लिंग, संनिधि ह्यांपैकी कोणत्या तरी कां होईना संवेधाने निगडित झालेल्या इतर शब्दांचा विचार करावयाचा असतो.

२२ शब्दाच्या अर्थास निरनिराळ्या कारणांनी जे निरनिराळे प्रकार पडतात त्यांच्या मुळाशी लक्षणा हीच वृत्ति आहे. लक्षणावृत्तीत दोन प्रकार प्रथम उद्भूत होतात. (१) अर्थाचे सामान्यीकरण व (२) विशेषीकरण. ह्यांनाच अर्थविस्तार आणि अर्थसंकोच असे म्हणता येईल. अर्थविस्तार किंवा अर्थसंकोच होण्याचें कारण शब्द आणि अर्थ ह्या दोहोंमध्ये असणारें समीकरण कोणत्या तरी बाजूस कमी पडतें हें होय. दोन्ही समसमान नसल्यामुळे, इतका फरक पडत जातो.

(१) अर्थविस्तारः— एखादा शब्द जितका मूळ अर्थ दाखवितो त्याच्या-पेक्षा अधिक अर्थ त्या शब्दाने घ्यावा लागतो. गोसावी म्हणजे गो + स्वामिन् = गार्दचा धनी; पण इल्ली कडाचाहि धनी नसला तरी किंवा असला तरी त्याला गोसावी म्हणतात. मृग म्हणजे हरिण, परंतु सर्व प्राण्यांच्या

१ त्याचें विवरण ‘भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा’ पृ. १२-१३ वर दिलें आहे ते पाहिये.

वर्षा हा शब्द वापरतात. वैसेवाला म्हणजे केवळ वैसे किंवा नाणें जवळ असलेला माणूसच नव्हे तर पैसाजडका, सोनेदागिने, घराबाही, जमीन-मुमला घेरे जवळ असणारा इतका व्यापक अर्थ त्यात येतो. समाहारद्वय म्हणून जो समासाचा प्रकार आहे त्यात अर्थांची याद बरीच झालेली असते. पानपत्राचळ, भाजीपाला, पितर, नरी, दगपती वगैरे शब्दांच्या मूळ अर्थात पुष्कळ अर्थविस्तार झालेला आहे. गोठा म्हणजे फक्त गाई बाधण्याचें ठिकाण; परंतु म्हशी, बैल, घोडे अरी याबरोबर ती गोठाच असते. बायको असते एकच पण तिला 'आमची मडळी' म्हणतात. गंगा, भांगिरी ही एका विशिष्ट नदीची नावे होत, परंतु ती आपल्या गावाजवळच्या नदी सादि व नदी नसेल तर सोढवालादि स्पर्शाना कधी कधी आपण ऐकतो. वादपरी म्हणजे पाण कधीच्या कपानबातील एका नाविकेचें नाव. परंतु आता सर्व रम्य कथांना हा शब्द लावतात. वयात (<वरयात) म्हणजे नवव्या मुलाची वक्तविरणूक परंतु तो शब्द मुलीच्या विरवणुकीत लावतात.

(२) अर्थसंकोच.—द्याच्या उलट अर्थाचा संकोच होतो. पालक आणि पत्नी हे दोन्ही पक्ष असणारे प्राणी या एका अर्थाचेच शब्द. परंतु पालक म्हणजे ह्दयत आणि पत्नी म्हणजे गोठा असा परक होतो निर्वाण, मोघ, स्वयं हे एका अर्थाचे शब्द; परंतु निर्वाण हे बुद्धांचे, मोघ हे ज्ञान्यांचे आणि स्वयं म्हणजे स्वतःचें केवळव हा अर्थ भेट करून वापरले जातले. पार्श्व म्हणजे पृष्ठीपक्षी, परंतु त्याचा 'राजा' पृष्ठीवर राग्य करणाऱ इतकाच अर्थ सङ्घटित केला आहे. 'गाठोडे' म्हणजे काहीदि मुटाळून टवलेले, परंतु "तो गाठोडे बाळगून आहे" असा गाठोडे म्हणजे पैसांचे विश दागिऱ्याने एखाद्याच अर्थ अभिव्रेत आहे. "त्याचेजवळ सोने आहे," "मी दाहर्तत मिया गायीत जाणार आहे", "तो आमचा फाळ आहे" या वाक्यांतील जाह ठराचे शब्द तसेच धर्म, तप, वेदना, वेणा, वेद, पुढ्य, जाणार, इद, विषयगुण, स्वेप इत्यादि शब्दांत मूळच्या अर्थाचा संकोच झाला आहे ही सर्व अर्थसंकोचाची उदाहरणे होत.

एकाच अर्थाचे अनेक शब्द असले तर अनेक शब्दांच्या अर्थांत एकच भेट करून प्रत्येकाच्या अर्थांत काही तथि निघली छटा उत्पन्न होत. माता, आई; आई, माप हे एकाच अर्थाचे शब्द आहेत, परंतु त्यांच्या मगदी मगदी

अर्थात व तदनुपंगी प्रेमळ भावनेत सूक्ष्म कां होईना पण अंतर आहे. 'कार्य, काम, काज, कजा' इत्यादि शब्दे व्युत्पत्तिदृष्ट्या एकाच अर्थाचे, परंतु रूढ अर्थ मात्र त्याचे भिन्न आहेत. 'हृदय' म्हणजे अंतःकरण, परंतु त्यापासून निघालेला 'हिर्या' शब्दाचा अर्थ निराळा आहे. 'पुस्तक' निराळें आणि 'पोथी' निराळी. 'ज्ञान' म्हणजे आंचोळ करणें व 'न्हाण' म्हणजेहि आंचोळ करणें. परंतु एकाचदल दुसरा शब्द चालत नाही. 'मार्ग सांपडला' ह्याचा एक अर्थ तर 'माग सांपडला' ह्याचा अगदी निराळा अर्थ. 'मारग मळणें' म्हणून देशस्थ ब्राह्मणांमध्ये कुलाचार आहे त्यांत 'मारग' ह्याचा अर्थ ह्याहून भिन्न. मनस्, मनुष, मति, मनन, मनु हे सर्व शब्द 'मन्=मनने' ह्या घात्पासून निघाले. परंतु प्रत्येक शब्दाचा रूढार्थ अगदी निराळा आहे. 'गामरा, गाम, गाभा' या तिन्ही शब्दांचें मूळ एकच पण अर्थ मात्र निराळे झाले आहेत.

शब्दांच्या संस्कृत रूपावरोवरच त्यांची प्राकृत रूपेहि भाषेत रूढ आहेत. परंतु त्याचा अर्थ मात्र संस्कृत रूपाच्या अर्थाहून निराळा आहे. शब्दांच्या संस्कृत व प्राकृत रूपांच्या जोड्या पुढे दिल्या आहेत. दोन्हीतील अर्थभेद स्पष्ट असल्यामुळे दिला नाही.

अरिष-आठी, क्लेश-किलस, कर्म-काम, नष्ट-नाट, नाठाळ; पश्य-पारस, वण-वाण, सिह-सिंग, स्पर्शणें-फासणें, धीर-झीर, शून्य-सुना, मिथुन-मेहुण, स्थान-ठाण, व्यापार-वापर, वावर; शुद्धि-सुद, पत्र-पत्ता, पर्व-पेर, पश-पांख, पंख; भवानी-बोहणी, मुहूर्त-म्होत्र, संधि-सांच, स्तन-घान, मुद्रा-मूद.

ह्या सर्व उदाहरणावरून असे दिसून येईल की, भाषेत शब्द रिकामा, निरर्थक असा राहू शकत नाही. कोणत्याहि शब्दाने आळशी, निरुपयोगी वनावें हें भाषेत खपत नाही. प्रत्येक शब्दाने आपलें काम बजाविलें पाहिजे; म्हणून बोलणारे लोक एकस्वरूपी अथवा समस्वरूपी शब्दांच्या अर्थात सूक्ष्म भेद करीत असतात.

(१) ग्राम्यतापरिहार :— मनुष्याचा स्वभावच असा आहे की तो काहेंत असेल तें राळतो आणि चांगलें असेल तें जपळ करितो. बाह्यास

चांगला पोवाळ चंदवून त्याचा वाईटपणा कमी करण्याकडे मनुष्याची प्रवृत्ति असते. वाईट, अभद्र, अस्त्रील अशा शब्दांचा उच्चारहि सम्य-
तेच्या विरुद्ध होतो. गोष्ट जरी खरी असली तरी तिच्या मूळ मेख,
अपम्य स्वरूपांत सांगितली तर ती कानाला, जिभेला, मनाला व शिष्टते-
लाहि खपत नाही. 'कोणी मोठा मनुष्य खाली पडला' असें न म्हणतां
'रावसाहेब खाली आले' असें म्हणतात. तसेंच मरण्याची बातमी सांगतांना
"अमका अमका मेला" असें न म्हणतां 'घारला किंवा अमका स्वर्ग-
याची झाला, किंवा देवाश झाली, देहावसान झालें, प्राणोत्क्रमण झालें'
इत्यादि त्याच अर्थाचे शिष्ट प्रयोग वापरतात. 'दिया मालवणें' हा प्रयोग
अशिष्ट समजतात. त्याऐवजी 'दिया योर करणें, दिव्यास निरोप देणें' असें
म्हणतात. स्त्रियांच्या वापतांत तर ही प्रवृत्ति जास्त दिसून येते. परंदाज
मुवाहिनी 'करंभ्यांतील कुंकूं संपलें' अथवा 'कपाळावरील कुंकूं पुसलें'
असें कधी म्हणावयाची नाही. तर त्याऐवजी 'कुंकूं वाढलें' असा प्रयोग
करील. 'बांगडी फुटली' असें न म्हणतां 'बागडी वाढली' असेंच ती
म्हणेल. 'शौच' ह्या शब्दाचा आदे. मूळचा त्याचा अर्थ स्वच्छता, परंतु
तो कोणत्या अर्थाने वापरला जातो हे सर्वाना माहित आहेच.

कधी कधी कालान्तराने आपोआपच एखाद्या ग्राम्य शब्दाचा ग्राम्य-
पणा नाहीसा होतो. अर्थाकडे थारकार्ने पाहिले तर सम्य, शिष्ट माणसांच्या
सौदांतून ते शब्द उच्चारले जाऊं नयेत असे ते शब्द असतात. परंतु
रोजच्या उपयोगात आल्यामुळे त्यांच्या मूळच्या ग्राम्य स्वरूपाकडे कोणाचे
सुध जात नाही. "गुलाम, भोवडीचा, बक्षानचोद, मादरचोद" हे व
असलेच शब्द ह्या प्रकारात येतात. 'त्याची खरटपट्टी काढली', 'त्याची
चांगली तासटपट्टी केली' वगैरे वाक्यातील शब्दाचा अर्थ पाहिला तर
किती अस्त्रील आहे ! परंतु रोजच्या वापराने तो इतकाच दृढीसमोर
येत नाही.

(४) वाईट शब्दांना वाईटपणा जसा नाहीसा होतो तसा चांगल्या
शब्दांचा चांगुलपणाहि नाहीसा होऊन त्यांना केवळ औपचारिकत्व येते.
पणत जे मापने आपण लिहितां ते सर्व ह्या प्रकारचे होत. 'राजमान्य राजेश्री',
'भक्तदिलक्ष्मी', 'सहलगुणालंकरण', 'यज्ञभिया विराजित', 'सद्गुणनिधान',

‘कृपानिधान’, ‘आपला आशाधारक’, ‘कृतानेक साष्टांग नमस्कार’ इत्यादि मायने आपण वापरतो; परंतु त्यांच्या अर्थाकडे आपण कधीहि लक्ष देत नाही. ‘राम राम’, ‘उघो उघो केली’ ह्या शब्दांचा मूळ अर्थाचा पार विसर पडला आहे. संस्कृतमधील ‘असुर’ शब्दाचा इतिहास तर मजेदार आहे. असुर म्हणजे देव, शक्तिमान् असा अर्थ असतो असुर्य लोकांशी आर्यांचा झगडा झाल्यामुळे त्यांच्या देवतांस ‘असुर’ हा शब्द देव्य ह्या अर्थी लावून त्यांच्या उलट ‘सुर’ शब्द उत्पन्न करून त्याची योजना स्वदेवता-दर्शक अशी केली. हे सर्व अर्थशून्यत्वाचे प्रकार आहेत.

(५) अकारण गौरव:— कधी कधी शब्दांमध्ये खोटा मारदस्तपणा आणिला जातो. उर्मट, थाप, शिकरत, निद्रिस्त, अर्वाच्य, धीमंतपूजन इत्यादि शब्दांत विनाकारण एक वर्ण जास्त घालून अकारण गौरव आणिले आहे. कांही प्रयोगांमध्येहि असा मारदस्तपणा आणिला जातो. उदा :— “भारामारी हल्ली” असे न म्हणतां “शरीरसंवेद्यावर आले” असे म्हणतात.

(६) कधी कधी शब्दाचा मूळ अर्थ जाऊन त्या शब्दाकडे वाक्यांतील संबंध दाखविण्याची कामगिरी येते. उदा :— ‘ऐवजो’ हें ‘ऐवज’ ह्या शब्दाचे सप्तमीचे एकवचनी रूप आहे; परंतु ‘ऐवजो’ म्हणजे ‘बद्दल’ असा अर्थ होऊन ते ‘अव्यय’ होऊन बसले आहे. तीच गोष्ट ‘मुळे, प्रमाणे, साटी, योगे, पेक्षा’ इत्यादि शब्दयोगी अव्ययांची. परिच्छिन्न, त्यादारम्य, गेल्या-दारम्य, लिहिल्यादारम्य, इत्यादि ह्याच स्वरूपाचीं अव्यये जुन्या लिखाणांत येतात. संस्कृतमधील अधिक, अपर, अधर, अन्तर, वरीयत्, ईयत्, इष्ट इत्यादि शब्दांचा उपयोग विशेषणाचा ‘तर तम’ भाव दाखविण्याकडे करतात. विभक्तिप्रत्ययांबद्दल शब्दयोगी अव्यये वापरण्याची प्रवृत्ति ह्यामुळेच पडली आहे. ‘घरी’ बद्दल ‘घरामध्ये’, ‘गांवाहून’ बद्दल ‘गांवापासून’ तसेच ‘त्याच्यापेक्षा’ ‘त्याच्याकरिता’ ही सर्व त्याच प्रवृत्तीची उदाहरणे होत. विशेषणाबद्दल नामे, नामाबद्दल विशेषणे, भववाचक नामांबद्दल सामान्यनामे, सामान्यनामांबद्दल भाववाचक, काळ दाखविण्या-साटी साहाय्यकारी क्रियापदांचा उपयोग हे जे उलटमुलट प्रयोग आढळतात तेहि ह्याच प्रवृत्तीचे दर्शक आहेत. प्रत्ययप्रक्रियेतील उलटाढाल तिज-मुळेच होते.

(७) साम्याभासः— शब्दाच्या उच्चाराने फरक व्याप्रमाणे साम्याभासा-
मुळे पडतात त्याचप्रमाणे शब्दाच्या अर्थातहि फरक साम्याभासामुळे पड-
तात. ह्या साम्याभासामुळेच लहान मुलें काही चमत्कारिक प्रयोग करतात.
'परला' हें रूप व्याकरणशुद्ध व योग्य आहे; परंतु त्याच धर्तीवर 'मरला',
किंवा 'करला' अशीं रूपे मुलें करितात. 'दूध प्यालास का ?' असें
विचारल्याबरोबर 'दूध प्यालों' च्या ऐवजें 'दूध प्याला' असा प्रयोग
मुलें करतात. परकी लोक सराठी शिकताना असेच चमत्कारिक प्रयोग
केवळ त्यांच्या स्वतःच्या भाषेतील साम्यावरून करतात. 'ते काम केला'
हा प्रयोग कानडी लोकांच्या बोलण्यात नेहमी येतो. पारशी लोक दक्षिणी
लोकांस बोलताना 'अरे तारया, बघलास का ?' असा प्रयोग करतात. मुल्य-
कडून किंवा अन्यभाषीयांकडूनच असे चमत्कारिक प्रयोग होतात असें
नाही तर चांगल्या जाणत्या लोकांकडूनहि साम्याभासामुळे प्रयोगसकर होतो.
'मला तें काम होत नाही' ह्या प्रयोगांत ज्या दोन प्रयोगांची छाया पडली
आहे ते प्रयोग हे:- 'मला तें काम वरवत नाही' हा एक, व माझ्या-
ज्याने तें काम होत नाही" हा दुसरा. 'तो जावेंसें म्हाणतो', छावराहि
'म्हणला जावेंसें घाटें' आणि 'तो जाऊं म्हाणतो' ह्या दोन प्रयोगांची
छाया पडली आहे.

(८) शब्दाचा अपरिचितार्थः— काही वेळेस शब्दाचा मूळ अर्थ नाहीसा
होऊन त्याच्याऐवजी त्याच्याशी भगदी अपरिचित असा अर्थ त्या
शब्दाचा प्राप्त होतो. उदा :- 'तारबल' ह्या शब्दाचा आकाशातील
तारान्याच्या सामर्थ्याचा मनुष्याच्या जीवितावर होणारा परावार्ड परिणाम
हा मूळचा अर्थ, परंतु त्यांत एक अनुस्वार येऊन तारबल म्हणजे घादल
असा अर्थ झाला. तसेंच 'शर्माचा फेरा', 'खटाष्टक', 'मनस्थी', 'वादरा-
यण', 'त्रेषा', 'छादिए', 'आपें', 'बाष्कळ', 'भादरणें' ह्या शब्दांच्या
अर्थांत परक पडला आहे.

(९) अर्थभ्रम — ह्या घर सांगितलेल्या प्रवृत्तीसारखीच आणखी एक
शब्दाच्या अर्थांत भ्रम कित्या होणें उत्तर करण्याची प्रवृत्ति आढळून येते.
उदा:- 'विद्यार्थी' हा शब्दाचा मूळचा अर्थ विद्या शिकणाऱ्या, परंतु

आम्हांला 'एक' विद्यार्थी' ठेवावयाचा आहे म्हणजे शाळेत जाणारा मुलगा परंतु परी पूजा, भाजी आणणे वगैरे किरकोळ कोरडी कामे करणारा गरीब मुलगा असा व्यवहारांत त्याचा अर्थ झाला आहे. 'महाराज' हा शब्द गुजराती आचान्याला लावतात. आचार्य (आचार्य ह्या शब्दापासून), परिमळ, वास (तुपाचा), व्यसन, उपाधि, ग्रंथ (लहानशा गोष्टींचा ग्रंथ), अरिष्ट ही आणखी अर्थभ्रंशार्ची उदाहरणे होत. 'छांदिष्ट' (छंदासंबंधी), 'आर्य' (कृषीसंबंधी), 'वाष्कळ' (वाष्कळ = वेदाची शाखा), 'भादरणे' (भद्राकरणम्) ह्या वर दिलेल्या शब्दांतहि अर्थभ्रंश झाला आहे.

'कधी कधी शब्दाच्या मूळ अर्थाच्या अगदी विरुद्ध असा अर्थ त्या शब्दाला प्राप्त होतो. उदा :- 'अचपल' (अतिचपल ह्या अर्थी), अपरोक्ष ह्याचा मूळ अर्थ समोर. परंतु त्याऐवजी 'पाडीमार्गे, दृष्टीमांड' हा त्याचा अर्थ रूढ झाला आहे.

(१०) अर्थप्रशस्ति - कधी कधी एखाद्या शब्दाचा मूळचा अर्थ वाईट असतो, परंतु कालांतराने अर्थोत्तील वाईटपणा जाऊन त्या ठिकाणी चांगला अर्थ येतो. उदा :- 'घृत' ह्या शब्दाचा 'कावेबाज' असा मूळचा अर्थ असून त्याऐवजी 'शहाणा' 'दूरदर्शी' असा अर्थ रूढ झाला आहे. 'वजीर' ह्या शब्दाचा अर्थ 'सामान्य नोकर' असा मूळ होता तो जाऊन त्याऐवजी 'मुख्य प्रधान' असा त्याचा अर्थ झाला आहे.

आधिभौतिक शास्त्रांत प्रत्येकी जसजसे शोध लागत आहेत तसतसे निर- निराळे शब्द नव्या अर्थाने मापेत रूढ होत आहेत. नव्या नव्या शास्त्रांची परिभाषाहि मराठींत तयार करण्याचे प्रयत्न चालले आहेत. अशा रीतीने भाषेची शब्दसंपत्ति सारखी वाढत चालली आहे.

२३ मित्र मित्र संस्कृतीच्या किंवा भाषांच्या लोकांचा संबंध आला म्हणजेहि नवे नवे परकी मापेंतील शब्द मापेत रूढ होतात. द्राविडांचा आणि मराठ्यांचा संबंध आला आणि पुष्कळ द्राविडी शब्द मराठींत शिरले. महमदीयांचा आणि मराठ्यांचा संबंध आल्याबरोबर किती तरी फारशी, अरबी व तुर्की शब्द मराठींत घुसले. सध्या इंग्रजीच्या अमदानांत मराठी मापेत इंग्रजी शब्दांचा भरणा पुष्कळच होत आहे. मराठी मापेंतून हे परकी शब्द काढून

टाकण्याची चळवळ काही लोकानी सुरू केली आहे. ही चळवळ कितीही सदेतुमूलक असली तरी भाषेच्या वाढीच्या दृष्टीने हानिकारक आहे. संस्कृति-संस्कृतीचा मिलाफ झाला की, शब्दांचे लोण येणारच. ते टाळता येतच नाही. शब्द टाळावयाचे असले तर त्या संस्कृतिसंयोगाचाच छेद केला पाहिजे. ते न करता केवळ शब्द उचवून काढणे हे वैलाच्यापुढे गाढा चांगण्यासारखे किंवा पायाच्या अगोदर कळस उभारण्यासारखे आहे. शिवाय कोणताही शब्द भाषेत उत्पन्न होऊन जो रुढ होतो तो त्याच्या मुळाशी असलेल्या कल्पनेच्या (Concept) जोरावर होतो. ती कल्पना नाहीशी झाली तरच तिच्यावर आपारलेला शब्द भाषेतून नाहीसा होतो. बेदी, दर्पी, आसदी, दोता, प्रतिद्वर्ता, पुरोडाश बगेरे वेदांतील शब्द पुढे बेपत्ता झाले, किंवा भवला, एकवकी, रातीम, राऊवे, रामस्य, आविष्ठ, आद्याना हे शानेश्वरीतील शब्द किंवा हुमते, घोहरी, बोगरू, निकुरे, लास, धारुषा, झाजार, बगेरे नामदेयाचे शब्द पुढच्या मराठीत बेपत्ता झाले त्यांचे कारण त्यांच्या मुळाशी असलेल्या कल्पना नष्ट झाल्या हेच होय. शब्द मरतात त्यांचे कारण त्यांची गूळची कल्पना मरते हे होय; तेव्हा कल्पना जोंपयेंत जिवंत आहे तोंपयेंत तद्दर्शक शब्द नाहीसा कसा होणार ? असे शब्द मुद्दाम नाहीसे केले तर दुसरे परकी शब्द त्यांचे स्थान पटकावितील व दुसऱ्या चांगल्या शब्दाना हद्दपार करतील. तदर्थी मराठी शब्द रुढ करावयाचे असल्यास त्यांची कल्पना (Concept) मराठीत स्वतःच अशी निर्माण केली पाहिजे. सर्व शास्त्रनिर्मिति व कलाविकास मराठीत करून पासबंधी कल्पना मराठीत उत्पन्न केल्या तरच तद्दर्शक मराठी शब्द रुढ होतील.

२४ शब्दांत काव्य, इतिहास, नीतिमत्ता ही असतात. शब्दात समाजाचा सर्व व्यवहार प्रतियिषित झालेला असतो. काही शब्द काव्यातच योग्यासारखे कोमळ, कर्णमधुर असतात तर काही कर्णकंकश असतात. वर्ण, मागेव, कासेव, मर्दन, नरकाशुर, यादवी, कुररोत्र, कोझगा, शतरुतय, शरपंजरी, जन्मसावित्री बगेरे शब्दांत पुरावांशी अनुसंगान आहे. निर्वाण, अर्हत्, एष, पाकश, भगानी, पाशिरामी बगेरे शब्दांत इतिहास आहे. राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, अनुकूल प्रतिकूल भवेदि शब्दांत उमटलेली

दिसतात. Whigs, Tories, मधाळ, जंदाळ हे शब्द राजकीय भिन्न मत दाखवितात. वामण, मंदुरगा, पळीपंचपाण्या, कुणवट, नांगऱ्या, लंगोट्या, कामडा, लांडा, सायथा वगैरे निंदाव्यंजक शब्दांत धर्ममत उतरलेली दिसतात.

सामाजिक चालीरीती, व्यवहार, सबयी वगैरे कित्येक वेळा शब्दांवर उमटलेल्या असतात. 'कोस' म्हणजे दोन किंवा तीन मैल असे आपण सध्या म्हणतो. परंतु पूर्वी मनुष्याचे ओरडणे किंवा हाक जेवढ्या अंतरावर ऐकू जाई तेवढ्या प्रदेशास ओश म्हणत असत. फरशी म्हणजे कुन्हाड असे आपण समजतो व ते हत्यार लोखंड-मोलादाचे करतो. परंतु फरशी म्हणजे पशु आणि तो पार्श्व किंवा पशु ह्या शब्दापासून ज्या अर्थी आला आहे त्या अर्थी पूर्वी ते हत्यार प्राण्यांच्या कुडीतील हाडाचे करीत असत हे उघड आहे. 'सेपाक' हा काही कोणी दुसऱ्या आचार्याकडून तपार करावयाचा नसून (<स्वयं-पाक) स्वता करावयाचा असे. 'परीट' हे करडे घूल असत (<घायक) व रंगवीतहि असत (<रंजक). वेळ दाखविण्याकरिता पूर्वीहि टोले मारीत असत हे 'प्रहर' ह्या शब्दावरून उघड आहे. घोड्यापुढे घावणे, घोड्यावर बसणे, अमुक घोड्यावर आहे, घोडामैदान जवळ, आपले घोडे पुढे टकलणे वगैरे वाक्यप्रयोग युद्ध-प्रवृत्तीचे निदर्शक आहे. पायाळचदुरशी (युद्धांत पायाळ झालेल्याची भादतिथि), दालगज (दालेचा हत्ती), खडाजंगी, खानाजंगी (मोठी लढाई), हुल उठविणे (सैन्याच्या पुढे ओरडणे), जामा (बिजार)-निमा (बरचा अंगरखा), वगैरे शब्द जुन्या काही चालीरीतींचे निदर्शक आहेत. 'काडी मोडणे' 'घटस्फोट' ('मडके फोडणे' हे मृत्यूचे निदर्शक आहे) 'गौड बंगाल' (बंगाल देशातील जारणमारण विद्येचे दर्शक), 'घनचक्र' 'घनघोर', (अघोरपंथापासून घोर हा शब्द), 'लाजाहोम', 'सत-पदी' वगैरे शब्दांवरून पूर्वीच्या काळच्या सामाजिक चालीरीति दाखविल्या जातात. शब्दांच्या अर्थामध्ये सामाजिक चालीरीती ज्या लपून बसलेल्या असतात त्या शब्दांच्या घातकांच्या साहाय्यानेच हुडकून काढता येतात. वेदकालीन सामाजिक परिस्थिति जी काही विद्वानांना रंगविता आली व जे इतक्या प्राचीन काळचे चित्र पुढे उम्रे करता आले तेहि ह्या शब्दांच्या अर्थमुळेच आले हे स्पष्ट आहे.

भाषेतील शब्दांच्या उच्चारप्रक्रिया व अर्थप्रक्रिया ह्या येथवर सांगितल्या. ह्यांना शब्दाचे वर्णसमाग्राय, किंवा उच्चारसमाग्राय, व अर्थसमाग्राय म्हणावयास हरकत नाही. अशा तऱ्हेचे समाग्राय (सम + आ + आ = एकत्र विचार) प्राचीन कालाचे लोक करीत असल्याचे दाखले आपल्या पूर्वीच्या वाङ्मयात सापडतात. शब्दाचा उच्चार व अर्थ ह्यात झालेल्या परकानेच भाषेचा विकास होतो. शब्दाच्या स्वरूपात बदल, अर्थात बदल किंवा दोहोत बदल, स्वरूप कायम राहून अर्थ बदलणे, किंवा अर्थ तोच राहून स्वरूपात फरक पडणे, पुढे शब्द नाहीसे होणे, नवे शब्द येणे हे सर्व प्रकार भाषेत प्रत्यक्षीं चाललेलेच असतात. असे पुष्कळ प्रकार झाले तरी भाषेस कर्मपणा येत नाही. उलट हे प्रकार म्हणजे भाषेच्या जिवत्पणाची लक्षणं होत व जिवत् प्राण्यामध्ये ज्याप्रमाणे बाह्य, तादृश्य, वाच्य अशा अयत्थांतरे किंवा रूपान्तरे असताना तद्वत् भाषेचीहि ही रूपान्तरे होत. ह्या सर्व प्रकारांनी भाषा जास्त कोपावतच जाते. वर्णप्रक्रिया व अर्थप्रक्रिया ह्या दोन्ही प्रकारच्या चमत्कारांनी भाषेत हळूहळू फरक पडत जाऊन तिच्यापासून पोटभाषा व कालपद्धति स्वतंत्र अशा भाषा उत्पन्न होतात. पोटभाषांचा विचार खाली देला आहे.

पोटभाषा

२५ भाषेच्या बाह्य व आंतर ह्या दोन्ही स्वरूपांत कालान्तराने फरक पडणे व कोणत्या प्रकारचे पडतात हे येथवर सांगितले. भाषेचे शरीर व तिच्यातील आत्मा ह्या दोहोत असे बदल झाल्यामुळे विकृति होऊन तिचे स्वरूप पालटते व तिच्यापासून निरनिराळ्या भाषा उत्पन्न होतात. मूळ भाषेचे व्याय, ट्युरेनियन, मंगोलियन, ब्राह्म वगैरे प्रकार होणे किंवा आर्य भाषेचे वैदिक, अवेस्ता, ग्रीक, लॅटिन, लिप्पूनियन, गॉथिक वगैरे प्रकार होणे किंवा वैदिक भाषेचे संस्कृत, पाठी, प्राकृत, अपभ्रंश व वर्तमानवालीन खोली किंवा मराठीचे ब्रह्मणी, कोंकणी, कारवारी, तानदेशी इत्यादि प्रकार होणे हे सर्व भाषेच्या दुरेढी स्वरूपांत फरक होण्याचा जो तिचा समास आहे त्याच्यापर अवलंबून आहे. ह्या स्वभावामुळेच भाषेमध्ये पोटभाषा उत्पन्न होतात, व दर दिलेले भाषेचे प्रकार त्या त्या भाषेचे पोटभाषाच होत.

खऱ्या अंतिम दृष्टीने पाहिले तर जितक्या व्यक्ती तितक्या निराळ्या भाषा व तितक्या पोटभाषा असल्या पाहिजेत. परंतु पोटभाषेची व्याप्ति इतकी वाढवून चालावयाचें नाही. भाषेत व्यक्तीचें व्यक्तित्व तर उमटतेंच परंतु तें समाजाचा जो एक मोठा ठसा तिच्यावर उमटतो त्याच्यापुढे टिकत नाही. भाषेवर उमटणाऱ्या ह्या मोठ्या ठशाला पोटभाषा म्हणतात. पोटभाषा ही मुळा समाजातील एखाद्या घटकाची बोलभाषाच असते. भाषेतील एकजिनसीपणा कायम राहण्यास बोलणाऱ्या लोकांत व्यवहार सारखा झाला पाहिजे. ह्या व्यवहारातल्यानेच भाषेमध्ये स्थैर्य राहतें. हें कोणत्याहि कारणाने खुंटले की एक भाषा दुसऱ्या पोटभाषेस प्रसवते. जवळ जवळ असणाऱ्या उपभाषांमध्ये स्पष्ट असा फरक फारसा दिसत नाही; परंतु मध्यवर्ती भाषेच्या प्रदेशाच्या दोन टोकांच्या दोन उपभाषा घेतल्या तर त्यांमधील अंतर मनाला पटल्याशिवाय राहत नाही. मूळभाषा आणि तिच्यापासून निघालेल्या पोटभाषा ह्या दोहोंमध्ये प्रयोग, प्रत्यय, शब्दसमूह ह्या बाबतींत साम्य आणि वैपम्य दोन्ही असावी लागतात. साम्य नसेल तर दोन्हीचें मायलेकीचें नातें राहणार नाही व वैपम्य नसेल तर दोन्हीमध्ये अलगपणा राहणार नाही. पोटभाषा बोलणारे समाजहि एकमेकाशी संबद्ध असावे लागतात. देशाचा अभिमान, इतिहास, महाकाव्ये, पुराणांतील दंतकथा, लोककथा हीं सर्व त्या दोहोंस एकत्र बांधणारी साधनें होत. साम्य किंवा वैपम्य ज्या प्रमाणांत सापडेल त्या प्रमाणांत मूळ मातृभाषेपासून पोटभाषेचा अलगपणा अजमावता येईल. पुनः ज्या प्रमाणांत मूळ समाजांत लढाई, दुष्काळ, आपसांतील विद्रोह वोगैरेनी उलथापालथ होईल त्या प्रमाणांत त्यांच्या बोलींतहि साम्य कमी होऊन वैपम्याचें प्रमाण वाढूं लागेल व पोटभाषा मूळ भाषेपासून दूरची दिसेल. एक संस्कृति, एक धर्म, एकच राजकीय सत्ता, एकच जीवनमार्ग, एकच सारस्वत असल्याने कोणत्याहि भाषेपासून पोटभाषा उत्पन्न होण्यास आळा पडतो. परंतु त्यांतच जर का विघाड झाला तर भाषेत विकृति सुरू होते आणि पोटभाषा उत्पन्न होण्यास सुरवात होते.

२६ पोटभाषा उत्पन्न झाल्या म्हणजे मध्यवर्ती मातृभाषा कमकुवत होते असें नाही. पोटभाषा मातृभाषेचें सत्त्व न शोषतां उलट तिला पोषण्याचें,

तिच्या अगावर मूठभर मांस चढविण्याचें काम करतात. पोटभाषा म्हणजे मूळ भाषेचे पोट किंवा मूळ भाषाभाषीरयीचे काही कालाचे नव्हत की, त्यामधून नदीचें पाणी झेल्लें गेलें की, मूळ नदीला खाडवे पडवेत पोट-भाषा ह्या मूळ भाषारूपी अवस्थेच्या पारल्या होत. त्या वरून खाली खोल अदृश्य जागेत जमिनीच्या घराघरात चांगली जागा पकडून बसतात व मूळ वृक्षास पोसण्याचें व वार, पाऊस, दुष्मान वगैरे सकटात बेगुमान अवचल राहण्याची शक्ति त्यास देतात. प्रातांच्या कोणत्या तरी कोपण्यात पोटभाषा दबा वरून बसते आणि मूळ मातृभाषेस सारखी मदत करून पर्णाचा त्याग, आगम वगैरे सकटांना तोंड देण्याचें सामर्थ्य तिच्या अर्गी उत्पन्न करते. योग्य अन्वयक घन्दाची ज्या वेळेस मूळ भाषेस उर्जाव भासते त्या वेळेस पोटभाषाच ती दूर करून तिला मदत करू शकते. पलाया भाषेस जर तिच्या पोटभाषांच्या गोतावळ्यामधून काढून जर दुसरीकडे नेऊन ठेविलें तर तिचें गणगोत तुटलें म्हणून सुरून सुरून ती भाषा मरून जाईल, कारण तिच्या एकटीव थाण नसतो तर उभारायद्याच्या वेळीं मधील मुख्य खांब लागतोच. पण तोच खांब नीट अवचल सरळ राहावा म्हणून चहूबाजूस काटण्यांनी व भेखानी त्याला बांधावें लागतें तसेच भाषेचें आदे. तिला चांगली दानून टाकण्यासाठी तिला पोटभाषारूपी स्पर्धींनी गावावी लागते, व म्हणूनच ती सकटांना न जुमानतां हिपर राहू शकते.

२७ पोटभाषांचें महत्त्व मूळ भाषेच्या हतके जरी कदाचित नसलें तरी तें काही कमी नाही. उत्पत्तीच्या वाचर्तात कधी कधी मध्यवर्ती भाषाच पलाया पोटभाषेपासून निघालेली सापडते. पोटभाषांचा गौणपणा काढून टावून त्यांना महत्त्व प्राप्त करून देणें हें बोलणाऱ्यांच्या साध्यातील आदे. पोटभाषांत सरस व सकल असें वाक्य निरमाण शाब्दानंतर तिला कमी कोण लक्षणां ? तिच्यामध्ये जर जाज्वल्य व स्वतंत्र स्वरूपाचा व्यवहार सुरू केला, तिच्या दाय जर शाखांचा प्रसार झाला तर तीच पोटभाषा आदर्श मध्यवर्ती मुख्य भाषाच कां होऊ शकणार नाही ? अशा दृष्टीने पोटभाषेत जर वाक्यनिर्मिति कोणी केेली तर मध्यवर्ती भाषीयांनी तिप्रकडे अग्रयेच्या दृष्टीने न पाहतां तिचें त्या वाक्यपावहल अभिनदनच

केले पाहिजे. कोंकणी किंवा वऱ्हाडी भाषेत जर भावनास्पशी उत्तम कव्य निर्माण केले, उत्तम विचारप्रवर्तक गद्यरचना केली, अभिनवशास्त्राचा प्रसार जर कोणी केला तर त्यांत मध्यवर्ती मराठी बोलणान्यास त्याचा विषाद का वाटावा ? पोटभाषा संपन्न व ऊर्जस्वल केल्याने मध्यवर्ती भाषाहि संपन्न होईल. त्याचप्रमाणे अमुक एका गणाचीच किंवा प्रांताचीच भाषा आम्ही आदर्श का मानावी ? आमचीच भाषा त्यांनी का मानू नये ? असा आमहि धरण्यांत कांही अर्थ नाही. भाषा काय किंवा पोटभाषा काय, ती जी मूळ घरून सर्वमान्य व सन्मान्य होते ती बोलणान्याच्या दुराग्रहाने न होता तिच्यामध्ये जे जोरदार, ओजरवी व तेजस्वी घटक निर्माण केले जाते त्यावरून होते. तथा प्रकारचे वाङ्मय निष्पन्न करावे आणि आपली भाषा सर्वमान्य करावी हाच उघड व प्रामाणिक मार्ग आहे.

पोटभाषांनी व्यापारभाष्या क्षेत्रास अमुक एक मर्यादा घालता येत नाही. त्याचप्रमाणे बोलणान्यांची संख्या अमुकच असली पाहिजे असाहि निर्बंध ठरविता येत नाही. नेपाळमध्ये व भ्रमिपूरच्या आसरास पोटभाषांचा इतका बुज्जुजाट झाला आहे की, एकेका पोटभाषेचे क्षेत्र कांही कुडवा-पुरतेंच आहे. हीमुभाषेचे व बारक या भाषेचेहि क्षेत्र पार संकुचित आहे. बडुदी व बारक हे लोक घर्म, संस्कृति वगैरे कारणांनी मूळच्या आपल्या रुढानमोठ्या क्षेत्रास विलगून राहिले आहेत. कधी कधी लढाया, दुष्काळ, रोगांची साथ ह्या उताऱ्यांनीहि बोलणान्यांची संख्या सारखी घटत असते.

पोटभाषांचे निरनिराळे प्रकार आहेत. प्रांतिक भेद, कालिक भेद, गणभेद, लिंगभेद, वयोभेद, संस्कृतिभेद इत्यादि सर्व हे भाषांचे निरनिराळे पोटभेद आहेत. केवळ मराठीचे उदाहरण द्यावयाचे झाले तर वऱ्हाडी, खानदेशी, कोंकणी, देशी, कारवारी हे प्रांतिक भेद. यादवकालीन, बहामनी-कालीन, शिवकालीन, पेशवेकालीन, किंवा वर्तमानकालीन हे कालिक भेद. लोहार, चांभार, महार, बुरुड, ब्राह्मण, मराठे इत्यादि गणभाषा, स्त्रीभाषा, पुरुषभाषा, चालिभाषा, वृद्धभाषा, ग्रामिकभाषा, नागरभाषा इत्यादि मराठी भाषेचे प्रकार आहेत. ह्या सर्वांचा ऊहापोह व त्यांची गमक ही पुढे स्वतंत्र प्रकरणांत दिली आहेत.

चर्तमानकालीन भारतीय भाषा

२८ मराठी भाषा ही मागे सांगितलेल्या आर्यभाषेच्या कुळीत उत्पन्न झालेली असल्यामुळे आपणास तिच्या भोवतालचा गोतावळा कशा स्वरूपाचा आहे हे पाहिले पाहिजे. त्यावरून सर्व गोतावळ्यात मराठीचा दर्जा काय आहे हे समजल्यास त्याचा उपयोग होईल. मूळ आर्य भाषेच्या आठ शाखा समजल्या गेल्या आहेत. (१) आर्य भारतीय, (२) अर्मिनियन, (३) स्लाव्ह, (४) अल्बानियन, (५) ग्रीक, (६) लॅटिन, (७) केल्टिक, (८) जर्मनिक ह्यांपैकी प्रत्येक शाखेपासून निरनिराळे पाटे निघाले आहेत. ह्या शिवाय पुन्हा एके काळीं रुढ असलेल्या परंतु सध्या लोप पावलेल्या अशा मध्य आशियातील जुलार्थ भाषेसारख्या भाषांचाहि एक निराळा वर्ग होईल.

आपल्या मराठीशी संबंध म्हणजे पहिली शाखा होय. हिंला आम्ही आर्यभारतीय असे जरा विस्तृत नांव दिले आहे. ह्या वर्गात भरतपट्टातील व्यायोद्वय सर्व भाषा येऊन त्यांच्याशिवाय त्यांच्या भोवतालच्या व त्यांच्या प्रत्यक्ष गोतावळ्यातील अशा इतर थोड्याहि भाषा येतात. भारतीय भाषेचे मुख्य तीन पोटभेद पडतात. छंद भरतपट्टातील वैदिक, संस्कृत, पाणिनीय सरसूत, पाली, शौरसेनी, पेशाबी, मागधी, माहाराष्टी, अपभ्रंश, हिंदी, गुजराती, बंगाली, मराठी इत्यादि सर्व भाषांचा अन्तर्भाव त्या पहिल्या वर्गात होतो. दुसऱ्या वर्गात हराणांतील जुन्या आर्यभाषांचा अन्तर्भाव होतो. प्राक्षणांची अशी वैदिक संस्कृत भाषा होती तशी इराणामध्ये श्याविक होऊन राहिलेल्या आर्यांची भाषा अवेस्ता ही होती. हेद हे त्यांच्या ग्रंथाचे नाव थ अवेस्ता हे त्यांच्यावरील टीकेचे नांव. अशा दोन्ही नांवापासून बनलेले हेद-अवेस्ता हे नाव त्यांच्या भाषेत येऊन बसले. पारशी धर्माचा सुरुवा- पक जो शरतुष्ट त्याने आपल्या धर्माच्या गाथा ह्याच भाषेत गाविल्या. शरतुष्टाचा काळ साधारणपणे मि. पू. ६०० पर्यंत आहे. ह्याच भाषेचा तिसरा पोटभेद म्हणजे 'दरदीय' भाषांचा. खोमोत असा जो वायव्य सर- हीकडील प्रांत आहे त्या प्रांताच्या उत्पून ह्या भाषा बोलल्या जातात. बिप्रळ, बसिबेरी, मल्ल, बौद्धिमान आणि काश्मीर ह्या प्रांतात ह्या भाषा बोलल्या जाताना.

वर दिलेल्या भारतीय भाषेच्या तीन भेदांपैकी मराठी भाषेसारख्या ज्या वर्तमानकाळीन भारतीय बोली आहेत त्यांसंबंधी माहिती पुढे देत आहे.

(१) अगदी उत्तरेकडील भाषांचा दारदीय भाषा म्हणून एक स्वतंत्रच वर्ग केला आहे. महामाराठांत उल्लेखिलेल्या दरद लोकांमध्ये ह्या भाषा प्रचलित होत्या म्हणून त्यांना 'दारदीय' असे नांव मिळाले आहे. ह्या दारदीय भाषा दरीदेस्तान, चित्रल, काशिरिस्तान व काश्मीर वगैरे प्रांतांत रुढ असल्यामुळे त्याच प्रांताच्या आसपास वावरणाऱ्या ज्या इतर भाषा आहेत त्यांचा त्यांचा परस्पर संबंध आला आहे. बोलणारे लोक साधारणपणे घीस लागू आहेत. त्यापैकी निमी संख्या एकट्या काश्मिरांतच आहे. ह्या सर्व भाषांमध्ये काश्मिरी भाषाच फक्त कांहीशी सुसंस्कृत व साहित्यिक स्वरूपाची आहे असे म्हणता येईल. बाकी सर्व बोली प्राथमिक स्वरूपाच्या आहेत. काश्मीर हा प्रांत जुना आर्यस्तान असल्यामुळे तेथील भाषेवर, यमावर, संस्कृतीवर, बाह्यावर आर्यांचा ठसा उठलेला आहे. काश्मिरी भाषा जिथ्यापासून उत्पन्न झाली ती पेशाची भाषा 'दारदीय' स्वरूपाची आहे असे 'कित्येक म्हणतात.' गुणाद्याची 'वृहत्कथा' ह्या पेशाची भाषेतच लिहिली आहे. काश्मिरी भाषा शारदा लिपीत लिहिली जाते, परंतु सध्या बहुतेक ठिकाणी शेकडा नव्वद लोक महमदीय असल्यामुळे फारशी लिपी वापरतात.

(२) ह्यानंतर लगतची भाषा म्हणजे पंजाबातील लहाण्डी भाषा होय. ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या पन्नास लाख आहे. ह्या भाषेत फारसे धाढ्य नाही. जे कांही थोडेसे आहे ते शीलांचे 'जनमसाखी' वगैरे धार्मिक गद्य आहे. लहाण्डी भाषा पंजाबच्या पश्चिम भागांत चालते. पंजाबच्या पूर्व भागांत पंजाबी भाषा बोलली जाते. ही भाषा बोलणारे लोक एक कोटी साठ लाख आहेत. पश्चिमेस सिंधुनद आणि पूर्वेकडे सतलज नदीपर्यंत डोंगराळ प्रदेशांतून येथे मुलतानपर्यंतचा प्रांत पंजाबी भाषेने व्यापला आहे. पंजाबातील कोणतेही शहर येतले तर पंजाबी भाषा एकाच मासल्याची बोलली जाईल असे नाही. पंजाबी भाषेचे शुद्ध स्वरूप रावी आणि विमास ह्या दोन नद्यांमधील प्रदेशांत ऐकावयास सापडते. डोंगरी म्हणून ह्या भाषेची

‘एक पोटभाषा आहे आणि ती जम्मु, कंघ्रा वगैरे प्रांतात बोलली जाते. शीख लोक पंजाबी भाषा वापरतात. त्याची ठिथी मात्र गुरुमुखी आहे. सर्व पंजाब प्रांताची सामान्य बोधभाषा म्हणजे तर उर्दू किंवा हिंदुस्तानी आहे असेच म्हणावे लागेल. पंजाब प्रांतातील दुसरी एक महत्त्वाची भाषा पुश्तूही होय. ही भाषा बोलणारे लोक नऊ लाख आहेत. पंजाबच्या वायव्य टोकापासून हिला सुरुवात होते. पेशावर, हजारखोरे, सिंधुनदीच्या पूर्वेकडील खोरे ह्या प्रदेशांत हीच भाषा वापरतात.

(३) उत्तरेत हिमालयाच्या पायथ्याशी लगत असलेल्या ज्या भाषा प्रचलित आहेत त्यांना ‘पहाडी’ भाषा म्हणतात. ह्या भाषांत पूर्वेकडील, पश्चिमेकडील व मध्य पहाडी असे तीन पोटभेद आहेत. ह्या भाषा बोलणारे लोक मूळचे ‘सग’ ह्या नांवाचे दरदजातीय होते व हिमालयाच्या पश्चिमेकडील भागातून हे खाली उतरले. त्याच मुमारास राजपुताना वगैरे प्रांतातून काही आर्यजातीय लोक पर सरकले आणि सग लोकांत जाऊन मिसळले. ह्या त्यांच्या मिलाफाने खश लोकांची मूळची भाषा बदलून ‘पहाडी’ भाषा तयार झाली. ह्या पहाडी भाषा जर बारकाईने तपासल्या तर त्यांच्यामध्ये राजपुतान्यातील भाषा आणि दरदोय भाषा हांचे मिश्रण झालेले आढळल्या शिवाय राहत नाही. ह्या पहाडी भाषापैकी खस्तुरा नावाची जी त्यांतील एक पोटभाषा ती इतर सर्वांपेक्षा अधिक महत्त्वाची आहे. हिलाच पर्वतीय, गोरखाली किंवा नेपाळी म्हणतात. कुमाउनी, गढवाली ह्या भाषादि पहाडी पर्वतांतील होत. पहाडी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या एकदर २० लाख आहे. ह्या भाषांचे आयुष्य पार मोठे नसल्यामुळे त्यांच्यात वाहमय-दि काही विशेष निर्माण झालेले नाही. अठराव्या शतकांत ह्या उत्पन्न झाल्या. त्यापूर्वी ह्याच प्रदेशांत अवधी, मैथिली व मगाली ह्या भाषा चालू होत्या.

(४) सिंधुनदीच्या दक्षिण खोऱ्यातील प्रदेशांत सिंधी भाषा चालू आहे. तिच्या पांच पोटभाषा असून तिच्या पांच भागांत त्या वापरल्या जातात. भरन्या मैदानांत बरेली, उत्तर सिंधमध्ये सिरापडी, दक्षिण सिंधमध्ये खारी, वस्तुमध्ये कन्टी व अगदी उत्तरेकडे बिचोली अशा त्या रुढ आहेत.

सिंधी भाषा सध्या ज्या प्रांतांत बोलली जाते त्या प्रांतांत पूर्वी पेशाची प्राकृत बोलली जात होती. पुढे सिंधमध्ये आमीर लोकांची बस्ती झाल्यामुळे त्यांनी आपली 'अपभ्रंश' भाषा तेथे रुढ केली. ह्या दोन कारणाने सध्याच्या सिंधी भाषेत पेशाची आणि अपभ्रंश अशा दोन्ही भाषांची चिह्ने सापडतात. आमीर लोक सिंध प्रांतातूनच खाली गुजरातत महाराष्ट्र व कोंकण ह्या प्रांतांत उतरले. उच्चार व प्रयोग ह्या दोन्ही बाबतींत सिंधी व पंजाबी ह्या भाषांमध्ये बरेच साम्य आढळते. सिंधीमध्ये 'ग, ख, ड, ब' ह्या वर्णांचे उच्चार काही अंशी चमत्कारीक रीतीने करतात. ह्या भाषेत याव्यय फारसे नाही व जे आहे ते फारसे जुने नाही. लेखनांत उर्दू किंवा गुजराती लिपी वापरतात. सिंधी भाषा बोलणारे लोक पश्चिमेक लागून आहेत.

(५) पंजाबी भाषेशी लागतच सतलज नदीच्या दक्षिणेक आणि पूर्वेक हिंदी भाषेचा प्रदेश सुरू होतो. हिंदुस्थानातील कोणत्याही बोललेल्या हिने भारत प्रदेश व्यापला आहे. हिची पश्चिमेची सरहद्द सरहिंदपर्यंत जाते. पुढे नैऋत्येच्या बाजूने खाली जात जात पतियाळा आणि भावलूपूर संस्थानांतील अरण्यांतून वाट काढीत काढीत पंजाबच्या अगुपेपाने येऊन जैसलमीर-जवळ ती सिंधीची गाठ घेते. नंतर ती पश्चिमेच्या बाजूस वळून पुढे जात जात एका बाजूस गुजरातीस टाकते आणि थोडे पुढे जाऊन मराठीच्या हद्दीशी आपली हद्द नेऊन मिळविते. इंदोरच्या जवळ तिन्ही भाषांचा अंमल येथेच बहुत दिवस येतो. पूर्वेजवळ हिंदीची आणि बंगालीची भेट होते. हिंदी बोलणारे लोक सदा कोटी सात लक्ष त्रैलोक्य हजाराने आहेत. ह्या भाषेत हिंदुस्थानातील भाषांतील प्रत्येकीचा चांगुलपणा उतरला आहे. ही भाषा अतिशय बोलदार, श्रवणहारी, योग्य भावनाप्रदर्शक, ऐकायला गोड, बोलायला गोड, चर्चाळा गोड, परिस्थितीस साजेसी, सम्य, सोम्य, गंभीर, मृदु असे सर्व गुण हिच्यांत एकवटलेले आहेत. संस्कृतच्या संगतीने हिला भारद्वाजपणा, आला, आहे, पावलाच्या सुद्धावधाने, हिच्यातील लेनेवेचेपणा नाहीसा झाला आहे. गुजराती व बंगाली ह्या भाषांनी आपले उच्चारमाधुर्य दिले आहे. मराठीने हिला आपला कणखरपणा दिल्या आहे. ह्या भाषेत याव्ययसंपत्तिहि पुष्कळ आहे, व सध्या जागीने वाढत आहे. तुलसीदास,

सुरदास, नाभार्जा, प्रियदास वगैरेनी भाषेवर उपहार करून तिच्यात ओज व सामर्थ्य ओतले आहे.

हिंदी भाषेच्या ज्या उपभाषा आहेत, त्यामध्ये राजस्थानी, अवधी, ब्रज आणि खडी बोली ह्या मुख्य समजल्या जातात.^१ बुंदेलखंडी म्हणून एक बराच महत्वाचा असा पोटभेद आहे, परंतु स्थूलमानाने त्याचा अन्तर्भाव वर सांगितलेल्या ब्रज भाषेमध्ये होतो.

(अ) राजस्थानी:— ही भाषा राजस्थानमध्ये सुरू आहे. राजस्थानी भाषा बोलणारे लोक वीस लाख आहेत. ह्या भाषेमध्ये पश्चिमराजस्थानी व पूर्वराजस्थानी असे दोन स्थूल भेद असले तरी तिचे पुन्हा प्रातपरतले पुष्कळ पोटभेद झाले आहेत. त्यापैकी मारवाडी, जयपुरी, मेवाडी माळवी, नेमाडी व हरोती हे मुख्य होत. ह्यातील काही पोटभेदामध्ये नाव घेण्यासारखे वाक्य तयार झाले आहे. मारवाडामधील जुने साहित्य ढिंगल ह्या नावाने प्रसिद्ध आहे. दादू दयाल व त्याचे शिष्य ह्यांच्या वाणीने जयपुरी भाषेस शोभविले आहे. सूरस दृष्टीने पाहिले असता ह्या पोटभेदा मध्ये परस्परापासून अलग समजण्यासारखे असे विशेष दिसणार नाहीत. मोनवाली वावरणाऱ्या भाषेशी हे पोटभेद बरेचसे जुळतेमिळते असेच आहेत. उदाहरणार्थ:— जयपुरी आणि मारवाडी यांचे गुजरातीशी बरेच साम्य असल्याने ते. तसेच मेवाडीचे ब्रज भाषेशी आणि माळवीचे बुंदेल खंडाशी साम्य दिसेल. एकदरीत राजस्थानी भाषेमध्ये गुजरातीचेच वळण जितके दिसते तितके पश्चिम हिंदीचे बुद्धा दिसत नाही. नामाचे कारक तर गुजरातीतील कारकाप्रमाणे दिसतात.

आपल्या मराठीचा ह्या राजस्थानीशी थोडासा समज येतो. मराठीचे उत्तरेकडील पोटभेद मिह्री, खानदेशी, अहिराणी, नागपुरी, वडाडी हे राजस्थानच्या दक्षिणेस असल्यामुळे, व ग्वाल्हेर, इंदोर वगैरे वृहन्महाराष्ट्रातील मराठी लोकांचा माळवी, जयपुरी व मेवाडी ह्या भाषांशी समज आल्यामुळे एकीचा परिणाम दुसरीवर झाल्याशिवाय राहण नाही.

(आ) अवधी—हिंदीचा हा दुसरा पोटभेद आहे. अवधी भाषा अयोध्या,

^१ दयामसुन्दरदास, हिंदी भाषा और साहित्य अ ५
मराठी भाषा ४

आग्रा, हुंदेलखंड, छोटा नागपूर ह्या प्रांतांतील कांही प्रदेशांत चालते. दक्षिणेच्या बाजूस ह्या भाषेचा आणि मराठीचा संबंध येतो, व तो इतका निकटपणाचा आहे की, त्या बाजूस जो एक छत्तिसगढी म्हणून पोटभेद आहे त्याला हिंदीचा पोटभेद समजावें कां मराठीचा पोटभेद समजावें ह्याबद्दल भाषाकोविदांमध्ये मतभेद आहे. छत्तिसगढी भाषेमध्ये मराठीच्या लहवा जितक्या दिसतात तितक्याच हिंदीच्याहि दिसतात. ह्याशिवाय उडिया भाषेचा परिणाम तिथ्यावर थोडाबहुत आहे तो निराळाच. अवधीशिवाय बघेली म्हणून हिंदीचा आणखी एक प्रकार आहे. अवधी आणि बघेली ह्यांमध्ये तसा विशेष स्पष्ट असा फरक नाही. अवधी भाषेत गोस्वामी तुलसीदासजी ह्यांनी रामचरितरूपी लेणें घाडून विशेष सौंदर्य आणि लं व त्यामुळेच. हिचा प्रांपिक भाषा म्हणून दर्जा बदला. ह्याच्या अगोदर हा दर्जा वाढविण्याचा उपक्रम मलिक मुहम्मद ह्यांनी आपल्या पद्यावत ग्रंथाने केलाच होता. ह्या भाषेतहि पूर्वभवधी आणि पश्चिमभवधी असे फरक पडले आहेत. पूर्वजयधी अर्थाच्या प्रांतांत व पश्चिमभवधी ललनौपायून कनीजयंत बोडकी जाते.

(४) व्रजभाषा:—प्राकृतोद्भव अंतर्भाषांमध्ये ही फार महत्त्वाची आहे. शौरसेनी प्राकृत व तत्परतें शौरसेनी अपभ्रंश ह्या भाषेची खरी वारस म्हणजे ही व्रजभाषा आहे. कृष्णाच्या सर्व व्रजमंडलांत ह्या भाषेचा अंमल चालतो. व्रजमंडलांत वराच मोठा टापू येतो. मयुरा मध्वर्ती घरून त्यांच्या भोवताळी बुर्खंद घाहर, अलीगढ, पठा, बदाऊ, बरेली, आगरे, भरतपूर, धौलपूर, करौली, जयपूरचा पूर्वभाग इत्यादि प्रदेश व्रजभाषेने व्यापिले आहे. मराठीवर व्रजभाषेचा थोडा फार परिणाम झालेला आहे. मराठीतील अभंग बाळय झुगस्तुनिपर, व व्रजभाषा ही कृष्णाची भाषा अशी वेगळांची ठाम समजू; तेव्हा ह्या भाषेतील— नन्दभाषेतील— बरेच शब्द सांगुंवाच्या अभंगांत आढळून आल्यास नरा नही.

(५) हुंदेली भाषा:—वर दिलेल्या व्रजभाषेची बरीच संज्ञा अशी हुंदेली भाषा आहे. हुंदेलखंडांत ही चाळ असल्याने भाषेलाहि त्या प्रांताचें हुंदेलखंडी असे नांव मिळाले आहे. अस्तक उत्तम हुंदेली भाषा आल्हखंडा-मध्ये प्रसयाय येते. पणि वेगवेगळ्यांनी ह्या भाषेचा भाषावर्तीत आल्या प्रतेमानंतर पाह्याने गोंगविडे आहे.

(ठ) खंडो बोली:-—ह्या भाषेचे उर्दू हे नांव सर्वांच्या परिचयाचे आहे. ह्या भाषेच्या घटनेचा इतिहास मोठा मनोरंजक आहे. मुसलमानांचा हिंदु-स्थानात प्रवेश झाल्यानंतर व त्याची सत्ता दिल्लीमध्ये बंदमूल झाल्यानंतर त्या बाल्यापासून उर्दू भाषेचा उद्गम आहे. मुसलमानी लढायेचे लोक अरब-स्थान, इराक, तुर्कस्थान वगैरे तुघली भाषांच्या प्रदेशांतून आले असल्यामुळे येथील एतद्देशीय बोलीमध्ये व्यवहार करणे त्यांना साहजिकच पार जाचू लागले. त्यांच्या अरबी, फारसी, तुर्की वगैरे भाषा येथील लोकांना समजत नसत तर येथील बोलीभाषा हिंदवी भाषेचा त्यांना उमज पडत नसे. अशा रीतीने परस्परांच्या वाक्यवद्धार जेव्हा अवश्य होऊ लागला तेव्हा दोन्ही लोकांनी परस्परांस समजण्यासाठी परस्परांच्या भाषेतील शब्द, व्याकरण, वाक्यचार इत्यादि वाचतात आदानप्रदान करून व्यवहार सुकर होण्यासाठी मार्ग काढला. उर्दू म्हणजे शिवायांची छावणी; व शिवायांच्या छावणीत ज्याप्रमाणे टाळ व तांदूळ यांची वनलेली खिचडी हीच निर्माण होत असे, त्याचप्रमाणे हिंदवी, अरबी व फारसी भाषा भेटलीपर बनलेली उर्दू हीच त्यांच्या वाक्यवद्धारचे साधन होऊन बसली. आरंभी आरंभी ही भाषा शिवायांच्या छावणीत व युगायांच्या बाजारदायातच चालत असे. पुढे कसबे तरे मुसलमान शायिक बनले व एतद्देशीय भाषेची परिचित होऊ लागले तबतबे ह्या त्यांच्या उर्दू भाषेलादि शैष्य येऊ लागले, आणि आपल्या मदमरी सज्जतीचा प्रसार कर-ण्यासाठी ते लोकांजो जेथे निरले तेथे तेथे साधन म्हणून त्यांनी ह्या भाषेस नेई. उर्दू भाषेने ठपठिक असे स्थान नाही ने ह्यामुळेच. हिंदु-स्थानीय बोलीभाषा ही भाषा स्वरूपान वावरेते.

ह्या भाषेच्या घटनेमध्ये एक प्रकारची रसोभेच दृष्टी पडते मुसल-मानी लोक अरब-स्थानाच्या भाषेचा ठसा देण्याचा प्रयत्न करतात, व त्यासाठी अरब-अरबी, तुर्की किंवा फारसी शब्द व वाक्यचार दिव्यांत प्रेरित आणून ओढतात. हिंदूना मरतन ह्यांच्या उबट म्हणजे होवी दोर्दळ ही अरब-अरबी शिष्य-चे शब्द व वाक्यचार दिव्यांत आणून ओढ-वण्याचा सुरूवात आहे. सर्व गोष्टींच्या निरुद्ध प्रभावामुळे ह्या भाषेस नरिदि उर्दू व हिंदी अशी दिव्यी जगज. पुढे दृष्टीत लोक-अरब आण-

मनानंतर त्यांच्या अव्वल अमदानांत त्यांनी दोन्ही भाषेतील प्रचलित असे शब्द घेऊन त्यांना हिंदी भाषेच्या व्याकरणाने बांधून तिसराच एक “हिंदुस्तानी” म्हणून प्रकार रुढ केला. अशा रितीने एकंदर ह्या भाषेचे तीन प्रकार दिसतात. १ शुद्ध हिंदी— हिन्द्यामध्ये हिंदूंचे अभिजात वाङ्मय तयार होतें व ही हिंदूंची प्रचाराची भाषा आहे. २ उर्दू—हिचा प्रचार विशेषतः मुसलमान लोकांमध्ये आहे व तेच लोक शिष्टभाषा म्हणून आपल्या साहित्यांत ही भाषा वापरतात. हिंदूसुद्धा घराबाहेर बाजारहाटावर हिचा उपयोग करतात. ३ हिंदुस्थानी—हिचा उपयोग सर्व लोक सरसद्दा करतात. घटनेच्या दृष्टीने पाहिले तर साधारणपणे असे म्हणता येईल की, हिंदीचे उच्चारण व व्याकरण आर्य शिष्यांचे आहे. त्यामध्ये तुराणी भाषेची भेसळ-अगदी नाही. उर्दूमध्ये शब्दसमूह आर्य आणि तुराणी ह्या दोन्ही भाषांतून घेतलेला आहे. परंतु व्याकरणाचा साचा यराचसा तुराणी बळणावर आहे. हिंदुस्तानी भाषेमध्ये शब्दसमूहांत प्रमाण आर्य शब्दांचे आस्त अतून व्याकरणाचा साचा आर्य भाषेच्या बळणावर आहे.

‘हिंदुस्थानी’ ही गंगेच्या उत्तर दुआराची प्रथमतः भाषा होती. तिचे सर्वांत शुद्ध स्वरूप भीरत प्रांताच्या आसमंतात व उत्तरेस सापडते. ह्या भाषेतील काही शब्दांमध्ये प्रांतवर्त्ये सोडावहुत परक झाला असेल पण एवढी तोर्शास सहन करून ती सर्व हिंदुस्थान देशाची, विशेषतः उत्तर हिंदुस्थानची बोलण्याची भाषा होऊन बसली आहे. ह्या भाषेचे नांवहि युरोपीय लोकांनी बनाविले आहे. हिंदुस्थानातील लोकांनी ह्या भाषेचा जो वाङ्मयाकडे उपयोग केला तो बहुधा युरोपीय लोकांचे वर्तन नसतें तर केला नसता. सार्वत्रिक उपयोगाची भाषा म्हणून ह्या भाषेचा जन्म दिल्ली राजधानीनजीकच्या बाजारांत झाला व तेथून मोगल दरबारच्या सुभेदारांनी तिचा सर्व हिंदुस्थानभर प्रसार केला. ती तेव्हापासून शाळापर्यंत अविच्छिन्न चालत आलेली आहे. तिच्यांत पुष्कळ भाषाप्रकारांचा, विशेषतः उर्दू व हिंदी ह्या दोन भाषांचा समोनेच होतो.^१

अरबी लिपीमध्ये लिहिलेले व फारशी व अरबी शब्दांचा पुष्कळ

भरणा असलेले जे हिंदुस्थानीचे रूप तीच उर्दू भाषा होय. पश्चिम हिंदुस्थानाच्या शहरांतून मुसलमान लोकांच्या व व्याख्यावर पारशीचा स्पर्श आढीक झाला आहे अशा हिंदु लोकांच्या बोलण्यांत बहुधा ही भाषा येते. हिंदुस्थानीमध्ये सर्वत्र अगदी रोजेगावी बोलीमध्ये सुद्धा पारशी शब्द सापडतात. उर्दू वाङ्मयांत पारशी शब्दांचा उपयोग जवळ जवळ इतक्या कल्पनातीत प्रमाणांत केला जातो की कधी कधी उर्दू वाक्यात वाक्यरचना फक्त हिंदी आणि शब्द सर्व पारशी अशी स्थिति आढळून येते. असें हें पारशीमय स्वरूप मुसलमानी जेव्हाकडून काढी दिलें गेलें नाहीं, तर उलट जितक्या राजवटपद्धतीत पदार्थ हालेल्या हिंदु लेखकाकडून विशेषतः, लेखनविधांचा घडा करणाऱ्या कायस्थ, खानी व पारलनिवीस ह्यांच्याकडूनच दिलें गेलें आहे.

हिंदी भाषेचा विचार करतांना ओघानेच आणजी एका मुद्याचा विचार करावा लागतो, आणि तो म्हणजे हिंदुस्थानातील अखिलभारतीय भाषा ठरविण्यासंबंधीचा. हिंदी भाषेपासून एक मुसलमानी अमदानीत व दुसरी इंग्रजी अमदानीत — उर्दू व हिंदुस्थानी — अशा दोन सर्वमान्य बोली उत्पन्न झाल्या म्हणून मर सांगितलेच आहे. ह्या दोन्ही भाषा हिंदी भाषेपासूनच का उत्पन्न झाल्या ? दुसऱ्या भाषेपासून को नाहीं उत्पन्न झाली ? अशा सांज्ञिकच प्रश्न येतो. ह्याचें उत्तर म्हणजे हिंदीमध्ये असेच काही आकर्षक गुण असले पाहिजेत हें होय. तिच्यांत अशी काही समता असली पाहिजे की, तिचा उपयोग 'अखिलभारतीय' भाषा म्हणून करता यावा.

सध्यामुद्धा हिंदुस्थानीत अखिलभारतीय अशी बोली कोणती असावी ह्यासंबंधी पराजय मतभेद आहे. जय हें शब्दावधाने पुढे चाललें आहे. मुधारणेचें पाऊल यायुवेगाने पुढे पडत आहे. जागतिक व्यवहारांत प्रत्यक्ष क्रान्ति होत आहे, ते-स अशा मांतीच्या युगांत व्यवहाराचें मुख्य साधन की भाषा ती जर सर्वोच्च समजण्याजोगी अशी असेल तर हिंदुस्थानासारख्या विश्रुत देशाच्या मागील अडथळा नाहींसा होईल. जगातील उदात्तातीत व्यवहाराच्या दृष्टीने जगातील लोकांचा समजगारी व बोलता देगारी एक विधभाषा किंवा जागतिक भाषा — सर्व मागांशील मुरप मुरप विशेष पेऊन वगैरे करण्याच्या उद्देशाने काही भाषाशास्त्रज्ञांनी इंडो चिना एस्पेरान्टो

नांवाची भाषा तयार केली. कृत्रिम भाषा म्हणून तिने मूळ धरले नाही ही गोष्ट निराळी. परंतु अशा सर्वसामान्य भाषेची जवरी भाषेचे हे खास. युरोपमध्ये सर्व खंडमर फ्रेंच भाषा आंतरराष्ट्रीय भाषा म्हणून चालू आहे. अलोकडे इंग्रजी लोकांच्या सर्व बाबीत अग्रेसरत्वानुळे व त्यांच्या राजवटीच्या विस्तारानुळे त्यांच्या इंग्रजी भाषेस असेच आंतरराष्ट्रीय स्वरूप येऊ पाहात आहे. काही स्वतंत्र राष्ट्रांनी तर केवळ व्यवहारसौकर्याकडे दृष्टि देऊन इंग्रजी भाषेचा 'राजभाषा' म्हणून स्वीकार केला आहे.

हाच दृष्टीने हिंदुस्थानांत अशी अखिलभारतीय भाषा कोणती असावी की, जिच्या योगाने कैलाशेश्वरापासून रामेश्वरापर्यंतच्या मधील लोकांचा व्यवहार सुकर होईल. अशी भाषा ठरविण्यांत हिंदुस्थानच्या बाबतीत तर पार अडथळे आहेत. अगोदर देश विस्तृत, त्यांत पुनः संस्कृति भिन्न, धर्म भिन्न, भाषा भिन्न, आचारविचार भिन्न, अशा भेदाने जलजलेल्या लोकांत राष्ट्रीय भाषा ठरविण्यांत एकवाक्यता द्यावी कशी ! हे ठरविणे जरी विपद्मस्त आहे तरी अत्यंत जरूर आहे.

अखिलभारतीय भाषा म्हणून दोनच भाषा पुढे येतात. एक इंग्रजी आणि दुसरी हिंदी. आणि दोन्ही भाषांचा निर्विचार मनाने हिंदुस्थानाच्या परिस्थितीकडे लक्ष देऊन जर विचार केला तर हिंदी भाषाच अखिलभारतीय भाषा होण्यास जास्त लायक आहे असाच निर्णय द्यावा लागेल. इंग्रजी भाषा जर अखिलभारतीय बोली म्हणून मान्य केली तर सुशिक्षितांचीच तेवढी सोय होईल. परंतु असे सुशिक्षित हिंदुस्थानांत आहेत किती ! तेव्हा ह्या मूढमर लोकांच्या सोईसाठी बहुसंख्याक लोकांचे हाल करणे हे काही न्याय्य होणार नाही. इंग्रजी भाषेतील वाङ्मय सकस आहे, तेजस्वी आहे, प्रत्यक्ष वाढणारे आहे, ते "वाणिर्जाते दूष" आहे. परंतु येथे वाङ्मयाच्या सरसनीरसतेचा प्रश्न नसून व्यवहारसौकर्याचा आहे; व हे व्यवहारसौकर्य हिंदी भाषेच्या साहाय्याने साधते. हिंदी भाषा ही आयोज्य बोली असल्यामुळे तिच्यांत आणि उत्तरेकडील सर्व आयोज्य बोलींत बरेच साम्य आहे, व त्यामुळे विशेष अभ्यासाशिवाय हिमालयापासून कावेरीपर्यंत सामान्य अनास हिंदी भाषा समजण्यास अडचण पडणार नाही. अडचण पडेल ती कावेरीच्या दक्षिणेकडील लोकांस. परंतु दुसरी कोणतीहि भाषा स्वीकारिली तरी

त्यांना - द्राविडो भाषा बोलणाऱ्यांना - ही अडचण राहणारच. इमजीवदल हि त्याची अडचण कायमच. तेव्हा एका राष्ट्रातील, एका संस्कृतीतील लोकाना एकत्र आणण्यासाठी राष्ट्रीय भाषेचे हें आणखी एक साधन झाले तर त्यात वावो काय आहे व अशा रीतीने हिंदी भाषा 'अखिलभारतीय' किंवा राष्ट्रीय भाषा म्हणून स्वीकारण्यात व्यवहार्यतेकरिताची सोय अगूनहि एक तऱ्हेची उच्च भावनाहि आहे. उर्दु भाषा जर स्वीकारिली तर लिपीचा प्रश्न म्हणजे एक मोठीच धोंड मागेत येईल व उर्दु भाषा नागरी लिपीत लिहिणे विचारात होईल. हिंदुस्तानी भाषा स्वीकारिली तर तिला जितकें शिष्टत्व याव यास पाहिजे तितकें आलें नाही. नाही तर तिला विशेष हरकत नाही. शिवाय हिंदी आणि हिंदुस्तानी यांत शास्त्राच्या सूत्रम दृष्टीने जरी फरक असले तरी व्यवहाराच्या रंगून दृष्टीने फारसा फरक नाही.

(६) हिंदुस्थानातील भाषांमधील बंगाली ही एक मुख्य भाषा आहे. बंगाली भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या ४ कोटी ८३ लक्ष ६९ हजारवर आहे. बाह्यभाषाच्या दृष्टीने बंगाली भाषादि पारस सन्न आहे. काव्य, शास्त्र, इतिहास, राजकारण वगैरे महत्त्वाच्या पानांत बंगाली लोकांनी हिंदुस्थानातच नव्हे तर सर्व पृथ्वीवर चांगलें नांव मिळविलें आहे. अशा लोकांची भाषाहि सर्व भाषांमध्ये अग्रेसर असावी त्यांत काय नवल ? कविवर रवींद्रनाथ टागोर ज्या भाषेत आपलें काव्य गातात, पृथ्वीशचंद्र राय, जगदीशचंद्र बोस हे ज्या भाषेत आपलें शास्त्रीय शोध आरल्या बंगीय बंधूच सांगतात, रासलाल बानर्जी, जदुनाथ सरकार ज्या भाषेत आपल्या इतिहासाची जाणीव आरल्या लोकांस पटवितात ती भाषा सर्वांत अग्रस्थान मिळविण्यापेरीच वरी राहिल ! बंगाली भाषा ललितबाह्यभाषाने नटली आहे तिच्यामध्ये ठण्ठणामधुर्यहि पुष्कळ आहे तिच्यांत सरकृत शब्द उच्चलगाची प्रवृत्ति विशेष दिसून येते. ती इतकी आहे की, पांढरपिशाची एक भाषा आणि गांवढांची एक भाषा असे दोन प्रकार भाषेत दिसतात. बलरुजा जर मध्यावर घाले तर त्याच्या पूर्वेक रंगपूर, मैमनसिंग, डाय, शारिसाल वगैरे ठिकाणची एक पोटभाषा दिसते आणि पश्चिमेक नडिया परगण्यांत दुसरी पोटभाषा दिसते.

सत्येश्वरून पाहजे हिंदी भाषा सोडली तर बोलली म्हणून बंगालीः

नावाची भाषा तयार केली. कृत्रिम भाषा म्हणून तिने मूळ घरले नाही ही गोष्ट निराळी. परंतु अशा सर्वसामान्य भाषेची जरूरी भासते हे खास. युरोपमध्ये सर्व खंडमर फ्रेंच भाषा आंतरराष्ट्रीय भाषा म्हणून चालू आहे. अलावडे इंग्रजी लोकांच्या सर्व बाबीत अमेसरत्वामुळे व त्यांच्या राजवटीच्या विस्तारामुळे त्यांच्या इंग्रजी भाषेस असेंच आंतरराष्ट्रीय स्वरूप येऊं पाहाव आहे. कांही स्वतंत्र राष्ट्रांनी तर केवळ व्यवहारसौकर्याकडे दृष्टि देऊन इंग्रजी भाषेचा 'राजभाषा' म्हणून स्वीकार केला आहे.

ह्याच दर्जाने हिंदुस्थानांत अशी अखिलभारतीय भाषा कोणती असावी की, जिच्या योगाने कैलाशेश्वरापासून रामेश्वरापर्यंतच्या मधील लोकांचा व्यवहार सुकर होईल. अशी भाषा ठरविण्यांत हिंदुस्थानच्या वास्तवांत तर फार अडथळे आहेत. अगोदर देश विस्तृत, त्यांत पुनः संस्कृति भिन्न, धर्म भिन्न, भाषना भिन्न, आचारविचार भिन्न, अशा भेदाने जखडलेल्या लोकांत राष्ट्रीय भाषा ठरविण्यांत एकवाक्यता द्यावी कशी ? हे ठरविणे जरी विपद्मस्त आहे तरी अत्यंत जरूर आहे.

अखिलभारतीय भाषा म्हणून दोनच भाषा पुढे येतात. एक इंग्रजी आणि दुसरी हिंदी. आणि दोन्ही भाषांचा निर्विकार मनाने हिंदुस्थानाच्या परिस्थितीकडे लक्ष देऊन नर विचार केला तर हिंदी भाषाच अखिलभारतीय भाषा होण्यास जास्त लायक आहे असाच निर्णय द्यावा लागेल. इंग्रजी भाषा जर अखिलभारतीय बोली म्हणून मान्य केली तर मुशिक्षितांचीच तेवढी सोय होईल. परंतु असे मुशिक्षित हिंदुस्थानांत आहेत किती ? तेव्हा ह्या मूठमर लोकांच्या सोईसाठी बहुसंख्याक लोकांचे हाल करणे हे कांही न्याय्य होणार नाही. इंग्रजी भाषेतील वाङ्मय सकस आहे, तेजस्वी आहे, प्रत्यक्षां वादणारं आहे, ते "वाणिर्णाचे दूध" आहे. परंतु येथे वाङ्मयाच्या सरसनीरसतेचा प्रश्न नसून व्यवहारसौकर्याचा आहे; व हे व्यवहारसौकर्य हिंदी भाषेच्या साहाय्याने साधते. हिंदी भाषा ही आयोज्य बोली असल्यामुळे तिच्यांत आणि उत्तरेकडील सर्व आयोज्य बोलींत बरेच साम्य आहे, व त्यामुळे विशेष अभ्यासाशिवाय हिमालयापासून कावेरीपर्यंत सामान्य जनास हिंदी भाषा समजण्यास अडचण पडणार नाही. अडचण पडेल ती कावेरीच्या दक्षिणेकडील लोकांस. परंतु दुसरी कोणतीहि भाषा स्वीकारिली तरी

ह्या बोलेशिवाय डोंगराच्या खवदळीमध्ये पुष्कळ रानटी भाषा—चक्मा, मायझ वगैरे चालू आहेत. मुख्य मध्यवर्तिनी भाषा कलकत्त्याच्या आसपास वावरते. तिलाच प्राथिक भाषेचा मान प्राप्त झाला आहे.^१

(७) बंगालीच्यापुढे आसामी भाषा येते. बंगाली आणि आसामी ह्या भाषांचे परेच साम्य आहे. बंगालच्या खालच्या बाजूस ओरिसामध्ये उरिया अथवा उरळूली भाषा प्रचारांत आहे. सुबनीरखापासून गंजमापर्यंत समुद्राच्या किनाऱ्याकिनाऱ्याने ही भाषा जाते. उरिया भाषा बोलणारे लोक धीस लाख आहेत. दक्षिणेस उरियाचा संबंध तेलगू भाषेशी येऊन तिच्या पलीकडे एका बाजूस गुजराती आणि दुसऱ्या बाजूस मराठी ह्या भाषांशी संबंध येतो.

(८) पश्चिमेकडील उत्तर किनाऱ्यालगतचा सिंधच्या दक्षिणेकडील टापू गुजरातीने व्यापिला आहे. ह्या भाषेत वादमयनिर्मितेहि क्षपाट्याने होत आहे. त्यांत घाछाछारख्या गहन विषयावर विशेष ग्रंथ नसतात हे खरे आहे. बहुतेक लोकांचा कल लक्ष्मीच्या आराधनेकडे असल्यामुळे सरस्वतीच्या आराधनेकडे लक्ष देण्यास कोणास विशेष वापत नाही. प्रेमानंद, मिराबाई, नरसी मेहता ह्यांच्या काव्याने भाषेस विशेष शोभा आली आहे. गोवर्धनराम त्रिपाठी ह्यांच्या सरस्वतीचंद्राने इतर भाषाधील कादंबऱ्यांस त्याची पदावयास लाविले आहे. जैनमार्गीय व बह्मभरणीय किंवा रामानुजीय अनुयायांनी वेदांत बाह्य निमाणे केले आहे. महात्मा गांधी यांनी भाषेत एक प्रकारचे 'नवजीवन' आणून सोडले आहे. ह्या नवजीवनाचरोबर केशव इंदिराय भुष, नरसीटाल दियाटिया, आनंदशंकर भुष, कन्दयालाल मुनशी, रमणमाई नीलकंठ ह्यांनी भाषेचे शुद्धत्व व शुचित्व कायम राखिले आहे. गुजरात देश वसा संरक्ष तशी त्याची भाषाहि संरक्ष आहे. लोक जसे गुलास छालचावढेले, चांतिप्रिय वगैरे त्यांची भाषाहि आहे. भाषा गोंडस व रम्य अशी असली तरी जोरदार नाही. ती दरबारी जरी दिसली तरी गुजरातमधील जमिनीधारणी भुषभुषीत आहे.

गुजरातीत तीन पोटभाषा आहेत. मुरतेस एक, अमदावादेस दुसरा,

आणि काठेवाडीत तिसरा असे तीन प्रकार आहेत. ह्या भाषेच्या पश्चिमेचा सरहद्द समुद्राने व्यापिली आहे. उत्तरेस मारवाडी व राजस्थानी व हिंदी ह्या भाषांचा मुख्य आहे. पूर्वेस व दक्षिणेस मराठी व तिची पोटभाषा खानदेशी यांचा प्रदेश आहे. पश्चिमेकडे थोड्याच कच्ची भाषेची संबंध येतो व तिच्या पलीकडे उत्तरेस एका वाजून सिंधी येते.

(१) आर्योद्भव भाषांपैकी सेवटची, आपणां सर्वांस परिचित अशी जी मराठी भाषा तिचा क्षेत्रविस्तार सांगण्यापूर्वी दक्षिण हिंदुस्थानांतील मुख्य द्राविडी भाषांचा उल्लेख करणे जरूर आहे. ह्या भाषांनी सर्व दक्षिण हिंदुस्थान व्यापिले आहे. ह्यांना पूर्वी तामुळी असे नांव होते. ह्याच द्राविडी वंशांतील कांही भाषा उत्तरेस बहुचिस्तान व हिमालयाच्या डोंगराळ प्रदेशांत चालू आहेत. द्राविडी नांवाखाली मोडणाऱ्या भाषांपैकी तामीळ, तेलगु, कानडी व मल्याळी ह्या चार मुख्य होत. ह्याशिवाय आणखी तुळु, कुडागु, कौदा, खोंड, राजमहाली, केकाडी ह्या त्याच वर्गातील भाषा आहेत. मराठीच्या लगत दक्षिणेस कानडी भाषेचा प्रांत मुरू होतो. ही भाषा मलबार किनाऱ्यावरील सदाशिवगटावरून निघून, कारवारमधून घारवाडच्या पश्चिमेकडून बैलगाव हुकरीवरून कागल, कुदंदवाड संस्थानांत येते. नंतर मिरजेच्या पलीकडे जाऊन पुढे भीमा नदीच्या काठाकाठाने ब्रह्मपुरी, केळीगाव, पाडेगाव येथे ओलांडून ती बेदर गाठते. ही तिची उत्तरेकडील सरहद्द होय. दक्षिणेकडून सदाशिवगटावरून सद्याद्रीच्या पश्चिमेचाटावर चढून ग्हेसूर, कोहमनूर प्रांतांतून ती पूर्वचाटावर चळते. कानडी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या नव्वद लाख आहे. शुद्ध कानडीचा मातला ग्हेसूर संस्थानांत ऐकावयास मिळतो. मराठी आणि कानडी ह्यांचा संबंध पदोपदी येत असल्यामुळे एकमेकांवर त्यांचा परिणाम झाला आहे. कानडीमध्ये उत्तम वाङ्मय बरेच आहे. दुसरी द्राविडी भाषा जी तेलगु तिचा उत्तर सरकार, कर्तूल, अर्कोट, नेलोर, मद्रास इलाख्यांतील बहारी प्रांत, निजामशाहीतील कांही मुलुख आणि मध्यप्रांतांतील पूर्वेकडचा कांही प्रदेश इतका विस्तार आहे. तेलगु भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या दोन कोटी तीस लाखांवर आहे. ह्या मागेत संस्कृत शब्दांचा मरणा पुढील आहे. बेदर, आदिनाबाद या प्रांतांत मराठीचा तेलगुशी संबंध येतो. अगदी दक्षिणेकडील भाषा तामीळ होय. सर्व द्राविडी

भाषात हीच श्रेष्ठ ठरेल. ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या एक कोटी, ऐशी लाख आहे. मद्रासच्या गोव्या उचरेपासून थेट दक्षिण टोकापर्यंत तामोल बोलणारे लोक सापडतात. पुलिकट ते केपझामोरानपर्यंतचा प्रदेश तामीळचा आहे. सिलोनच्या उत्तर भागात तामीळ भाषाच बोलली जाते. सर्व द्राविडी भाषांत ही फार जुनी, डोलदार व सुसंगत अशी आहे. अधिक भाषेला श्रेष्ठतामीळ व थोडीला कोवूनतामीळ अशी नावे आहेत. चौथी भाषा मल्याळी मलबार किनाऱ्यावर चालते. ही भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या सत्तर लाख आहे. कोचीन, नावणकोर संस्थानांत हीच भाषा चालू आहे. पूर्वी एके काळी तामीळ व मल्याळी ह्या दोन्ही एक स्वरूपाच्याच भाषा होत्या असे म्हणतात.

(१०) हिंदुस्थानांत सध्या रुढ असलेल्या आर्य व द्राविडी ह्या दोन वंशांतील मुख्य मुख्य भाषांचा येथपर निर्देश केला. आर्य व द्राविडी अशा दोन्ही भाषांच्या संघीयर वावरणारी जी मराठी भाषा तिचा येथे निर्देश केला म्हणजे वर्तमानकालीन बोलणीकरीयांचे हे विवेचन पूर्ण होईल. आर्योद्भव भाषावैधी मराठी ही एक मुख्य भाषा आहे. ही भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या १९२१ सालच्या शिरोमणतीप्रमाणे १,८७,९७,८३१ आहे. काही भाषा मराठीच्या पोटभाषा असून जुर्काने दुसऱ्या भाषात गणत्या गेल्यामुळे ही संख्या कमी झाली आहे. दोन भिन्न वशांच्या भाषांच्या कैचित्तात सापडल्यामुळे मराठीत पुष्कळ जाच सोसावा लागत आहे. तिचा स्वभाव व शरीररचना ह्या बाबी आर्योद्भव परंतु तिचा प्रसार मात्र जो झाला आहे तेथी असलेल्या स्थेतात. द्राविडी लोकांच्या वापरामुळे व द्राविडी भाषांच्या साक्षिण्यामुळे तिच्या मूळ आर्योद्भव स्वरूपावर कांहीं-तेलगूचा फार परिणाम झाला आहे.

ठोऊळ मानाने सातपुड्याच्या राती कावेरीपर्यंतचा पश्चिमेकडील प्रांत मराठी भाषेने व्यापिला आहे. उत्तरेत दमयसासून दक्षिणेत गोव्यापर्यंतचा धरपी समुद्राचा पश्चिम किनारा ही मराठीची पश्चिमेकडील मर्यादा आहे. उत्तरेत ती दमयसासून दमयसांगेच्या काठाकाठाने तिच्या उगमापर्यंत आजून नंतर पाटावर चढून पाटावरील पाणलोट्याच्या अनुसराने भित्त, कोळी येथी रानटी मोकंत मिश्रून नर्मदा नदीत गाडते. येथेच

तिची गुजराती आणि नेमाडी ह्या भाषांची भेट होते. ह्यापुढे मराठीचा प्रवास सातपुडा पर्वताच्या रांगेने होतो. सातपुड्याच्या एका रांगेतून गाविल-गटाच्या आसरासच्या प्रांतांतून तिचा शेवट, पूर्वेकडे यळून चैत्रल आणि सिओनो शिरे प्रदेशास अर्धवर्तुळाकार यळस घालून नागपूर मध्यावर टेडून थोडीशी दक्षिणेस तर थोडीशी पूर्वेस व पश्चिमेस घळून टांजी व येरागडजवळ गोण्डी व तेलगू ह्या भाषांना ती भेटते. पुढे चांद्यापर्यंत जाऊन पश्चिमेकडे पैनगंगेच्या पात्रापात्राने माहूरपर्यंत आल्यावर तिचा आणि तेल-गूचा संबंध तुटतो. माहूरवरून दक्षिणेकडे गोदावरीकडे जाऊन नैर्ऋत्य दिशेकडे यळणावळणाने देगदूर, नलदुर्ग, सोलापूर, बिजापूर ह्या गावा-वरून ती कृष्णानदीजवळ येते. येथे कानडीचा आणि तिचा संबंध येतो तो कोल्हापूरपर्यंत टिकतो. नंतर कोल्हापूरवरून पुनः नैर्ऋत्येकडे ती जाते व सर्व करवीर इलाख्याचा प्रदेश व्यापून गोव्याचे घाटालगतच्या वरील व खालील प्रदेशावरून टेराकोल येथे पुनः पश्चिमसमुद्रास भेटते. महाराष्ट्रातील नद्या ज्याप्रमाणे वाकड्या वाकड्या नागमोडीने वाहतात त्याचप्रमाणे मरा-ठीची ही क्षेत्रमर्यादा नागमोडीने जाते. ह्याशिवाय निरनिराळ्या विभक्त अशा पुच्छळ लहान लहान टांपूत मराठी बोलली जाते. सतराव्या व आठ-राव्या शतकांत हिंदुपदपादशाहीच्या विस्तारासाठी मराठ्यांनी जी मुळुखगिरी निरनिराळ्या प्रांतांत केली, त्या प्रांतांत त्यांचे कांही दिवस पाय वतल्यावर साहजिकच त्यांच्या मातृभाषेस त्या परप्रांतांत स्थायी होण्यास अवसर मिळाला. मुळुखगिरीचें पहिलें वारें ओसरल्यानंतर जेते जसे स्थायी झाले तशी त्यांची भाषाहि स्थायी झाली; व अशा रितीने तंजावर, बडोदा, इंदूर, ग्वाल्हेर ह्या दूरदूरच्या प्रांतांत मराठी भाषा राजदरबारी आपले ठाणें देऊन बसली व दरबारचा मानपान घेऊं लागली. मराठीचा महाराष्ट्रांत व बृह-न्महाराष्ट्रांत क्षेत्रविस्तार अशा स्वरूपाचा आहे. मराठीचे निरनिराळे प्रांतिक भेद पुढे स्वतंत्र रितीने दिले आहेत. (नकाशा पहावा.)

परिशिष्ट १

आर्यभारतीय भाषांच्या वर्णप्रक्रियेचा एक मुख्य उत्सर्ग भ्रिम ह्या भाषा-नेविदाने बांधला. संस्कृत व पाश्चात्य भाषा ह्यांमधील कांही शब्दांत,

ध्वनीचे जे बदल होतात त्यावरून ग्रिमने असा नियम वाचला की,
“संस्कृतमधील प्, ट्, क् हा व्यंजनावद्दल गोंथिक भाषेत प्, ट्, क्,
अशी व्यंजने घेतात. मूळच्या आर्यभाषेतील प्रत्येक वर्गातील पहिले आणि
दुसरे व्यंजन संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन व स्लाव्ह भाषामध्ये वापर राहते,
परंतु तृतीयभाषेत ते बदलते.”

	संस्कृत	ग्रीक	लॅटिन	गोंथिक	जर्मनिक	इंग्लिश
कठोर व्यंजने	पशु नपात् तण्मू यतेते अथ धुनः दिशति वः	धुनस्	पेरुस् नेपोस् व्हटो ट्रेप् फोड्	फैडु टार्नस् पार्टेन् ट्रेडस् हृड्	फी मेफा डोन बेटेन् दाय हुण्ड् स्तागेन वाय	फी नेफ्यू यान थ्री हाजण्ड हॉड्
मृदु व्यंजने	दशन जातु सुगम् भरामि इष		डेकुम्	टैडून् कनु युरु बेरान्	सेन् क्पुड् गोरप् बेरेन गान्स्	डेन् नी थोक बेअर गूड

ग्रिमने हा नियम शोधून काढला खरा. परंतु एका गोष्टीकडे त्याचे दुर्लक्ष झाले. प्, ट्, क् ही जी संस्कृत व्यंजने दुसऱ्या भाषेत जाताना आदेश घेतात ती व्यंजने त्या त्या शब्दात आरंभी तरी असतात किंवा त्याच्या पूर्वीच्या शब्दावर आयात तरी असतो. जेव्हा ह्यांपैकी एखादे व्यंजन आरंभीहि नाही आणि त्याच्यापूर्वी आयातहि नाही तेव्हा हा ग्रिमचा नियम तेथे लागत नाही. उदा० पिता हा शब्द Father असा व्याख्यास पाहिजे.

तो तसा न होता Fadar असा होतो. तेव्हा अद्या उदाहरणाच्या वास्तविक मिमचा सिद्धांत कोसा ठरतो. ह्या सिद्धांताचा कोतेपणा डॉ. धरानियर याने शोधून काढला आणि मिमच्या सिद्धांताला पुष्टि जोडून त्याला पूर्णत्व आणून दिले.^१

परिशिष्ट २

जुन्या आर्य भाषेतील बरेच उच्चार वैदिक भाषेत बरोबर उतरले आहेत असे विद्वान लोक समजतात. ग्रीक, लॅटिन किंवा लिथ्यूनियन बगैरे पाश्चात्य आर्य भाषा आणि वैदिक भाषा ह्या दोहोंमध्ये जेव्हा आदेशा-संबंधी एखादी विसंगति आढळते तेव्हा वैदिक भाषेतील उच्चार मूळ तरा व ग्रीक, लॅटिन इत्यादि भाषेत जो त्याबद्दल आदेश हाला असेल तो नंतरचा उत्तरकालीन असा विद्वानांचा साधारणपणे निश्चित असा सिद्धांत आहे. ह्या सिद्धांतास एखादे वेळेस अपवादोदात्मक उदाहरण सांगत नाही असे नाही. वैदिक भाषेतील जो Palatal Law - तालव्यासंबंधी-उत्सर्ग आहे तो अद्या अपवादोदात्मक उदाहरणावरूनच शोधला गेला आहे. मूळ वेदपूर्व आर्य भाषेतील कंठ्य वर्ण ह्याचे पौर्वात्य आणि पाश्चात्य भाषांमध्ये दोन निरनिराळे फरक झाले आहेत. पूर्वेकडील भाषांत कंठ्य वर्णाच्या उच्चारांत एक 'य'कार येऊन मिळतो. पाश्चात्य भाषांत तो निव्वळ कंठ्यच राहतो. वैदिक भाषेत क् असा राहतो तर लॅटिन भाषेत त्याबद्दल qv असा होतो. पुढे आणखी काही वैदिक भाषेतील उदाहरणे तपासल्यानंतर असे आढळून आले की, ज्या ठिकाणी कंठ्य वर्ण सापडायला पाहिजे त्या ठिकाणी वेद भाषेत तालव्य वर्ण येई व ह्या शब्दांची जर ग्रीक व लॅटिन भाषांतील प्रतीक पाहिली तर त्यांत कंठ्य वर्ण येऊन त्या कंठ्य वर्णापूर्वी मात्र इ किंवा ए हा तालव्य स्वर असे. ह्या सर्व परिस्थितीवरून असा एक नियम बांधला की, 'इ, ए ह्या तालव्य स्वरांपुढे जर कंठ्य वर्ण आला तर त्याचा वैदिक भाषेत आदेशाने तालव्य वर्ण होतो.' तेव्हा वैदिक भाषा मूळ आर्य भाषेच्या जमलची या सिद्धांतात 'इ' तालव्य उत्सर्ग' अपवाद ठरतो. उद = रेक (Gk) loipon, रिच (Gk) le'oipn, तजगः (Gk) teleores, चिर् (Gk) ti, Lat quid.

प्रकरण दुसरें

मराठीची पूर्वपीठिका

१ वेदपूर्वकालीन आर्य भाषा

२९ मराठी भाषा आर्य भाषेच्या कुळात उत्पन्न झाली हें मागील प्रकरणात सांगितलें. आता त्या आर्य भाषेचे अति प्राचीन आद्य अर्धे स्वरूप व त्या स्वरूपाची मराठीच्या सध्याच्या स्वरूपांत परिणति होईपर्यंत मध्ये झालेली अवस्थातरे हें सांगणें जरूर आहे. येथे प्रथम आर्य भाषेचे वेदपूर्वकालीन स्वरूप सांगतां. वेदपूर्वकालीन भाषेच्या स्वरूपाचा तोष हा चम्याच अर्धा आनुमानित स्वरूपाचा असणार. वेदावरून क्रिया वेदसमकालीन वाङ्मयावरून वैदिक काळच्या भाषेच्या खुणा सांगता येणें शक्य आहे. होमवेदावरून तत्कालीन पारसाची भाषा अजमाविता येते. होमच्या इलियड ह्या काव्यावरून होमच्या वेळची माथा कशा स्वरूपाची होती हें सांगता येतें त्या त्या काळाच्या भाषेची चिह्ने सांगता येण्याचे साधन म्हणजे म्हणजे तत्कालीन वाङ्मय अद्या त्देचे वाङ्मय वेदपूर्व कालावधी उत्तरार्ध नसल्यामुळे अर्थात् त्या काळाच्या भाषेची अनुमाने पांघरणें इतर साधनांच्या बळावरच केले पाहिजे. वैदिक व वेदसमकालीन इतर वाङ्मय, पाणिनीय संहिता, प्राकृत व इतर वाङ्मय आर्य भाषा ह्या मधील टोळिक अभ्यास, त्याचप्रमाणे आधुनिक बेलीच्या इदीकोपांत जे जे कांही चमत्कारिक वाङ्मय सापडतात ते, ही सर्व साधने ह्या कांहीं उत्सर्गांत पडण्यासारखी आहेत. वेदकालीन क्रिया इतर वाङ्मय मग आ मधी सिद्धांत व्यापकतेने इतिहासाच्या क्षेत्राच राड्या प्रमाणावर आधारलेले असतात तसे वेदपूर्वकालीन भाषेच्या ही सिद्धांत आधारलेले राड्यार न हीत. पणत्यापणाने माग मागे काढतात काढतात वेदपूर्वकालीन भाषावर

स्वतीच्या स्वरूपाची निश्चित करावयाची आहे. जे लोक ही भाषा बोलत असत त्यांच्यासंबंधी माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

३० आर्योंचें मूळ वसतिस्थान कोणतें ह्यासंबंधी वादाचा निकाल अद्याप लागला नाही व पुढेहि लवकर लागून बिद्वन्मान्य होईल असे दिसत नाही. निरनिराळ्या संशोधकांनी वैदिक व तत्समकालीन वाङ्मयाच्या संशोधनाच्या बळावर आर्योंच्या वसतिस्थानासंबंधी निरनिराळे तर्कबजा सिद्धांत मांडले आहेत. त्यांतील एकाचा एकास केळ नाही. आतापर्यंत कांही नाही तरी निदान आठ एक स्थाने आर्योंचें मूळ वसतिस्थान म्हणून अनुमानिली आहेत. युरोपचा वायव्येकडील भाग, आशिया युरोप ह्यांच्या सांध्यावरील उत्तरेकडील बिंदू, उत्तर भुवाच्या आसपासचा प्रदेश, आर्मीनिया आणि आक्सस आणि जक्सार्त्स ह्यांमधील दुआरा, काकेशियस अथवा हिंदुकूश ह्यांचा माथा, दक्षिण रशियाजवळचा आशिया-युरोपच्या सांध्याचा टापू, रश्या ऑस्ट्रिया-हंगेरीने घ्यापलेला प्रांत व सैबेरीया अशा निरनिराळ्या प्रांतांत आर्य लोक अति प्राचीन काळी राहत असावेत अद्यावदलची ग्वाही संशोधक देतात. ही जशी आर्योंच्या वसतिस्थानासंबंधाची याव वादग्रस्त आहे तशी त्यांनी आपल्या वसतिस्थानांतून जे अभिनिष्क्रमण केलें तें कोणत्या मार्गाने केलें ह्यासंबंधी याव सुद्धा वादग्रस्त आहे. मूळ मध्यस्थानापासून पश्चिमेस तमसा नदीपर्यंत व पूर्वेस गंगा नदीपर्यंत जेव्हा त्यांनी वसाहतीघाटी किंवा इतर कारणासाठी आपला प्रवास केला तेव्हा ते कोठून कोठे गेले, कोठे किती वेळ मुकाम पडला, वाटेत कोणकोणाचा संबंध आला ह्याविषयीहि संशोधन झालें आहे. परंतु तीं अद्याप अनुमानेच आहेत. निर्णय म्हणून ठाम सांगतां येणार नाही. मूळ वसतिस्थान उत्तरेकडील कोणचेंहि घरिलें तरी प्रवासाचा कांही भाग तरी आर्योंचा संबंध पुंजचा पुंज तसाच खाली उतरला असला पाहिजे. नंतर त्यापेकी कांही घाखा अलग झाल्या असाव्या. उत्तर भुवाजवळील प्रदेश हा जर त्या शारांचे अभिनिष्क्रमणाचें केंद्र समजलें तर रशियन उंचयथ्यावरून कास्पियन समुद्र, तेथून तुर्कस्थान, तेथून खोकंद, तेथून पुनः दोन धाटे होऊन एक पाटा मध्यजवळ पूर्वेस इराणांत स्थायी होऊन बसला व दुसरा कुमा नदी ओलांडून भारतसंघांत शिरला. हा एक मार्ग किंवा दुसरा आस्ट्रिया हंगेरी जर निष्क्रमणाचें केंद्र

समजलें तर तेथून आशिया मायनरमधून दादोनिलिस सामुद्रधुनीतून मेसा-पोटेमियामधील तैग्रिससुफादीसच्या दुआर्पात व तेथून इराणात व इराणा-तून हिंदुस्थानात असाहि मार्ग आर्यांनी स्वीकारला असल्याचें अनुमान करता येण्यासारखे आहे. खाव्हिझ्या, मध्य आशियातील तुखारस्तान व सिंधु नदीच्या खोऱ्यातील मोहेन्जोदारो वगैरे ठिकाणीं झालेल्या व होळें घात-लेल्या संशोधनावरून वर दिलेल्या वादग्रस्त धर्मीचा जास्त पक्ता लागण्याचा समज आहे.

३१ आर्यांचें मूळ वसतिस्थान व त्यांचा निष्क्रमणाचा मार्ग ह्या दोन गोष्टींसंबंधी मतभेद जसा सांगितला तसाच आर्यांच्या भाषेच्या नांवासंबंधीचा मतभेदहि सांगण्यासारखा आहे. ह्या नावासंबंधी तर विद्वानांनी आपली वैयक्तिक आवडनिवड व मायनाप्रधान अभिनिवेश ह्या वादांत घुसडून देऊन घोटाळे उडवून दिले आहेत. आर्यांच्या मूळ भाषेला व तिच्यापासून उद्भवलेल्या भाषांच्या गोतावळ्याला नांव काय द्यावें ह्याविषयी एकमत नाही. निरनिराळ्या विद्वानांनी त्याला आपआपल्या परीने निरनिराळीं नांवे सुचविली आहेत. इण्डोयुरोपियन, इण्डो जर्मेनिक, इण्डो ट्यूटोनिक, इण्डो केल्टिक, इण्डो इटालिक, जापेटिक, मेडिटरेनियन व आर्यन अशीं आठ नांवे पुढे आलीं आहेत. ह्यांप्रत्येक नावाची छाननी केली तर त्याच्या अन्वर्थकतेत फारंत अतिव्याप्तीचा तर कांहीत अव्याप्तीचा दोष येईल. त्यातल्या त्यात आर्य (आर्यन) हें नांव कमी सदोष व जास्त शुद्धतें येईल. मग हा शब्द 'लोक' दाखवितो, भाषा दाखवीत नाही असा आरोप आला तरी हरकत नाही, जें लोकांचें नांव तेंच त्यांच्या भाषेचें नांव असलें तर बिघडलें कीटें ! कांही विद्वानांना आर्य हें नांवहि लोकांना दिव्हेलें आवडत नाही. ते Wiroz हें नांव लोकांना पसंत करतात. कर्मांत कमी निदान ५००० वर्षांचा हा उदधि मध्ये पडल्यामुळे त्यांच्यापूर्वी एके काळीं उदधीच्या पली-कडील तीरावर असलेल्या आपल्या पूर्वजांच्या वसतिस्थानासंबंधी, त्यांच्या निष्क्रमणाच्या मार्गासंबंधी व त्यांच्या यापरीत असलेल्या भाषेच्या व तद्भव गोतावळ्यांच्या नांवासंबंधी इतकी अनिश्चितता आहे.

वेदपूर्वकालीन भाषेच्या वर्णप्रक्रिया आणि प्रत्ययप्रक्रिया ह्या क्रमाने खाली विघट केल्या आहेत.

पूर्ववैदिकभाषेची वर्णप्रक्रिया

३२ संस्कृत वर्णमालेतील स्वर जर आपण पाहिले तर त्यांत साधे स्वर, संयुक्त स्वर व अर्धस्वर असे तीन प्रकार दिसतात. हे तिन्ही प्रकार पूर्ववैदिक भाषेत होतेच; परंतु ह्या तिहींमध्ये उच्चारदृष्ट्या क्रम असावा असे वाटतें. ह्या तिहींपैकी अर्धस्वर हे प्रथमचे असावेत. त्यापासून साधे स्वर उत्पन्न झाले व शेवटी संयुक्त स्वर झाले असा क्रम असावा असे म्हणण्यास पाणिनीय सूत्राचा आधार आहे. अ, इ, उ, ऋ ह्या क्रम “हयवरट्” ह्या सूत्रांत आलेल्या अर्धस्वरांच्या क्रमासारखा आहे. ह्या दोन्ही जोड्यांचें साम्य पाहिलें म्हणजे असे वाटतें की ‘अ’ हा स्वर ‘ह्’ ज्या स्थानापासून उत्पन्न होतो त्या स्थानापासूनच उत्पन्न होत असला पाहिजे. ‘ह्’ कार हे दोन प्रकारचे आहेत हें विस्तरांत कामा नये. एक कंठ्य हकार व दुसरा उरस्य हकार. हे दोन्ही निरनिराळे आहेत. पैकीं कंठ्य ‘ह्’ कारापासूनच ‘अ’ हा स्वर निघाला आहे. ‘अ’ चें उच्चारस्थान व ‘य्’ आणि ‘व्’ ह्यांचें उच्चारस्थान जवळजवळ सारखें असल्याचें अद्य वे: (७-३-११९) ह्या पाणिनीय सूत्रावरून दिसतें.

कारण अग्नि + औ = अग्नय् + औ

पशु + औ = पशव् + औ

ह्या दोन उदाहरणांत य् आणि व् ह्यांना ‘अ’ च्याबद्दल वापरलेलें दिसतें.

अर्धस्वरांपैकी ‘ह्’ पासून ‘अ’ ह्या स्वराची उत्पत्ति झाली. पुढे य्, व् आणि र् पासून इ, उ, ऋ हे स्वर उत्पन्न झाले. पाणिनीय्या ‘इक् यणः’ (१-१-४५) ह्या सूत्रावरून य्; व्, र् बद्दल इ, उ, ऋ असे आदेश होतात हें उघड आहे. य्, व् ह्यांच्या उच्चारात पुन्हा दोन प्रकार होते हें “व्योर्लघुप्रत्ययान्तरः शाकटायनस्य” (८-३-१८) ह्या सूत्रावरून उघड आहे. य् आणि व् ह्यांचे एक ह्रस्व आणि दुसरा दीर्घ असे दोन उच्चार होते हें शाकटायनास माहित होतें. लोपो व्योर् (६-१-६६) ह्या सूत्रांत अन्य य्, य्, ह्या व्यंजनाचा जो लोप होतो म्हणून सांगितलें

आहे त्याचेंहि कारण हा य् आणि व् ह्यांचा ह्रस्व उच्चार हेंच असावें.

ह्या विवेचनावरून अर्धस्वर ह्, य्, व्, र् हे अगोदरचे आणि ह्या-पासून उत्पन्न झालेले अ, इ, उ, ऋ हे नंतरचे स्वर असे सिद्ध झालें. ज्या अर्थां ह्, य्, व्, र् हे अर्ध स्वर अगोदरचे त्या अर्थां वेदभाषेच्या पूर्वीच्या भाषेत कोणत्याहि शब्दाचा अन्त स्वरांत न होता अर्धस्वरांतच होत असला पाहिजे हें उघड आहे. वेदाच्या भाषेत देव, शाला, अग्नि, पशु, पितृ, नृ, रै, गो, नौ इत्यादि शब्द जे स्वरांत वापरलेले आढळतात तेच शब्द वेदपूर्व भाषेत देवह्, शालाह्, अग्नय्, पशव्, पितर, नर-नार, रव्-राव्, गव्-गाव्, नव्-नाव्, असे व्यजनान्त असले पाहिजेत. साधारणपणें स्वरांत शब्दापेक्षा व्यजनान्त शब्द हे चार जुने असतात.

३३ अर्धस्वर व साधे स्वर ह्यांच्यानंतर सयुक्त स्वराचा विचार येतो. सयुक्त स्वरांत आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ इतके स्वर येतात. 'य्, व्' ह्या अर्धस्वरांचे जसे दोन उच्चार शाकटायनाच्या स्मरणात होते म्हणून यर चांगितलें तसेच ह्या सयुक्त स्वरांचेहि दोन-एक ह्रस्व व दुसरा दीर्घ असे उच्चार होते असे पाणिनीच्या सूत्रावरून दिसतें. "तपरस्तःकालस्य" ह्या सूत्रान्वये 'त्' हें शापक 'वृद्धिरादैच्' व 'अदे-ह्युणः' ह्या सूत्राना लाविलें आहे. ह्या 'त्' कारावरून असे अनुमान निघतें की, 'आ' ह्याचे दोन उच्चार ह्या सूत्रकारांना माहित होते. 'आ' चा दीर्घ उच्चार खीत्वाचा शापक व ह्रस्व उच्चार पुस्त्याचा शापक होता. उदा०-अश्वी (घोडी), गोदा (गाय देणारा पुरुष) असा भेद दोन्ही उच्चारांत आहे. तसाच भेद पुढील उदाहरणातहि आहे. पझू-लगाडी श्री, पझू-लगाडी पुरुष, अवी-मैदी, जवि-मैदा.

पुढच्या ए, ओ, ऐ, औ ह्या चार सयुक्त स्वरांपैकी पहिले दोन ए, ओ हे पूर्ववैदिक भाषेत सयुक्त असे समजले जात नसावेत. 'एओह्' ह्या उच्चातील ए आणि ओ हे एकस्वरी होते, द्विस्वरी-सयुक्त-नव्हते. ए आणि ओ ह्यांचे उच्चार ह्रस्व होते हें "इंवेदेद् द्विवचनम् प्रत्यक्षम्" (१-१-११) आणि ओत् (१-१-१५) ह्या दोन सूत्रात 'ए' आणि 'ओ' ह्यांना जो त् लागला आहे त्यावरून उघड आहे. 'एच इह्'

(१-१-४८) ह्या सूत्रावरून ए, ओ ह्या दोन्ही स्वरांचा दीर्घ उच्चार असवासा वाटतो.

अ + इ आणि अ + उ यांचा उच्चार अनुक्रमे ए आणि ओ होत असे. ऐ आणि औ होत नसे. ह्यावरून असे दिसते की वेदपूर्व कालीं एक काळ असा होता की, दोन स्वर परमसन्निकृष्ट झाले असता त्याची संदिता होत नसे; व ह्याचें अवशिष्टं गमक म्हणजे तितउ किंवा प्रउग अशीं अल्पस्वल्प उदाहरणें सापडतात. वेदोत्तरकालीन भाषेत ही बोलण्याची लकव नाहीशी झाली. दोन स्वर जवळ जवळ आले असता त्यांचा संधि करूनच पुढे बोलू लागले. जवळजवळ आलेल्या स्वरांचा संधि न करण्याकडे कल जो वेदपूर्व आर्य भाषेचा होता तोच पुढे प्राकृत भाषांच्या कालांत व तदनंतर मराठीसारख्या आधुनिक प्राकृतिकोद्भव देही भाषांतहि दिसून येतो. दोनच स्वर काय पण तीन तीनहि स्वर प्राकृतांत एकाला एक जोडून उच्चारिले जात. ह्याचा अर्थ एकच- “वेदपूर्व-कालीन प्राकृत भाषा व वेदोत्तरकालीन प्राकृत भाषा, ह्यांच्यांत परमसन्निकृष्ट स्वरांची संदिता न झालेली खरत असे.” वेदपूर्वकालीन भाषा प्राकृतच असत. अइ, अई, आइ, आई, अए, अऐ, आए, आपे, अय, आय, इतके उच्चाराचे प्रकार ह्या दोन्ही काळांत सापडतात. त्याचप्रमाणे अउ, अऊ, आउ, आऊ, अओ, अओ, आओ, आऔ, अव्, आव् इतकेहि उच्चार रुढ होते. वैदिककालीं ह्या वर्गील दोन गटांतील सर्व पहिल्या चारांबद्दल ए, ओ असे उच्चार होत आणि शेवटच्या सहाबद्दल ऐ, औ उच्चार होत. परंतु पाणिनीय कालांत मात्र पहिल्या गटांतील सर्व उच्चारांबद्दल ऐ आणि दुसऱ्या गटांतील सर्व उच्चारांबद्दल औ असे दोन उच्चार रुढ झाले.

३४ पाणिनीय परिभाषेत वृद्धि म्हणून जो प्रकार ‘वृद्धिरादैच्’ ह्या सूत्राने सांगितला आहे त्याच्या मुळाशीं हीच वर सांगितलेली वेदपूर्व भाषेची परमसन्निकृष्ट स्वर असंहित उच्चारण्याची लकव आहे. वेदपूर्व कालीं असंहित स्वरांच्या उच्चारणां वृद्धि ही विशिष्ट संज्ञा देण्याचें कांही एक कारण नव्हतें, कां की त्या असंहित स्वरांचा उच्चार ऐ, औ ह्या संयुक्त व संहित

जोडस्वरांच्या उच्चाराराखा हुबेहुब होई. पुढे जेव्हा वेदकाली अ + ई ह्यांचा संहित उच्चार 'ए' होऊ लागला व अ + उ ह्यांचा संहित उच्चार ओ होऊ लागला तेव्हा, अ + इ = ऐ आणि अ + उ = औ या जुन्या संहित जोड स्वरांना वृद्धि ही स्वतंत्र व स्वैर संज्ञा देणे भाग पडले. हे वेदपूर्वकालीन उच्चार जरी नष्ट झाले तरी त्याची स्मृति मात्र अजीवात नष्ट झाली नव्हती. प्रातिशाख्य व पाणिनीय संघिनियम ह्यांवरून ते उच्चार अजमाविताने येतात. म्र + ऊह = म्रौह; अथ + ऊदिणो = अथौदिणी; स्व + ईर = स्वैर; ऋण + ऋण = ऋणण इत्यादि शब्दांत त्या उच्चारोंची स्मृति राहिली आहे.

'वृद्धि' ह्या व्याकरणविषयक चमत्काराच्या मुळाशी वेदपूर्व मायेतील उच्चार कसे आहेत हे येथवर सांगितले. आता वृद्धि ह्या चमत्काराचा मायेमध्ये उपयोग काय व तो उपयोग करताना मानसिक हेतु काय होता हे पाहू. पूर्ववैदिक मायेच्या चारित्र्याचा असा एक काल होता की पितृवाचक शब्दांपासून अपत्यवाचक शब्द बनवावयाचा असल्यास तो पितृवाचक शब्दाच्या शेवटी प्रत्यय लागून पडत नसे, तर पितृवाचक शब्दाच्या प्रथम स्वराच्या अगोदर 'आ' किंवा 'अ' हा आगम घिरून वनत असे. मानसशास्त्रदृष्ट्या ह्या आ किंवा अ ह्या आगमाला विशेष अर्थ असे. मूळ शब्दाच्या आत 'अ' किंवा 'आ' घालून त्या शब्दाला श्रव करण्यात मतलब हा की त्या शब्दाने दाखविल्या जाणाऱ्या अर्थाची लावी किंवा वृद्धि झालेली दर्शवावी. सर्व भाषात अर्थाचे आतिशयन असा दीर्घ स्वर काढून करण्याची चाल आहे. पूर्ववैदिक भाषात हा अनेकमात्राक उच्चार 'अ' किंवा 'आ' ह्या स्वरावर अन्यत्रे स्थिर होऊन वृद्धिसंततिविषयमदर्शक झाला. वृद्धितादि प्रक्रियेत वृद्धिस्वर अपत्यवाचक शब्दांत पार भेटतो. सर्व्व त्या स्वरांना अपत्यवाचक जो 'वृद्ध' शब्द तोच लक्षणने मुकर करण्यात आला. वृद्धिस्वरांचा व संज्ञेचा हा असा इतिहास आहे.

वृद्धीची प्रक्रिया खाली दिलेल्या उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल.

पुत्र = प् + उ + त्र = पु + आ + उ + त्र = पाउत्र = पौत्र

१ राजवाडे-गुण व वृद्धि निबन्ध, इतिहास व ऐतिहासिक ३.

मित्र = म् + इ + त्र = म् + आ + इ + त्र = माइत्र = मैत्र
 कुर = क् + उ + र = क् + आ + उ + र = काउर = कौरव
 शक = श् + अ + क = श् + आ + अ + क = शाक
 शिक = श् + इ + क = श् + आ + इ + क = शाइक = शैक

उच्चारतां परक शाल्यामुळे भाषेतिहासांत, भाषारचनेत व भाषा-व्याकरणांत कोणकोणत्या अडचणी येतात व कसकशी स्थित्यंतरे होतात हे वृद्धीच्या इतिहासावरून कळून येण्यास मार्ग होतो. उच्चार व स्वरा-घात यांचे परक भाषांच्या चारित्र्यांत केवढी विलक्षण क्रांति करतात तिचे उत्तमोत्तम दर्शक हे वृद्धीचे प्रकरण आहे.

३५ पूर्ववैदिक भाषेत 'अ' ह्या स्वराचीं तीन स्वरूपे होती. ह्या तीन स्वरूपांची पुढे वैदिक संस्कृत भाषेत 'अ' असे एकच रूप झाले.

सचते	eqetai (Gk)	Sequitur (Lat).
रथः	raθo (Δv)	Roto (")
आगामि	azami („)	Ago (Gk)

ह्या वरून 'अ' ह्या स्वराच्या उच्चारसंबंधी पूर्ववैदिक भाषेमध्ये निश्चिती नव्हती.

अर्धस्वरः—ह्या उच्चारांच्या वावरांत पूर्ववैदिक भाषा विशेष संपन्न होती.

आद्यः—यकृत iccur (Lat) Yakard (Aves).

वीरः viro (Aves) Air (Lat).

मध्यः—प्लवते plovet (Slav)

एति eisi (Gk) Asiti (Aves).

अन्त्यः—ज्या (जीया), मर्त्य (मर्तीय), कर्त्य (करतीय) असा वेदांमध्ये उच्चार करीत असत.

३६ विसर्गांचा उच्चार पूर्ववैदिक भाषेत कसा होता हे अजमावित जाण्यासारखे आहे. विसर्गांच्या उच्चारांत 'स्' काराचा अंश आहे व 'ह' काराचाहि अंश आहे. वैदिक किंवा पाणिनीय संस्कृतमध्ये विसर्गांचा कधी ऊष्मान्त तर कधी 'ह' कारान्त असे रूपान्तर होत. त्यावरून विसर्गांचा उच्चार पूर्ववैदिक भाषेत अर्धस्वरासारखा होता की ऊष्मासारखा होता ह्याविषयी शंका आहे. नियमिण्या परिस्थितीत विसर्गांचे निरनि-

गळे रूपांतर पाणिनीय संस्कृतमध्ये होत असे. विसर्गाच्या पुढे कोणताहि वर्ण नसला तर त्याचा उच्चार कधी ह्, कधी र् अथवा स्, प्, श् इत्यादी निरनिराळ्या प्रकारांनी होत असे. कधी कधी य् अथवा य् ह्या-सारखाहि त्याचा उच्चार होत असावा. विसर्गाच्या पुढे मृदु व्यंजन अथवा अ आला तर त्याचें स्पष्टीकरण पाणिनि "असुरः = असुर + उ = असुरो," असें करतो. विसर्ग ज्या अर्थी अर्धस्वरापेक्षेवर गणला गेला आहे व ज्या अर्थी "हयवरट्" ह्या पाणिनीय सूत्रात त्याचा अन्तर्भाव केला आहे त्या अर्थी विसर्गाचा उच्चार अर्धस्वरासारखा होत असावा.

३७ वेदपूर्वकालीन आर्य भाषेतील स्वरोच्चारसंबंधी निवेचन येथवर केलें. व्यंजनोच्चारासंबंधी थोडासा विचार येथे करून हे वर्णप्रक्रियेचें प्रकरण पुरें करू. व्यंजनोच्चाराच्या बाबतीत काही ठळक गोष्टी सांगता येण्या-सारख्या आहेत. वेदपूर्वभाषेत सर्व व्यञ्जनांचा उच्चार सध्या आपण करतो तसाच करीत असले पाहिजेत असें आपणांस म्हणता येणार नाही. मूर्धन्य उच्चार तर त्या भाषेत नसावेत असें आता निश्चित ठरलें आहे. पाश्चात्य आर्य भाषा आणि अवेस्तीय भाषा ह्यामध्ये मूर्धन्य उच्चार नाहीत त्या अर्थी वेदपूर्व भाषेत ते नसावेत. वैदिक आर्य हिंदुस्थानांत आल्यानंतर द्राविडी लोकांचा आणि त्यांचा जसा निकट संबंध आला तसे आर्योंच्या भाषेत हे मूर्धन्य उच्चार झिरले असें भाषाशास्त्रवेत्त्याचें मत आहे. मूर्धन्य उच्चारप्रमाणेच तालव्य उच्चारतहि काही थोडासा फरक होण्यास सुद्धात शक्य असली पाहिजे, व त्याचीच परिणति पुढे गुजराती आणि मराठी ह्या आधुनिक भारतीय भाषांत जे दन्ततालव्य उच्चार सुरू झाले त्यांत शाली असावी.

वेदपूर्व कालात ज्या काही आर्योंच्या टोळ्या हिंदुस्थानात आल्या त्यामध्ये मुद्दा उच्चारभेद शुष्कळ अणवेत. काही आर्योंच्या टोळ्यांत दन्त उच्चार अधिक स्पष्ट तर काहींत तालव्य उच्चार अधिक स्पष्ट अशी स्थिति असली पाहिजे; व हेच भेद पुढे प्राकृत कालांत शौरसेनींत व मागधींत अवतरले असावेत. उदा०—स्, श्, प् ह्यावद्दल शौरसेनींत 'स' येतो

तर मागधीत 'श' (तालव्य) येतो. ह्या ऊर्ध्वांश्या उच्चारित जसा फरक त्या लोकांत होता तसाच दुसऱ्या व चौथ्या व्यंजनांच्या वाचतांतहि होता. कांही लोकांच्या उच्चारितांत 'ह' फार फार येई तर कांहीच्या उच्चारितांत तो तितका येत नसे. उदा०—“देवः” हा शब्द वेदपूर्व कालांत 'दय्वह्' असा उच्चारित व त्याच्याहि पूर्वीच्या कालांत घय्वह् किंवा यय्वह् असा 'ह' मिश्र उच्चार होत असे. तसाच पितर् ह्या शब्दाच्या उच्चार पूर्ववैदिक कालांत पयत्तर् असा होई व त्याच्या-हि पूर्वीच्या कालांत 'मयधर्' व 'यय्यर्' असा होई. असे उच्चार होत असत ह्याजबद्दल ग्रीक, लॅटिन व अवेस्तीय भाषांमध्ये दाखला मिळतो. उदा— देव-थेऑस (ग्रीक), पितर्-फेदर (अवेस्तीय). ह्या उच्चारभेदा-वरून असे दिसते की, उच्चारितांत जसजसा 'ह' मिश्र उच्चार अधिक तसतसा तो उच्चार अधिक प्राचीन असे गृह्यावयास हरकत नाही. गुह् आणि वन्द् असे दोन जर घात्रु घेतले तर ह्यांची प्राचीनतर, प्राचीनतम उच्चारार्ची रूपे गुह् < घुह् < घुद् < घुष् ; व वन्द् < वन्ष् < भन्ष् < भंष् अशी होतील^१. पाश्चात्य आर्यभाषा व अवेस्तिक भाषा ह्यांतील जर ह्या घात्रुंची रूपे पाहिलीं तर ह्यांना हुजोरा येईल.

व्यंजनावैकी पूर्ववैदिक भाषेतील दन्त्य व ओष्ठ्य ह्या दोन्ही वर्गा-तील व्यंजने जर्घ्यांच्या सदांच संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन इत्यादि उत्तरकालीन भाषांमध्ये उतरलीं. त्यांमध्ये कांही फरक झाला नाही. उदाहरणार्थ,

पति Potis (Gk), Potis (Lat), Patia (Lith). अपि Aipi (Av), ēpi (Gk), मरामि Barami (Av), Barem (Arm), Fere (Gk), Fere (Lat). त्रयः Tres (Gk), Tres (Lat). दमः Domo (Gk), domus (Lat). domu (Sl). रुधिरः Ernthros (Gk), ruber (Lat).

पूर्ववैदिक भाषांत महाप्राण व अल्पप्राण असा भेद कठोर व्यंज-नांच्या वाचतांत मानीत नसत असेंहि वरील उदाहरणावरून दिसते. (उदा— प् > < फ्, त् > < थ्).

पूर्ववैदिक भाषेतील कंठ्य व तालव्य उच्चार उत्तरकालीन वैदिक, लॅटिन, ग्रीक, लिथ्यूनियन भाषेत येताना मूळपासून फार बदलले आहेत. कंड्यापासूनच तालव्याची उत्पत्ति काही बाबतीत झाली आहे. कांही वेळां मूळपा उच्चारांतील 'वू' उच्चार पुढे नाहीसा झाला.

रेक: Loigos (Gk). रिंगकि Linguo (Lat), Loloigo (Gk). रिरेच eligo (Gk). चिद् Quid (Lat), ti (Gk).

उभे :—पूर्ववैदिक भाषेत ह्याचें दैन्य फार दिसतें. उभ्या 'उ' हा एकच आहे. ह्याचीच पुढे निरनिराळ्या अवस्थात 'हू, झ, पू, तू, झू' अशीं रूपे होतात.

सन: Senas (Lith), Senex (Lat), Siniata (Goth), Hin (Arm). वझ्यामि Vazya (Aves). तुयति Tirtas (Lith)

मूर्धन्य :— पूर्ववैदिक भाषात साष्ट मूर्धन्य उच्चार नव्हते. ते द्राविडांच्या संपर्कामुळे आले. आर्ययुरोपीय भाषांच्या शुभ्या स्वरूपात हे उच्चार आदळत नाहीत. दन्य व्यंजनांनाच कांही विशिष्ट परिस्थितीत मूर्धन्याचें रूप प्राप्त होतें.

प्रत्ययप्रक्रिया

३८ कोणत्याही भाषेची आद्य स्थिति ही प्रत्ययविरहित असते. त्याप्रमाणे वैदिक भाषेच्या पूर्वीची भाषाहि प्रत्ययविरहितच होती. वाक्यांतील शब्दांचे जे निरनिराळे सवष सव्या प्रत्ययांच्या साहाय्याने दाखविता येतात तेच सवष अशा अप्रत्ययी भाषांत निरनिराळे स्वतंत्र शब्द ठेवून दाखवीत असत. ह्या स्वतंत्र शब्दांचाच कालांतराने परतक होऊन अखेर त्यांना प्रत्ययांचें स्वरूप येतें. असा हा प्रत्ययांच्या उत्पत्तीचा मोडक्यात इतिहास आहे. प्रत्ययांमध्ये प्रथम वचनाचे प्रत्यय, नंतर विभक्तिप्रत्यय व नंतर लिंगभेद दाखविणारे प्रत्यय असे उत्पन्न झाले. “व्योमन्, मति, सरसी, नदी” धोरेशारखी प्रातिपादिकेंच प्रथमेच्या एकवचनाचीं रूपे म्हणून मापरली जातात ह्यावरून कांही रूपे पूर्ववैदिक भाषेच्या निर्विभक्तीच्या काळांतील असावीत असें याटतें. त्याचप्रमाणे दार, मित्र, फलत्र धोरेशारखे शब्द पूर्ववैदिक आर्य भाषेच्या “निर्लिंग” अशा अवस्थांतील शिद्दक बाहिलेले अवशेष आहेत की काय अशी संशय येते.

३९. विभक्तीच्या प्रत्ययांतहि अगोदर एक विभक्ति असून तिच्यापासून दुसऱ्या विभक्ति उत्पन्न झाल्या असाव्यात. पूर्ववैदिक भाषेंतहि एक विभक्तीचा काल, दोन विभक्तींचा, नंतर तीन विभक्तींचा, नंतर चार, पांच, सहा, सात, आठ असा क्रम लागतो. आठो विभक्तींपैकी संबोधन आणि प्रथमा ह्यांचीं रूपे बहुतेक सारखीं असतात, व सर्वनामांच्या बाबतींत संबोधन विभक्ति गणली जात नाही त्या अर्थी ती एक विभक्ति गळते. ह्या सातांमध्ये पुनः कांही शब्दांचीं रूपे तपासलीं तर पंचमी आणि षष्ठी ह्या दोन्ही विभक्तींचीं रूपे सारखींच दिसतात असें आढळून येईल. म्हणून आणखी एक विभक्ति कमी म्हणजे सहा होतात. त्याचप्रमाणे प्रथमा आणि द्वितीया ह्या दोन्ही प्रत्ययांच्या दृष्टीने वगळून अंशी सारख्या आहेत. तेव्हा पुनः एक विभक्ति कमी होऊन विभक्ति पांच राहतात. नपुंसक नामांचीं अनेकवचनांचीं रूपे, पुंलिंगी व स्त्रीलिंगी व्यंजमान्त नामांचीं रूपे व स्त्रीलिंगी आकारान्त नामांचीं अनेकवचनांचीं रूपे जर तपासलीं तर पांच विभक्तिकेच असाव्यात असें वाटते. हीच जर विभक्तींच्या रूपांची छाननी आणखी केली तर विभक्तींची संख्या चारावर येते. आता द्विवचनाचे प्रत्यय पहा:

प्रथमा, द्वितीया, संबोधनः—आ-ए-ई-ऊ-औ..

तृतीया, चतुर्थी, पंचमी :—म्याम्

षष्ठी, सप्तमी :—ओस्

द्विवचनाचे प्रत्यय तपासले तर विभक्तींचे तीन निरनिराळे गट पडतात. ह्यावरून तीन विभक्तींचा एक काळ असावा असे अनुमान निघते. अगदी जर प्रथमावस्थेची कल्पना केली तर मालक आणि ज्याचा मालक असावयाचा तो किंवा बोलणारा आणि ज्याविषयी बोलवयाचे तो असे दोनच संबंध उघड होतात, व हे दोन कारकसंबंध दाखविणाऱ्याच विभक्ति प्रथम उत्पन्न झाल्या.

येथे एका गोटीबद्दल घोटाला होऊं देऊं नये. वेदपूर्व आर्य भाषेंत विभक्ति नव्हत्या व त्या क्रमाक्रमाने उत्पन्न झाल्या असें ज्या वेळेस आम्ही म्हणतो त्या वेळेस निरनिराळ्या विभक्तींचे स्वतंत्र असे प्रत्यय उत्पन्न झाले नव्हते एवढाच त्याचा अर्थ आहे. साठी निरनिराळ्या विभक्तींच्या सारांशाने जे निरनिराळे कारकसंबंध सध्या दाखविले जातात ते वेदपूर्व आर्य

मापेंतहि दाखविले जात असत. परंतु ते अन्य मार्गांने म्हणजे निरनिराळे शब्द पुढे चिकटवून दाखविले जात असत. ह्यावरून जितके असे निरनिराळे शब्द चिकटविले जात तितके कारकसमूह व तितक्या निरनिराळ्या विभक्ति अर्था स्थिति वेदपूर्व मापेंत होती. हीच स्थिति प्रत्येक आद्य मापेंतसुद्धी असते असे भाषाशास्त्रवेत्त्यांचें मत आहे^१. आम्हां जें विभक्त्यांच्या सवर्गी विवेचन केलें आहे तें एक विभक्त्यांच्या प्रत्ययाना अनुलक्षण आहे.

४० विभक्त्यांच्या प्रत्ययांच्या विवेचनानंतर प्रातिपदिकांच्या स्वरूपाचा प्रश्न येतो. वेदपूर्व मापेंत प्रातिपदिके कधी स्वरान्त असत व कधी व्यंजनान्त असत. त्यांतल्या त्यांत शब्द व्यंजनान्त उच्चारण्याची लक्ष्य पार लक्ष आहे. वैदिक मापेंत जे देव, द्यावा, अग्नि, पशु, पितृ, नृ, ऐ, गो, नौ असे शब्द स्वरान्त शब्द लक्ष असलेले सापडतात तेच पूर्ववैदिक मापेंत देवह्, द्यावाह्, अमव्, पशव्, पितर, नर-नार्, रश्-रय्, गन्-गाव्, नय्-नाव् असे व्यंजनान्त झालेले असत असे त्यांच्या रूपावरून वाटतें. व ह्यांच्याहि पूर्वाच्या पूर्ववैदिक भाषेच्या पहिल्या यशत दयवह्, पयवर्, इत्यादि त्या शब्दांचीं रूपे होत असावीत असे ग्रीक, अवेस्ता यांमार्गे भाषातील त्यांच्याशीं सम असलेल्या शब्दांच्या तुलनेवरून वाटतें पूर्ववैदिक भाषांत शब्द व्यंजनान्त उच्चारिले जात असत देखूनच नव्हे तर कधी कधी ते अत्य व्यंजन द्वित उच्चारिले जात असे असे पाणिनीच्या अनन्वि च (८-४-४७) ह्या सूत्रा वरून वाटतें. 'ह्' शिवाय कोणतेंहि अन्व व्यंजन द्वित उच्चारित असत. त्यांच्यापूर्वी शब्दांतील स्वर आहे. उदा-अन्, अम्, अप्, अव्, अस् ह्यांचे उच्चार अन्न्, अम्म्, अप्प्, अव्व्, अस्स् असे होत असत. ह्याचा अवशेष पाणिनिकाळापर्यंत चालू होता हे "हमो" (८, ३, ३२) ह्या सूत्रावरून सिद्ध होतें. न्हस्व स्वरांतराने आजि स्वरापूर्वीचे नृ, णृ, ऋ हे पाणिनीय संस्कृतमध्ये द्वित होतातच.

वैदिक व उत्तरकाळीन संस्कृत ह्या भाषांतील नाम व क्रियापदे ह्यांचे

१ Jespersen, Language, XVIII 2

२ R Bhagvat, W P I. 2

प्रत्यय जर पारखून पाहिले तर प्रत्ययवीजें म्, स्, न्, त्, अ, इ इतकीं ठरतात.^१ हीं प्रत्ययवीजें नामें, क्रियापदै, यांच्या प्रत्ययांत व गणांचीं विकरणें ह्या सर्वांत आहेत. ह्या वीजांपाखून उत्तरकालीन संस्कृतमधील प्रत्ययांचा पसारा झाला आहे. 'स्' चा अर्थ एक, दोन स्, स् म्हणजे द्विवचन, तीन स्, स्, स् म्हणजे तीन. असा त्यांत वचनाचा अर्थ आला. त्याचप्रमाणे अम् व अन् ह्यांचाहि अर्थ एक. राज् + अन् = राजन् (एक राजा) इ.

वैदिक भाषेंतील जर वैकल्पिक रूपे पाहिळीं तर ह्यावरून पूर्ववैदिक समाजामध्ये ज्या कांही भाषा प्रचलित होत्या त्यांची प्रयोगसमृद्धि चांगलीच नजरेस येते. देवा, देवी, (द्वि); देवाः, देवासः (बहु); देवेभिः, देवैः (तू. व); देवेभ्यः, देवे (च. पं. बहु); ह्या रूपांवरून असें वाटतें की, हीं निरनिराळीं रूपे बोलणारे निरनिराळे समाज पूर्ववैदिक काळीं होते, आणि त्या सर्व समाजांचा मिलाफ शास्त्रावर संमिश्र समाजाने उच्चारला मुकर अशीं रूपे ठेविली. 'तस्थिवस्' ह्या शब्दाचीं अंगें तस्थिवान्स्, तस्थुप्, तस्थिवत् अशीं तीन तऱ्हेने होतात. ह्यावरून असें अनुमान निघतें की तीन समाज लिट्चीं कृदन्ते तीन तऱ्हेने सिद्ध करीत. विभक्तीच्या प्रत्ययांत असाच फरक दिसतो. व्यंजनान्त आणि स्वरान्त शब्दांना निरनिराळे विभक्तीचे प्रत्यय लागतात. उदा०—

	स्वरान्त शब्दांस	व्यंजनान्त शब्दांस
तृतीया	एन	आ
चतुर्थी	व	ए
पंचमी	त्	स्
षष्ठी	{ त्व ओस नाम्	{ अम् आम्

ह्यावरून पूर्ववैदिक एक समाज एक प्रकारचे व दुसरा समाज दुसऱ्या प्रकारचे प्रत्यय वापरी असें अनुमान निघतें.

'गो' शब्द पूर्ववैदिक काळीं चार प्रकारांनी उच्चारणारे चार समाज होते. उदा०— १ गो, २ गो, ३ गा, ४ गव, गु

पूर्ववैदिक काली एक समाज इकारान्त व उकारान्त स्त्रीवाचक शब्द पुंलिंगी समजे व दुसरा समाज स्त्रीलिंगी समजे. ह्याला मति व धेनू ह्या शब्दांची साक्ष आहे.

उदा०—	मतये	धेनवे	मत्यै,	धेन्वै
	मतेः	धेनोः	मत्याः	धेन्वाः
	मतौ	धेनौ	मत्याम्	धेन्वाम्

पुंलिंगी हरि व गुरुप्रमाणे स्त्रीलिंगी नदी व धेनू प्रमाणे

‘पति’ शब्द असाच मनोरंजक आहे. त्याची रूपे १ पति, २ पत्यु ३ पतिव, पत्यु ह्या तीन शब्दांच्या रूपांच्या सरभेसळ्याने झाली आहेत.

कर्तुम्, गन्तुम्, यातुम् ही पाणिनीय संस्कृतात तुमन्त गृह्णून एक

धातुसाधिताचा प्रकार आहेत त्याची रूपे असे समजतात. वैदिक वाङ्मयात ही धातुसाधितनामे आहेत, कारण नामास त्याप्रमाणे विभक्तिप्रत्यय लागतात

त्याप्रमाणे ह्या धातुसाधितास दोन विभक्तींचे प्रत्यय लागत असत. कर्तुम्, गन्तुम्, यातुम् वगैरे ह्या द्वितीयेच्या रूपाबरोबर कर्तये, गन्तवे, यातवे इत्यादि चतुर्थ्यन्त रूपे वैदिक वाङ्मयात उपलब्ध आहेत. पूर्ववैदिक काली हा शब्द

साती विभक्तीत चालत असावा. “मया यातुः शक्यते” असा प्रयोग पूर्ववैदिक भाषेत रुढ असावा असे सध्या मराठीत जो “म्यां जाऊ शकतो”

असा प्रयोग काही ठिकाणी रुढ आहे त्यावरून घाटवे. हा प्रयोग पुढे पाणिनीय कालात लोपला असला तरी प्रातिक बोलीत कोठे तरी सुरू

असलेला मराठीत फिरला असावा. मराठीत ‘खाऊ, गाऊ, काऊ’ वगैरे जो ककारान्त धातुसाधितनामे आहेत ती संस्कृत खातु, गातु, कवितु वगैरे

तुमन्ताचीच अपभ्रष्ट रूपे असावीत.

४१ मराठीत काही जे चमत्कारिक प्रयोग आढळून येतात त्यावरून पूर्ववैदिक भाषेची आणखी एका लक्ष्य नजरेस येते.

तो कथण्याचें करतां झाला = स कथया चकार

त्यामी जाणण्याचें केलें = ते विदाम् अग्रम्

गुग्ही जाणण्याचें करां = गुग्ं विदाम् कुयांत

गुग्हाला इंद्र रक्षिण्याचें करो = इन्द्रः वा पावयां कुयांत

तो त्याला वृत्त गांगण्याचें करता झाला = स तसै वृत्तं कययां चकार

वर दिलेल्या वाक्यांच्या जोड्या तपासल्यानंतर असें दिसून येतें की, वेदभाष्येच्याहि पूर्वी भूतकालांत व विध्यर्थांत “अयाम्” हा प्रत्यय घातूंना लागत असे. संस्कृतमधील लिट् (भूतकाल) व लुट् (विध्यर्थ) ह्या दोन काळांच्या रूपांचा उलगाडा करताना ‘अयाम्’ असा प्रत्यय न मानता ‘आम्’ असा प्रत्यय मानतात. मराठीत ज्याअर्थी कयणें, जाणणें, रक्षिणें, गांगणें इत्यादि घातुसाधितनामांना पठ्ठीचे प्रत्यय लागले आहेत त्याअर्थी हा ‘आम्’ (<अयाम्) प्रत्यय मूळचा पठ्ठीचाच असावा आणि तो कयय्, विद्, पाय् वगैरे घातुसाधित नामांना लागला असावा असें वाटतें. घातु किंवा यीजें हीं नामाकारखीं वापरित असत. (मंत्र-) इच्छ, (मंत्र-) विद् वगैरे घातू हे नामाप्रमाणे अद्यागहि वापरतात. तेन्ना हीं मूळ रूपे घेऊन त्यांना ‘आम्’ हा पठ्ठीचा प्रत्यय वेदपूर्वकालच्या माणेंत लागत होता. कालान्तराने पाणिनिकालांत व पुढे त्याचा लोप झाला खरा, तरी पण त्याने आपली स्मृति वर दिलेल्या चमत्कारिक प्रयोगांत ठेविली आहे.^१

मराठीत रूढ असलेल्या ‘जाला, जहाला, झाला’ ह्या रूपांवरून पूर्ववैदिक भाषेतील एक निष्ठारूप सिद्ध होतें. ‘अय्’ ह्या घातूचें (भूत भूतकालवाचक घातुसाधिताचें) निष्ठारूप वेदभाषेत किंवा पाणिनीय संस्कृतांत उपयोगांत आणल्याचें आढळत नाही. मराठीत ज्या अर्थी तें आढळतें त्या अर्थी त्याची उपपत्ति कोठून ? द्राविडी किंवा इतर भाषांत जर तें आलें नसेल तर वेदपूर्वकालीन भाषेतील अवशेष राहिला असावा हें उघड आहे. मराठी “जाल” ह्या निष्ठारूपाची उपपत्ति पुढीलप्रमाणे आहे. अम् + त = अस्त = स्त (अम् घातूचा आद्य अ लोप पावतो.)

स्त = सत (स्वरविभक्ति) = जअ (प्राकृतमधील रूप)

जअ ह्या रूपाला मराठीतील भूतकालाचा स्वायें ‘ल’ प्रत्यय लागून

जअल = जाल = शाल असे रूप झाले. हे धातुसाधित विशेषण अवस्थामुळे तिन्ही लिंगी व दोन्ही वचनी नामाप्रमाणे चालते. मराठीत दुसरे एक "झाले" असे रूप आहे. ते संस्कृत धातु 'जन्' धातुन निघाले आहे. त्याचा आणि घर दिलेल्या 'अस्' धातुपासून निघालेल्या रूपाचा संबंध नाही. स्पष्टीकरणार्थ खाली दोन उदाहरणे दिली आहेत.

१ हरिश्चंद्र नामे राजा जाला (झाला) - ' अस् ' धातूची निष्ठा.

२ हरिश्चंद्राला रोहित नांवाचा पुत्र जाला - ' जन् ' धातूची निष्ठा.

मराठीतील " असेल " हे भविष्यकालाचे जुन्या वाङ्मयांत आढळणारे ' अस् ' धातूचे रूप व त्यापासून प्राप्त झालेले आधुनिक बोलींतील ' असल ' हे रूप असेच मोठे गनेतरंजक आहे. वेदपूर्वीच्या भाषेत अविध्यत्, विध्यत् अशीं रूपे रूढ असावीत. त्यांचा अपभ्रंश जुन्या मराठीत भविष्यकाली असेल (ला-ली-ले) असा झाला.

मराठीतील ' या ' कारान्त धातुसाधिते चिंतनीय आहेत. त्यावरूनहि पूर्ववेदिक भाषेतील विध्यर्था रूप कसे असले पाहिजे हे समजेल. " हयाया, प्याया, कराया, जाया, याया " वगैरे धातुसाधित रूपे मराठीत नेहमीच्या वापरात आहेत. संस्कृतमध्ये विध्यर्था धातुसाधिते तयार करणारे प्रत्यय अनीय, ईय, तय्य, असे तीन आहेत. ह्या तिन्हीपैकी कोणत्या तरी उदा. - तय्य किंवा ईय ह्या प्रत्ययापासून मराठी ' या ' हा प्रत्यय व्युत्पादणें घडक्य आहे. परंतु व्युत्पत्ति तितकीशी ठाम बसत नाही. व्युत्पत्तीच्या अवस्था खाली मांडून दाखविली.

हयाया < हसइ < हसइज < हसेज < हसेय्य.

प्याया < पेया < पेय्य < पेज < पेय.

याया < येया < येय्य < येज < येय.

कराया < करेय्य < करेज < — कार्य.

अशीं बरीच रूपे व्युत्पादिली म्हणजे प्रत्यय ' एय्य ' असा असाया व त्यापासून मराठी ' या ' प्रत्यय निघाला असावा असे वाटते. ह्या ' एय्यान्त ' प्राययास ऋग्वेदात आधार मिळतो. पुढे दिलेल्या उदाहरणात

‘तस्य’ ह्या विधिप्रत्ययाबद्दल ‘एस्य’ हा प्रत्यय वापरला आहे.

स्तुतेस्य पुरवर्पसं ऋम्बन् (ऋ. १०-१२८-६).

ह्या एस्य प्रत्ययान्या पुढील अवस्था पुढे दिल्या आहेत.
 एस्य > एज > एन > एस > यास.

संस्कृत — वैदिक व पाणिनीय

४२ वेदपूर्वकालीन भाषेचा प्रांत सोडून आपण ज्या वेळेस संस्कृतच्या प्रांतांत येतो त्यावेळेस भाषेच्या स्वरूपाच्या बाबतीत आपणांस अधिक निश्चित पुरावा मिळतो. वैदिक वाङ्मय हे जगांतील पुरातत्वाच्या सर्व अंगोपांगांत शिरोभूत व मायाशास्त्राच्या दृष्टीने अतुल्य, उच्च, पुरातन व प्रगल्भ असे साधन आहे. संस्कृतची स्वरूपे दोनः— एक वैदिक आणि दुसरे पाणिनीने ज्या भाषेचे व्याकरण रचिले ती उत्तरकालीन संस्कृत भाषा हे होय. वैदिक व पाणिनीय ही एकाच संस्कृत भाषेची दोन कालिक रूपे आहेत; तेव्हा ह्या दोहोंत असलेला परक स्थूल दृष्टीनेच सांगायचा आहे.

वेदांचे संस्कृत एकच स्वरूपाचे आहे अशांतला माग नाही. वेदाच्या सर्व ऋचा आठ अष्टकांत किंवा दहा मंडलांत ग्रथित केल्या आहेत. सर्व मंडले कोणत्या ना कोणत्या ऋषीने केली आहेत. त्या ऋषींना मंत्रद्रष्टे म्हणतात. पाहिल्या व दहाव्या मंडलांचे कर्ते मात्र पुष्कळ आहेत. भाषेच्या दृष्टीने दाही मंडलांत शेषद्वय दहावे मंडल उत्तरकालीन असावेसे वाटते. दहाव्या मंडलांत सापडणाऱ्या देवताविषयक व वेदातविषयक ह्या बाबी जरी बाजूस ठेविल्या व केवळ भाषाच पाहिली तरी ते नंतरचे ठरते. “या ते शविष्ठ नव्या अर्कम्” व “इयं मनीषा इयमश्विना गीः” ह्या ओळींत ‘नव्या अर्कम्’ व ‘मनीषा इयम्’ ह्या किंवा असल्या शब्दांचा संघ पाहिल्या नऊ मंडलांत होत नाही तो दहाव्या मंडलांत होतो. पाहिल्या नऊ मंडलांत ‘य्’ आणि ‘व्’ यांचा उच्चार वृत्ताच्या व उच्चारान्या सोयीसाठी इअ व उअ असा करतात. हे उच्चार दहाव्यांत आढळत नाहीत. पूर्वीच्या मंडलांत ‘श्’ पार आढळतो तर दहाव्यांत ‘ल्’ पार आढळतो. शिवाय पूर्वीच्या मंडलांतील ईम्, अयस्यु, विचर्षणि,

वीति, अखेले जुने शब्द दहाऱ्यात सापडत नाहीत. ह्या सर्व पुराऱ्यावरून वैदिक भाषेतच दोन स्पष्ट प्रकार दिसतात हे उघड आहे.

वेदाच्या भाषेप्रमाणे ब्राह्मणग्रंथांची भाषाहि स्वरयुक्त आहे. वैदिक भाषेतील साक्षात्पुण्या ब्राह्मणाच्या भाषेतहि सापडतात. नामें, क्रियापदें वगैरे दोहोंत सारखीच चालतात. वाक्यरचना सारखीच आहे. वैदिक, ब्राह्मण, सौत्र व पाणिनीय ह्या संस्कृत भाषेच्या चार अवस्था होत.

४३ वेदाच्या भाषेत अ, इ, उ, ऋ, ए हे साधे स्वर, ए, ओ हे संयुक्त स्वर व त्यांच्या सर्षाने होणारे दीर्घ प्रकार हे आहेत. गुण व वृद्धि हे परक होतात. व्यजनांच्या उच्चारस्थानाप्रमाणे पाच वर्ग केले आहेत. अर्धस्वर व ऊष्मेहि आहेत. ए, ए, इ, इ, यू, यू, ए, भू ह्या व्यजनाना ऋक्प्रातिशाख्यात संयुक्त व्यजने म्हटली आहेत, कारण त्यांच्या उच्चारात 'ह' फार येतो. नामें अ, इ, उ, ऋ-कारान्त आहेत व बहुतेक पाणिनीय नियमांप्रमाणे चालतात. व्यजनांपैकी ए, इ, तू, यू, भू, ए इत्यादि व्यजने नामाच्या शेवटीं घाडतात. तिगें तीन आहेत, वचनें तीन आहेत. संवोधनासह विभक्ति आठ आहेत. विशेषणें नामासारखी चालतात.

वैदिक भाषेच्या मुख्य गुणा खाली दिल्या आहेत. वर्णप्रक्रिया, प्रात्यक्षक्रिया व प्रयोगप्रक्रिया ह्यांसंबंधी बहुतेक ठळक ठळक बाबींचा खाली दिलेल्या यादींत अतर्भाव केला आहे.

१ 'ए' आणि 'ओ' ह्या स्वरापुढे 'अ' स्वर जरी आला तरी ते दोन्ही स्वर संधीशियाव राहतात. उदा०—उअ प्रयन्तो अघ्नरम् । गुणान्ते अथ एरुते । मित्रमहो अवधात् ।

२ 'आ' इंपदर्थे घातुनासित होतो. उदा०—अथा ओ अर

३ पठ्याचा सोपट 'स' मध्ये येतो. उदा०—वाचस्पति, दिवस्पुनः. 'स' ऐवजी 'स्प' येतो. उदा०—एष स्प वाजी.

४ वैदिक भाषेत विशेष रेसुमार होत असे. उदा०—तन्य-तनुवन्; विभम्-विभुयन्, रयगो-रुवगो, व्यवहन्-विवहन्, यरेण्यन्-योपियन्.

५ 'अपरमयन्' हाच प्रयोग पाणिनीय संस्कृतमध्ये 'अयोमयन्' असा होतो.

मराठी मंत्रा ६

६ प्रथमेचं अनेक्यचनः—ग्राहणासः, नरासः, देशासः.

त्याचप्रमाणे तृतीयेचं अनेक्यचन. उदा०—देवोभिः, कर्णेभिः

७ 'आमन्' मधील 'आ' चा लोप होतो. उदा०—तमना देवेभ्यः.

८ वैदिकभाषेंतील कांही महत्त्वाचे आदेश उल्लेखनीय आहेत. लौकिक संस्कृतांतील पाणिनीय प्रक्रिदेस घटून झालेलेही रूपे कंसांत दिली आहेत. उदा०—पंथाः (पंथानः), अरमे, युध्मे (वयम्, यूयम्), चर्मन् (चर्मणि), उरया (उर्यां), उरिया, (उर्यां), मती (मत्या), नामा (नामौ), सरसी (सरसि), सलाया (सलायो), साधुया (साधु), स्वप्नया (स्वप्नेन), नावया (नाव्वा), वसन्ता (वसन्ते).

९ 'प्र' आणि 'सम्' इत्यादि. उपसर्ग पादपूर्णासाठी दोनदा येतात. उदा०—प्रप्रायमग्निः; संसामिसुषसे, उपोप, उदुद.

१० वैदिक क्रियापदांचीं रूपे अगोदर देऊन नंतर कांही पाणिनीय संस्कृत रूपे कंसांत दिली आहेत.

अधी वृषम् (अवधिषम्); धारयत्यात् (धारयध्वम्); गमय-
सात् (गमयत); शृणोत (शृणुत); दधातन (घत्त); जुहुतन (जुहुत);
जुहुधन, दीपयामसि (दीपयामः); श्रुधि, श्रुणुधि, (शृणु) वृधि, पूरधि, सरन्धि,
स्नात्वी (स्नात्वा); शृमाय (शृहाण); जमार (जहार); भेदति
(भिनात्ति); मरते (म्रियते); श्येयम्, येयम्, गमेम, वोचेम, वधन्तु,
वधयन्तु; करवाव, करवावः; मन्त्रयेते, मन्त्रयेथे (मन्त्रयाते); इंचे; शृष्टायते;
अकरत्, अमरत्, अदरत्, असहत्;

११ तुमन्ताचे निरनिराळे प्रत्यय.

से—वसे; सेन्—एषे; असे, असेन्—जीवसे; वसे—प्रेषे; कसेन्—
श्रियसे; अध्वे, अध्वेन्—आचरध्वे; कध्वे, कध्वेन्—आहुवध्वे; शध्वे—
पिवध्वे; शध्वेन्—मादयध्वे; सवे—पातवे; तवेच्—रुतवे; तवेन्—कर्तवे.

वैदिक भाषेच्या ठळक खुणा वर दिल्या आहेत. ह्या शिवाय याकी
१ सर्व बाबतींत वैदिक भाषेंत आणि पाणिनीय संस्कृत भाषेंत फारसा फरक नाही.

पाणिनीय संस्कृत

४४ वैदिक भाषेच्या नंतर काळानुक्रमाने पुढील रीति म्हाणजे संस्कृत मापा होय. व्यासवाल्मीक्यादि कवींच्या महाकाव्यांनी जिला प्रगल्भत्व आणून दिलें, कालिदासमवभूत्यादि कवींनी जिचें रम्यत्व सिद्ध केलें, दण्डी, माण वगैरेंनी जिची शब्दसमृद्धि वाढविली, जिच्यात शंकरामानुजादि आचार्यांनी वेदांततत्त्वे प्रतिपादून कैवल्याची योग्यता आणून सोढली व जिचें व्याकरण करण्याचें श्रेय संपादण्यास पाणिनिपतंजलीसारखे व्याकरणकार लाभले, त्या संस्कृत भाषेची थोरवी काय वर्णन करावी ! कित्येक शतकें भरतखंडातील आर्यांच्या घमांची, वेदांताची, सामान्य व्यवहाराची भारा संस्कृत ही होती. ही संस्कृत मापा वैदिक भाषेचीच पुढची अवस्था आहे, म्हणून त्या आणि ह्या भाषेत तसे मौलिक भेद नाहीत. संस्कृत भाषेचें वर्ण व प्रत्यय किंवा उच्चार व व्याकरण हीं सधेप्रतः पुढे सांगितलीं आहेत.

वैदिक भाषेत जीं स्वरव्यंजनं आहेत तींच पाणिनीय संस्कृतमध्ये आहेत. पाणिनीय संस्कृतमध्ये शब्दसिद्धि पन्नास वर्णांच्या साहाय्याने होती. वैदिक भाषेच्या वर्णप्रक्रियेत आणि पाणिनीय संस्कृत भाषेच्या वर्णप्रक्रियेत विशेष फरक नाहीत. दोहोंत आढळून येणारे वर्णप्रक्रियेचे ढळक असे विशेष येथे दाखवाचे आहेत.

पाश्चात्य आर्य भाषेत अ ह्या स्वराचीं ह्रस्व अ, इ, उ अर्थां जीं तीन सूक्ष्म रूपे सापडतात तीं संस्कृतमध्ये नाहीत. संस्कृत 'इ' स्वर ग्रीक वगैरे पाश्चात्य भाषांत 'ए, अ' अशा स्वरूपांत आढळतो. 'उ' चे प्रतिनिधि 'उ' किंवा ह्रस्व ओ आहेत. उदा—कुतः, तु, युग—योग. 'उ' कधी कधी 'ऊ'बद्दल दि येतो. उदा—श्रोष्टु श्रोष्टु, स्वष्टुमन्त-स्वष्टुमन्तः. ऋ, ॠ हे स्वर संस्कृत-शिवाय दुसऱ्या भाषांत नाहीत. ए, ऐ, ओ, औ हे स्वर संस्कृतमध्येच फक्त सदितस्वरूपांत आढळतात. इतर भाषांत ते सधि न होतां येतात. ह्या स्वरांशिवाय स्वरांचे सधि, शुण, श्दि, समसारण हे फरक संस्कृतमध्ये होतात. त्यांचे विवरण अन्यतः दिलें आहे.

संस्कृतमधील व्यजनांची वर्गवारी चार दिली आहे. वैदिक भाषे-
तील वर्ण व्यंजनं संस्कृतमध्ये उतरली आहेत. फटप, दन्त्य व ओष्ठ्य

व्यंजनै संस्कृत व पाश्चात्य आयोज्य भाषा हात सारखीच आहेत. कंठ्य व्यंजनाचे दोन्ही प्रकार संस्कृतमध्ये एकच झाले आहेत.

१. क्रविः, Cruor (Lat); शका, Szaka (Lith); मगः boge (O.SL); स्यगयति tego (Lat);

२. कित्, quod (L); सचेते, sequor (L); गम्, giman (Goth).

संस्कृतमधील तालव्य वर्ण मूळच्या कंठ्य वर्णापासून निष्पन्न झाले आहेत. कंठ्य वर्णापुढे इ किंवा ए हे तालव्य स्वर आले म्हणजे कंठ्य वर्णास तालव्यत्व येते. पाश्चात्य भाषेतील तालव्य वर्ण संस्कृतमध्ये ऊप्पे किंवा ज्ञ, झ होतात.

चत्वारः, Quatuor (L). रोचते, Lucet (L); ज्ञानि gens (Goth); जामि, geminus (L).

दन्त्य व ओष्ठ्य वर्णांचे विकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

तनुः Tenuis (L), त्रयः tres (L), वर्तते Vero (L), दश deka (G), सदः Sedeo (L), पितृ Fadar (Goth), कफ Kafa (Av).

मूर्धन्य व्यंजनै द्राविडी भाषेतून आयोज्य भाषात आली आहेत. “रषाम्याम् नो णः” ह्या सूत्रात सांगितलेल्या विधिष्ट परिस्थितीत दन्त्य व्यंजनांची मूर्धन्य व्यंजने होतात. उदा०— उष्ण, ऋण, कीर्ण. कृत्तुप > उद्धुप. कृत्रिम > कुडिम. ग्रन्थ, निर्ग्रन्थ > घटते, निर्घटु. कृत > कुट. इ.

प्रत्यय

४५ सर्व सामान्यनामांना थोड्याघर फरकाने खालील प्रत्यय लागतात.

	ए. व.	द्रि. व.	अ. व.
प्रथमा	स्	औ	अस्
द्वितीया	अम्	औ	अस्
तृतीया	आ	म्यान्	भिन्
चतुर्थी	ए	म्याम्	भिस्
पंचमी	अस्	म्यास्	भ्यस्
षष्ठी	अस्	ओस्	आम्
सप्तमी	इ	ओन्	उ

१. ग्रामध्ये काही ठिकाणी लिङ्गपरस्वे क्रिकोळ परक होतात. उदा०-
नपुसकलिंगी प्र दि. स. चे प्रत्यय मू, इ, आणि असे आहेत. त्रीलिंगी
नामांचे प्रत्यय थोडेसे निराळे आहेत. सर्वनामांचीं रूपेहि थोड्यापार परकानी
निराळीं होतात. हे परक सर्वोच्चा परिचयाचे असल्यामुळे येथे देत नाहीं.
जिशासुनी एखाद्या संस्कृत व्याकरणात पहावे.

२६ संस्कृत भाषेत क्रियापदां-मत्त रूपांची जशी संपन्नता आहे तशी
दुसऱ्या कोणत्याहि भाषेत नाही. संस्कृतमध्ये घातू-या मूळ रूपात आत्मने-
पद आणि परस्मैपद असा परक मानला जातो. 'स्वतः-या उपयोगासाठी'
य 'दुसऱ्याच्या उपयोगासाठी' असा त्या शब्दाचा अर्थ आहे कियेचें
फल फर्त्याकडे जाईल अशी ज्या वेळेस अपेक्षा असते त्या वेळेस 'आत्मनेपदी'
घातु पावतात. ज्या वेळेस तेच फल दुसऱ्याकडे जाईल अशी अपेक्षा असते
त्या वेळेस 'परस्मैपदी' घातु पावतात. संस्कृत भाषा प्रत्यक्ष योलडी जात
असतांना हा नियम ततोतत जरी पाळला गेला असला तरी पुढे त्यात
पार शिथिलता आली. सध्या त्याचा काही नियम नाही. घातूनी मात्र
जापलें मूळ आत्मनेपदी व परस्मैपदी स्वरूप कायम ठेविलें आहे.

हा पदाच्या परकाशियाय संस्कृत घातूत 'गणांचा' आणखी
परक पडला आहे. संस्कृतमधील एकदर क्रियादर्शक घातूचे दहा गण
मानिले आहेत. प्रत्येक गणाचें निरनिशळें चिह्न आहे. तें चिह्न घातूच
सायून नंतर प्रत्यय लावतात. दुसरा व तिसरा गण ह्यानाच फक्त चिह्न
नाहीत. प्रत्यय व्याप्रमाणे सर्वनामापासून निघाले आहेत त्याप्रमाणे हीं
गणचिह्नेहि सर्वनामापासून निघाली आहेत. प्रथम व पष्ठ गणाचा 'अ'
हा 'अस्ते' ह्यात अवशेष आहे. चौथ्याचा 'य' आणि दशम्याचा
'अय' ह्यांत सादात्म्यकारी क्रियारदाचा अवशेष असला पाहिजे. सातव्याचा
'नू' व नवम्याचा 'ना' हे व पांचव्याचा 'नु' आणि आठव्याचा
'उ' हे परस्परसदृश असणेत, व त्यांमध्ये 'नू' हा सर्वनामाचा अव-
शेष असावा.

काळा-या रूपा-या दृष्टीनेहि प्रत्ययांचे दोन भाग पडतात. एक सार्व-
धातुक व दुसरा आर्भधातुक. पहिल्या वर्गांत निरनिशळ्या काळांचे पुढपर

याचक व शित् प्रत्यय हे येतात. चाकी राहिलेले सर्वे अर्थ य काळाचे प्रत्यय दुसऱ्यांत येतात. क्रियेची पूर्णता व क्रियेचे सातत्य हे कधी कधी अभ्यासाने गणले पावूंची द्विवचि करून दाराविधी जातात. काळ व अर्थ मिळून दहा 'ल'कार आहेत. वर्तमान (लट्), भूतकाळाचे तीन प्रकार (लृट्, लृङ्, लिट्), भविष्यकाळाचे दोन प्रकार (लुट्, लुङ्), आशय (लोट्), विध्यर्थ (लिट्), संकेतार्थ (लृङ्) ही त्यांची नावे आहेत. ह्या सवोचा विचार येथे करणे शक्य नसल्यामुळे मुख्य मुख्य लकाराचे प्रत्यय मात्र देतो. प्राकृत भाषातील प्रत्ययांशी व तत्परत्वे मराठीच्या प्रत्ययांशी त्यांचा संबंध जोडण्यास ह्यांचा पार उपयोग होईल.

परस्मैपद

आत्मनेपद

	ए. व.	द्वि. व.	अ. व.	ए. व.	द्वि. व.	अ. व.
वर्तमान	प्र. पु. मि	यग्	मग्	ए.	वदे	महे
	द्वि. पु. सि	यग्	थ	से	आथे	थे
	तृ. पु. ति	तग्	अग्ति.	ते	आते	अते.
आशय	प्र. पु. आनि	आव	आम	ऐ	आवदे	आमहे
	द्वि. पु. —	तम्	त	एव	इयाम्	एवम्
	तृ. पु. तु	ताम	अन्तु.	ताम्	इताम	अन्ताम्.
विध्यर्थ	प्र. पु. ईयम्	ईव	ईम	ईय	ईवदि	ईमदि
	द्वि. पु. ईः	ईतम्	ईत	ईयाः	ईवायाम्	ईवम्.
	तृ. पु. ईत्	ईताम्	ईयुः.	ईव	ईयाताम्	ईरन्
भूत	प्र. पु. अम्	व	म	इ	वहि	महि
	द्वि. पु. स्	तम्	त	याः	इयाम्	एवम्
	तृ. पु. त्	ताम्	अन्.	त	इताम्	अन्त.

दोन्ही भविष्यकाळाचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणे आहेत. उदा.:-

प्र. पु. स्यामि	स्यावः	स्यामः	तास्मि	तास्वः	स्यास्मः
द्वि. पु. स्यसि	स्यथः	स्यथ	तासि	तास्यः	तास्य
तृ. पु. स्यति	स्यतः	स्यन्ति.	ता	तारौ	तारः.

सूत्रप्रमाणे आत्मनेपदी प्रत्यय तयार होतात. तसेंच पाहिल्या भूत-
काळाच्या प्रत्ययांच्या आरम्भी 'स्व' आगम टाविष्टा म्हणजे सकेतार्याचे प्रत्यय
तयार होतात. परोक्ष भूताचे प्रत्यय.—

परस्मैपद

आत्मनेपद

प्र. पु.	अ	व	म	ए	वहे	महे
दि. पु.	य	अयस्	अ	से	आथे	ध्वे
वृ. पु.	अ	अतुस्	उस्	ए	आते	हरे

वृद्धन्ताचे प्रत्यय— अत्, मान, आन, वत्, वृ इत्यादि.

तुमन्त — तुम्

स्वयन्त — त्वा, य.

निष्ठा — त.

चक्रीत — पात्चे अभ्यस्त रूप.

४७ सरूत भाषेसयफी जी एक नेदमी शक्ता घेतली जाते तिचा विचार
येथे करणे जरूर आहे. सरूत भाषा ही कधी बोळली जात नव्हती, 'बोळी
म्हणून ती कधी लोकांच्या वापरात नव्हती, असे काही विद्वानांचे म्हणणे
आहे. सरूत भाषेत जी प्रत्ययांची समृद्धि दिसते तिच्यामुळे व तिच्या
एकदर नियमबद्धतेमुळे ती बोळी म्हणून वापरली जाणे अशक्य दिसते.
पंडित मडळींनी आपल्या मतप्रदर्शनास किंवा यादविवादास भारदस्तपणा
आणण्यासाठी सरूत ही एक मायिक भाषा बनविली असावी असे विधान
करून सरूत भाषेच्या सिद्धतेची ते उपनति लावतात 'सरूत' ह्या शब्दा-
चाच अर्थ ते 'चांगली नीटनेटकी केलेली, तिला चांगला आकार दिलेली'
भाषा असा अर्थ करतात, व ह्यावरून तिच्यात बोलीचा स्वामाधिकपणा
नसून कृत्रिमता असल्याचे ते दाखवितात.

ही बरीच विचारसरणी सदीत आहे हे उपर दिसते. भाषा ही
केव्हाहि व कोणाकडूनहि तयार केली जात नाही. पूर्वी काही विद्वानांनी जाग-
तिष्ठ व्यवहाराच्या घोषीसाठी म्हणून एक ईदो किंवा एंगरॅन्डो नावाची
भाषा तयार केली, परंतु ती वापस होऊ शकली नाही. किती तरी मोठे
विद्वान् ह्यासे तशी भाषा तयार करणे व तिचा व्यवहार उभेच काढू

करणे हे त्यांच्या आवाऱ्यावाहेरचे आहे. दुसरी गोष्ट, कोणत्याहि भाषेतील शब्दांच्या उच्चारान्त, प्रत्ययान्त व प्रयोगान्त परक झालेले आढळून आले म्हणजे समजावे की, ती भाषा बोलली जात असली पाहिजे. संस्कृतमध्ये अशा प्रकारचे परक झालेले ज्या अर्थी दिसतात त्या अर्थी ती भाषा बोलली जात असलीच पाहिजे ह्याविषयी शंका नाही. भाषेत परक होणे हे भाषेच्या जिवंतपणाचे लक्षण आहे. यास्काचार्यांनी निरुक्तांत संस्कृतमधील स्वप्प्रक्रि-
येची पुढील उदाहरणे दिली आहेत.

१ आदिलोप :- उदा-स्तः, सन्ति, (अ लोप)

२ अन्त्यलोप :- उदा-गत्वा, गत (म् लोप)

३ उपशालोप :- उदा- जग्मुः, जग्मुः, ज्मा, ज्मा (अ छोर)

४ आदिविपर्यय :- उदा- ज्योतिस् (< ध्रुत्)

५ वर्णोपजनः- उदा- आक्षत् (< स्या), भरुजा (< भरुम्)

ह्याधिवाच्य गुण, वृद्धि, संप्रसारण यैरे महत्वाचे परक आहेत. व्यंजनसंधि व स्वरसंधि हे तर भाषा बोलली गेली तरच शक्य होतात. प्राथिक भाषेत संधि करण्याची जवळीच भाषणार नाही. वर्णत्याग, वर्णागम, वर्ण-
विपर्यय यैरे प्रकार होणे हे माणसाकडून एखादी भाषा बोलली गेली तरच होतील. प्राथिक साच्यांत बसलेल्या भाषेत होणे शक्य नाही.

संस्कृतमधील क्रियापदांचीं कांही रूपे पाहिलीं म्हणजे ती बोली होती ह्या विधानास थळकटी येते. मराठीत ज्याप्रमाणे 'खा खा खातो; कर कर करतो; पी पी पितो; मर मर मरतो' इत्यादि प्रयोग आहेत त्याप्रमाणे संस्कृतमध्ये 'खाद खादेति खादति,' 'कुरु कुरु इति करोति' असे प्रयोग आहेत. तसेच पुढील प्रयोग बोलितच शक्य आहेत. उदा०- "ओदनं मुंश्च, सक्तुन् पिव, घानाः खादेति एवं अयम् अग्न्यवहरति = मात जेव, सातूची पेज पी, लाखा खा' अशा तऱ्हेने हा पोट भरतो. जीवनाशं नश्यति, हस्तग्राहं गृह्णाति, दण्डादण्डी, केशकेशी इत्यादि.

संस्कृत भाषा बोली म्हणून वापरत होती ह्याला बाह्य पुरावाहि पुष्कळ आहे. यास्काचार्यांनी 'च्छन्दसि' आणि 'भाषायाम्' असे तत्का-
लीन भाषेचे दोन भाग करून 'भाषायाम्' हा प्रयोग संस्कृतवद्दल वापरला

आहे. तसेंच त्यांनी संस्कृतचे प्रातिक्रमेद प्राच्य, उदीच्य असे उद्देशिले आहेत. संस्कृत भाषा बोली असल्यामुळे पाणिनीची सूत्रेहि साक्ष देतात : “नादिन्यानोशे पुत्रस्य”, “एकश्रुति दूरत्तबुद्धौ”, “वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त.” “प्रत्यभिरादेश्चूदे” इत्यादि सूत्रात त्याला आधार मिळतो. “सिद्धे शब्दार्थसंयमे” ह्या वार्तिकावरूनहि संस्कृत बोली ठरते. अशोकयनत रीतेश्च दनुमानाने जो शौर्यमचद्राचा निरोप सांगितला तो संस्कृत भाषेत सांगितला असे रामायण सांगते. नाटकें म्हणजे समाजाचे आदर्श, तेव्हा नाटकातील पात्रे ज्याप्रमाणे प्राकृत भाषा वापरतात त्या प्रमाणे देव, ब्राह्मण, ऋषि, राजे वगैरे पात्रे संस्कृत भाषा वापरतात. तेव्हा ती बोली अपली पाहिजे. लॅटिनपासून ज्याप्रमाणे इंग्रजी, फ्रेंच इत्यादि भाषा निघाल्या सद्दत् इंग्लिश संस्कृतपासूनच निघनिराळ्या प्राकृत भाषा निघाल्या आहेत. अशी अत प्रमाणे व बाह्य प्रमाणे ह्या दोन्हीवरून संस्कृत भाषा ही बोली ठरते.

प्राकृत भाषा

४८ पूर्ववैदिक, वैदिक व संस्कृत ह्या भाषांचा विचार घेवयास येला. ह्यानंतर प्राकृत भाषांचा विचार कराने येतो. प्राकृत भाषांना मुद्रा पार पुनी परंपरा आहे व त्याचें मंदस्वदि पार आहे. ज्या भाषा अतिप्राचीन कालांत आर्य लोकांच्या बोलभाषा होत्या, ज्याच्या मध्ये भगवान् महावीर व बुद्धदेव ह्यांनी आपल्या पवित्र सिद्धांताचा उपदेश केला, ज्या भाषांच्या द्वारा अंन व बौद्ध ह्या धर्मांच्या उपदेशाची परंपरा पुढे पुष्कळ विद्वानांनी चालविली, ज्या भाषांमध्ये अशोक राजाने आपल्या मनास झालेली सात्त्विक उपर्यते आपल्या साम्राज्याच्या चारी दिशांस रोदविली, ज्या भाषांमध्ये प्रयरसेन, हल, राजशेखर वगैरेंनी आपल्या प्रतिभासंपन्न काव्यनिर्मितीचा परिचय करून दिला, ज्यांच्यामध्ये प्रणीत झालेल्या वास्तव्यतारर पुढे प्रत्यक्ष संस्कृतमध्ये काही प्रवांची उमावणी होती, संस्कृत नाटकांमध्ये केवळ धर्मोपाधुपांमध्ये ज्या भाषा त्रिषांच्या तोंडी पालण्यात आल्या, व ज्या भाषांमुळे भरतराजांतील आधुनिक बोली प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने उत्पन्न झाल्या त्या ह्या भाषा प्राकृत होत.

गीर्वाणवाणां ऐकण्याला योग्य, प्राकृत भाषा स्वभावान्या मधुर, अपभ्रंश भाषा मव्य आणि पैशाची भाषा रसपूर्ण आहेत, असा गौरवपूर्ण उल्लेख संस्कृत व प्राकृत ह्या दोन्ही भाषांत सव्यसाचित्त्याने काव्यविहार करणाऱ्या राजशेखर कवीने केलेला आहे. अशाच प्रकारचे उल्लेखहि हाल वगैरे कवींच्या ग्रंथांतूनहि आढळतात. “प्राकृत भारतील अमृतोपम काव्य जो पदण्याऐकण्याचें न जाणतां जर कामाची तत्त्वचिन्ता करूं म्हणेल तर त्याला शरमच वाटली पाहिजे.” असें हाल म्हणतो (गा. स. १-२). “संस्कृत शब्दांचें लावण्य प्राकृत च्छायेनेच जादा खुलून दिसतें. संस्कृतमध्ये शब्दचि संस्कार जे असतात त्यांच्यावरहि प्राकृतचा प्रभाव दिसतो (याक्वतिराज ग. व. ६५)”. मोठ्या प्रमाणावर नवीन नवीन अर्थांची निष्पत्ति आणि त्याला अनुरूप सुन्दर रचना ह्या दोहोंनी युक्त अशी प्रबंधसंपत्ति सुधींच्या प्रारंभापासून प्राकृत भाषांमध्येच झाली असल्याची ग्वाही वाकनाठिराज देतो (ग. य.). संस्कृत भाषा कर्कश व प्राकृत भाषा सुकुमार आहे. पुरुष आणि ललना ह्या दोहोंमध्ये जितकें अंतर आहे तितकें संस्कृत व प्राकृत ह्या दोहोंमध्ये आहे (क. मं. १). सुन्दर, मधुर, शृङ्गाररसपूर्ण व युवतिजननांना प्रिय असे प्राकृत काव्य श्रुतिगोचर झाले तर संस्कृत पटावयास जातो कीण (जयवल्हभ वज्रा. पृ. ६) ! अशा रितीने प्राकृत भाषांचे श्रुतिमनोहारित्व, लालित्य, माधुर्य वगैरे गुणांविषयीचे उद्गार निरनिराळ्या कवींनी काढले आहेत.

४९ प्राकृत ह्या शब्दाच्या उपपत्तीबद्दल वाद आहे. प्राकृत व्याकरणकारांची ठाम समजूतच अशी होती की, सर्व प्राकृत भाषा संस्कृतपासून निघाल्या व त्याप्रमाणे त्यांनी ह्या ‘प्राकृत’ शब्दाची व्याख्या केली आहे. वैदिक भाषेला समकालीन प्रादेशिक आर्यभाषा होत्या व त्याचप्रमाणे महाभारतकाली, पाणिनिकाली, पातञ्जलकाली नाना देशभाषा होत्या. ह्या सिद्धांतात इतिहासाचा व इतर प्रमाणांचा आधार आहे. प्राकृत व्याकरणकार प्रकृति (संस्कृत) मवं प्राकृतम्” अशी प्राकृत शब्दाची व्याख्या करितात. पण असा अर्थ कोठेच

१ “गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुरा प्राकृतगिरः

सुमव्योपभ्रंशः सरसरचन मूतचनम्” (राजशेखर वा. रा. १-११).

नाही. शिवाय प्राकृतमध्ये तीन प्रकारचे शब्द आहेत. त्यापैकी तत्सम व तद्भव ह्या दोन्ही शब्दांची मूळ प्रकृति संस्कृत ठरेल. पण देश्य शब्दांची वाट काय ? “प्राक् कृतं प्राकृतं” अशी एक उपपत्ति कोठे कोठे दिली जाते. ही यशोपेक्षा बरी आहे. परंतु तिच्या आधार नाही. ह्या गैरलागू व्याख्या आहेत. तेव्हा भाषेच्या स्वाभाविक स्थितीच्या दृष्टीने ‘प्राकृत’ शब्दाची उपपत्ति निराळी असणे शक्य आहे. “प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धम् प्राकृतम्” किंवा “प्रकृतीनां साधारणजनानामिदं प्राकृतम्” ही उपपत्ति भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने योग्य ठरते^१. प्रकृतीचा स्वभाव किंवा साधारण जन हा अर्थ कोथ व इतर ग्रंथकार ह्यांना मान्य आहे^२.

५० प्राकृत भाषाचें पुराणत्व वैदिक भाषेवरून सिद्ध होण्यासारखें आहे. वैदिक भाषेतील काही विशेष पाणिनीय संस्कृतमध्ये सापडत नाहीत; परंतु तें प्राकृतमध्ये सापडतात. त्यावरून प्राकृत भाषांचा प्रवाह स्वतंत्र वैदिक किंवा पूर्ववैदिक कालापासून असला पाहिजे असे मानावें लागतें. पुढे दिलेले प्राकृत भाषांत आढळून येणारे वैदिक भाषेतील विशेष उल्लेखनीय आहेत.

१ प्राकृत भाषात व्यञ्जनान्त शब्द नाहीत. ह्याच धर्तीवर वैदिक भाषेमध्येहि पश्चात् बदल पश्चा (अ. १०-४-११), पुष्मान् बदल पुष्मा (अ. १-१३-१), उचैस् बदल उचा (ते. घ. २-३-१४), नीचैस् बदल नीचा (ते. घ. १-२-१४), तावत् बदल ताव, त्यात् बदल तिया, कर्मन् बदल कम्म असे शब्द सापडतात.

२ प्राकृत व वैदिक ह्या दोन्ही भाषांत ‘द्’ चा ‘ड्’, ‘ध्’ चा ‘ड्’, ‘न्’ चा ‘ण्’ होतो. उदा०—

दुदम = दूढम (या. घ. ३-२६ व अ. ४-१८)

दुर्नाश = दुर्णाश (शु. प. मातिगारुड ३-४३)

प्रतिषंघाय = प्रतिषंदाय (गोपय ब्राह्मण २-४)

३ रयराविश्लेषाचो उदाहरणो :— सन्धः > तनुयः (तेचि. आर.

१ हरयोविन्ददाम, पाइअसहस्रहत्तवी, प्रस्तावना.

२ अनेकार्थग्रह ८७१, ७. अभिधनविन्तामपि (३, ३७८)

७-२२१), स्व > सुवः (तैत्ति. आ. ७-११), स्वर्ग > सुवर्ग (तै. सं. ४-२-३), रात्र्या > रात्रिया (मैत्रा. वा. १-१-१), सद्स्त्व > सद्स्त्रिय. त्याचप्रमाणे सः चित् ह्याचे सो चित् (ऋ. १-१९-१) होतें.

४. अकारान्त पु. शब्दाच्या -प्रथमेचा ए. व. प्रत्यय ओ-आहे. उदा०— संवत्सरो अजायत (ऋ. १-१९०-२); सो चित् (ऋ. १-१९१-१०).—

५. तृतीयेचें अनेकवचन प्राकृतमध्येहि प्रत्ययान्त होतें. त्यालाच अनुरूप वैदिक भाषेमध्ये भिः मध्ये होतें. उदा०— देवेभिः; गंमारेभिः, ज्येष्ठेभिः.

६. प्राकृतप्रमाणे वैदिक भाषेमध्येहि चतुर्थीबद्दल षष्ठी विभक्त्याचा प्रयोग करीत असत.

७. त्याचप्रमाणे द्विवचनाबद्दल बहुवचन कोठे कोठे वापरीत असत. इन्द्रावरुणौ बद्दल इन्द्रावरुणा; मित्रावरुणौ बद्दल मित्रावरुणा; यौ सुरयौ रथितमौ बद्दल या सुरया रथितमा; दिविष्टयायश्विनौ बद्दल दिविष्टया अश्विना; नगौ बद्दल नरा.

८. सधिनियम प्राकृतप्रमाणे वैदिक भाषेत आढळतात. दि + एतम् = हेतम्; का + इति = काति (श. ब्रा. ११-४, ४, १,); मे + आयु = मेयु (गो. ब्रा. पूर्व २-६).

वैदिक भाषेने आपले साहित्यरूप गोंडस दिवण्यासाठी व आपल्या अंगपुष्टीसाठी तत्कालीन ज्ञानपद भाषांमधून अनेक शब्दांचा स्वीकार केला. उदा०— ऋग्वेदामध्ये वक् (वक्त्र), वहू (वधू), मेघ (मेघ), पुराण (पुरातन), तितळ (चालनी), उच्छेक (उत्सेक). पुढील उत्तरकालीन संस्कृतमध्ये मुद्दा पुढील प्राकृत शब्द आढळतात. उदा०— तितळ (चालनी), आवुत्त (मगिनीपति), खुर (शुर), गोखुर (गोशुर), गुग्गुल (गुग्गुल), छुरिका (शुरिका), अच्छ (ऋक्ष), कच्छ (कक्ष), पियाळ (प्रियाळ), गळ (गण्ड), चन्दिर (चन्द्र), इन्दिर (इन्द्र), शिथिल (श्लथ), मरुन्द (मकरन्द), किसळ (क्रिसळय), ढाला (सुरा-विशेष), हेवाक (व्यसन), दाढा (दंष्ट्रा), लिङ्गिका (लघुद्वार), जादज (जरायुज), पुयण (पुयतन).

५१ प्राकृत भाषा ह्या प्रकृतीच्या भाषा म्हणजे सामान्य लोकांच्या बोल-
भाषा असल्यामुळे त्या निरनिराळ्या प्रांतात जी प्राकृत बोलली जात होती
त्या भाषेस त्या प्रांताचे नाव मिळाले; व म्हणून जितके प्रांत तितक्या
प्राकृत भाषा असे ठरले. प्राकृत भाषांच्या सख्येत जी अनिश्चितता आहे ती
ह्यामुळेच, व म्हणूनच “नानामाषाश्च भारत (शत ४९-१०३)” असा
उल्लेख महामारतांत येतो. लौकिक बोलींच्या चल स्वरूपामुळे भाषांची
सत्या स्थिर राहणे शक्य नव्हते. त्यामुळे कोणी चार, तर कोणी पाच
तर कोणी सहा असे होता होता कोणी एकवीस प्राकृत भाषांचे प्रकार
सांगतो. वररुचीने माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी व पैशाची असे चार
प्रकार आपल्या प्राकृतप्रकाशात सांगितले आहेत. मुख्यश्रुटिकाचा टीकाकार
माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, अवन्तिरा व प्राच्या ह्या पाच प्राकृतांचा उल्लेख
करतो. मरताच्या नाट्यशास्त्रात व शेषमृणाल्या प्राकृतचर्चात सात
प्राकृतांचा उल्लेख आहे. माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, व पैशाची हे मुख्य
चार व ह्याशिवाय अर्धमागधी व चूलिकावैराची हे दोन पोटभेद मिळून
सहा प्राकृत होतात. प्राकृत व्याकरणकारांनी माहाराष्ट्रीचेच व्याकरण सांगून
याकीच्या प्राकृताच्या विशेषतेच्या खुणा सांगितल्या आहेत. ह्या सहाशिवाय
इतर प्राकृतांचा उल्लेख व्याकरणात येत नाही. सर्व प्राकृतांत मुख्य प्राकृत
माहाराष्ट्री होय. ह्याचा उपयोग कव्यात करित असत. ही सुतरां साक्षिण
स्वरूपाची भाषा होती. दिव्यापायून विभ्रष्ट झालेले अश्वि भेद पुष्पळ
होते. शौरसेनी वगैरे इतर प्राकृत माहाराष्ट्रीपायून निघाल्या असेंदि एक
मत आहे. माहाराष्ट्री प्राकृत ही माहाराष्ट्रात बोलली जात होती ही नाही
ह्याजणदल शका आहे. याकीच्या प्राकृत त्या त्या प्रांतात बोलल्या जात

१ मागध्यवन्तिजा प्राच्य दूरसन्धमागधी । याहिदका दक्षिणातपा च
सप्त मय प्रकीर्तता ॥ (नाट्यशास्त्र अ १७, ४८)

२ माहाराष्ट्री तथावती शौरसेन्यर्धमागधी । कान्हिका मागधी चैन पडेता
दक्षिणातपजा (भा. चरिका)

३ सर्वत्र भाषास्विह हेतुभूतां मरा माहाराष्ट्रमुना पुरस्तार ।

निहपदि-याभि यमोपदेश-भीरामसमर्द्धि विमो मयलार ।

(चमत्केशगीत, अ ८, एवढ २)

होत्या. निरनिराळ्या प्राकृत भाषा बोलणारे समाजातील घटक कोण होते ह्या विषयी नाट्यशास्त्रांत काही नियम आढळतात. पद्याची भाषा माहाराष्ट्री; राजत्रिया व दूती ह्यांची शौरसेनी; परिचारकांची मागधी; कोळसेविक्यांची पैशाची; सैनिक, राजपुत्र, व्यापारी ह्यांची अर्धमागधी; विदूषकासारख्या अधम पात्रांची प्राच्या; खूपमस्कन्यांची आघन्तिकी; शकारांची शकारी; विद्याधरकिन्नरांची बाल्हिकी; गोपालांची आभीरी; मोळिविक्यांची शायरी; घवकारांची दाक्षिणात्या अशा भाषा बोलल्या जात असत. आद्य प्राकृत जी “पाली” तिचा व उत्तरकालीन अपभ्रंश किंवा अवहट्ट भाषा ह्यांचा नाटकांत उपयोग केलेला दिसत नाही. देव, राजा, ब्राह्मण, भिक्षु वगैरे उच्चम पात्रे अर्थात् संस्कृत भाषेचा उपयोग करीत.

५२ प्राकृत भाषांचे मुख्य प्रकार तीन किंवा चार पडतात. अति प्राचीन म्हणजे वेदकालीन प्राकृत ही त्यांची प्राथमिक अवस्था होय. हा पहिला प्रकार. दुसरा प्रकार मध्ययुगीन प्राकृतांचा. ह्यांत पाली, माहाराष्ट्री, शौरसेनी वगैरे प्राकृत येतात. तिसऱ्या प्रकारांत माहाराष्ट्री, शौरसेनी इत्यादींचे अपभ्रंश किंवा अपभ्रंश म्हणून स्वतंत्र असलेली भाषा ह्या येतात. चौथ्या प्रकारांत सध्या हिंदुस्थानांत रूढ असलेल्या बोली येतात.

मध्ययुगीन प्राकृतांपैकी पहिली प्राकृत म्हणजे पाली भाषा होय. स्थल, काल व विशेषतः उच्चार ह्यांच्या क्रमाने जरी पाहिले तरी वैदिक भाषासुपी तेजोगोलापासून पाली हीच भाषा पाहिले स्फुलिंग म्हणून वाहेर पडली. गौतमबुद्धाने आपले तत्त्वसार नाग, वज्री, लिच्छवी वगैरे लोकांत पाली भाषेच्या द्वारे सांगितले. निर्वाणविचार किंवा “सर्वे दुःखं दुःखं, सर्वे क्षणिकं क्षणिकं” इत्यादि तत्त्वांची विचिकित्सा ह्या भाषेतच चाले. बुद्ध-देवाची भाषा हीच असल्यामुळे हिचे मूळ बौद्धलोकांच्या मतें वेदाच्यादि मागे अनादि होऊन बसले.

पाली ह्या शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल ठाम मत नाही. कोणी पाली शब्द प्रालि-पोर्षाच्या पानांची रांग-या शब्दापासून व्युत्पादितात तर कोणी प्रकट > पाथड > पाअळ > पाल या मार्गाने तो शब्द आला असे म्हणतात. तिसरे कोणी पाल् हा घातु त्याच्या मुळाशी मानतात. पाली भाषेच्या माहेरसंबंधीहि अनिश्चितता आहे. अशोकसम्राटाने आपल्या मूर्ते नावाच्या

मुलाला उपदेशाचा प्रसार करण्यासाठी सिंहलद्वीपास पाठविले आणि महद्वे-
ज्याअर्थी माळव्याच्या राजधानीत—उज्जयिनीत—जन्मला त्याअर्थी पाली
भाषा माळवा प्रांतांत बोलली जात असावी. उत्तरेकडील खणेरी लिपीतील
शिलालेखांच्या भाषेत आणि पाली भाषेत काही साम्य नसल्यामुळे पाली
भाषा उज्जयिनीच्या आसपासच्या प्रांताची असावी. दुसरे एक मत असे
आहे की, पाली ही कलिंग प्रांताची भाषा असावी व तेथून सिंहलद्वीपास
धर्मप्रचारकांनी ती नेली असावी. खण्डगिरी येथील शिलालेखांतील भाषा
आणि पाली याची जर तुलना केली तर याच मताला बळकटी येते (फ्रँक).
पाली भाषेची उमावणी मागधी भाषेवर झाली असावी असे तिसरेहि एक
मत आहे.

पालीशिवाय इतर ज्या मध्ययुगीन प्राकृत भाषा आहेत त्याचे प्राच्य,
प्रतीच्य, उदीच्य, दक्षिणात्य व मध्यदेशीय असे दिशावार भेद आहेत.
त्यांमधील प्राच्य भाषा पूर्वेकडील पंचाल, कौशल, काशी, विदेह (उत्तर
वद्दार) व मगध (दक्षिण वद्दार) इतरणा देशांत बोलली जात असल्यामुळे
तिचा विस्तार मोठा होता. ह्या भोळ्या विस्तारामुळे तिच्यात पुन्हा पश्चिम
प्राच्या व पूर्व प्राच्या असे भेद झाले. पश्चिम प्राच्या म्हणजे अर्धमा-
गधी व पूर्व प्राच्या म्हणजे मागधी. प्रतीच्य भाषेत अशोकाच्या शिलाले-
खांत वापरलेल्या भाषा येतात. उदीच्य प्रकारांत उत्तरेकडील खोतानी, पेशा-
ची व अवधशाचे भेद इतके येतात. दक्षिणात्य भाषेत माहाराष्ट्री व मध्य-
देशीयांत शौरसेनी अशी त्यांची विभागणी आहे. मारकण्डेयाने आपल्या
प्राकृतवर्णस्वाय तत्त्वम, तद्वच य देव्य असे प्राकृतचि तीन प्रकार कल्पून
तद्वचाने भाग, विभाग, अवधंश व पेशाच असे चार पोटभेद केले आहेत.
जर संगितलेल्या प्राकृत भाषा त्याने विभागाने प्रकार म्हणून दिले आहेत.

५३ प्राकृत भाषांच्या नांवांवरून त्या कोणत्या प्रांतांत व कोणत्या लोकांत
बोलल्या जात होत्या याची कल्पना येते. मगधेच्या आसपासच्या प्रांतांत
व पूर्वे पंचालास म्हणजे पुरज्यातील दक्षेन राज्याच्या अमलाखाली वेवढा
प्रांत होता तेथल्या प्रांतांत जी भाषा बोलली जात होती ती शौरसेनी होय.
मागध आणि पाटलीपुत्र या राजधानीच्या आसपासचा सर्व मगध म्हणजे

सध्याचा वहार प्रांत हा मागधीने व्यापला होता. व सध्या त्या प्रांतांत चालू असणाऱ्या भाषांकडून दरील विधानाला बळकटी येते. दाकीच्या माहाराष्ट्री, पैशाची व अर्धमागधी ह्यांच्या प्रांताविषयी निश्चित मत नाही. माहाराष्ट्री ही तिच्या नांवावरून महाराष्ट्राची भाषा असावी असे वाटते. विन्ध्य पर्वताच्या दक्षिणेस नर्मदेच्यापेथेतल्या प्रदेशास महाराष्ट्र देश म्हणत असत. तेव्हा ह्याच देशांत माहाराष्ट्री भाषा चालत असावी असे म्हटल्यास सध्या त्या देशांत बोलल्या जाणाऱ्या भाषांकडून त्याला पुरावा मिळत नाही. माहाराष्ट्रीपासून मराठी भाषा उत्पन्न झाली असे ह्या दोन्ही नांवांवरून वाटते. “मराठीच्या जन्मदात्री भाषेचें ठिकाण अशोकसम्राटाच्या कारकीर्दीच्या वेळीं बरेचसे उत्तरेकडे होतें. सध्याच्या महाराष्ट्राच्या उत्तरेकडील तो प्रांत असावा. आणि जसजसे त्या प्रांतांत गुजराती भाषा बोलणाऱ्या काठी किंवा गुजरे लोकांच्या कुंडीच्या कुंडी येऊ लागल्या तसतसे माहाराष्ट्री भाषा बोलणारे लोक खालील प्रांतांत रेटते गेले” असे प्रो. टर्नर यांचें मत आहे. परंतु दोन्ही भाषांची एकंदर घटना दाहिली तर तें विधान टिकत नाही. सध्या ज्या देशाला महाराष्ट्र म्हणतात त्या प्रांताची पूर्वीची भाषा माहाराष्ट्री नसावी. तेव्हा देशावरून किंवा लोकावरून भाषेस तें नांव मिळतें तें माहाराष्ट्रीच्या बाबतींत खरें नाही. महाराष्ट्र म्हणजे पुष्कळ लहान लहान राष्ट्र-गोपराष्ट्र, महाराष्ट्र, विदर्भ, कोंकण वगैरे-मिळून झालेला देश होय असे आम्हीं महाराष्ट्राची वसाहत ह्या प्रकरणांत सांगितलें आहे. माहाराष्ट्री म्हणजे सर्व राष्ट्रांची-मोठ्या राष्ट्रांची भाषा असा अर्थ आहे. इतर प्राकृत ह्या बोली असतांना जी प्राथिक किंवा शिष्ट, मध्यवर्ती भाषा होती तिला माहाराष्ट्री म्हणत असावेत व ह्याच दृष्टीने प्राकृतव्याकरणकार ‘शेषं माहाराष्ट्रीवत्’ असा ह्वाला इतर प्राकृत भाषांच्या नियमांत देतात.

पैशाची प्राकृत कोणत्या प्रदेशांत बोलली जात असे यासंबंधी निश्चित मत झालें नाही. ‘पैशाची’ म्हणजे भूतपिशाचांची भाषा अशी समजूत प्राकृत व्याकरणकार आणि आलेकारिक यांची होती. महाभारतांत उत्तर प्रांतांकडील ज्या लोकांचा निर्देश केला आहे त्यांमध्ये पिशाच लोकांचा उल्लेख आहे. त्यावरून बायल्वेकडील डोंगराळ प्रांतांत राहणारे हे लोक असावेत असे वाटते. “काश्मीराः उरसाः पैशाचाः वाम्बोजाः

दरदाः शकाः” इत्याद्यांचा निर्देश महाभारतांत केला आहे.^१ हिंदुकुश पर्वताच्या दक्षिणेस डोंगराळ प्रदेशांत व वायव्येकडील डोंगराळ प्रदेशांत ज्या रानटी जाती राहतात त्याच पैशाची भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे वंशज असल्यात.^२ पैशाची भाषेचा ज्याप्रमाणे ‘चूलिका पैशाची’ म्हणून एक प्रकार आहे त्याप्रमाणे केकय, शूरसेन आणि पञ्चाल हेहि प्रकार आहेत असें मार्कण्डेय आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत म्हणतो. यावरून पैशाची भाषेने पूर्वी सध्या पंजाबात मोहला जाणारा बराच प्रांत व्यापिला असला पाहिजे. वररुचि व हेमचंद्र बगैरे प्राकृत व्याकरणकारांच्या मतें पैशाची आणि शौरसेनी हांचा पार निकट संबंध आहे. पैशाचीची प्रकृति शौरसेनी आहे असें वररुचि म्हणतो. पैशाचीचे थोडे नियम देऊन नंतर “शेषं शौरसेनीवत् (८-४-३२३)” असें हेमचंद्र म्हणतो. ह्याच्या उलट पैशाची प्राकृत द्राविडी रानटी लोकांची भाषा असें डॉ. होर्नल म्हणतो.^३ तसेंच मेरवे ह्या फ्रेंच पंडिताने पैशाची प्राकृतला उत्तरेकडील गांधारपंजाबमधील प्राकृतापासून अलग काढून दरदांची भाषा मानली आहे. आणि अर्वाचीन काश्मीरी, चित्राळी, काफीरी ह्या भाषांची जननी म्हणून समजली आहे.

अर्चमागधी भाषेचा उल्लेख बर आलाच आहे. इतर भाषांप्रमाणे ह्या भाषेला नाव देवावरून पडलें नाही. ही कोशल प्रांताची भाषा असल्यामुळे बुद्धदेव, महावीर ह्या धर्मसंस्थापकांची ती भाषा ठरते. पुढे जैन तीर्थंकरानी व इतर उपदेशकानी आपल्या धर्माचीं सुचें सामान्य जनांस सांगण्याकरिता ह्याच भाषेस उपदेशवाहन म्हणून वापरलें व असें करतांना ह्या भाषेंत त्यांनी निरनिराळ्या प्रांतातील लोकाना सुलभ रीतीने समजण्याकरता इतर भाषांतील बरेच प्रांतिक भेद घुसडले. म्हणूनच ह्या भाषेला प्रातपिशिष्ट असें नांव न येतां मोघम असें अर्ध-मागधी नांव मिळाले. शूरसेनाच्या प्रदेशाजवळच्या कोशल प्रांतात ती बोलली जात असल्यामुळे शौरसेनीच्या बऱ्याच खुणा तिच्यांत उतरल्या

^१ महाभारत ७-४९९.

^२ Dr Grierson, Ind. Ant., XLIII 144.

^३ Hoernle, Gaudian Grammar, P.XIX.

असल्यावरून “शौरसेन्या अदूरत्वादियमेवार्धमागधी” असें विच्यावदल मार्कण्डेय आपल्या प्राकृतसर्वस्वांत म्हणतो. परंतु मार्कण्डेयाचें हें विधान वस्तुस्थितीशीं कितपत जुळतें हा प्रश्नच आहे. सूक्ष्म दृष्टीने पाहिलें तर अर्धमागधीत पुष्कळ ठिकाणीं मागधी व माहाराष्ट्री ह्या दोन भाषांचें मिश्रण झालेलें आढळतें. अर्धमागधी हें नांव जितकें सार्थ आहे तितकेंच अर्धमाहाराष्ट्री हें नांव सार्थ होईल. “माहाराष्ट्रीमिश्राधर्मागधी” असें अर्धमागधीसंबंधाने म्हणतावच.

५४ प्राकृत भाषांच्या उत्पत्तीचा जसा वसाहतीच्या दृष्टीने क्रम ठरतो तसा उच्चारणाच्या दृष्टीनेहि त्यांचा क्रम ठरण्यासारखा आहे. संस्कृतमधील ‘वर्तते’ आणि ‘कृत’ हे दोन शब्द घेऊन त्यांचीं सर्व प्राकृत भाषांत रूपे काय होतात हें पाहिलें म्हणजे त्यांचा क्रम आपोआप लागेल.

१ पाणिनीय माग	वर्तते	कृत
२ पाली	वट्टति	कट
३ पेशाची	वट्टति	कट
४ शौरसेनी	वट्टदि	कद
५ मागधी	वट्टदि	कट
६ माहाराष्ट्री	वट्टद	कज

संस्कृत भाषेंत ‘वर्तते’ असें रूप होतें. प्राकृतांत प्रायः परस्मैपद सार्वत्रिक आहे. ‘त’ चा ‘ट’ सर्व प्राकृतांत सामान्य आहे. ‘ते’ ची ‘ति’ होणें ही पहिली स्थिति होय. ‘ति’ थोडी नरमावली म्हणजे ‘दि’ होते. ही त्याच्या पुढची स्थिति आहे. ‘दि’ ची ‘डि’ होणें ही त्याच्या-हि पुढची स्थिति आहे, आणि ‘इ’ होणें ही अगदी शेवटची स्थिति आहे. ‘ते’ पासून ‘इ’ पर्यंतच्या मधील अवस्था “ते > ति > दि > डि > दि > इ” ह्या आहेत. ह्यावरून उच्चारणाच्या दृष्टीने पाली, पेशाची, शौरसेनी, मागधी, माहाराष्ट्री असा प्राकृत भाषांच्या उत्पत्तीचा क्रम लागतो. आर्यांच्या वसाहतीच्या दृष्टीने मुळा हाच क्रम लागतो.

५५ भाषेच्या वाचतांत नवी काळ सांगणें फार कठीण आहे. अमुक

एक भाषा मृत झाली केशा व दुसरी तिच्या जागी आली केशा या प्रश्नाची उत्तरे शतकातच द्यावी लागतात. भाषेचे आयुर्मानहि मोठे असल्यामुळे तिला जन्मप्राप्त व मरणप्राप्त शतके लागलीं तर त्यांत आश्चर्य नाही. शिवाय एक भाषा मृत होऊन नाहीशी होण्याच्या मार्गास लागली असतानाच उत्तर भाषा अपभ्रंश म्हणून सुरू असते. त्यामुळे एका भाषेच्या काळांतच दुसऱ्या तज्जन्य भाषेचा काळ मिसळतो. मराठीय भाषाचा काळ ठरवावयाचे म्हणून लागले तर तीन स्थूल विभाग पडतात. पहिला ख्रि. पू. ५००० पासून ख्रि. पू. १००० पर्यंतचा काळ यांत वैदिक ख्रि. पू. ३००० च्या पूर्वी, ब्राह्मण ख्रि. पू. ३०००, सौत्र, औपनिषदिक इतके प्रकार येतात. दुसरा ख्रि. पूर्व १००० पासून ख्रि. पू. २०० पर्यंत. हा पाणिनीय संस्कृतचा काळ. याची मर्यादा रामायण, महाभारतादि काव्यांच्या सरकरणापर्यंत जाते. ख्रि. पूर्व ६०० पासून प्राकृत भाषांचा काळ जो सुरू होतो तो ख्रिस्तोत्तर ६००-७०० पर्यंत टिकतो. ह्या हजार वायशें वर्षांचे पुनः तीन शैलीविभाग पडतात. भगवान् बुद्ध, महावीर यांच्या वेळी प्राकृताची मरभारत होती. ख्रि. पू. ६०० ते ख्रि. पू. २०० हा पहिला विभाग. ह्यात अशोकाचे शिलालेख, पाली भाषा वगैरे येतात. दुसरा विभाग ख्रि. पू. २०० ते ख्रिस्तोत्तर २०० पर्यंतचा आहे. ह्यांत माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, वैशाची वगैरे मान्यतेस पावल्या. हा काळखंड सर्व प्राकृत भाषांच्या उत्कर्षाचा आहे. वृक्षपा (१०० ख्रि. पू.) ह्याच काळांत लिहिली. वरदचीने आपला प्राकृतप्रकाश ह्याच काळांत लिहिला (ख्रि. पू. १००). अश्वघोषाने आपली नाटके ह्याच काळांत लिहिली. ह्या काळानंतर पुढे दोनतीनशे वर्षे प्राकृत भाषा वापरांत होत्या हे नाटकांत वापरलेल्या प्राकृतावरून सिद्ध होते. ख्रिस्तोत्तर ४०० पासून ख्रिस्तोत्तर ७०० पर्यंतच्या मधील काळांत वर ज्या प्राकृत भाषा सांगितल्या त्यांचे अपभ्रंश व अरभ्रंश नावाची स्वतंत्र भाषा ह्या सुरू झाल्या व ख्रिस्तोत्तर ७०० शतकानंतर वर्तमानकालीन बोली उत्पन्न होण्याची भूमि तयार झाली. वर्तमानकालीन बोलीतील वाङ्मय जरी १२०० शतकाच्या सुमाराचे सापडते तरी त्या वाङ्मयाच्या अगोदर ३००-४०० वर्षे तरी त्या भाषा उत्पन्न झाल्या असल्याच पाहिजेत. थोडक्यात नाळाचे कोटक पुढीलप्रमाणे होईल.

पूर्ववैदिक भाषा	ख्रिस्तपूर्व ५००० च्या पूर्वीचा काळ
वैदिक, ब्राह्मण, सौत्र इ.	" ५००० ते ख्रि. पू. १०००
पाणिनीय संस्कृत	" १००० ते " २००
पाली, अशोक शिलालेख	" ६०० ते " २००
माहाराष्ट्री, मागधी, शौरसेनी, पेशाची	" २०० ते ख्रिस्तोत्तर २००
अपभ्रंश	ख्रिस्तोत्तर ४०० ते " ७००
मराठी, गुजराती, हिंदी वगैरे वर्तमान-	
कालीन बोलींचा उदय	ख्रिस्तोत्तर ७००

वर्णप्रक्रिया

५६ पुढे पाली व प्राकृत ह्या भाषांच्या वर्ण व प्रत्ययप्रक्रिया देऊन मंतर प्रत्येक प्राकृतचे विशेष दिले आहेत. प्रथम पाली आणि प्राकृत ह्या दोघांना साधारण असे स्वरांचे व व्यंजनांचे होणारे फरक देतो.

ह्रस्व स्वर

१ संस्कृतमधील ह्रस्व स्वरपाली व प्राकृतमध्ये ह्रस्वच राहतात. उ.- वधू > वधू, वट्ट; अग्नि > अग्नि; अर्य > अर; प्रिय > पिय; वृक्ष > रुक्ख; मुक्षम् > मुक्खम्, मुहम्.

२ संस्कृतमधील संयुक्त व्यंजनापूर्वीचा दीर्घ स्वर पाली व प्राकृतमध्ये ह्रस्व होतो. उदा.— वान्त > वन्त; काष्ठ > कट्ठ; देशान्तरे > देसन्तरे; कान्तार > कण्टार; मात्रम् > मत्तम्.

३ पाली आणि प्राकृतमध्ये 'ए' आणि 'ओ' ह्यांचे उच्चार ह्रस्व होतात, खरें पाहिले असता 'ए' 'ओ' हे स्वर संस्कृतमध्ये जाताच दीर्घ आहेत. परंतु संयुक्त व्यंजनापूर्वीचा दीर्घ स्वर ह्रस्व करण्याच्या प्रवृत्तीचा परिणाम ह्यांवर झाला आहे. 'ए' आणि 'ओ' हे दोन स्वर संयुक्त स्वरांपूर्वीच पक्त ह्रस्व होतात असे नाही तर साध्या एकेरी व्यंजनापूर्वीहि ते ह्रस्व होतात आणि तेव्हा पाली आणि प्राकृतमध्ये त्यापुढील व्यंजन द्वित्त होतं व अशा रीतीने उच्चार सारखाच राहतो.

संस्कृत 'ऐ, औ' किंवा 'अय्, अव्' ह्यांच्या ऐवजी प्राकृतमध्ये 'ए' 'ओ' हे स्वर येतात. उ०— एक > ऐक; एवम् > ऐवम्, जेध्वम्; मैत्र > मेत्त; अवक्रम् > ओक्रम्.

कधी कधी 'ए' आणि 'ओ' ह्यांचे आणखी ह्रस्वीकरण होऊन इ, उ हे स्वर त्याबद्दल येतात. उ. प्रमोद > पामुद्.

४ अन्य दीर्घ स्वर प्राकृतमध्ये ह्रस्व होतात. उ.—देवानाम् > देवाणम्, गणनायाम् < गणनायम्.

५ स्वरभक्तीमुळे संयुक्तव्यंजनापूर्वीचा दीर्घ स्वर पालीमध्ये ह्रस्व होतो उ.— तीक्ष्ण > तित्थिण, द्वारम् > दुआलम्, स्त्री > इत्थिअ, क्लान्त > किलन्तो.

६ संस्कृत 'ऋ' चा 'अ, इ, अथवा उ' होतो. हा परक ऋग्वेद-कालीमुद्धा होत असे. पाली व मागधी ह्या भाषांत 'ऋ' चा 'अ' होतो व घोरसेनी व मागधी ह्या भाषांत 'ऋ' चा 'इ' अथवा 'उ' होतो. उ०— ऋ=अ, कृत > कत्त, मृत > मत्त, हृदय > हअअ (मा.), हृदक (अवं मा.) ऋ=इ, उ. कृत > किइ, (शौ.), मृत > मुइ (शौ.), शृणु > शियाळ (मा.)

दीर्घस्वर

७ अन्य दीर्घस्वर व संयुक्त व्यंजनापूर्वीचे दीर्घस्वर हे ऋह्रस्व होतात. बाकी सर्व दीर्घस्वर पाली व प्राकृतमध्ये दीर्घच राहतात. उदा०—काल > काल, माता > माता, खीर > खीरम्, मूल > मूल, देश > देस, देव > देवो, घोटक > घोटक. ई आणि ऊ ह्याबद्दल विशेष विधिनिषेध नाहीत. त्यांच्या ऋह्रस्वदीर्घाबद्दल विशेष भेद नाही. त्यांचे 'इ, उ' हे ऋह्रस्व स्वर व 'ए, ओ' हे दीर्घस्वर आहेत. उदा०—नीड > नेडम्, कीदृश > केरिअ, तुण्ड > वोण्ड, पुष्कर > पोक्कत्तर.

८ य्, अय् अथवा ऐ ह्यांचा ऋह्रस्व उच्चार ए, व् आणि अय् अथवा औ ह्यांचा ऋह्रस्व उच्चार ओ असे होतात. उदा०—तैल > तेल्लम्, पौत्र > पोत्त, सौवर्ण > सोवण्ण.

९ विसर्गाचा लोप पालीच्या काव्यांतच झाला. शब्दाच्या शेवटी विसर्ग असेल तर पाली व प्राकृतमध्ये त्याचा ओ किंवा उ होतो. शब्दाच्या मध्ये

य — पक्षम् > पक्ष,
 व — अव्ययः > अव्यय, शब्द > सहो,
 र — अर्क > अर्को, दीर्घः > दिग्घो,

पालीचे प्रत्यय

नाम

५८ घम्म, कज्जा हे शब्द पाली भाषेत खालीलप्रमाणे चालतात.

ए. व.

अ. व.

प्र.	घम्मो	घम्मा, घम्मासे
स.	घम्म-म्मा	घम्मा
दि.	घम्मम्	घामे
तु.	घम्मेन	घामेभि-हि
च. } प. } प. }	घम्मस्स	घम्मानम्
प.	घम्माय	
स.	घम्मा, घम्मस्सा घम्मद्दा	घामेभि-हि
	घम्मे, घम्मस्सिन्, घम्मस्सि	घामेसु

ए. व.

अ. व.

प्र.	कज्जा	कज्जा, कज्जायो
स.	कज्जे	"
दि.	कज्जम्	"
तु.	कज्जाय	कज्जाभि-हि
च. व प.	कज्जाय	कज्जानम्
प.	कज्जाय	कज्जाभि-हि
स.	{ कज्जाय कज्जायम्	कज्जासु

क्रियापदे

ए. व.

अ. व.

ए. व.

अ. व.

प्र. पु.	होमि	होम	ह्रुवे	ह्रमहे
दि. पु.	होसि	होस	ह्रसे	ह्रवे
तु. पु.	होसि	होन्ति	ह्रन्ते	ह्रवन्ते

भूतकाल—अवचम्, अदूचम्, अहुम्, अहुस्त (प्र. अ.) अहुवत्य [दि. अ.]

मविष्य—विचेत्सति, दस्सति.

विष्यर्ष—एय्यामि, एय्यासि, एय्य इत्यादि.

स्यबन्त—गन्त्वा, दिश्व, चेत्यान, कात्न, सोत्नम्.

निष्ठा—पत्त, इह, वन्ध, पिळ्ळ.

प्राकृतमधील नामांचे प्रत्यय.

५९ प्राकृतमध्ये ('अ, इ, उ'कारान्त) नामांना खालील प्रत्यय लागतात.

	ए. व.	अ. व.
प्र.	ओ, ए. ०	आ, ओ ('इ, उ'कारान्त)
दि.	म्	ए. णो "
तृ.	(ए) ण, णं, णा ('इ, उ'कारान्त नामांना)	हि
च.	—	—
पं.	आ, दो, दु, हि	हिंते, सुंते
प.	स्स, णो ('इ, उ'कारान्त नामांना)	(आ), ण
स.	इ, मि, हि, वि	सुं, हि
पुत्त शब्द पुढीलप्रमाणे चालतो.		
प्र.	पुत्तो, पुत्ते (अर्थ मा.) पुत्तु	पुत्ता, पुत्ताओ (अर्थ मा.)
दि.	पुत्तम्	पुत्ते, पुत्ता (")
तृ.	पुत्तेण, पुत्तेणं (शौ. मा.)	पुत्तेहि, पुत्तेदि (मा. अर्थ मा.)
पं.	पुत्ता, पुत्तादो (शौ.)	पुत्तासुंते, पुत्ताहुंते, पुत्तेदि.
प.	पुत्तस्स	पुत्ताणं
स.	पुत्ते, पुत्तमि (मा)	पुत्तेसुं

इतर आ, इ, उ-कारान्त नामे थोड्या फार फरकाने अशीच चालतात. 'ऋ'कारान्त व व्यञ्जनान्त नामे बहुतेक 'अ'कारान्त होऊन त्याप्रमाणे चालतात. विशेषणं नामाप्रमाणे चालतात. संस्कृतप्रमाणे त्यांचे 'तरतमत्व' 'अर, यम' हे प्रत्यय लावून दाखवितात.

सर्वनाम—सर्वनामाच्या वावर्तीत प्राकृत भाषात निरनिराळी पुष्कळ रूप आढळतात. ती बहुतेक प्राक्तिक भाषात वापरत असावीत.

प्रथम पुरुषाचीं रूपे

एक व.— १ अहम् हगे; २ मम्, ममम्, मे; ३ मए मह;
५ ममाभो ममाहितो; ६ मम, मह, मज्झ, मज्झम् महु; ७ मह, ममम्मि.

अनेक व.— १ अहो, हगे; २ आह, णो, णे; ३ अम्हेहि; ५ अहोतो, अम्हेहितो; ६ अम्हाणं, अम्हम्, अम्ह, म्ह, णो, णे; ७ अहोसु, अहोसु.

द्वितीय पुरुष व तृतीय पुरुष यांचीं रूपे अद्याव स्वरूपाचीं आहेत. त्यांत 'अ' च्या ऐवजी अनुवर्गे 'तु' व 'तै' हीं अर्गे घेऊन रूपे तयार होतात.

प्राकृतमधील सख्याविशेषणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

एक, दो, दुये, दोणि, तओ, तिणि, चत्तारो, चदस्सो, चत्तारि, पज्ज, छ, सत्त, एकारस, तेरस, तेरह, चोद्द, चउद्दस, एरुण्णवीस, वीसई, तीसई, तीसम्, असीद्दम्, सद्दस्स इ. इ. हीं रूपे नामाप्रमाणे वाढतात.

प्राकृतमधील क्रियापदांचे प्रत्यय

क्रियापदाच्या वावर्तीत संस्कृतमधील पुष्कळ गोष्टींचा प्राकृतमध्ये लोप झाला आहे. आत्मनेपद, द्विवचन. सकेतार्थ, एक भूतकाल ह्याचा लोप झाला आहे. ह्याऐवजी कृदन्तांचा उपयोग करीत असत.

वर्तमानकालाचे प्रत्यय

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	मि, मिह	मो, म्ह, म्हो
द्वि. पु.	सि, हे, से	त्पा, य, घ, ह
तृ. पु.	इ, ए, ति	न्ति, न्ते, हरे

वास्तार्थ

प्र. पु.	अ	मो
द्वि. पु.	{ ०, गु, इवसु, इव्हि इजे, दि	ह
तृ. पु.	उ	न्त

मायिप्यफाळ

प्र. पु.

स्सं, स्सामि, हामि, हिमि. स्सामो, हामो, हिमो,
स्साम, हाम, हिम, स्सामु,
हामु, हिमु, हिस्सा, हिप्पा

दि. पु.

हिसि, हिसे

हिप्पा, हिह

वृ. पु.

हिह, हिप

हिनित्, हिनित्ते, हिहरे

प्रयोजका (णिच्)चे प्रत्यय—अ, ए, आ, आवे.

भू. भू. निष्ठा—इअ.

तुमन्व—उम्, ऊण

त्यन्त—ऊण, चा.

कर्मणि—अ.

६० पाली व प्राकृत ह्या भाषांचे उच्चार व व्याकरण ह्यांतील मुख्य बाबी सांगितल्या. ह्या दोहोंच्या व्याकरणांतील साध्वे जशी वर सांगितलीं तसे त्यांच्यातील ठळक भेद सांगणेहि अवश्य आहे. ह्यांपैकी मराठीमध्ये कोण-कोणते विशेष उतरले हे समजण्यास ह्यांचा उपयोग होईल. पालीमध्ये वाव-रणारा 'ळ' कार प्राकृतमध्ये आढळत नाही. पैशाचीमध्ये 'ल्' बदल 'ळ' येतो. पालीमध्ये 'न्' आणि 'ण्' हे दोन्ही उच्चार आहेत, परंतु प्राकृत-मध्ये 'ण्' हा एकच उच्चार आहे. पैशाचीमध्ये मात्र 'न्' आढळतो. असंयुक्त व शब्दाच्या आरंभीचे क्, ग्, च्, ज्, त्, द्, प्, य्, व् हे नऊ वर्ण पालीमध्ये लोप पावत नाहीत, परंतु प्राकृतमध्ये लोप पावतात. तसेंच असंयुक्त व शब्दाच्यामधील ख्, घ्, य्, च्, म् ह्या वर्णा-बदल प्राकृतमध्ये 'ह' येतो. पालीमध्ये हा परक कचित् होतो.

६१ प्राकृत भाषेचें जें व्याकरण वर दिलें आहे तें माहाराष्ट्रीचें आहे. तें इतर प्राकृत भाषांना कांही अपवाद सोडून लागूं होतें. हे अपवाद कोणते हें समजण्यासाठी प्रत्येक प्राकृतच्या ठळक तेंबद्या खुणा पुढे दिल्या आहेत.

पैशाची मापेंत संस्कृतप्रमाणे व्यंजनं जशींच्या तशींच राहतात; त्यांचा लोप होत नाही. व्यंजनांना आदेश होतात. (१) 'द्' चा 'त्' होतो. उदा०—सदनम् > सतनं, प्रदेध > पतेध, मदन > मतन. (२) 'ण्' चा 'न्', 'ल्' चा 'ळ', 'श्, प्' चा 'स्', 'ज्ञ, न्य, ण्य' ह्या तिहींबद्दल 'ञ्',

होतो. उदा०—गुणगण > गुनगन; कुल > कुळ, जल > जळ; शोभा > सोभा, विषम > विसम, पुण्य > पुज्ज, ज्ञानम् > ज्ञानं. (३) 'हृदय' मधील 'य' चा 'व' होतो. हृदयम् > ह्रितपक्कं. (४) ल्यपन्ताचे प्रत्यय तून झन, ल्यून हे तीन आहेत. उदा०—गन्तून, रन्तून, नदधून, तायून (स्थित्या). (५) विध्यथांचा प्रत्यय 'एय्य' व कर्मणि प्रत्यय 'इय्य' असे आहेत. उदा०—हुवेय्य; मिय्यते, दिय्यते. (६) चूलिका पैशाचीमध्ये तिसऱ्या व चौथ्या वर्णां-बद्दल त्याच वर्गातील अनुक्रमे पहिला व दुसरा वर्ण येतो. उदा०—नकर (नगर), मेल (मेघ) व 'र' बद्दल ल् विकल्पाने येतो. उदा०—रह, रह (रघ).

शौरसेनी प्राकृतमध्ये (१) 'त्' आणि 'थू' हे वर्ण अनुक्रमे 'द्' आणि 'धू' होतात. (२) 'भू' भातूतील 'भू' चा 'हू' होत नाही. (३) ल्यपन्ताचे प्रत्यय 'त्ता', 'इय', 'दूण' हे आहेत. उदा०—भोत्ता, भविय, भोदूण (भूत्वा); पढित्ता, पढिय, पढिदूण [पढित्वा]. 'कू' व 'गम' ह्या घातूंची ल्यपन्तरूपे अनुक्रमे कदुअ व गदुअ अर्धी होतात. (४) भविष्यकाळाचा प्रत्यय सिव आहे. उदा०—मविस्सिदि, पढिस्सिदि. (५) दार्जी, ता, येव, ण, हीमाणहे, हज्जे, अम्महे, हीही ही अव्यये शौरसेनीत विशेष येतात.

मागधी भाषेत [१] र, ल, ज् ह्या वर्णांबद्दल अनुक्रमेल्, श्, य् हे वर्ण येतात. य् बद्दल ज् होत नाही. उदा०—नले [नरे], कले [करे], पुलिने [पुल्ले], [२] द्विच व्यजनाचे फरक पुढीलप्रमाणे होतात. परट [स्पष्ट], उचस्सिदे [उपस्थिते], अस्त [अर्थ], यःके [यथे], 'तिष्ठ' ह्याचें रूप 'चिष्ठ' होतें. [३] प्रथमेच्या एकवचनाचें रूप 'ए' कारान्त होतें; एथे मेने [एयः मेयः]. पशीच्या एकवचनाचें रूप 'आह' किंवा 'रस' कारान्त व अनेकवचनाचें रूप 'आह' किंवा 'ण' कारान्त होतें. उदा०—कम्माह [कर्मणः], भीमयेनस [रस]; कम्माह [कर्मणाम्], नलिन्दान. [४] प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामाचें दोन्ही वचनी रूप 'हणे' असे होतें.

अर्धमागधीतील उच्चारणे फरक न देता फक्त व्याकरणाचे फरक देतो.

[१] पुंलिङ्गी-अकारान्त नामास प्रथमेच्या एकवचनाचा प्रत्यय 'ए'. तृतीया एक व. 'ठा'. चतुर्थी एक व. "आए" व "आते"; सप्तमी एक व. सिं

हे प्रत्यय आहेत. [२] सर्वनामांची विशेष रूपे ' वेग्मो [तत्-पं. व.] तव [सुष्मत् प. ए.], अस्माकं [अस्मत् पष्ठी व.] अशी होतात. [३] क्रियापदान्या वायतीत भूतकाल तु.पु. बहुवचनाचा प्रत्यय 'इत्तु' आहे. उदा०- पुच्छिषु, गच्छिषु, आमासिषु. स्वयन्ताचे प्रत्यय "ट्टु, इत्ता, एत्ता, इत्ताणं, एत्ताणं, इत्तु, द्या, इया" इतके आहेत. तुमन्ताचे इत्तए, इत्ते हे प्रत्यय आहेत. निष्ठा ' इ ' ह्या प्रत्ययाने सिद्ध होते. तद्धिताचे प्रत्ययहि पुष्कळ प्रकारचे आहेत. प्रत्येक प्राकृत भाषेचे विशिष्ट स्वरूप लक्षात येण्यासाठी इतका स्थूल निर्देश पुरेसा होईल. स्थलसंकोचामुळे त्या सर्वोची उदाहरणे दिली नाहीत.

६२ प्राकृत भाषांच्या बरोबर गाथाभाषेचाहि उल्लेख केला पाहिजे. वैदिक संस्कृत किंवा पुढील पाणिनीय संस्कृत ह्या भाषांवर ज्याप्रमाणे प्राकृत बोलींचा परिणाम झाला तसाच उलट संस्कृतनेहि आपली छाप प्राकृत भाषांवर ठेवण्यास कमी केलें नाही. संस्कृतचा त्याग करून बुद्धदेव व महावीर ह्यांनी आपल्या तत्त्वप्रसारासाठी ज्या दोन प्राकृत भाषांचा अवलंब केला त्या पाली आणि अर्धमागधी भाषांनामुद्धा संस्कृत भाषेचे जोकड छुगारून देणें कठीण झालें. पुष्कळ संस्कृत शब्द अविकल तत्सम स्वरूपांत प्राकृतमध्ये वापरलेले दिसतात एवढेंच नाही तर कांही ठिकाणी संस्कृतचे प्रत्ययहि प्राकृत शब्दांना चिकटविलेले दिसतात. बुद्ध आणि जैन धर्मातील कांही धार्मिक वाक्ये उदा०-ललितविस्तर, सद्धर्मपुण्डरीक, चन्द्रप्रदीपयुत्र इत्यादि धर्मग्रंथांत अशा तऱ्हेची संस्कृतमिश्र प्राकृत किंवा प्राकृतमिश्र संस्कृत भाषा वापरली आहे. ह्या मिश्रित भाषेला न्युनूक व राजेंद्रलाल मित्र हे गाथामाषा म्हणून संबोधितात व ह्या भाषेच्या प्रवृत्तीसंबंधी असे प्रतिपादितात की, संस्कृतपासून पाली किंवा अर्धमागधी निष्पन्न होण्याच्या पूर्वी 'गाथा' भाषा निष्पन्न झाल्या असल्यात; कारण ह्या भाषेमध्ये संस्कृतची कांही चिह्ने आणि प्राकृतांचीहि कांही चिह्ने आढळून येतात. परंतु ह्या सिद्धांताचा भ्रान्तपणा उघड आहे. एक तर गाथा भाषा ज्या ग्रंथांत आढळून येतात त्या ग्रंथाचा काल ख्रि. पू. २०० पासून ख्रि. उ. ३०० आहे. व ह्या कालापूर्वी पाली किंवा अर्धमागधी रूढ होऊन वसल्या होत्या. ^१ वेदश फार झालें तर गाथा भाषा पाली, अर्धमागधीच्या समकालीन म्हणता

येतील, पूर्वकालीन नव्हतच नव्हत. प्राकृत भाषांवर संस्कृत भाषेच्या परिणामाचे एक ठळक प्रत्यंतर एवढीच 'गाथा' भाषांची किंमत आहे.

अपभ्रंश

६३ प्राकृत भाषाच्या विचार येथवर झाला. त्यानंतर ओपाने अपभ्रंश भाषेचा विचार येतो. ह्या 'अपभ्रंश' शब्दाचा धात्वर्थ 'कमी होणे,' गांवढळ लोकांच्या तोंडांत संस्कृत शब्दाचा दोणारा वाईट उच्चार असू आहे. त्या लोकाना शब्दाचा नीट शुद्ध उच्चार करणे कठीण जाते म्हणून ते सोपा उच्चार करतात. ह्याच अर्थाने अपभ्रंश शब्द पतंजलीच्या महाभाष्यांत वापरला आहे, व उदाहरणादाखल त्याने 'गौः' या शब्दाचे 'गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका' इत्यादि अपभ्रंश दिले आहेत.^१ ह्यावरून पतंजलीच्या वेळेपर्यंत म्हणजे ख्रिस्तपूर्व १५० पर्यंत अपभ्रंश हा शब्द एक स्वतंत्र भाषा ह्या अर्था वापरला जात नवला पाहिजे. नाट्याचार्य भरत ह्याच्या नाट्यशास्त्रामध्येहि अपभ्रंश शब्द भाषेच्या समानार्थी वापरलेला आढळत नाही. विभ्रंश, विभ्रष्ट अशा शब्दांनी ते शब्दाचे अपउच्चार ओळखतात.

“शुभराभीरचण्डालसचरद्रविडोद्भूताः ।

हीना वनेचरणे च विभाषा नाटके स्मृताः ॥ नाट्यशास्त्र १७-४९

ह्या श्लोकात आभीर जातीच्या लोकांचा उल्लेख आला आहे. त्यांच्या भाषेला मात्र सि. स. ३०० पावेतो विघडित नांव प्राप्त झालेले नव्हते. त्यांच्या व इतर रानटी लोकांच्या भाषांना 'विभाषा' असे संबोधिले आहे. पुढे त्याच अध्यायांत भरताचार्य काही भाषांच्या विशेष लक्षणी सांगतात. सिंध, पंजाब व सौराष्ट्र ह्या प्रांतात आभीर जात रहात असे. तेथील भाषेची लक्ष्य पुढील श्लोकात दिली आहे.

हिमवत्सिंधुसौवीरान्ये च देशाः समाभिताः ।

उकारबहुलां तज्जस्तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥

भरतानी अपभ्रंश ह्या नावाने त्या भाषेचा उल्लेख केलेला नाही. केवळ त्या मागेच एक लक्ष्य सांगितली आणि त्या लक्ष्येची भाषा सिंध,

१ एकेकस्य शब्दस्य बहुषोऽपभ्रंशाः । तद्यथा । गोशिवस्य शब्दस्य गावी गोणी, गोता, गोपोतलिका इत्यादयोऽपभ्रंशाः । महाभाष्य १, १, १.

पंजाब व सीवोर ह्या तीन प्रांतांत घोडली जात होती असे ते सांगतात. परंतु अपभ्रंश हे नांव काठेवाडातील यलमी राजघराण्यातील दुसऱ्या घराण्याच्या लेखामध्ये सापडते. तो आपले घडोळ गुहसेन संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश ह्या तिन्ही भाषांत काव्य लिहिण्यांत निष्णात होते असे लिहिले.^१ हा यलमी घराण्यातील राजा क्रिस्तोत्तर ६०० च्या मध्यावर झाला. ह्याच सुमाराचा [इ.स. ६००] भामह नांवाचा कवि संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश अशा तीन भाषा उल्लेखितो. ह्याच्या पुढचा दण्डीने केलेला अपभ्रंश भाषेचा उल्लेख महत्त्वाचा आहे. संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश ह्यांशिवाय आणखी एक चौथा प्रकार त्याने मानला आहे. परंतु सर्वांत महत्त्वाची बाब म्हटली म्हणजे अपभ्रंश भाषा ही आमीरांची आहे असे त्याने स्पष्ट म्हटले आहे [आमीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः]. आणि पुढे अपभ्रंशकाव्याचे त्याने एक गमक सांगितले आहे. संस्कृत काव्यांत सर्ग असतात. प्राकृत काव्यांत संधि असतात आणि अपभ्रंश काव्यांत आसारा असतात.^२ ह्यावरून अपभ्रंश भाषा आमीरांची होती येवढेच नव्हे तर त्यामध्ये बाह्यमय प्रसवण्याचीहि पालता होती.

क्रिस्तोत्तर ९०० मधील छद्मटाची साक्ष ह्या सुद्धाच घेऊन आहे. त्यानेहि सहा प्रकारांत भाषांची विभागणी करून त्यामध्ये अपभ्रंश हा एक प्रकार मानला आहे. अपभ्रंशाचे निरनिराळे प्रकार तो मानतो.^३

११ व्या शतकांत होऊन गेलेल्या राजशेखर नांवाच्या कवीने केलेले वर्णन जरा काव्यमय आहे. त्याने काव्यरूपी महापुरुष कल्पून शब्दार्थी हे त्याचे शरीर, संस्कृत हे मुख, प्राकृत बाहु, अपभ्रंश अघन,

१ संस्कृतप्राकृतपभ्रंशभाषात्रयप्रतिबद्धरचनानिपुणतरान्तःकरणः ।

२ आमीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः

संस्कृतं सर्गवन्धादि प्राकृतं सन्धिकादिकम् ।

आसारादीन्यपभ्रंशो नादकादि तु मिथकम् ।

३ प्राकृत-संस्कृत-मागधपिशाच-भाषाश्च-शौरसेनी च । १-३६, ३७.
पद्योऽथ भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ काव्य-
लंकार २-११.

पैशाची हे पाय, मिथ हें उरसु, असे निराळे अवयव मानले आहेत. कविसम्राट् ज्या वेळेस दरवार भरवितो त्या वेळेस तो ससृष्ट कवि उत्तरेस, 'प्राकृत कवि पूर्वेस, अपभ्रंश कवि पश्चिमेस, पैशाच कवि दक्षिणेस बसवितो. परंतु पुढे प्रत्येक भाषेचा देशविस्तार सांगतांना त्याने अपभ्रंशभाषेच्या विस्ताराचें क्षेत्र "सकलमनुष्यष्टकभेदानकाश्च" असे सांगितलें आहे. मनुष्य, म्हणजे सध्याचें मारवाड होईल. टक्क म्हणजे पूर्वपंजाब होय. टोंक नांवाचें सध्याचें स्थान हेंच अठण्याचा समव आहे. भेदानक म्हणजे नफी कोणता प्रांत हे सांगता येत नाहीं.

अपभ्रंश भाषा वापरणारे लोक पुष्कळ होते. राजाचे लीपुरुषसेवक व हुजरे अपभ्रंश भाषा वापरीत, पाटित ससृष्ट वापरीत, काही त्यालचे लोक प्राकृत वापरीत, नंतर यावीचे सुदार, लोदार, तेली, तांगोळी, यंगेरे सर्व प्रकारचे कारागीर अपभ्रंश वापरीत असत. अपभ्रंश ही "लोकांची भाषा" होती. पुढे ११ व्या शतकाच्याच सुमारास देशपरतें अपभ्रंशभाषेचे तीन प्रकार शास्त्राचा दाखला मिळतो. उपनागर, आमीर आणि प्राग्य असे तीन प्रकार असल्यानें नमिष्ठापु (जि उ १०६९) नांवाचा एक वाण्यालकारा-याचा जैन टीकाकार सांगतो व अपभ्रंश भाषेचा विस्तार मगधामध्ये शास्त्रा-चेहि तो म्हणतो.

६४ अपभ्रंश भाषांचा उल्लेख मामद, दण्डी ह्या प्रयकारांनी केलेला घर दिला आहे. त्याचप्रमाणे ६ व्या शतकांत होऊन गेलेल्या यत्नी पद्यार्था-शील धरसेनाच्या शिलालेखांत आलेला निदेशहि दिला आहे. त्यावरून इ. स. ५०० हा अपभ्रंशाचा उदयकाळ धरण्यास हरकत नाहीं असा निष्कर्ष निघतो. परंतु त्याच्याहि ३ शतके मागे अपभ्रंशाचा काळ हरमान याकोवी ह्यांनी "पउमचरिय" ह्या ग्रंथाच्या आधारावर नेला आहे. अपभ्रंश भाषांच्या शब्द अशा वसा गुता मानल्या आहेत त्या 'पउमचरिय' ग्रंथास मारवाडात व 'पउमचरिय' ह्या ग्रंथाचा काळ याकोवी ह्यांच्या मताने यिस्तोत्तर २०० रीवा ३०० येतो. अपभ्रंश भाषादि-या वाळीत वनस्या अशाच्या असा त्यांचा तर्क आहे. घटेंच विषया शत-काच्या उत्तरार्धांत झालेल्या समरद ग्रंथांहि अपभ्रंशादीन प्रथमेच्या एक-मराठी प्रथा ८

यचनाच्या 'उ' प्रत्ययाची उदाहरणे सापडतात. त्याच सुमाराचा हा आणखी एक पुरावा आहे. मृच्छकटिक व विक्रमोर्वशीय ह्या दोन नाटकांत वापरलेल्या अपभ्रंश भाषांच्या चिन्हांवरूनहि त्या भाषांचा काल ठरविण्यास यळकटी येण्यासारखी आहे. मृच्छकटिक नाटकाच्या दुसऱ्या अंकांत वृत्कार आणि चन्दनक ह्यांचा संवाद आहे. त्यामध्ये चन्दनकाची भाषा टक्की म्हणून आहे. हीदि वरील पंजाबवर्दील भाषा आहे व तीमध्ये अपभ्रंशाच्या उकारादि खुणा दिसतात. मृच्छकटिक नाटकाच्या काळाबद्दल मतभेद आहे व जरी उत्तरकालीन काळ मानिला तरी अपभ्रंशाचा काळ ख्रि. उ. ४०० ठरतो. तसेच विक्रमोर्वशीयाच्या पुराव्यासंबंधी. ह्या नाटकांत उर्वशी ज्या वेळी मरताच्या क्षणामुळे एकदम अदरक ह्याली त्या वेळी प्रेमाने बेहोष होऊन पुरुरयस् राजा बेढ्यासारखे चाले करू लागला व त्या बेढ्याच्या लहरीत त्याने आपले प्रेमगान अपभ्रंश भाषेत केले आहे. कालिदासाच्या काळासंबंधीहि मतभेद आहे. तद्दत्त हा राजाने गायिलेली अपभ्रंश काव्ये कालिदासप्रणीत आहेत की उत्तरकालीन आहेत ह्याबद्दल मतभेद आहे. ती जर कालिदासाची मानली तर अपभ्रंश भाषा ख्रि. उ. ४०० च्या सुमारास सर्राहा सुरू होत्या ह्या विधानास दुजोरा मिळतो.

६. अपभ्रंश भाषेचे निरनिराळे प्रकार, ते ज्या प्रांतांत रुढ होते ते प्रदेश, व त्या प्रकारांच्या कांही ठळक खुणा ह्यासंबंधीची बरोबर कल्पना खाली दिलेल्या प्राकृतचंद्रिकेतील उताऱ्यावरून व त्यावरील मार्कंडेयाच्या टीकेवरून येईल. प्राकृतचे २७ उपभेद सांगितले आहेत.

माचडो लाटवैदर्माबुफनागरनागरौ । चार्वरावन्त्य-पाञ्चाल-टाक-मालव-
कैकयाः । गौडोद्देश पाश्चात्य-पाण्ड्य-कौन्तल-सैहयाः । कालिङ्ग-प्राच्य-
कार्णाट-काञ्च-द्राविड-गौर्जराः । आभीरो मध्यदेशीयः सूक्ष्मभेदव्यवस्थिताः ।
सप्तविंशत्यपभ्रंशा वैतालादिप्रभेदतः ॥ (प्राकृतचन्द्रिका)

ह्या २७ उपभेदांची ठळक गमकें पुढील टीकेत दिली आहेत.

टाककं टकभाषा नामरोपनागरादिभ्योऽवधारणीयम् । तुबहुला मालवी ।
चाडीवहुला पाञ्चाली । उल्हभाषा वैदर्भी । संचोघनाद्या लाटी । ईकारो-
न्नाखहुला औदी । सवीप्सा कैकेयी । समासाद्या गौडी । डकारवहुला

कौन्तली । एकारिणी पाण्ड्या । युक्ताद्या सैहिली । हियुक्ता कालेड्री । प्राच्या
तद्देशीभापाद्या । ज(म) द्यादिबहुलाऽऽमीरी । वर्णविपर्ययात् कार्णाटी ।
मध्यदेशीया तद्देशीयाद्या सस्कृताद्याच च गौर्जरी । रत(ल)द्भा व्यत्ययेन
पाश्चात्या रेफव्यत्ययेन द्राविडी । दकारबहुला वैतालिकी । एओबहुला
काशी । शेपा देशमापा विभेदात्— (मार्कंडेय-प्राकृतसर्वस्व)

अपभ्रंशाचे हे असे २७ प्रकार जरी असले तरी ह्या सर्व
प्रकारात वाङ्मयरचना नाही. जैन उपदेशक ज्या निरनिराळ्या प्रांतात
धर्मोपदेशासाठी गेले त्या प्रांतातील बोलींना ते अपभ्रंशाचे निरनिराळे प्रकार
समजू लागले व त्यांच्या ज्या काही लुणा ठळक रीतीने त्यांच्या मनावर
बिंबल्या त्याच मार्कंडेयाने पर सांगितल्या आहेत. सत्तावीस प्रकारात काही
द्राविड व कार्णाट भाषांचा अन्तर्भाव केला आहे तो चिन्तनीय आहे. त्याच
रून किती स्थूल मानाने भेद काढिले आहेत हे दिसले. अपभ्रंशाचे हे इतके
२७ प्रकार मानणे बरोबर नाही व द्याखाला घळन नाही, ही कल्पना पुढे
मार्कंडेयाला सुद्धा होती. कारण त्याने लगेच पुढे सत्तावीस प्रकारांपैकी
तीन प्रकार मानले आहेत. तो म्हणतो—

नागरो प्राचडश्चोपनागरश्चेति ते त्रय । अपभ्रंश परे सूक्ष्मभेदत्वात्
पृथङ्गता ।

व पुढेच “अन्येषामपभ्रंशानामेवैवान्तर्भाव” म्हणून सर्व अपभ्रं
शाचा बरील तिन्हीत अन्तर्भाव केला आहे. प्राकृतचन्द्रिका
कारानेहि २७ प्रकारची लक्षणे सांगितली नाहीत किंवा त्यातील
वाङ्मयाचाहि उल्लेख केला नाही. अपभ्रंशाचे मुख्य प्रकार म्हणजे प्राचड,
नागर व उपनागर हे तीनच. ह्यांतूनहि हेमचंद्राने साहित्यनिबद्ध अशी
जी सामान्य अपभ्रंश भाषा ती एकच मानून तिचे व्याकरण दिले आहे
हेमचंद्राचा अपभ्रंश आणि मार्कंडेयाचा नागरापभ्रंश हे एकच व त्याचे
सध्याने वारस म्हणजे राजस्थानी व गुजराती ह्या भाषा होत. प्राचड अप-
भ्रंश सिंध प्रांतात चाड होता. त्यापासून निघालेली भाषा सिंधी. नागर

आणि, प्राचड ह्या दोहोंच्या मिश्रणापासून उपनागर अपभ्रंश हास्यामुळे त्याचा विशिष्ट असा प्रांत नाही किंवा वारसाहि नाही.

६६ अपभ्रंश भाषेत वाङ्मयनिर्माण होण्याच्या पूर्वी पुष्कळ काळापासून धोलभाषा म्हणून ती रुढ असली पाहिजे. कारण चण्डाच्या प्राकृत व्याकरणांत व कालिदासाच्या विक्रमोर्वशीय नाटकामध्ये कांही भाषा अपभ्रंश भाषेमध्ये अवगुंठित केली आहे. कालिदासाचा काळ पांचवें शतकांत मानण्याविषयी विद्वानांची बरीच एकवाक्यता आहे. तेव्हा ख्रि. उ. ५०० पासून ख्रि. उ. १००० पर्यंतचा काळ अपभ्रंश भाषांच्या भरभराटीचा काळ मानण्यास हरकत नाही. ह्याच्याहि पुढे एक दोन शतके असल अपभ्रंश वाङ्मय लिहिलेले आढळते. ह्या यंत्राच्या अमदानीत अपभ्रंश भाषेत पुष्कळ ग्रंथ लिहिले गेले आणि ते सर्वमान्य होऊन बसले. विक्रमोर्वशीयम् अंक ४, धर्माभ्युदय, हरिवंशपुराण, स्वयंभूदेव याने केलेले पद्मचरित्र, घनपालचरित भविस्यत्तकथा, मोक्षरूपीची संजममंजरी, महापुराण, यशोधरचरित्र, नागकुमारचरित्र, कथाकोश, पार्श्वपुराण, सुदर्शनचरित्र, करकंडुचरित्र, जयतिहुअणस्तोत्र, विलासवद्कथा, सणकुमारचरित्र, सुपासनाहचरित्र, कुमारपालचरित, कुमारपालप्रतिबोध, उपदेशतरंगिणी, पुष्कदन्दाचे तिसर्यामहापुरिसमुणालंकार, योगीन्द्रदेवाचे परमात्मप्रकाश, हरिमद्रचरित नेमिनाहचर्यु, इत्यादि अपभ्रंश भाषेतील उल्लेखनीय ग्रंथ आहेत. ह्या सर्व वाङ्मयांत सर्व प्रकार आहेत. नाटके आहेत, सूत्र आहेत, चरिते आहेत, कथा आहेत, आख्याने आहेत, टीका आहेत, पुराणे आहेत. जैनसूरिंनी वाङ्मयाचा असा कोणताहि प्रकार अपभ्रंश भाषेत गुंफण्याचा ठेविला नाही. व त्यामुळेच प्राकृतलक्षण, सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण, सञ्जितसार, पद्मभाषाचंद्रिका, प्राकृतसर्वस्व, वगैरे व्याकरणग्रंथांत हिचा सूरिना व्याकार केला, व प्राकृतपिंगलात पिंगलाने त्या भाषेतील छन्दोरचना सांगितली.

अपभ्रंशात होणारे वर्णांचे व प्रत्ययचि फरक पुढे दिले आहेत.

वर्णप्रक्रिया-स्वर

६७ अपभ्रंश भाषेत साहित्यिक प्राकृत किंवा संस्कृत ह्यामधील क,

ल, ऐ, औ, ह्याशिवाय सर्व स्वर आहेत. 'ए' आणि 'ओ' ह्यांचे ह्रस्व उच्चार फक्त अपभ्रंश मापेंतच आढळतात.

१ 'ऋ'—बद्दल अ, इ, उ, ए, अर्, किंवा रि इतके परक होतात. उदा०—ऋ=अ—अमय (अमृत), ऋष्ण (ऋष्ण); ऋ=इ—अलंकिय, विण्ह (गृह्य), हियय (हृदय); ऋ=उ—पाउस (प्रावृप्), पुहइ (पृथिवी); ऋ=ए—गोइ (गृह); ऋ=अर्—कोरे (कृ), सोरे (सृ). ऋ=रि—अम्हारिस, (अस्मादय), रिसि (ऋषि).

२ 'ऐ' आणि 'औ' 'बद्दल' 'ए' आणि 'ओ' होतात, किंवा अइ, अउ, इ, उ, इतके परक होतात, उदा०—ए—देवय (देवत), नोमिक्तिकय (नैमित्तिक); अइ—अइरावय (ऐरावत), दइउ (दैव), इ—सिभं (सैन्यम्); औ=ओ—ओसइ (ओषध), गोइ (गौड); औ=अउ—(गौरव) गउरव, पउर (पौर); औ=उ—सुख (सौख्य).

३ स्त्रीलिंगी आकारान्त नामांचा अन्य आ ह्रस्व होतो. उदा०—कमळ (कमला), बाल (बाला), साल (शाला).

४ पुष्कळ शब्दांतील अन्त्य 'अ'चा 'उ' होतो. 'उ' काराचें प्राचुर्य तर अपभ्रंशाचें मुख्य चिह्न आहे. उदा०—एत्यु, जेत्यु, तेत्यु, जासु, तासु.

५ आद्य 'अ' आणि 'उ' यांचा कधी कधी लोप होतो. उदा०—रण (अरण्य), इउं (अहकम्), हेहा (अघस्तात्), बइसइ (उपविशति).

६ 'य' भ्रुति व 'व' भ्रुति. एखाद्या व्यंजनावद्दल य किंवा व् आदेश हे अपभ्रंशात आढळतात. यभ्रुति—उदा०—अणेय (अनेक), पायउ (प्रकट), नाय (नाग), लोपण (लोचन), अमय (अमृत), रोय (रोद), पसाय (प्रसाद); वभ्रुति—उदा०—असुव (अश्रु), सुवल (युगल), उघेव (उद्देग), उवय (उदय), उवहि (उदधि).

व्यंजने

६८ व्यंजनांच्या परकांच्या बाबतीत अपभ्रंश आणि प्राकृत भाषा ह्यांत फारसा परक नाही. व्यंजनांचे लोप, आदेश, संयोग, वियोग, विश्लेष योरे सर्व प्रकार अपभ्रंशात होतात. सामान्यतः आरंभीची व्यंजने तशींच अविकृत राहतात. त्यांच्यांत परक होत नाही.

१ शब्दाच्या मध्ये असणाऱ्या व्यंजनाचा लोप होऊन त्या ठिकाणी स्वर येतो. वर्गातील चौथ्या व्यंजनांचा मात्र असा लोप होत नाही. उदा०—

क् — आउच्चइ (आकुञ्चति); ग् — मइंद (मृगेंद्र).

च् — अइआरे (अतिचारेण), कयाइ (कदाचित्); ज् — गइन्द (गजेन्द्र), राआ (राजन्). त् — अइ (अति), अवइण्ण (अवतीर्ण); द् — उइय (उदित), खेइय (खेदित).

प् — अउव्व (अपूर्व), गयउर (गजपुर), नेउर (नूपुर).

य् — आउस (आसुष), आउइ (आयुष); व् — आइइ (आविद्ध), पइइ (प्रविष्ट).

२ कठोर व्यंजनें नरमावलीं जाऊन त्यांचीं मृदु व्यंजनें होतात.

उदा०— क — मयगल (मदकल); ट — कइइख (कटाक्ष); कवडु (कपाट). ठ — पट (पट्); ड — पीळ (पीड्); कीळ (कीडा). प — पाव (पाप), व्यव (पय).

३ सर्व वर्गातील महाप्राण व्यंजनांवरून 'ह्' येतो. मात्र ही व्यंजनें आरंभीं नसलीं पाहिजेत. छ् आणि स् ही व्यंजनें त्याला अपवाद आहेत. ख् — दुह (दुस्त), नह (नस्त), मुह (मुस्त); घ् — ओह (ओष), जिणहर (जिणघर); थ् — अह (अथ), कह (कथा), थ् — अहर (अघर), अहिटिय (अधिष्ठित); फ् — मुक्काइल (मुक्काफल), म् — निहालिउ (निमालित).

४ आद्य 'न' व द्विच 'न्न' तसेच राहतात. इतर ठिकाणी त्याचा 'ण' होतो. उदा.—नयर (नगर), नयइं (नयणां), मन्नइ (मन्यते); अण्णि-त्तहि, अवगण्णियि.

५ 'य्'वरून 'ज्' नेहमी येतो. उदा.—जइ (यति), जक्ख (यश), जाण (यान), अजोणं (अयोगेन), अज्ज (अश).

७ अन्त्य 'य' वरून 'उ' होतो. इतर ठिकाणी तो तसाच कायम राहतो. उदा.—उच्छउ (उत्सवः), संमउ (संभवः), वासउ (वासवः). त्याचप्रमाणे दुसऱ्या व्यंजनावरून आदेशाने आलेला 'य' मुद्दा 'उ' होतो. उदा.—मंइउ (मंथपः), छाउ (छापः), दीउ (दीपः).

८ अपभ्रंश भाषेची एक महत्त्वाची मूल म्णजे 'म' वरून 'वै'

होणे ही होय. ही दुसऱ्या कोणत्याहि प्राकृतमध्ये आढळत नाही. अपभ्रंश भाषेतील हा विशेष मराठी व गुजराती भाषामध्ये उतरला आहे. उदा.— भवण (भ्रमणम्), भवण (भ्रमरः), नाव (नामन्), गाव (ग्राम).

१ ऊष्मावैकी 'श्' चा 'स्' होतो, 'स्' तसाच कायम राहतो. 'प्' चा कधी छू आणि कधी 'स्' होतो. उदा.—सय (शत), शुष्क (शुष्क), सोद (घोभा); सयल (सकल), सिन्न (सैन्य); छट (पट); सोलम (पोडश), रिसि (श्रुषि).

६९ संयुक्त व्यंजने :—प्राकृत भाषाप्रमाणे अपभ्रंशामध्ये संयुक्त व्यंजनांचा निराकाराळे फरक होतात. शब्दाच्या आरंभी जर संयुक्त व्यंजन असेल तर त्यातील पाहिले व्यंजन कायम राहून दुसरे व्यंजन लोप पावते. शब्दांत मध्ये किंवा अन्त्यास संयुक्त व्यंजन आले तर त्यातील कधी पाहिले व्यंजन द्रिप्त होते तर कधी दुसरे व्यंजन द्रिप्त होते, तर कधी त्याच्या दोन्ही अवयवांमध्ये एखादा स्वर किंवा व्यंजन येतो.

१ आय संयुक्त व्यंजने :—उदा.—सुह [स्युति], जोहगण [ज्योतिर्गण], वाघरह [व्याप्रियते], चाय [स्यार], कय [क्रम], कील [कीला], हुम [हुम], पयास [प्रकाश], पावह [प्राप्नोति], सुष [श्रु].

आय संयुक्त व्यंजनांत पहिला अवयव 'त्' अथवा म्हणजे त्याचहून 'ह' आदेश होतो व तो दुसऱ्या अवयवांत मिसळून त्याला महाप्राणाव येतो. उदा.—एम् [स्कम्], यण [स्नन], यवअ [स्तवक], हाय [हस्त], हाण [ज्ञान], न्दवण [स्नपन], कस [स्तन].

२ मय किंवा अन्तर संयुक्त व्यंजने :—दुसरा अवयव द्रिप्त शास्त्राची उदाहरणे :—सुत [सुत], रत [रक्त], अज [अय], उग्मट [उद्मट], तप्पर [तत्पर]; कम्म [कर्मन्], जम्म [जन्मन्]; दप्प [दप], सव्व [सर्व], मुफा [शुष्क], अट्ठ [अट].

पहिला अवयव द्रिप्त शास्त्राची उदाहरणे :—अग्नी [अग्नि], मुफ [मुक्त], अन्न [अन्न], कलसु [कलस], मुक्कर [मुक्कते], मित्तु [मित्र].

३ संयुक्त व्यंजनांच्या दोन अवयवांच्या मध्ये यणे शिरण्याची उदाहरणे :—अच्चरिभ [आचर्य], अरहन्त [अहेन्त], आरिय [आर्य], किरिया

[क्रिया], किलिन्न [झिन्न], किलेस [ह्लेश], -अम्बिल [आम्ब],
ताम्बर [ताम्र].

४ कांही संयुक्त व्यंजनांत होणारे फरक बरील नियमांत जे येत
नाहीत ते येथे स्वतंत्र दिले आहेत. उदा०—ञ > ण, न्, न्. उदा०—
आण [आज्ञा], नाण [ज्ञान], सञ [सज्ञा]. छ > वत्, द्, झ.
उदा०—अवलय [अवय], सछ [संज्ञात्], क्षीण [क्षीण]. घ् > म्
ज्ञाण [ध्यान], संज्ञा [संघ्या]. प् > ह्—अप्ठर [अप्ठरस], ल् >
छ्—मछ [मत्स्य]. स् > म्—संमल [संस्मर], मरति [स्मरति].

५ अपभ्रंशात पुष्कळ वेळां अकल्पित रीतीने एकंदर एखाद्या शब्दांत
व्यंजन द्विच होतें. उदा०—अपराजित [अपराजित], उपरो [उपरो],
एकमिह [एकैक], कित [कृतम्], पञ्चविह [पंचविष], पूज [पूजा],
पुनपफळ [पुन्यफलम्], बहुगुण [बहुगुण], विघो [द्रो], विभित्रीणि—

६ अपभ्रंशात कधी कधी संयुक्त व्यंजन विभागलें म्हणजे
पूर्वाच्या अवयवावर अनुस्वार येतो. ही प्रवृत्ति मराठीमध्ये दिसून येते.
उदा०—अंचण (अचंन), अमु (अश्रु), चंडरस (चंद्ररस), जंर
(जल्पति), दंरण (दधंन), बंक (बक्).

प्रत्ययप्रक्रिया

७० अपभ्रंश भाषेत नामें स्वरांत आहेंत, व्यंजनान्त नामें नाहीत.
स्वरांतकी मुदा अ, आ, इ, उ हेच स्वर शेवटीं जास्त येतात. पुंलिंगी व
स्त्रीलिंगी नामांना लागणारे प्रत्यय खाली दिले आहेत.

पुंलिंगी नामाचे प्रत्यय

स्त्रीलिंगी नामाचे प्रत्यय

	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्रथमा	उ, •	•	•	उ, ओ, •
द्वितीया	उ, •	•	•	उ, ओ, •
तृतीया	ण, म्	दि	ए	दि
चतुर्थी } पटी }	इ, सु, हो, •	ई, •	ई, •	इ, •

पंचमी	हु, हे	हु	हे	हु
सप्तमी	०	हिं	हि	हिं
संबोधन	उ, ०	हो, ०	०	हो, ०

पुच व कज्या ह्या नामांना अनुक्रमें हे प्रत्यय लाविले म्हणजे अप-
भ्रंशांतील त्या शब्दांचीं रूपे तयार होतात. हेच प्रत्यय इतर शब्दाना
थोड्या कार करकाने लागतात.

सर्वनाम—अपभ्रंशांतील पुरुषवाचक सर्वनामांचीं रूपे मराठीच्या
दृष्टीने महत्वाची असल्यामुळे जरा विस्ताराने देणें जरूर आहे. त्यांतील
बरोच रूपे मराठीच्या प्रांतिक बोलींत आढळतात.

प्रथम पु. ए. व.	अ. व.	द्वितीय पु. ए. व.	अ. व.
प्रथमा	महं, हक	अमहं, अक्षी	तहुं, तहु
			तुहं, तुझ,
			तुझह
द्वितीया	मह, महं	अमहं	पहं
तृतीया	महं, मए	अमहं, अमहं	पहं
पटी	महं, महं	अमहं, अमहं हि	पहं, तह, तह;
		अमहण	तुझहं, तुझ
			तुझाणं
सप्तमी	मह	अमहं	तहं, पहं
			तुमहं
तृतीय पु. ए. व.	अ. व.	प्रभार्यक ए. व.	अ. व.
प्रथमा	सो, सु, त	ते, ताहं, ताए	कोरि, कवणु
			किवि, केवि
द्वितीया	त, सो, सा	"	कोहं, को
तृतीया	ति, तेण, ताह	तेहं	केण
पटी	तहो, तिहिं. तह	ताह	कातु, कही, कहु
सप्तमी	तहि	तेसु	कहिं, कहिची

संख्याविशेषणः—एक, एकक, एकल, इक; वे, विज्जी, येणी, दु;
तिज्जि; चतु, चपाठि, चतारी; पच; छ, सत्त, अष्ट, नव, दह,
दो, बारह, तेरा, पन्नास, सोलह, चउवीस, तीस, अठ्ठ्याल. पंचासय,
छडी, सय.

७१ क्रियानंदः—संस्कृत भाषेत क्रियापदांच्या रूपांची जी संपन्नता होती ती उत्तरोत्तर कमी कमी होत गेली. प्राकृतपेक्षा अपभ्रंश भाषेत क्रियापदांच्या रूपांत पुष्कळ सधेवणा आल्या आहे. गणांचा भेद नाहीसा झाला. आत्म-नेपद नाहीसे झाले. पुष्कळ अर्थ नाहींवे होऊन मुख्य जरूर तेवढे काळ व अर्थ राहिले.

वर्तमानकाळाचे प्रत्यय

आश्रय

	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	उ, मि.	हुं, मो, मु, म	मि, मु	मो, हुं
द्वि. पु.	दि, सि, से	हु, ह, प, ह्या	दि, इ, उ, ए	इ
तृ. पु.	दि, दे, इ, ए	हिं, गि, न्ते, रे	उ	न्तु

भविष्यकाळाचे प्रत्यय

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	सउं, सिउं, समि, सिमि	सहुं, सिहुं, समो, सिमो
		समु, सिमु, सम, सिम.
द्वि. पु.	सहि, सिहि, ससि, सिसि	सहु, सिहु, सद, सिह
	ससे, सिसे	सध, सिध
		सह्या, सिह्या
तृ. पु.	सदि, सदे, सह, सए	सहि, संति
	सिदि, सिदे, सिह, सिए	सते, सहरे
		सिदि, सिंते
		सिंते, सिहरे

खाली 'कर' धातूचीं सर्व काळाचीं रूपे दिली आहेत.

	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. ए.
वर्तमान	प्र. पु. करमि	करहं	करमि	करहं
	द्वि. पु. करहि	करहु	करहि	करह
	तृ. पु. करह	करंति	करउ	करंतु

भूतकाळाचीं नियळीं अशीं रूपे नाहीत. त्याचीं रूपे भूतभूतकाल-

! वाचक धातुसाधिते वापरून सिद्ध होतात.

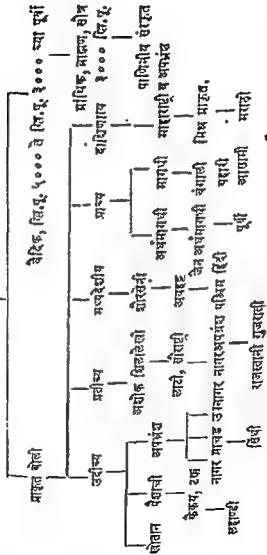
अविध्य	प्र. पु. करेसि	करेस	करिज्जे	वरिज्जह
	द्वि. पु. करेसहि	करेसह विध्यर्थ		करिज्जहि
	तृ. पु. करेसइ	करेसति		करिज्जहु
सकेतार्थ —	करतु	वर्तमानफाल घातुसाधित	किज्जइ—	किज्जउ
प्रयोजक—	करावइ	तमन्त —	करणइ	करंत
कर्मणि—	कीयइ, किज्जइ.	त्ययन्त—	करिधि	काउ
			करेवि	करेविणु
				करेप्पिणु

अपभ्रंश भाषेतील बरेच रक्षित प्रत्यय मराठीत आले आहेत. त्यापैकी मुख्य येथे दिले आहेत.

अर-पलोयर; अह-दुखल्लिय, नयह, पयह, महह; आर-अक्षार-
तुक्षार, इष-पाइफ, पारफ, हर-करि, कदिर, अपिर, तविर, इह-कुडिह,
पडिह, उल-बेलाउल. उह-अम्बरहुल, भडुह; उ-इत्तडउ, हियडउ;
त्तण-दोहण, धडुत्तण, र-विडणारउ, विवेउ; ल-पडिह, समगलु,
यण-दयावणु, दरिसाणु; वत्त-सिरिव, मणिमुज्जावत्तउ, वार-एक-
वार, तिवार.

परिशिष्ट

आर्यभारतीय भाषा, वेदपूर्वकालीन बोली, ख्रिस्तपूर्व ५००० पूर्वीचा काळ

पाणिनीय संस्कृत

प्रकरण तिसरें

मराठी भाषेची उत्पत्ति

७२ भाषेच्या उत्पत्तीचा विचार करताना ही भाषा ज्या लोकांकडून व ज्या देशात झेलली जाते त्या लोकांचा व त्या देशाचा विचार करावा लागतो. त्या दृष्टीने आपणास मराठी भाषेबरोबर मराठा समाज व महाराष्ट्र देश ह्यांचा विचार करावा लागेल. प्रथम मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा विचार करून नंतर महाराष्ट्राची वसाहत व मराठा समाजाची घटना ह्यांसंबंधी ह्या प्रकरणांत आपण विचार करूं. आर्यभाषांमधील मंद-किनीचा मंद मंद वाढणारा प्रवाह किती पुराण कालापासून सारखा अविरत व अप्रच्छेद रितीने वाहत आहे, ह्या विषया दूरच्या प्रवाशात दिर्घी केव्हा व किती अरस्थांतरे झाली, किती लोकांनी मोठ्या भाविक धडेने व आत्मिक भावनेने हिच्या साक्षाच्या जेसावर आपलें जीवन चालविलें, किती दूरदूरने प्राप्त हिच्या प्रवाहाच्या शाखांनी पावन केले, किती अनन्यमत्तानी तिची सेवा आराधना करून वैदिक व पारम्यिक सुख संपादिलें व तिची महती यादविडी, ह्या सर्वांची वक्षना मागील प्रकरणावरून येईल. ग्रीक पौराणिक कथेंतील पण्डितपंड नांवाच्या वक्ष्यासारखी काहीशी भाषेची स्थिति आहे. ती जसा स्वतःमरून आपल्या मृत्यूतूनच दुसरा पक्षी उत्पन्न करतो तद्वत् एक भाषा मरून लगेच ती दुसरी भाषा उत्पन्न करते.

७३ कोणत्याहि भाषेस तिचें योनीचें स्वरूप जाऊन तिला सादेविक स्वरूप प्राप्त झाले म्हणजे ती स्वता नाहीशी होऊन ती इतर भाषेस प्रगल्भ असा किदांत कांती पिढान लोक मादतात व त्यास आधार आर्य-भाषांचा होता. वैदिक संस्कृतपासून ज्या वेळेस सादेविक भाषा तयार

शाली त्या वेळेस प्राकृत भाषा निर्माण झाल्या व बोली म्हणून त्यांनी आपले वर्चस्व गाजविण्यास आरंभ केला. ह्या प्राकृतांहि ज्या वेळी साहित्यिक भाषा म्हणून साऱ्यांत जाऊन बसल्या त्यावेळी बोली म्हणून त्यांनी गाजविलेले वर्चस्व 'अपभ्रंश' भाषेने आपणाकडे घेतले. पुढे कालाच्या ओघात ह्या अपभ्रंश भाषेची साहित्यिक भाषा म्हणून मूस बनली त्यावेळेस सिंधी, हिंदी, गुजराती, मराठी ह्या बोली म्हणून तत्कालांतल्या मुखांत जाऊन बसल्या, अशी बरील सिद्धांताची विचारसरणी आहे. परंतु हिच्यातील दोष उघड उघड आहे. एखाद्या भाषेच्या उद्भवास तिच्या पूर्वभाषेचे साहित्यिक स्वरूप जर कारण समजले तर हिंदी, गुजराती, बंगाली, मराठी ह्या आधुनिक भाषांना सध्या नितान्त असे साहित्यिक स्वरूप प्राप्त झाले असल्यामुळे त्या मरून त्यांच्यापासून दुसऱ्या भाषा निघाव्यात. परंतु तशी तर रिघति दिवून येत नाही. मराठी भाषा तर तिच्या जन्मानंतर लगेच सुतरां साहित्यिक बनली, हे मानभावी वास्तव्य व ज्ञानेश्वरी यांवरून उघड आहे व असे असूनहि ती न मराठी तिच्या उत्तरोत्तर विकास होत आहे. कोणतीहि भाषा साहित्यिक होणे हे तिच्या उत्कर्षाचे गमक आहे; तिच्या अवनतीचे नव्हे व तिच्या नाश्याचे तर नव्हेच नव्हे. उलट साहित्यिक भाषेचे कायमचे न बदलणारे स्वरूपच तिच्यापासून दुसरी भाषा उत्पन्न होण्यास विरोध करते. बोली जशी परिवर्तनशील असते तशी साहित्यिक भाषा असत नाही. परिवर्तनशील बोलीपासूनच दुसरी भाषा उत्पन्न होणे जास्त शक्य आहे. तेव्हा नूतनभाषोद्भवाचे कारण भाषेचे साहित्यिक स्वरूप हे नसून दुसरी काही कारणे असली पाहिजेत. समाजाला घका बसल्या-खेरीज कोणतीहि भाषा बदलणार कशी! लोकक्रांति, राज्यक्रांति, धर्मक्रांति वगैरेसारखा अवरोधका समाजाला बसल्याखेरीज भाषा बदलत नाही. आर्यभाषेच्या स्वरूपात निरनिराळीं अवस्थांतरे ज्या ज्या काळांत झाली त्या त्या काळांत अशा तऱ्हेची क्रांति झाल्याचे इतिहासावरून दिसते. मराठीच्या उत्पत्तीच्या बाबतीत असल्या प्रकारची झालेली क्रांति सांगण्यापूर्वी तिची उत्पत्ति कशी झाली हे सोमणे अवश्य आहे.

७४ मार्गील प्रकरणांत अनुक्रमाने पूर्ववैदिक, वैदिक, संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश इत्यादि आर्य भाषेची निरनिराळी अवस्थांतरे व त्यांचीं रूपे

विशद केठी. मराठीच्या ह्या पूर्वस्वरूपाचें स्पष्टीकरण करताना एक दृष्टि समोर होती आणि ती म्हणजे भाषाच्या अंतरगासवर्षी होय. भाषेची जी वाह्य आणि आंतर अशी दोन अंगे असतात त्यापैकी भाषेचें स्वरूप विशद करताना तिच्या बाह्य अंगाचा विचार न करता अंतरगाचाच विचार करावा लागतो. बाह्य स्वरूपात केवळ शब्दाचाच संवध येत असल्यामुळे त्याचा विचार बाजूस ठेऊन वर्णप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया, प्रयोगप्रक्रिया इत्यादि आंतर गाम्यातील बाबींचें तें स्पष्टीकरण केलें आहे, त्यावरून त्या त्या भाषेचें यथार्थ स्वरूप दिसेल, एवढेंच नव्हे तर मराठी भाषेचा उद्गम ठरविण्यासहि तें उपकारक होईल. पूर्ववैदिक, वैदिक, संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश इत्यादि भाषांच्या स्वरूपावरून जर सहज नजरा फिरविली तर त्या प्रत्येकीच्या स्वरूपातील बरीच विद्वे मराठीत आल्याचें दिसून येईल व अशा रितीने पूर्वीच्या निरनिराळ्या भाषांची बरीच साम्ये मराठीत आढळून येतात म्हणूनच मराठीच्या उद्गमासवर्षी विद्वानांमध्ये मतभेद झालेला दिसतो, मराठी भाषा पूर्ववैदिक भाषेपासून निघाली असें एक म्हणतो तर संस्कृतपासून निघाली असें दुसरा म्हणतो, तर तिसरा पालीशी मराठीचें लेकीचें नातें शुद्धवितो. कोणी मराठीला प्राकृतोद्भव म्हणतो तर कोणी माहाराष्ट्रीस तिच्या मातृस्थानी बसवितो. कोणी तिसरा माहाराष्ट्रीस बाजूस सारून अर्धमागधीस तो मान देतो. आणखी कोणी तर हे सर्व पक्ष बाजूस सारून अपभ्रंश भाषेपासून मराठी निघाली हा सिद्धांत स्थापित करण्यास पाहतो. मराठीच्या उद्गमासवर्षी अशा प्रकारचें मतवैचित्र्य आहे. ह्याचें कारण हे जे पूर्वभाषातील अवशेष मराठीत उमटलेले दिसतात ते होय. पूर्वीच्या प्रकरणात विवेचिलेल्या पूर्वभाषांचा आणि मराठीचा संवध आहे, परंतु तो कुळाचा आहे. नात्याचा आहे. आपणास हाच संवध सांगून भाषणार नाही. मराठीची उत्पत्ति सांगावयाची म्हणजे ती अमक्या कुळात झाली, अमकी अमकी तिची आजी, पणजी वगैरे पयत्तर नातें सांगणें पुरें पडणार नाही. ती प्रत्यक्ष कोणत्या भाषेपासून जन्माला आली, तिची प्रत्यक्ष जननी—जन्म देणारी—कोण ह्याचाच तलास लाविला पाहिजे.

मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा निर्णय करताना आपणास मराठीचा सांगाडा तपासला पाहिजे. तिच्या शब्दसमाराज्ये म्हणजे बाह्य स्वरूपाकडे

लक्ष न देतां तिचें आंतरं स्वरूप—वर्ण, प्रत्यय व प्रयोग ह्या तिर्हांची प्रक्रिया-तपासून ह्या तिन्ही बाबींत कोणत्या भाषेचा उगम झाला दिसतो हें पाहिलें पाहिजे. हें पाहिल्यावर कोणत्याहि एका पूर्वे भाषेचा जशाचा तसा हुबेहुब सांगाडा मराठी भाषेने घेतला असे आपणांस म्हणतां येत नाही. मराठीतील वर्णोच्चार, नामविभक्ति, आख्यातविभक्ति, सर्वनाम, संख्याविशेषण, शब्द-योगी व इतर अव्ययें, लहान लहान निपात, विकारदर्शक अव्ययें व वाक्य-रचनेचे जे निरनिराळे प्रकार आहेत ते तपासले म्हणजे निरनिराळ्या प्राकृत भाषांचे अवशेष मराठीत उतरल्याचें दिसून येतील. त्यावरून एका को-णत्या तरी विशिष्ट भाषेपासून—उदाहरणार्थ, पाली, माहासूत्री, मागधी, अथ-मागधी किंवा अपभ्रंश ह्यांपैकी एकीपासून मराठी भाषा निघाली असे आपणांस निश्चित रीतीने सांगतां येत नाही. मराठीच्या उत्पत्तीसंबंधी जे निरनिराळे विद्वांस आजपर्यंत मांडले गेले आहेत त्यांचा प्रथम विचार करणें जरूर आहे.

(१) एक मत असे आहे की, वेदसमकालीन इया बोली होत्या त्यापासून मराठी उद्भवली, व ह्याला आधार म्हणजे वेदात जे संस्कृत भाषेच्या स्वभावाशी विसंगत व प्राकृत भाषांच्या स्वभावाशी जुळणारे विशेष सापडतात ते होत. परंतु असल्या ह्या तुटपुंज्या पुराव्यावर मराठी भाषा त्या भाषांपासून उद्भवली असे म्हणतां येणार नाही. त्या भाषांचे कांही भोटक अवशेष मराठीत उतरले देवदेंच पार झाले-तर म्हणतां येईल. शिवाय भाषेस शिष्ट व अशिष्ट किंवा नागर व ग्रामिक किंवा प्रायिक व बोली अशीं दोन स्वरूपे असतात. त्यांपैकी वेद-कालीन भाषेतहि दोन स्वरूपे होती हें उघड आहे. व परिणतीच्या दृष्टीने तत्कालीन बोलीतील कांही अवशेषांचे लोण मराठीपर्यंत येऊन मिळणें शक्य आहे. परंतु त्यावरून मराठीस साक्षात् जन्म देणारी ती कशी ठरेल! वेदकाला-पासून तीं येत सित्तोत्तर ५००-७०० पर्यंत म्हणजे वर्तमानकालीन भाषांचा उदयापर्यंतच्या कालांत वेदसमकालीन प्राकृत भाषा वापरात नव्हत्या असा इतिहास साधू देत आहे. तेव्हा मराठीच्या जननीचा शोध इतरत्रच आरणास केला पाहिजे.

(२) दुसरा एक पक्ष मराठीची जननी संस्कृत भाषा ही आहे असे

मानतो. वर दिलेला पक्ष ज्या कारणाने स्वभावात दिसतो तेच कारण ह्या संस्कृतपक्षासहि लागू पडतें. केवळ वरवर चरी पाहिलें तरी संस्कृत ही मराठीची साक्षात् जननी ठरत नाही. घणांचे बदल, प्रयोगाची भिन्नता, उच्चारान्त फरक, वाकप्रचार बरेरे बरेरे बाबींत दोर्हंत भिन्नता तर स्पष्ट आहे. मराठी आणि संस्कृत ह्या दोर्हंत परस्पर नातें आदेच ह्या दोर्हंत मध्ये अतर्क्यता पुष्कळ अवस्था प्राकृत भाषा म्हणून आदेत. भाषेच्या एकदर परिणतीच्या किंवा वाढीच्या दृष्टीने अशा अवस्था उत्पन्न होणें अपरिहार्य आहे. तेव्हा मराठीच्या ह्यात पूर्वी साक्षात् जननी म्हणून संस्कृत भाषेस वसविणें म्हणजे अनैतिहासिक व अशास्त्रीय आहे.

(३) तिसरा एक पक्ष मराठीची उत्पत्ति बालभाषेपासून झाली. परंतु भाषाशास्त्राच्या व एकदर भाषिक संशोधनाच्या काळात असलें ठोकळ मत मान्य व्हावयाचें नाही. बालभाषा म्हणजे प्राकृतभाषा असें समजलें तरी प्राकृत भाषेपासून मराठी उत्पन्न झाली ह्या सुसत्या म्हणण्यात काहीच अर्थ नाही. अस्तव्या भाषेम विधानाने समाधान घ्यावयाचें नाही. प्राकृत वैकी कोणती प्राकृत हें निश्चित सांगून त्याचीं कारणें किंवा त्याच्यासाठी पुरावा दिला पाहिजे.

(४) प्राकृत भाषांच्या क्षेत्रात आपण आलों म्हणजेहि मराठीच्या उत्पत्तीसमयी आपणलों काही मते पुढे येतात. पाळी, मागधी, अर्धमागधी, माहा-राष्ट्री, अपभ्रंश इत्यादि भाषाप्रमाणे निरनिराळे पक्ष आदेत. व त्याप्रमाणे त्यांना पुरावाहि सापडतो व सो ते आपआपल्या मतांच्या समर्थनार्थ पुढे आणितात. संस्कृत, प्राकृत, व अपभ्रंश ह्यांपैकी कोणत्या भाषेचे कोणते अवशेष मराठीत सापडतात हें पुढील परिच्छेदात दिलेंच आहे. त्याकडे जर नजर फिरविली तर कोणत्याहि एका प्राकृतपासून मराठी उद्भवली असें आपणात म्हणतां येत नाही. प्राकृतोद्भव व प्राकृतिषोद्भव म्हणून ज्या काही आधुनिक, वर्तमानकालीन बोली आहेत त्यापैकी सिंधी, गुजराती, हिंदी किंवा बंगाली ह्यांसारख्या इतर प्राकृतिक वर्तमानकालीन बोली आणि मराठी ह्यामध्ये फरक आहे. शौरसेनीपासून हिंदी, अपभ्रंशापासून सिंधी व गुजराती, मागधीपासून बंगाली अशा ह्या नवभाषांचा उद्भव मध्ययुगीन प्राकृतांपासून झाला असें म्हणतां देण्यासारखें आहे. अमक्या एका भाषे मराठी भाषा ९

पासून दुसरी भाषा निघाली असें म्हणतांना जी भाषा उत्पन्न झाली तिने मूळ भाषेच्या व्याकरणाचा सर्वच्या सर्व सांगाडा उचलला असें दाखविण्याची जबाबदारी येऊन पडते. बंगालीने मागधीचें सर्व व्याकरणयंत्र जसेंच्या तसें उचललें आहे. त्याचप्रमाणे शौरसेनीचें व्याकरणयंत्र हिंदीने उचललें आहे. तोच प्रकार सिंधी, गुजराती आणि अपभ्रंश-आमीरांच्या भाषांचा आहे. परंतु मराठी भाषेचा सर्व सांगाडा माहाराष्ट्रीपासून किंवा अपभ्रंशापासून तेंतोतंत घेतला असें दाखवितां येत नाही. अर्धनारी-नटेश्वराच्या देह्यष्टीमध्ये ज्याप्रमाणे अर्धा भाग पुरुषाचा व अर्धा भाग स्त्रीचा असा अनन्यसाधारण देखावा दिसतो व त्यावरच सृष्टीतील सर्व रमणीय अशा पत्त्याच्याची उमारणी केलेली दिसते, तद्वत् मराठी भाषादेवीच्या देह्यष्टीमध्ये अर्धा भाग माहाराष्ट्रीमय व अर्धा भाग अपभ्रंशमय असा अनन्यभाषासाधारण देखावा दिसतो व त्यावरच ह्या भाषादेवीने आपल्या सृष्टिकर्मांचा पसारा घाटला आहे. भाषेच्या पंचप्राणांपैकी निम्मा भाग कारकविभक्तींचा तर निम्मा भाग आख्यातविभक्तींचा. तेव्हा मराठीचा ह्या पंचप्राणांपैकी निम्मा भाग जो कारकविभक्तींचा-नामांचे प्रत्यय वगैरे तो अपभ्रंश भाषेपासून तिला प्राप्त झालेला दिसतो व राहिलेला निम्मा भाग जो आख्यातविभक्तींचा-क्रियापदांचे प्रत्यय वगैरे-तो माहाराष्ट्रीपासून घेतलेला दिसतो.

७५ निरनिराळ्या प्राकृत भाषांमधून ज्या कांही लकडा मराठीत उतरल्या आहेत व ज्यांच्यामुळे मराठीचें जननीत्व त्या त्या भाषेकडे देण्याचा मोह उत्पन्न होतो त्या कमाने खाली दिल्या आहेत.

(१) प्राकृत भाषांची आद्य अवस्था जी पाली भाषा तिच्यामधील कांही गोष्टी मराठीमध्ये आलेल्या आढळतात. कांही शब्दांचीं वर्णप्रक्रियेमुळे झालेलीं रूपांतरे पालीमध्ये जीं आढळतात तींच मराठीमध्ये आलेलीं आहेत. तिण (तृण), पाऊस (प्रावृष्ट), गिळणें (पीडनं), छकडा (छकट), गूळ (गुह), अस्वल (अञ्जमल), रूत (रुध) इत्यादि शब्द पाली भाषेच्या स्पष्ट छानाचे मराठीत रूढ आहेत. ह्या पर दिलेल्या शब्दांचीं रूपे तृण, पाऊस, पीडण, साटी, रीठ, वञ्च अर्शा इतर प्राकृत भाषांत होतात. हीं रूपे मराठीत फारशीं रूढ नाहींत व जरी थोडी थोडे असलीं तरी पालीमधीलहि रूपे रूढ आहेत. दुसरी गोष्ट

पालीमधील 'ळ' कारासंबंधीची. पालीमध्ये 'ळ' कार ही एक विशिष्ट वाच आहे. 'ळ' हा वर्ण पाली-पैशाचीलेखज इतर प्राकृत भाषा-मध्ये नाही. 'ळ' कार संस्कृतमध्ये नाही. वैदिक भाषेत आहे. तेथूनच तो पालीत उतरला असावा. 'ळ' कार हा मूर्धन्य वर्ण असल्यामुळे इतर मूर्धन्य वर्ण जसे द्राविडी भाषेच्या संपर्काने आर्यभाषेत शिरले तसा 'ळ' हा वर्णहि त्याच्या यरोवर द्राविडी भाषेतून शिरला असावा. हा तेलगू भाषेतून मराठीत आला असे म्हणण्या ऐवजी जुन्या द्राविडी भाषेतून जुन्या आर्यभाषेत व तेथून मराठीत उतरला हे म्हणणे अधिक योग्य होईल. 'शिष्ट मराठी भाषेत हा 'ळ' काराच्या उच्चारकाडे बरीच प्रवृत्ति असलेली दिसून येते. दुर्मिळ, नळ, डाळिंब, ओंजळ, चावळा, सळई, सोमळ, आळें, फळे, काजळ, मिळणें, इत्यादि अनेक संस्कृतोद्भव शब्दांत 'ळ'कारच शिष्टमान्य आहे. जळ, मळींग, पडळ, जळधि, कमळ, सकळ, पाळण, प्रेमळ, इत्यादि शब्दांत तो वैकल्पिक आहे. कित्येक शब्दांत 'ल'कारा ऐवजी 'ळ'कार घातल्यास अर्थ सर्वस्वी बदलतो, म्हणजे ते स्वतंत्र अर्थाचे निराळेच शब्द होतात. उदाः—चूल, चूळ; बोल, बोळ; फळ, कळ; गाल, गाळ; नील, नीळ; घेल, घेळ इत्यादि. ह्या उदाहरणावरून मराठीतील 'ळ'काराचे महत्त्व चिंतनीय आहे. पुन्या पेशवाईकाळच्या मराठी लिखाणात 'ल' हाच जास्त प्रचारात असलेला दिसतो. ते 'ळ' दाखविण्याकरिता 'ल' च्या मागे एक 'व' कार जोडत असत. 'ल' हे प्रतीक 'ळ' बदल घापरीत असत.

(२) पैशाची भाषेतील जी लकच मराठी भाषेत राहिली ती 'ण' व 'न' ह्यांसंबंधी होय. पैशाचीशिवाय इतर प्राकृत भाषात 'ण' कार आहे. परंतु 'न' कार नाही. उलट पैशाचीत 'न' कार आहे पण 'ण' कार मुळीच नाही. 'गुणगणगणना' हे पैशाचीत 'गुनगुनगनना' असे स्वरूप घारण करत. पैशाची भाषेची ही लकच शिष्ट मराठीतहि बरेच वेळा चमकते. उदाः—ऊन (उण्ण), तहान (तृण्णा), वान (कण्ण), यान (अरण्य), जानये (यज्ञोपवित), विनवी (विण्णतिआ), सुने (सुण्ण) इत्यादि पुष्कळ.

शब्दांत 'संस्कृतांतील' अगर प्राकृतांतील 'ण'कारा ऐवजी 'न'कारच मराठीत शिष्टाभिमत आहे.

(१) मागधी ह्या प्राकृत भाषेनेहि मराठीत आपल्या स्मृतीचीं कांही चिन्हे ठेवून दिलेली आहेत. मागधी प्राकृताचा असा एक विशेष आहे की 'र'कार व 'स'कार या दोहोंबद्दल 'ल'कार व 'श'कार हे वर्ण अनुक्रमे येतात. तसेंच संस्कृत 'स्थ' अगर 'थं' ह्या जोडवर्णाबद्दल मागधीत 'स्व' होतो. तसेंच 'ष्ठ' ह्या वर्णाबद्दल मागधी 'स्ट' होतो. ह्या प्रकारांपैकी बरेच प्रकार ग्रामिक मराठीत तर रुढ आहेतच, परंतु बऱ्याच शिष्टांच्या तोंडांही आढळतात, व क्वचित् त्यांच्या लेखांतहि चमकतात. उदा:- ओझळणें (अपसर), मिसळ (मिश्र), घोळतो (धूर्णते), जोधी (जोडसी), केशर (केसर), पेलणें (प्रणम). क्वचित् ठिकाणीं हा प्रकार विकल्पीकरून होतो. उदा:- बोल, बाळव; भरभर, भळभळ; खर, खळ; सरमेसळ, सळमेसळ.

(४) अर्धमागधी प्राकृतचे बरेच विशेष मराठीमध्ये आढळून येतात. अर्धमागधी आणि माहाराष्ट्री ह्या दोन्ही भाषा पुष्कळ अंशाने सारख्या स्वरूपाच्या असल्यामुळे अर्धमागधीचे जे विशेष मराठीत आढळतात ते माहाराष्ट्रीच्या विशेषाशी जुळले तर नवल नाही. जो प्रांत मराठीने सध्या व्यापिला आहे त्यामध्ये जैन धर्मीयांनी आपल्या धर्माच्या प्रसारासाठी पुष्कळ प्रयत्न केला. जैन धर्मीयांची धर्मभाषा अर्धमागधी असल्यामुळे मराठीच्या स्वरूपाच्या घटनेत अर्धमागधीचा खालील बाबत संबंध आला आहे.

१ दीर्घ स्वर ह्रस्व करण्याची लक्षव जी अर्धमागधीमध्ये दिसून येते. ती मराठीने उचलेली आहे. उदा०-कुमर (कुमार), केलें (कृतम्).

२ व्यंजनांच्या बाबतीत अर्धमागधीतील बरेच फरक मराठीने घेतले आहेत. 'त्'चा लोप अर्धमागधीप्रमाणे मराठीतहि होतो. भूतकालवाचक धातुसाधितांतील 'त'चा लोप मराठीत नेहमी होतो. 'खादिलें' ह्या एकाच रूपांत तो 'द'च्या स्वरूपांत राहिला आहे.

३ मृदु व्यंजन कटोर करण्याचा जो अर्धमागधीचा स्वभाव तो

कोंकणी मराठीत कोठे कोठे दिसून येतो. उदा०—मचइ < माघाति, वचइ < वजति (वोचू—कोंकणी मराठी).

४ व्यजतात कधी कधी मद्दप्राण येतो. उदा०—धेणें < गृह्.

५ आद्य 'द' चा 'ड' होण्याची क्रिया अर्धमागधी, माहाराष्ट्री आणि मराठी ह्या तिहींत सारखीच आहे. उदा०—दसतो < दसइ < दशति, डाइ < डाइइ < ददति; डोळा, डोलते < डोला, डोळइ < दोलयति; डरणें < डरइ < दरइ; डोइळा < डोइलअ < दोइलक.

६ आद्य न् आणि द्वित न् मराठीत न् आणि न् च राहतात. मध्य 'न' चा 'ण' होतो. ही प्रवृत्ति अर्धमागधी आणि जैन माहाराष्ट्री मधून मराठीत आली आहे. उदा०—पणास < पण्णासअ < पञ्चाशत्. पणस < पनस. प्रत्ययांच्या बाबतीत माहाराष्ट्रीचे जे विशेष मराठीत आलेले आढळतात ते अर्धमागधीचे जर मानिले तर त्यात पारशी चूक होणार नाही.

(५) माहाराष्ट्री भाषेचे बरेच ऋण मराठीने घेतले आहे. माहाराष्ट्री भाषा प्रत्यक्ष बोली असो वा नसो, ती माहाराष्ट्राची भाषा असो वा नसो. ती प्रामुख्याने पुष्कळ शतके प्रायिक भाषा म्हणून मोठमोठ्या नामावित्त प्रथकाराकडून धादरिली जात होती हे रास; तेव्हा अद्या शिष्टाभिमत भाषेचा ठसा उचरवलीन बोलीवर उठणें साहजिक आहे. माहाराष्ट्री म्हणजे मुख्य प्राकृत व सद्या हल्लीने तिची विचिकित्सा मागे विस्ताराने घेतलेली आहे ती येथे उपयोगी पडेल. मराठीत उतरलेल्या तिच्यातील मुख्य मुख्य बाबींच फक्त येथे एकत्र नमूद करतो.

१ अकारान्त नपुंसकलिङ्गी नामें जशीं माहाराष्ट्रीत लिङ्ग बदलत नाहीत सशीं मराठीतहि बदलत नाहीत.

२ मराठीतील द्वितीयेचा 'स' प्रत्यय माहाराष्ट्रीतील पठीचतुर्थीच्या 'स्स' प्रत्ययावरून आला आहे. उदा०—इचीस < इत्तिस्स; आगीस < अगिस्स < अग्नेः.

३ माहाराष्ट्रीतील आग्न्यावहिमर्चातील बरेच प्रकार मराठीत उतरले आहेत. काळ य अर्थ ह्याचे प्रत्यय मराठीने माहाराष्ट्रीपासून घेतलेले दिसतात. एकंदर आठ लकारांपैकी लट् (= वर्तमान) मध्ये मराठीने-

८ मनुष्यक 'ल' जो संस्कृतमध्ये आहे तो माहाराष्ट्रीत व मराठीत स्वार्थक झाला आहे, म्हणजे त्या 'ल' ला काही विशेष अर्थ नाही.

९ माहाराष्ट्रीत क व कवतु प्रत्यय लागून झालेली धातुसाधित विशेषणें भूतकालाचें बरेंच काम करीत. तोच किंत्ता मराठीने गिरविला आहे. रीतिभूतकाळाच्या रूपांरोबर वर्तमान व भूत ह्या दोन काळांची धातुसाधितें मराठीत भूतकाळ दाखविण्याकरितां योजतात.

१० तारतम्याचा गुण मराठीने माहाराष्ट्रीपासून घेतला आहे.

(६) मराठीमध्ये कांही विशेष असे आहेत की, ते माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन्ही भाषांमध्ये आढळून येतात. ते पूर्वीच्या प्राकृत भाषातून परंपरेने आले असावेत हेंच अनुमान करणें प्राप्त आहे. असे दोन्ही भाषांना साधारण अवस्थेले विशेष खाली दिले आहेत.

१ दंत्यतालव्य व्यञ्जनें संस्क्रुतांत नाहींत. माहाराष्ट्रीत व अपभ्रंशांत आहेत. जू अपवा व्य् याचा दन्त्यतालव्य 'जू' करण्याकडे माहाराष्ट्रीची प्रवृत्ति आहे.

२ नामें व्यञ्जनान्त न ठेविता स्वरांत करण्याची प्रवृत्ति माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन्हीमध्ये आहे तीच मराठीने उचलली.

३ संस्क्रुत एतत् व इद ह्या सर्वनामांपासून आ प्रत्यय माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या मार्फत मराठीत आला आहे.

४ विशेष्याची जी विभक्ति तीच विशेषणाची ठेवण्याची जी प्रवृत्ति संस्क्रुत, माहाराष्ट्री, अपभ्रंश ह्यांमध्ये दिवून येते तीच कधी कधी मराठीत दि दिवते.

५ पौनःपौन्यवाचक धातु मराठीत माहाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांपासूनच आला आहे. उदा०-टटल > टेटल, दुटल > टटल > टटुल > धुटल; जग > जाग; चकम > चकव.

६ मराठीतील कांही शब्दांचीं द्विगु माहाराष्ट्री व अपभ्रंश भाषेंतील द्विगुप्रमाणे आहेत. उदा.-पाऊस, जन्म, सरा, नयन हे पुढिंगी. व अंजली, गाठ हे स्त्रीद्विगु आहेत.

(७) आता केवळ अपभ्रंशामधून मराठीत कोणकोणते विशेष आले आहेत ते पाहू. अपभ्रंश ही आभीरांची भाषा होती. व ही आभीरांची जात उत्तरेकडून सिंध प्रांतातून गुजरातत, तेथून कोंकणांत व विदर्भाच्या कांही भागांत येऊन तेथे स्थायी झाली. त्यामुळे अपभ्रंशाचे बरेच अवशेष मराठीत सापडणें शक्य आहे.

नामाला लागणारे विभक्तीचे प्रत्यय मराठीने अपभ्रंशापासून घेतले आहेत. सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशोत्पन्न आहेत^१.

१ अकारान्त पुंलिङ्गी नामाचें एकवचन 'उकारान्त' होतें. शब्दांतील उपान्त्य वर्ण जर 'य्, व्' किंवा 'ह्' असेल तर मात्र तें रूप ओकारान्त होतें.

२ प्रथमेच्या रूपाप्रमाणे द्वितीयेचें रूप तयार करण्याची तन्हा मराठी व अपभ्रंश ह्या दोहोंमध्ये एकच आहे.

३ अपभ्रंशामध्ये 'पुत्तेण्' अशा उच्चारार्थें रूप होतें. त्यापासूनच मराठी रूप 'पुत्तें' हे उद्भवलें. मेघें, ईश्वरें, ईश्वरेंसी (ईश्वरेण + समम्) हीं रूपे तर्थाच्च आहेत. तृतीया व सतमी ह्या विभक्ति एकमेकीबद्दल मराठीप्रमाणे अपभ्रंशातहि चालतात.

४ तृतीया, पद्मी, सतमी, संशोधन ह्या चार अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर अपभ्रंशाप्रमाणे मराठीत सानुनासिक आहेत.

५ अपभ्रंशांत करेवि, पालेवि वगैरे इकारान्त अव्ययें होतात. त्याचप्रमाणे मराठीतहि 'ऊन' प्रत्ययान्त जीं अव्ययें आहेत तीं 'इ' कारान्त होतात. अखली इ-कारान्त अव्ययें जुन्या पद्यांत आढळतात. उदा०— जिणूनि, हसुनि इत्यादि.

६ अपभ्रंशांत पिणु, पिणु, विणु असे उ-कारान्त प्रत्यय लावून अव्ययें तयार करतात. त्याचप्रमाणे मराठीच्या जुन्या लिखाणांत 'उ' प्रत्ययान्त अव्ययें तयार केलेलीं आढळतात. उदा०— करुनु, वेऊनु, हसुनु इत्यादि.

७ भाषवाचक नांम तयार करण्याचा प्रत्यय अपभ्रंश भाषेत प्पण असा आहे. तोच प्रत्यय मराठीने उचलला आहे.

८ सामान्यरूप साधण्याचा प्रकार मराठीने अपभ्रंश भाषेपासून उचलला असण्याचा संभव आहे. अपभ्रंशामध्येहि नामाचें सामान्यरूप होऊन नंतर विभक्तीचे प्रत्यय लागतात.

९ मराठीच्या जन्मापासून विच्या काव्याला अन्त्ययमकाचें सुंदर जेणें लाभलें आहे. मराठीप्रमाणे इतर वर्तमानकालीन बोलीमध्येहि अन्त्ययमकाचें प्रावरूप दिवून येतें हें अन्त्ययमक अपभ्रंश भाषेमधून आलें आहे. अपभ्रंश भाषेंतील सर्व पद्यवाक्य अन्त्ययमकमुक्त आहे. संस्कृत, पाली व इतर प्राकृत यात हा प्रकार नाही.

१० अन्त्ययमकाप्रमाणेच अपभ्रंश भाषेंतील काही ऋदाचे प्रकारहि मराठीने घेतले आहेत. प्रचलित ऋदाचें प्रयत्न करणें केले तर दोहोंमधील साम्य दृष्टीसमोर आल्याविना राहणार नाही.

(८) प्राकृत भाषांपैकी निरनिराळ्या अवशेष जसे मराठीत छापडतात तेसे संस्कृत भाषेचे शुद्ध अवशेष मराठीत छापडतात. व ह्यात काही फारसे आश्चर्यहि नाही. मराठीच्या उद्गमाच्या पूर्वी व नंतर ज्या काही सनातनी धर्मीय राजांच्या राजवटी झाल्या त्यात त्यांनी आपल्या अमदानीत संस्कृत भाषेस आश्रय देऊन तिच्या चांगला पुरस्कार घेतल्यामुळे प्राकृत भाषांच्या वाळात व पुढे देशी भाषांच्या काळाद्वि संस्कृतचे काही उभे प्राकृत भाषांवर व पुढे देशी भाषांवरहि उभटले. अशा अवशेषांची काही उदाहरणे खाली देतो.

१ ऋ, ऋ, ऐ, ओ हे वर्ण संस्कृतात व मराठीत आहेत. प्राकृतात नाहीत ह्यावरून ते संस्कृतामधून आले आहेत हे निश्चित.

२ इ, व्, ह्रीं दोन अनुनासिके संस्कृतात आहेत, प्राकृतात नाहीत. मराठीत संस्कृतसम शब्दात आहेत. संस्कृत मधूनच ती आली आहेत.

३ मराठीत भावे क्रियापदांचीं रूपे तृतीय पुरुषां एकवचनीं तेवढीं चालतात. हा गुण मराठीने संस्कृतासून घेतला आहे. मराठीत कर्ता प्राय.

चतुर्थतः क्रिया च-कारान्ताच्या तृतीयान्त असतो. उदा:- मला कळमळते; मला जावयते; माझ्याच्याने जावयते.

४ संस्कृतमधून शब्दांचे ऋण तर मराठीने अनूप घेतले आहे. तद्भय शब्दाचा भुरणा आहेच. परंतु तत्सम शब्दादि फाही कमी नाहीत. एकंदर शब्दसमूहापैकी जवळ जवळ १:१ शब्द असलेले संस्कृत शिष्याचे आहेत. तद्भय शब्दाच्या बाबतीतहि त्यांच्या बरोबरीने मूळ संस्कृतशब्द रूढ आहेत. "पूर्वाच्या प्राकृत ग्रंथभाषा य त्यांचे अपभ्रंश यांच्या द्वाय अपभ्रष्ट होऊन आलेल्या शब्दांची अंतिम रूपे जशीं आढळतात, तशींच संस्कृतशब्दांचीं स्वतंत्र रूपान्तरे झालेलींहि दिसून येतात. यापैकी पूर्वपर-परने अंगवळणी पडून दाढीमांसीं स्तिळलेले शब्दाग्रंथ नियमित अर्थाने शिष्टांनी मगढींत मान्य केलेले आहेत.

७६ ह्या सर्व विवेचनावरून व उदाहरणांवरून मराठी भाषा अमुक एका प्राकृत भाषेपासून उत्पन्न झाली असे आरंभास म्हणता येत नाही. सर्व प्राकृत भाषा, अपभ्रंश व संस्कृत ह्या भाषांनी आरंभापासून मराठीस जन्माला आणण्यास हातभार लावलेला दिसतो. निरनिराळ्या प्राकृत भाषा बोलणारे निरनिराळे समाज निरनिराळ्या काळीं वरून आर्यावर्तातून अनेक कारणामुळे महाराष्ट्रांत उतरले आणि तेथे स्थायी झाले. त्यांच्या संमिश्र बोलण्यानेच मराठी भाषा बनली. महाराष्ट्रदेश ज्याप्रमाणे गोपराष्ट्र, महाराष्ट्र, अश्मक, कुन्तल, विदर्भ, कोंकण इत्यादि लहान लहान देशविशेषांचा मिळून बनला व महाराष्ट्राची लोकवसाहत ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या लोकघटकांची मिळून झाली त्याचप्रमाणे मराठी भाषा ही निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या मिश्रणाने बनली. महाराष्ट्रदेश, मराठा समाज व मराठी भाषा ह्यांची घटना वर दिलेल्या रितीने ख्रिस्तोत्तर ६००-७०० च्या सुमारास झाली.

मराठीचा उत्पत्तिकाल

७७ मराठी भाषेच्या घटनेच्या बाबतीत कोणकोणत्या प्राकृतचै कितपत अंग आहे ह्याची योग्य कल्पना बरील विवेचनावरून येईल. आता हा प्रश्न केव्हा झाला हे पाहू. मराठी भाषेच्या पूर्वी लोकांच्या वापरांत

असणाऱ्या प्राकृत व अपभ्रंश ह्या भाषांचा अस्त केव्हा झाला व मराठीचा उद्गम केव्हा झाला हे आपणास ठरविले पाहिजे. भाषेचा उद्गमकाल नक्की ठरविणे हे पार कठीण आहे. नवी भाषा आस्ते आस्ते लोकमान्य होत असताना जुनी सुसूत्र भाषा काही कालपर्यंत प्रतिष्ठित ग्रंथकार व लोक लिहीत व बोलत असतात. पाली, शौरसेनी, माहाराष्ट्री वगैरे प्राकृत भाषा लोकमान्य होत असताना पाणिनीय संस्कृत भाषा प्रतिष्ठित लोकांत सुरू होती. अपभ्रंश भाषा सुरू होत असता चांगले चांगले ग्रंथकार प्राकृत भाषा लिहीत असत आणि आधुनिक बोली सुरू झाल्यावर देखील पुष्कळ वेपे अपभ्रंश व प्राकृत भाषांत ग्रंथ लिहिले जात असत. अपभ्रंश भाषेत तर पित. उ. १२०० पर्यंत चालत्या उत्तम प्रकारची व पुढे १५०० पर्यंत थोड्या थोडी ग्रंथरचना झालेली आहे. तेव्हा पूर्व भाषांचा अस्त व नवीन भाषांचा जन्म ह्या दोन्ही गोष्टी एकसमयावच्छेदाने होणे शक्य नाही. महाराष्ट्रात मराठी जन्मास येण्यापूर्वी अमुक एक विशिष्ट प्राकृत भाषा लोकांच्या बोलण्यात होती असे आपणास सांगता येत नाही. महाराष्ट्रातील लोक समाज कोणतीही एक विशिष्ट प्राकृत बोलत नसून निरनिराळ्या प्राकृत भाषा बोलणारे निरनिराळे समाज होते व ते एकवटून त्यांच्या मिश्रणाने महाराष्ट्रातील समाज बनला व त्यांच्या भाषांच्या मिश्रणाने बनलेल्या मिश्र प्राकृतापासून मराठी भाषा बनली. शौरसेनी भाषा बोलणारे राष्ट्रिक लोक, मगधी व माहाराष्ट्री बोलणारे महाराष्ट्रिक व महाराष्ट्रिक लोक, अपभ्रंश भाषा बोलणारे वैराष्ट्रिक व आर्मीर लोक महाराष्ट्रात येऊन मिश्रळले. त्यांच्या मिश्रणापासून मराठा समाज बनला व त्यांच्या भाषापासून मराठी भाषा बनली. मराठी भाषा प्रत्यक्ष जन्मण्यापूर्वीच्या सधिकाळात एक दोन शतके एसादी मिश्र प्राकृत किंवा मिश्र अपभ्रंश प्रचारांत असावी.

मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा काळ नक्की ठाम करण्यास खात्रीलायक असा आधार प्राकृत व अपभ्रंश ह्या भाषावरून मिळण्यासारखा नसल्यामुळे आपणास मराठी भाषेतीलच आधार घेणे जरूर आहे. मराठी भाषा बोली म्हणून लोकांच्या वापरात असल्याबद्दलचा जुन्यातील जुना पुरावा कोणत्या काळातील आहे हे पाहिल्यानेच मराठीचा उत्पत्तिकाल निश्चित होईल. मराठीमध्ये उत्तम प्रकारची आदरणीय अशी ग्रंथरचना शालि-

चाहून शक १२१२ (इ. स. १२९०.) मध्ये झाली होती हे ज्ञानेश्वरीवरून उघड आहे. मुकुंदराजाचा विवेकसिंधु (इ. १११०) व चक्रधरादिकांचे मानभावी वाङ्मय (इ. ११८५) हे मराठी वाङ्मय ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वीचे समजले जाते. ज्ञानेश्वरीविवेकसिंधुसारखे ग्रंथ प्रसविण्याची शक्ति कोणत्याही भाषेत तिच्या जन्मान्तोपर्यंत येणे शक्य नाही. ग्रंथकर्तृत्व हे पायरी-पायरीने वाढत जाते. तेव्हा हे ग्रंथ प्रथमचे नवून मराठीच्या विकासाच्या त्या कालाच्या निशाण्या आहेत. त्यांच्या पूर्वी कित्येक ग्रंथ निर्माण करण्याची ताकद मराठी भाषेत व महाराष्ट्र लेखकांच्या लेखनीत निःसंशय असली पाहिजे. ज्ञानेश्वरीविवेकसिंधूच्यापूर्वी वेदांताशिवाय कांही तरी इतर भावनाप्रधान बालवाङ्मय मराठीत निर्माण झालेच असले पाहिजे. हे नै-वाङ्मय तेंच मराठीचे बालपण.

ज्ञानेश्वरीत पदोपदी आढळून येणारे अनेकविध उपमांचे प्राचुर्य, भाषेचे सौंदर्य, शब्दांचे ऐश्वर्य, कल्पनांचे प्रागल्भ्य, वाटेल तसा आकार घेण्याची भाषेची क्षमता, मनातील भावार्थ हरतऱ्हेने विस्तृत करण्याची हातोटी बगैरे भाषेतील बरबरे दिसणारे, बुद्धीला पटणारे व हृदयाला उचंबळविणारे असे दोन्ही प्रकारचे गुण भाषेत कांही जन्मतःच येत नाहीत. हीच गोष्ट विवेकसिंधु आणि मानभावी वाङ्मयाची. मराठीच्या लहानपणाच्या बालसेदारपणाची अंधुक का होईना पण कांहीतरी कल्पना करून देणारे वाङ्मय दुर्दैवाने आज उपलब्ध नाही. त्याच्या अभावी ज्ञानेश्वरी व मानभावी वाङ्मयाच्या पूर्वीचा काळ अंधकारमय आहे. ह्या निविड अंधकारांत कोठे कोठे कोपण्यांत कांही सुटपुंजी झिलालेख, ताम्रपत्रे, उल्लेख बगैरे साधने आपापल्या परीने प्रकाश पाडण्याचे काम करतात. ह्या प्रकाशाच्या साहाय्याने थोडोशी वाट काढणे शक्य आहे. झिलालेखांवरून तत्कालीन भाषेचे अस्तित्व तर सिद्ध होतेंच, परंतु ते 'दगदावरील रेषा' या प्रकारचे असल्याने त्यांच्यात संस्करण अथवा अर्वाचीकरण सुतरी अशक्य असतें; म्हणून तत्कालीन भाषेचे स्वरूप अजमाविण्यास ती खात्रीलायक साधने होत. अशा ह्या खात्रीलायक झिलालेखांवरून मराठीच्या उत्पत्तीचा काळ कोटपयेंत मागे जातो हे पाहूं.

(१) ज्ञानेश्वरीच्या एकच वर्ष पूर्वीचा म्हणजे शक १२११ (इ. स. १२८९) मधील निज्ञामदार्हीतील उनकेश्वराचा शिलालेख आहे^१. ह्या लेखात रामचंद्र यादव, त्याचा एक नातलग चक्रदेव, त्याचा करणाधिप हेमाद्री पंडित, त्याचा हस्तक सोमदेव पंडित व माहूरचा रहिवासी सरणनायक, इतक्यांची नावे असून सरण नायकाने उनकेश्वराच्या देवालयाचा जीर्णोद्धार केल्याचा उल्लेख आहे. लेखात १८ ओळी आहेत, त्यापैकी पहिल्या ८ ओळी पुढे दिल्या आहेत.

१ ॐ नमो गणाधिपतये नम स्वस्ती सी सके १२११॥ वीक्रम सवत्सो
आ स्व

२ प्रताप चक्रवर्ति. सी तामचंद्रदेव विजयीप्रत पाद पदुमोपजिनि हाचि
साहा हसी चक्रदे

३ व. प्रधान हेमादिपंडित. . स निरोपात नाण्कु टक्कु सोमदयो पंडितः
सस्मिन्काले वर्तमाने

४ नेता सुग्री तामुः बनवासप्रसंगीः सचमगाचआ आसमा आके साभग
प्रीत्यर्थः हे उद

५ दक्ष उल्ल केले तदा काल्ये रिस देवापचित तीर्थ हे। ह्रीं ह्रीं प्रसादे
मातापुत्रिणासी क-सी-

६ पय शौण्यगोन. साधुना एक रतेमैतुवे सकल प्रासादारगु केले -
तो ताम प्रासाद सपुर्ण

७ जाला : तेषांचा नमस्कार ह्रीं ह्रीं देवता सकलासि

८ नमस्का ! त्रिकाल वाचिता विजेया लट्टिमायु ॥ २ ॥

ह्या पुढे देवालयस दान दिल्याचा उल्लेख आहे ह्या लेखातील भाषा
संस्कृतमिश्र मराठी आहे. काही रूपे असंख्य मराठी शिक्याची आहेत.

(२) ह्याच रामदेव जाधवाच्या राजवटीतील शके १२०७ म्हणजे
ज्ञानेश्वरीच्या ५ वर्षे पूर्वीचा सासवट (पुणे) जवळ पुर गावात एक शिला
लेख आहे^२, ह्यामध्ये चक्रध ओळी असून त्यातील चराच माग नुठित आहे.
लेख पुढीलप्रमाणे आहे

१ देशपांडे भा ६ व ७ ने ९.१ पृ २९-३०

२ खरेद म इ सा ख १ पृ ४५

स्वस्ति स्त्री सक्त १२०७

वर्षे प (पा) धिक् सवंधरे

आत्विन (ना) दौ अघैह स्त्री

म प्रौ (स्त्री) दप्रताप चक्रव

तौ स्त्रीरामच (चं) ददेवविजय

राज्योदै तदपादपदुषोपनिविस

कळकर्ण (रणा) धिप ... हेमाडि पंडि

तो । त बोई... दंडनायक स्त्रीपत प (प्र) मु (मु ?)

पें नायक । रामचंद्रदेवों नाडिती जांवि....

ळक थुळ....

... सोडि....

(३) ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी सतरा वर्षे म्हणजे शके ११९५ (सन १२७३) नम्रें कोरलेला पंढरपूरच्या श्री विठ्ठलाच्या मंदिरांतील शिलालेख आहे. ह्यालाच लोक भाविकपणाने चौन्यांयशींची शिळा म्हणतात. ह्या शिलेस पाठ लाविली म्हणजे मनुष्य चौन्यांयशी योनांतून मुक्त होतो अशी समजूत आहे. श्री विठ्ठलाचें मंदिर बाघण्यासाठी वर्गणी गोळा करण्यांत आली त्या वेळेस ज्यांनी ज्यांनी मदत केली त्यांची नांवे त्या शिलेवर आठ रकाने काढून त्यांत कोरली आहेत. ह्या यादींत त्या वेळच्या अनेक व्यक्तींची नांवे, व कांही नाण्यांच्या उल्लेख आहे. जरी पुष्कळशी नांवे असली तरी त्यांपैकी कांही नांवे व शब्द मराठी व्याकरणाच्या नियमांनी जखडलेले सापडतात. “चालावेया, पैकाचा, रामचंद्र देवरायें, देवरायासी, करनु, सेंडी, तेयाची, विठ्ठलाची आण” इत्यादि शब्द मराठी वळणाचे आहे. लेखांतील जरूर तेवढा भाग पुढे दिला आहे.

स्वस्ती श्री सक्त ११९५ श्रीमुख संवत्सरे फागुनिपूर श्री विठ्ठलदेव रायासि तिसा सिति फुलें दंडि आचंदार्क चाळवेआ नाना मक्त माळीआ दत्त पैकाचा विवर ॥

(४) ह्या लेखाच्या पूर्वीचा शक ११६१ (सन १२३९) मधील नेपास येथील शिलालेख होय. हा ज्ञानेश्वरीच्या पेक्षा ५१ वर्षांनी जुना

आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी ज्या खांबाला टेकून बसून ज्ञानेश्वरी लिहिली, त्या खांबाजवळ कणैरेश्वराचें जुनाट हेमाद्रपंती देऊळ होतें. त्या देवळाच्या एका दगडावरील हा लेख आहे. ह्याची भाषा संस्कृतमराठीमिश्र असून त्यांत सीद्ध पंडित वृत्तिकाराला १८ निवर्तने जमीन दिल्याचा उल्लेख आहे. लेख पुढीलप्रमाणे आहे.

स्वस्ति श्री शकू ११६१ विकारी स
वत्सरे ॥ श्री कणैरेश्वरदेवालये ॥ पुराण
वृत्तिकारः । शीनकगोत्रायः । माघ्यंदिनः ॥
श्री सीद्धपंडित ॥ तथा पांपूबीइरि सीमागारे ॥
पुराणवृत्ती भूमी निवर्तने सर्वनमस्तें अठरा १८ ईए भूमी
कणैरेश्वरदेउमूली ॥ हे भूमि देवें पुरुषेण । जीवणा दिधळी ॥

(५) ह्या लेखाच्या पूर्वीचा उल्लेख शिलालेख शक ११५० [सन १२२८] मधील आहे.^१ ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ६२ वर्षे त्याचा काळ येतो. हा लेख आदेजोगार्ह येथे मिळाला असून ह्याला खोलेश्वराचा शिलालेख असे म्हणतात. ह्यात कोरेलेल्या एकंदरे ४७ ओळींऐकी पद्विया ३५ ओळी आणि शेवटच्या ५ ओळी संस्कृतमध्ये आहेत. मर्घळ ४-५ ओळी मराठी आहेतशा वाटतात; कारण त्यातील मराठी स्पष्ट नाही, संस्कृत मजकूर लिहून ह्याव्यानंतर तोच मजकूर महाराष्ट्रभाषेमध्ये लिहिला, तसेच महाराष्ट्रभाषयात्र लिख्यते - असे लेखातच म्हटले आहे.

तदेव महाराष्ट्र भाषयान लिख्यते । ल । ल । आम्हेशे लजुबाड । ३६
थी नाम भामो दत्त. ॥ तथा वेदे सुक्रेजदिद । अमिदत्त । उदगिरि । रघुवैसिंग
विठिवीसह प्रति... ठिक ॥ तथा आनपुरे

३७ — दवलोल कि ... तथा पुर । शरवा सवसोम खर्ग संवये....
चौदेसी चौरिडी माल प्रतिपाठे वातडेआ ॥ देव विदेसह

३८ ... देसी पालवि नेल पल्लपपु सर्वनमस् ॥ ..... आ पालिवे
पादव लोले समीप म १-१... हसुंही मल - देवास्त्रीप

३९ मळा — तथा पूर्वता मळा — पूर्व मळे ७ ॥ हा (द्रा) टी (टी)
मालिणी प्र..... घाणे ॥ ६ ॥ आनंदक्षिणे कामत ॥ तथा पूर्वता कामड १ ॥
मायप्रविलोणा....कं ॥

४० णा...वा ॥ आन्रगण पोफळा....

४१ १२॥ पालेआ कलां गूरी ॥ चाटसी ॥ आढसी — मड

(६) बरील लेखाच्या लगत मागचा लेख खानदेशांत चाळीसगावा-
पासून दहा मैलांवर असलेल्या पाटण ह्या गावांतील श्री भवानीच्या मंदिरांत
आहे. हा लेख ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ८४ वर्षांचा म्हणजे शक १०२८ (सन ११०६)
मधील आहे. हा लेख भाषेच्या दृष्टीने अधिक स्पष्ट आहे. लीलावर्ताचे कर्त
प्रसिद्ध गणिती भास्कराचार्य यांच्या चांगदेव नांवाच्या नातवाने हा लेख
खोदविला आहे. देवगिरीच्या सिंघण यादवाचे मांडलीक म्हणून असलेल्या
निकुंभ नांवाच्या राजकुलाच्या आश्रयाने ज्योतिषशास्त्राचे अध्ययन अध्यापन
करण्यासाठी मठाच्या स्थापनेसंबंधी ह्यांत उल्लेख आहे. मठाच्या योगधे-
मासाठी कोणकोणत्या गोष्टी द्यावयाच्या त्यांचे ररात वर्णन आहे. लेखाच्या
शेवटच्या चार ओळी मराठीचे पूर्वस्वरूप प्रगट करितात. ह्या लेखांत
'इया, पाटणी, केणें, तेहाचा, ब्रह्मणा, दिन्हला, तेलिया, मविजे, मवावे'
इत्यादि मराठी व्याकरणाने मान्य केलेलीं रूपे आहेत.

२१ स्वस्त श्री शाके ११२८ प्रमवसंवसरे थावणमासे पौर्णमास्या
चंद्रमहणसमये श्री सोहदेवेन सर्वजनसंनिद्धौ हस्तोदक पूर्वकं विजगुरुधितमठा-
यापरयानं ।

२२ दचं ॥ तपया ॥ ह्या पाटणी जें केचें उघटे तेहाचा असि आउं ओ
राठला होता माहकापासी तो मठा दिन्हला ॥ माहणा जें विव (ते) या पासी
ब्रह्मोत्तर ते माहणी दिन्हले माह

२३ कापासी दामाचा बीसोवा आसपाटी नग (२) दिन्हला ॥ गुलदाइया
बेडा सिद्धवे ॥ बाहीरिला आसपाटी गिधवे माहकापासी । पांच पोफळी माहका-
पासी ॥ पहि

२४ लेआ घाणे आदानाची छोटि मठा दिन्हली ॥ जेती घाणे बाहीति

तेतीयां प्रति पळी पळी तेला ॥ येय (जे) मावेजे ते मळांजेन मापे मवावे मापाव
मदा अर्द ॥ अर्द

२५ मापहारी । (रु) पाचें सूक । तथा भूमिः ॥ चतुरापाट विशुद्ध ॥
हुमासु पपड बालेभा कामतामप्ये चदवय ॥ एकल बंडा ॥ पछिताचा कामतु ॥
श्री ते भा

२६ मी चाउरा घामोजांचीज छोटिआ

(७) ह्याच्या मागचा परळ येथील सरकारी बंगला बांधीत असतांना
सापडलेला शिलालेख हा होय. हा द्याके ११०९ (स. ११८७) मध्ये कोरलेला
असल्यामुळे शानेश्वरीच्या पूर्वी १०९ वर्षांचा ठरतो. ह्यात कोंकणच्या अप-
रादित्य नांवाच्या राजाने श्री वैद्यनाथ देवाच्या पूजेसाठी 'पट्टपट्टि'
म्हणजे साष्टी प्रातातील माहुलीजबळ २४ द्राम उत्पन्नाच्या जमिनीची
देणगी नमूद केली आहे. ह्यातील प्रारंभाचा मजकूर संस्कृत असून
शेवटच्या दोन ओळींतील शपथ मात्र मराठीत आहे. ह्यावरून एक
गोष्ट उघड आहे की ह्या सुमारास शिष्टाची दरबारी भाषा जरी संस्कृत
असली तरी सामान्य लोकांना माया सररहा मराठी होती; सर्वना ती शपथ
किंवा तो शपथ समजावा म्हणून श्री माया यापरली ती पुढीलप्रमाणे आहे.

२२ ॥ अथ तु जो कोणु हुवि ए शासन लो

२३ श्री तेया श्री वैद्यनाथ देवाची भाल सकुटुबीजा पडे ॥ तोहाची

२४ माय मादवे विजे ॥

(८) ह्याच्या अगोदरचा पुराणा एका ग्रंथातील आहे. यदाश्च
नांवाच्या एका लेखकाच्या राजांमतीप्रबोध ह्या ग्रंथात राजसभेत बसलेला
एक महाराष्ट्रिक एका स्त्रीच्या रूपसंपदेचे वर्णन करितो आहे. ह्या
ग्रंथाचा काळ गुजराती सद्योधक लालचंद गोधी अकराव्या शतकाचा
उत्तरार्ध घेतात.^१ वर्णनाची माया पुढीलप्रमाणे आहे.

देव चतुर्गुलाधी ज हा. मी काहे साधवो ? गोमटी सुह, चाफट निळाट
चापट, आसण्याली ताहीची, नीनो काली, न छोटी न मोटी, धानिचा पाहुली

१ चि. वि. जोशी, देश भूषण प्राचीनत्व वि. सा. वि. व. ५९ अं. १२

१० मराठी भाषा.

नाही। काई. ताहि तूळि। नाहि उंढी जाणउ सुखकरी कुंढी, बोलती महुरवाणि
चालती मुजाणि राउल सरी रुढी अमृत करी इसी कूयडी ॥

(९) मराठीच्या अस्तित्वाचा ह्याच्या मागील दाखला पुढील लेखांत
सापडतो. हा शिलालेख मोगलाईतील उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तुळजापूर
तालुक्यातील सावरगांव येथील महामंडलेस्वर कडंबकुलतिलक मारडदेवाने
दिलेल्या दानासंबंधी आहे. ह्याचा काळ '१०८६ शके आश्विन शु० १
शुक्र' असा आहे. ह्याला इंग्रजी तारीख १९ सप्टेंबर ११६४ इसवी
अशी येते.

१ सकु १०८६ तारण संव

२ तारे आश्विन शुष १ शुक्र कडं (व)

३ कुलतिलक महामंडलेस्वर मा

४ रुढ (१) देवगणक तत्पादपद्मोपजी

५ वि भाली अंबादेवांचेया कीर्तनासि वीसोवे म

६ माधवनायके लाहिंपनायके मासप्रति हा

७ म २ दत्त (न) केडी तो स्वान गावपण्डित

८ स्य यस्य य(दा) (मू)भी तस्य तस्य तदा फ (लं)

(१०) वरील लेखाच्या पूर्वाचा शक १०७९ (सन ११५७) मधील
पळसदेव येथील शिलालेख होय. हा शानेश्वरीच्या पूर्वी ११३ वर्षांचा
आहे. पळसदेव हे गांव गारदोंडागस्तन महा मैलावर भोम्रेच्या काठी आहे.
सरदेश्वराच्या देवळावर हा लेख आहे. जाधवांच्या पूर्वी राष्ट्रकूटांच्या
राजवटीत मराठी भाषा चांगली प्रचलित होती असे ह्यावरून दिसते.

१ श्रीचंगदेव दंडनाके विष्णुगृह केले। ईश्वर

२ संवछरी नीकजले प्रासादी व स व न स व

३ गा वेद्दाचे पुत माउया। स्वमा

४ निवृत्ती सोनेया साहसु एक १००० प्रासादि अस कर

५ यातोचरे भूमी १०० दाउ पसाउ बाहिर। सकु १०७९

६ मंगल म्ह श्री।

(११) ह्या लेखाच्या पूर्वीचा मराठीसंबंधी दाखला एका जुन्या ग्रंथात मिळतो. मानसोद्घास अथवा अभिलषितार्थचिंतामणि ह्या नावाचा ग्रंथ शके १०५१ (सन ११२९) म्हणजे शानेश्वरीच्या पूर्वी १६१ च्या वर्षी चालुक्य वंशातील सोमेश्वर ह्या राजाने लिहिला. ह्या ग्रंथात मराठी रूपे व मराठी शब्द कित्येक ठिकाणी आले आहेतच; पण विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ग्रंथामध्ये रागतालाची माहिती देताना ग्रंथकाराने काही मराठी पद्ये दिली आहेत. अश्लीं पद्ये किंवा ओढ्या महाराष्ट्रातील क्रिया दळताना काढताना म्हणतात असेहि ग्रंथकार सांगतो. मराठीमध्ये लोकगीतांची परंपरा किती जुनी आहे हे ह्यावरून दिसते. पद्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१ जेणे रसातल उणु मत्स्यरूपे वेद आणिले मनु शिवकं पाणिले ती संसारसागरतारण मोहती रावी नारायणु जो गौची

२ जो गौची जागे रादजे बहुपरिरूपे निर्हांगो मय सैक शेशनळे सुलघु शशजन मान बडसे

(१२) ह्या उल्लेखाच्या अगोदरची मराठीची निघाणी दक्षिणेत म्हैसूरजवळ म्हणजेळगोळ येथील शिलालेखामध्ये मिळते. मराठीतील शिलालेखापैकी हा पहिला आद्य शिलालेख असल्यामुळे ह्याचे विशेष महत्त्व आहे. हा लेख शके १०५ (सन १८३) म्हणजे शानेश्वरीच्या पूर्वी १०७ च्या वर्षी कोरला. गंग घराण्यातील राजमहाराजाच्या कारकीर्दीत त्याच्या चावुण्डराय नावाच्या प्रधानाने बाहुबळजी ऊर्फ गोमदेस्वराचा एक अतिशय प्रचंड असा दगडी पुतळा उभारला, आणि सर्व लोकांच्या माहितीसाठी पुतळ्याच्या साली निरनिराळ्या देशभाषात तीनशे कोरविली. मराठीतील मजकूर पुढीलप्रमाणे आहे.

श्री चावुण्डराजे करवियले

गंगराजे घुताले करवियले

ह्या दोनी ओळी एकाच काळी खोदल्या गेल्या नाहीत. दुसरी ओळ काही वर्षे मागाहून कोरली असावी. ह्यात उल्लेखिलेले गंग घराणे दोन ठिकाणी नांदले. एका शाखेने कर्लेगांत मुसलिंग शहरी राज्य केले व दुसरीने म्हैसूर येथे राहून पश्चिमेकडच्या प्रदेशावर राज्य केले. ह्या गंग घराण्यातील मारसिंह, राजमहाराज, आणि रंगराज ह्या तिघा राजा.

च्या अमदानीत चावुण्डराय हा प्रख्यात जैन योद्धा, पण्डित आणि भक्त त्यांचा प्रधान म्हणून होता. अजितसेन हा राचमल आणि चावुण्डराय ह्या दोघांचाहि गुरू होता. राजमहलाची कारकीर्द इ. स. ९७४-९८४ पर्यंत होती व त्याच काळांत चावुण्डरायाने ह्या अजल स्तूपाची उभारणी केली.^१ ह्या त्याच्या धार्मिक आणि पुण्यशील कृत्यामुळेच तो जरी प्रधान होता तरी त्याला राचमहलाने 'राय' ही बहुमानाची पदवी अर्पण केली. ह्याने उभारलेल्या घुमटामुळे ह्याला गोम्मतराय असेहि म्हणत असत. ह्याने लिहिलेले दोन ग्रंथहि चामुण्डरायपुराण आणि चरित्रसार ह्या नांवाने प्रसिद्ध आहेत.

(१३) मराठी शिक्याचे शब्दप्रयोग ह्याच्या मागेहि आढळून येतात. एपिग्राफिया इंडिका व इंडियन अँन्टिक्वरी ह्या नियतकालिकांच्या निरानेपल्या अंकांत जे ताम्रपट व शिलालेख प्रसिद्ध झाले आहेत त्यांतून मराठी शब्द वापरलेले दिसतात. वर जे शिलालेख दिले आहेत त्यांच्या पूर्वीच्या काळांतील म्हणजे शकोत्तर १०४९ पासून ते घेट शकोत्तर ६०२ पर्यंतच्या तेरा लेखांतील मराठी शब्दांची यादी खाली दिली आहे. ती-वरून मराठी भाषेच्या अस्तित्वाचा दाखला शकोत्तर ६०२ (इ.स. ६८०) पर्यंत न्यावयास हरकत नाही.

१ श. १०४९ च्या शिलाहार राजाच्या ताम्रपटांत पुढील शब्द मराठी बळणाचे आहेत: सकु-संवत्त, घोरपड, वरबली, ऊसर, मोर, मोवली, शाहीमार्ग.

२ श. १०१६ चा ताम्रपट—कौकण, तेषी, सोमण, संवत्त, छेपाटी, मामण (वाचण), नोर, राय.

३ श. ९२२ चा शिलालेख—करणिक, घोर.

४ श. ९०० चा ताम्रपट—साम्राज्य.

५ श. ८३२ चा ताम्रपट—वहरि (वेरी), निशेप, शिव.

६ श. ८१० चा राष्ट्रकूटचा ताम्रपट—न्हा, पुन्य, जो (सर्व-
नाम), सिघ (सिंह), दह (दश), चिति (स्थिति), रिपू, इय.

७ श. ७५७ चा ताम्रपट—येश (यश).

८ श. ७३५ चा ताम्रपट—खळखळ.

९ श. ७२८ चावणीचा ताम्रपट—वारितेड (वच्याचें वारखेड).

१० श. ६८० चा ताम्रपट—दोठिराज (जोशीराज), मंडारगाव-
विठ्ठरो (मंडारकवडे).

११ श. ६७५ चा सामानगड येथील ताम्रपट—देऊळवाडे,
पारगाव, आदतवाडे.

१२ श. ६२१ चा ताडवयाचा शिलालेख—मुक्त, वादावी, हित.

१३ श. ६०२ मधील ताम्रपट—पनास, प्रियिबी (पृथिवी).

(१४) मराठीच्या अस्तित्वाबद्दल शिलालेखाचे पुरावे येथे सपले.
मराठीच्या अस्तित्वाचा आणखी एक पार शुना व मरहत्याचा पुरावा अप-
भ्रष्टाचारप्रती नांवाच्या प्रमांत मिळतो. ह्या प्रयात अठरा देशी
भाषांचा जो उल्लेख आहे त्यात “गोह मध्य, मागध, अतर्वेच, कीर,
टण, संधव, मारव, गुनर, लाड, कणाड, ताविक, फोसस, मरदह, अम,
खस, पारस, बरें इतक्या भाषा निदेशिल्या आहेत. पुढे प्रत्येक देशा-
धील मनुष्याचें वर्णन करून त्याच्या भाषेतील अतिशय ठळक अशी लक्ष्य
सांगितली आहे. “तेरे मेरे आउति जंपिरे मज्जदेसे” (तेरे मेरे-
आवो असे म्हणणाऱ्या मध्यदेशीयास पाहिले) हे एका मध्यदेशच्या माण-
साचें व त्याच्या भाषेचें वर्णन आहे. असेच पुढे गुजर व माळवी ह्या
लोकांचें व त्यांच्या भाषेचें वर्णन आहे. मराठ्यांचें व त्यांच्या भाषेचें वर्णन
पुढीलप्रमाणे आहे. “वदमडद सामळगे सारिरे आदिमाण फलदसीले
य दिणले गदिले उल्लिखिरे तरय मरदह”. बळकट, ठेगण्या, सावळ्या
अंगाच्या, काटय, अभिमानी, मांडपोर, दिणले (दिले), गदिले (घेतले)
असे म्हणणाऱ्या मराठाट्यास त्याने पाहिले. ह्या प्रयाचा काळ खेप कृष्ण

१४ शके ७०० अपराण्ही असा असल्याचें त्या ग्रंथांचे संपादक लालचंद गांधी सांगतात. ह्या उल्लेखांत मराठी वाक्यप्रयोग जरी न मिळाला तरी त्यावरून इ. स. ७७८ च्या सुमारास मराठा समाज व मराठी भाषा ह्या दोहोंना एक प्रकारचें विशिष्टत्व प्राप्त झालें होतें इतकें मात्र खास.

(१५) प्राकृत भाषांचा बोली म्हणून लोप झाल्यानंतर देशभाषा अस्ति-त्वांत असल्याबद्दलचा दाखला कांदी ग्रंथांमध्ये मिळतो. प्राकृत भाषा आणि वर्तमानकालीन आधुनिक बोली ह्या दोहोंमधील दुवा - विशेषतः हिंदी भाषेच्या संबंधाचा-शोधून काढण्याचें भैरव रायबहादूर हिरालाल झांना आहे. त्यांच्या प्रयत्नांने सन १०० पासून १४०० पर्यंतच्या कालाचें ह्या भाषेपासून हिंदी उत्पन्न झाली त्या भाषेतील साहित्य प्रकाशांत आलें आहे. ह्या दृष्टीने जैन धर्माचें प्राकृतभाषेतील साहित्य पार महत्त्वाचें आहे. ह्या साहित्याची जर नीट छाननी झाली तर वर्तमानकालीन बोलीच्या उद्गमा-संबंधीच्या बऱ्याच बाबींचा उलगडा होईल. प्राकृत भाषांची अमदानी संपल्यानंतर देशभाषा सुरू झाल्या व त्या गुप्त राजांच्या काळांत बापरांत होत्या ह्याबद्दल नारदस्मृति साक्ष देते.

संस्कृतैः प्राकृतैः वाक्यैः यः शिष्यमनुरूपतः ।

देशभाषाशुपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥

नारदस्मृतीचा काळ पांचव्या शतकांत समजण्यांत येतो, त्याअर्थी देशभाषा पांचव्या शतकांत सुरू होत्या. बाण (इ. स. ७००) आपल्या हर्षचरितांत असें नमूद करतो की, ज्या वेळेस तो प्रवासस निघाला त्या वेळेस त्याच्या बरोबर इतर भाषांतील कवींबरोबर एक देशभाषाकवि होता.^१ तेव्हा वर्तमानकालीन बोलीच्या आद्य स्थितीचा किंवा उद्गमाचा काळ इ.स. ५०० इ. पर्यंत मागे जातो. निदान हिंदीच्या बाबतींत घर तितका मागे नेला आहे. हिंदीसंबंधी जो नियम देशभाषांच्या संशोधनाच्या जोरावर सिद्ध झाला तोच गुजराती व मराठी ह्यांसंबंधीहि श्वेतांवर जैनांच्या धर्मवाङ्मयाच्या संशोधनाच्या बळावर अवश्यमेव मांडता येण्यासारखा आहे.

ह्या सर्व विवेचनावरून व दिलेल्या आधारावरून जे सिद्धांत ठरतात ते हे—

- १ मराठी भाषा कोणत्याहि एका विशिष्ट प्राकृतपासून निघाली नसून सर्व प्राकृत भाषांच्या मिश्रणापासून निघाली. त्यातल्या त्यात महाराष्ट्री आणि अपभ्रंश ह्या दोन भाषांचे अवशेष मराठीत पुष्कळ सापडतात,
- २ नारदस्मृतीत उल्लेखिलेल्या देशभाषांपैकी एक भाषा जर मराठी घरेली तर तिची उत्पत्ति इसवी सनाच्या पाचव्या शतकात होऊन सातव्या शतकापर्यंत ती दळदळ उक्तीत होत गेली.
- ३ मराठी बळणाचे शुद्धविशेष शक ६०५ (इ. स. ६८३) पासूनच्या शिलालेखांत व ताम्रपत्रात सापडण्यास सुरुवात होते.
- ४ मराठी शिक्याचें पहिलें वाक्य अग्रपेळगोळच्या शक ९०५ (इ. स. ९८३) मधील शिलालेखांत सापडतें.
- ५ उत्तम दर्जाचें मराठी वाङ्मय बाराव्या शतकांत सुरू झालें.
- ६ मराठी भाषेस इसवी सन ७०० च्या सुमारास बोलभाषा म्हणून पूर्णत्व आलें असेलें पाहिजे.

मराठी भाषेच्या उत्पत्तीचा वृत्तांत येथवर सांगितला. एका भाषेपासून दुसरी भाषा जी उत्पन्न होते ती एका विशिष्ट परिस्थितीतच उत्पन्न होते. भोवतालच्या वातावरणात जर खळखळ झाली तर भाषाक्रांति होण्यास विशेष मदत होते. लोकक्रांति झाल्यामुळेच भाषाक्रांति झालेल्याची उदाहरणे आजवरच्या भाषेतिहासांत आहेत. मग ती लोकक्रांति कोणत्याहि कारणांमुळे झालेली असो; राजाच्या जुलुमांमुळे होवो, धार्मिक छळांमुळे होवो किंवा दुष्काळासारख्या आपत्तीमुळे होवो. लोकक्रांतीमुळे धार्मिककलनेत, राज्यविषयक घटनेत, लोकांच्या बोलण्यात उलथापालथ होते. मराठी भाषा उत्पन्न झाली त्या सुमारास अशी ही लोकक्रांति कशी झाली, महाराष्ट्र देश कसा बनला, निगनेराळ्या भाषा बोलणारे उत्तरेकडील समाज महाराष्ट्रात कसे व केव्हा आले व त्यांच्या मिश्रणाने मराठी समाज कसा बनला हे पुढे सांगितलें जाई.

महाराष्ट्राची वसाहत

७८ दक्षिणापथ—महाराष्ट्र हे नांव फारसे जुने नाही. बराहमिहिर (इ. स. ५०५) याच्या ग्रंथात व सत्याभय पुलकेशी याच्या इ. स. ६११ सालातील बदामीच्या शिलालेखात महाराष्ट्राचा प्रथम उल्लेख सापडतो. महाराष्ट्र ह्या नांवाने जो प्रदेश सध्या संशोधिला जातो त्या प्रदेशाला पूर्वी 'दक्षिणापथ' ह्या नांवाने ओळखीत असत. दक्षिणापथ याचा दक्षिणेकडील मार्ग व लक्षणेने दक्षिणेच्या मार्गाकडील प्रदेश असा अर्थ होतो. दक्षिणेकडील प्रदेशाची मोटशी कल्पना उत्तरेकडील आर्यावर्तात राहणाऱ्या आर्यांना नसल्यामुळे त्यांनी ह्या अशा प्रदेशाला दिशादर्शक मोघम नांव दिले आणि तसे त्याला ओळखू लागले.

दक्षिणापथ हे नांव फार पुरातन आहे व ते विध्यपर्वताच्या दक्षिण परिसराच्या सालच्या प्रदेशास लावण्याचा प्रघात होता. पेरिप्लस (ख्रि. उ. १००.) हा आपल्या ग्रंथात दक्षिणापथ ह्या देशास (Dakhinabhadres) असे नांव देऊन त्यात भडोच (Bargaza) पासून द्रविड (Damirica) देशातील व्यापारी येठेच्या शहरापर्यंतच्या प्रदेशाचा अन्तर्भाव करतो. हे जे दामिरिच म्हणून शहर पेरिप्लस सांगतो ते मार्कंडेय पुराणात सांगितलेले 'दामरह' नावाचे शहर असावे. ख्रिस्तोत्तर ३३० च्या सुमारास राग्य करणारा समुद्रगुप्त राजा आपल्या शिलालेखात दक्षिणापथ म्हणजे नर्मदा नदीपासून तो येष्ट कन्याकुमारीपर्यंतचा प्रदेश असे म्हणतो. ह्याच्या पुढचा ६०० वर्षांनंतरचा राजशेखर (इ. सन ९००-९४०) नांवाचा ग्रंथकार हा आर्यावर्त आणि दक्षिणापथ ह्या दोन प्रदेशांच्या मधील मर्यादा 'रेवा' नदी असल्याचे सांगतो. ह्याच काळातील चालुक्य कुळातील पहिला राजराज (ख्रि. उ. ९८५) ह्याने दक्षिणापथाची मर्यादा नर्मदेपासून रामाच्या सेतूपर्यंत नेऊन ह्या दोहोंमधील प्रदेश पहिल्या विष्णुवर्धनाने (ख्रि. उ. ६००) जिंकल्याचे तो सांगतो.

अशा रीतीने दक्षिणापथाची मर्यादा निरनिराळ्या काळाच्या ग्रंथकारांनी सांगितली आहे. उत्तरमर्यादा नर्मदा आणि दक्षिणमर्यादा मात्र अनिश्चित अशी दक्षिणापथाची स्थिति होती. कधी कधी महाराष्ट्र व

दक्षिणापथ हीं दोन्ही नावे एकाच प्रदेशास अनुलक्षून स्थूल अर्थाने वापरलेली आढळतात. ह्या दक्षिणेकडील प्रदेशाची आर्यांना विशेष माहितीच नव्हती. त्याच्या परिचयाचा प्रदेश म्हणजे आर्यावर्त व मध्यदेश. तेथेच त्यांचे मानिक पठण, याज्ञिक कर्मे किंवा आत्मिक विवेचन चाले. त्या देशाच्या पलीकडे कोणी आर्य गेलेच तर मातय म्हणून पतित होत व पुन्हा आर्यांच्या समाजांत सामावून घेण्यासाठी त्यांना मातयस्तोमासारखे विधिहि करावे लागत. आर्यावर्ताच्या बाहेर जाण्यासवधी असे सक्त निर्वंध अथ त्यामुळे सध्या जशी जिज्ञासायुगांत मनुष्याची चौकसबुद्धि सर्व विश्वात चौफेर सचार करते तशी त्या वेळी सचार करीत नव्हती. दक्षिणेकडे जावयाचे म्हणजे वनवासास जावयाचे अशा प्राचीन काळीं समज होता. ह्या धार्मिक निर्वंधाबरोबर निसर्गनिर्मित निर्वंध असल्यामुळे दक्षिणप्रात आर्यांच्या ताब्यात येण्यास उत्तरेकडील प्रदेशापेक्षा जास्त काल लागला. बिम्ब, पुढे पातपुढा, दोन्ही बाजूस सद्याद्रीच्या डोंगराळ खंयदादी, २५ कोसांच्या क्षेत्रापेक्षा कोठेहि जास्त सपाट, वसाहतीला योग्य असे क्षेत्र सापडणे कठीण, ठिकठिकाणी मोठमोठ्या नद्यांची खोरी, डोंगरांच्या आभयाचे वैशुमार घाटलेलीं दाट अरण्ये, असे जिंकडे तिकडे सकटमय क्षेत्र होतें. तेव्हा अशा रिकट स्थितीत निसर्गाशी चारचार दोन हात करण्याचे प्रसंग उत्तरेकडील सपन्न व समृद्ध प्रांतात सुल्लालेले आर्य कां ओढवून घेतील! म्हणूनच पुष्कळ काळ दक्षिणेकडील प्रात दण्डकारण्यच राहिले आणि त्या दाट अरण्याच्या आभयाने राहाणारे घानर, की ज्यांच्या मनुष्यत्वाबद्दल संशय होता—जागुवतासारखे, की ज्यांच्या अंगावर हतके केस धी, झाना मनुष्य म्हणावे की अस्वल म्हणावे असा संशय येत असे—अशा प्रकारचे उत्क्रांतितत्वाच्या दृष्टीने मघल्या मघल्या स्थिति दाखवि पारे जीवतृष्णीतील एकेक नमुनेच दक्षिणेकडील दण्डकारण्यांत वसाहती करून राहत असत. नाही म्हणावयास दक्षिणेकडे कांही धरुतिपन्न अशा सोकांच्या नग्राहती होत्या, परंतु त्या महाराष्ट्राच्या बाहेर असल्यामुळे त्यांचा विचार येथे करीत नाही.

७९. महाराष्ट्राचे तीन विभाग—महाराष्ट्राच्या वसाहतीसबधो एक पौराणिक व दुसरे ऐतिहासिक अशीं दोन मते मांडतां येण्यासारखी आहेत.

या दोन्ही मतांत कालाच्या दृष्टीने पार अंतर आहे. पौराणिक दृष्टीने महाराष्ट्रांतील वसाहत ऋग्वेदसूक्तांच्या संहितीकरणापूर्वी, किंबहुना ऋग्वेदांत उल्लेखिलेल्या दाशराज्य युद्धापूर्वी झाली असे ठरते. ऐतिहासिक दृष्टीने हा काल इतका प्राचीन न जातो ख्रिस्तपूर्व ७०० पर्यंत असावा असे ठरते. पौराणिक मत डॉ० केतकर यांनी आपल्या 'प्राचीन महाराष्ट्रात' नव्याने मांडले आहे. या दोहोंपैकी प्रथम पौराणिक मत सांगतो. महाराष्ट्राचे स्थूल-मानाने अपरान्त, विदर्भ आणि दण्डकारण्य असे तीन भाग पडतात. त्यांपैकी पश्चिमेकडील अपरान्त (कोंकणपट्टी) भृगु व त्याच्या वंशजांनी पार प्राचीनकाळाी म्हणजे भार्गवरामाच्या-परशुरामाच्या-अवताराच्याहि पूर्वी वसविल्याचे पुराणांवरून ठरते. कोंकण म्हणजे परशुरामाची कर्मभूमि व "परशुरामाच्या कथेशी कोंकणांतील कोंकणस्थ, देवस्थे, हैग, नंदुद्री इत्यादि अनेक जातीचा संबंध येतो. महोचचे जुने नांव भृगुकच्छ असे आहे. परशुरामाचे पूजन कोंकणांत अनेक ठिकाणी होत आहे. सोपान्यास आज परशुरामाच्या अनेक प्राचीन मूर्ति उपलब्ध आहेत, इत्यादि प्रमाणांवरून महाराष्ट्राचा पश्चिम भाग भृगुवंशीयांनी वसविला असे ठरते व रामायणांतहि याला आधार आहे. पश्चिम भाग जसा भृगूंनी तसा पूर्वभाग अगस्त्यांनी वसविला. या दोन पट्ट्यांच्या मधील प्रांत मात्र शापदग्ध असल्यामुळे तितकासा वसाहतयोग्य नव्हता. इक्ष्वाकुवंशातील दण्डक नांवाच्या राजाने भृगुवंशांतील च्यवन नावाच्या ऋषीचा अपमान केल्यामुळे ऋषीने दण्डक राजाला शाप दिला. त्या शापाच्या प्रभावाने विन्ध्यापासून सेतुबंधापर्यंतचा प्रांत ओसाड किंवा अरण्यमय झाला. 'दण्डकारण्य' या नांवाची उपपत्ति या राजाच्या नांवावरून आहे.

दक्षिणेकडील प्रांताचे जे तीन भाग वर सांगितले त्यांपैकी कोंकण व विदर्भ ह्या दोन भागांची माहिती खाली देत आहे.

(१) कोंकण—कोंकणासंबंधी निरनिराळ्या कथा पुराणांतरी आहेत. सध्याद्रीच्या उपप्रांतास आपल्या पर्वतप्राय लाटा आदळून त्याच्या उच्च-त्याच्या स्थेने सृष्ट घेणाऱ्या समुद्रास परशुरामाने मागे हटवून आपल्यासाठी व आपल्या यशकर्मसाठी भूमि तयार केली व चैत्यपुलिन (चिपळोन) येथे

स्थविल तयार करून त्यासाठी कोळ्यांच्या जाळ्याची जाणवी करून त्यांना ब्राह्मणाची दीक्षा देऊन किंवा चितेवरील प्रेतात प्राणज्योति पेटवून त्यांना ब्राह्मण दिले नयेरे कथा ऐकण्यात येतात ह्या प्रांतास पूर्वी अपरान्त म्हणत असत व त्याची मर्यादाहि मोठी म्हणजे उत्तरेस आनर्तापायून ते चेट कन्याकुमारीपर्यंत असे. ह्या प्रांतास कोंकण केव्हा म्हणू लागले ह्यासंबंधी ठाम प्रमाण मिळत नाही. नागांची जी कुळे महाभारतात सांगितली आहेत, त्यांत कुकुण असे एक कुळ सांगितले आहे आणि ते ह्या प्रांतात राहिली गोकर्णापर्यंत राहत होते अशासंबंधी तेथे दाखला आहे. तेव्हा ह्या कुकुण नागकुळाचा आणि कोंकण ह्या नावाचा काही संबंध असल्यास न कळे. कोंकण ह्या नावाची उत्पत्ति आजपर्यंत पुष्कळानी निरनिराळ्या प्रकारांनी दिली आहे.

शुन्या संस्कृत आणि पारशी मघात कोंकण हा शब्द निरनिराळ्या प्रकाराने लिहिलेला आढळतो संस्कृतमध्ये 'कुडुण, कुड्कण, कोड्कण, कोंकण' ही त्याची रूपे दिसतात, तर पारशीमध्ये "केड्केम, ककण, कोंकम्" ही रूपे दिसतात ह्या 'कोंकण' शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल अद्याप ठाम निर्णय झाला नाही. विद्वान् लोक ज्या काही निरनिराळ्या प्रकारांनी त्याची व्युत्पत्ति देतात, त्यापैकी काही खाली देतो.

१. कोंकण हा शब्द द्राविडी भाषेतून घेतला असावा.

२. कानडीमध्ये कोड्डु असा एक शब्द आहे. त्याचा अर्थ 'उच्च-उत्तल जमीन' असा आहे. कोड्डु+वन=कोड्डुवन=कोंकण अशा मार्गाने हा शब्द आला असावा असे धाटते व कोंकणात अशी उच्च-नीच जमीन सार्वत्रिक असल्यामुळे या व्युत्पत्तीत दुजोरा मिळतो

३. पारशीमध्ये कोह (= पर्वत), कुण्ड (= रांच, राडा), असे दोन शब्द आहेत कोहकुण्ड = कोकुण्ड = कोंकण अशा मार्गाने हा शब्द येतो. ह्याचाहि अर्थ पर्यताच्या रानांचा प्रांत असा होऊन तो कोंकणास लागेल

४. किन् + किण्वम् (कसली ही बनस्पति !) अशा तऱ्हेचा प्रभ पडिल्या यथावयास्यांनी उगमादक तादीसंबंधी विचारला असावा व त्या वरून कोंकण शब्द साधला असावा !

५. कोंग नांवाचे रानटी लोक ह्या प्रांतांत प्रथम वसले असावेत व त्यावरून या देशास कोंगवन (= कोंकण) हे नांव मिळाले असावे.

६. कोणकोण ह्या नांवाचा एक तालुका गोव्याच्या दक्षिणेस आहे. त्यावरून कोंकण हे नांव आले असावे.

७. कुकण ह्या नांवाचे एक नागांचे कुल महाभारतांत उद्योगपर्वोत्त सांगितले आहे. त्यांची वसति येथे असल्यावरून कोंकण हे नांव त्या देशास मिळाले. (यामनशैलपत्रध कुकुरः कुकणस्तथा.—म. भा. उद्योग.)

८. गंग ह्या नांवाचे राजे गंगेस व पश्चिम किनाऱ्याच्या प्रांतांवर सन ७००-१००० इसवीमध्ये राज्य करीत असत. त्यांच्यावरून ह्या देशास करणें हे नांव पडले असण्याचा संभव आहे. (गंगवन > गोंगवन > कोंकण).

वर दिलेल्या ह्या आठ प्रकाशनेंमधील दुसरा व आठवा हे प्रकार मान्य होण्यासारखे आहेत.

कोंकणचा आणि इतर बाह्य प्रांतांचा व्यापाराच्या दृष्टीने संबंध फार पुराण काळचा आहे. इतर देशांचे व्यापारी हिंदुस्थानाशी जो व्यापार करीत तो कोंकणच्या द्वाराच करीत. पुष्कळ अरबी शब्द दक्षिणेकडील भाषांत जे सापडतात ते ह्याच सुमारास आले असावेत. ख्रिस्ती सनाच्या पूर्वी काही नाही तरी निदान तीन चारशे शतकांच्या सुमारास तरी हा व्यापार चालला असावा. सह्याद्रीच्या पलीकडील दण्डकारण्य मात्र ह्या देवघेवीच्या व्यवहारापासून अल्लिखित राहिले. कोंकणांतील पुष्कळ बंदरांचा उल्लेख जुन्या लेखांमध्ये येतो. त्यावरूनच हे दळणवळण फार प्राचीन काळापासूनच असावे असे म्हणता येते. टॉलेमी (इ० सन १५०) ह्याच्या भूगोलविषयक ग्रंथांत सिमुल (Simulla) किंवा तिमुल (Timula) अथवा त्याच्याहि पूर्वीचा जो लेखक इग्नी (इ० सन ७७) तो पेरिमल (Perimula) म्हणून जो उल्लेख करतो, किंवा कान्हेरी येथील शिला-लेखांत (इ० सन २००) चेमुल म्हणून जो उल्लेखिले आहे ते कोंकणां-तील चेऊल किंवा चोल होय. ह्याशिवाय पाल, कोल, कुड, राजपुरी, घोडे-गांव ह्या गावांचाहि उल्लेख आहे. उत्तरेकडील शर्पारक (सोपारा) हे तर गोंयाच्या राजवंशीत एक स्तूप येथे उभारण्याइतके महत्त्वाचे चढले होते. मडोच

हे दगांस्ता ह्या नावाने पूर्वोक्त्या लोकान्या परिचयाचें होतें. ह्या बंदरातून माल आत येत नाशिक-येठणपर्यंत पोचविला जात असे. तत्कालीन इतर राष्ट्रांना, उदाहरणार्थ, ग्रीकांना, कोंकणची माहिती टॉलेमीवरूनच मिळेल. काही यवन लोक बुद्धधर्म स्वीकारून कोंकणांत वसति करून होते असें दिसतें. कारण कान्हेरी, नाशिक, कोल्ले, जुन्नर येथील विहाराना त्यांनी दानें दिल्याचे उल्लेख आहेत.^१

टॉलेमी हा कोंकणचे पुढीलप्रमाणे चार विभाग करतो-१ सीराष्ट्र-उत्तर गुजराथ; २ लायीके-लाट, दक्षिण गुजराथ, ३ आरिआके=मराठा देश; ४ दामरिगे=दामिल म्हणजे तामिल ह्यांचा प्रदेश.^२ ह्यांपैकी तिसरा जो आरिआके किंवा आर्यक म्हणजे आर्यांचा प्रदेश, त्याचे पुन्हा तीन भाग केले आहेत. पहिल्या भागात मुर्झ व दक्षिणचा काही भाग येतो. दुसरा भाग उत्तर कोंकण, दमणराष्ट्र त्याही राजांपर्यंत, आणि तिसरा भाग दक्षिण कोंकण. ह्या भागाना अनुक्रमे 1 Ariake proper, 2 Sadanib's Anake 3 Pirate Anake असें तो म्हणतो.

(९) विदर्भ—विदर्भांतर्धी माहिती पुढीलप्रमाणे आहे. अगस्त्य ऋषींचा प्रवास, त्याचे विदर्भ राजाच्या मुलीशी-लोपामुद्रेशी-लग्न, कौंडिन्य नांवाचा ऋषि, भीष्मकाची राजघानी, नलदमयंतीचा विवाह वगैरे सर्व याची पौराणिक माहितीत गोडतात. दक्षिणेकडील प्रदेशाचें आर्यांकरून गुरू शालें तें प्रथम विदर्भांतच, म्हणून विदर्भाचा सरभ आयोच्या अर्थात याचा हे सारजिक आहे. खुद्द विदर्भ हे जे नाव ह्या प्रांताला मिळालें तें एका राजाच्या नांवावरून मिळालें आहे. यदुवशापेकीच भोज या नावाची जी एक शाखा होती त्या शाखेचे शब्द ह्या प्रांतावर होतें. त्या शाखेंत विदर्भ भोज नांवाचा एक राजा होऊन गला व त्याच्यावरूनच ह्या देशाला विदर्भ हे नांव मिळालें. ऋग्वेदकालीन जे राजा होते त्याला नऊ मुलगे होते व त्याने आपल्या नऊ पुत्रांना स्वतःचें मरतखंडाचें राज्य वाटून दिलें. जो देश ज्या पुत्रास मिळाला तो देशाचा त्या मुलाच्या नांवावरून नांव

१ Bombay Gaz. Revis. Part 4.

२ Periplus P. 33

मिळाले. कुशावर्त, इलावर्त इत्यादि मुलांमध्ये विदर्भ नावाचाहि एक मुलगा होता व त्याच्या वाट्यास हा देश आला म्हणून त्याला त्याचे नांव मिळाले अशीहि एक कथा प्रचलित आहे. ह्याच विदर्भानंतर कांदी विदर्भानी मीम झाला. अजरानी इंदुमतीचा भाऊ भोज ह्याच विदर्भ राजाच्या वंशातील. त्याच वंशांत ऋषकेतिक, भीष्मक, द्रुमी व अगदी पुढील म्हणजे चंपू-रामायणाचा कर्ता भोज हे सर्व होऊन गेले. या प्रांतांतील स्त्रिया सौंदर्य, शील वगैरे गुणांबद्दल प्रसिद्ध असत. म्हणूनच येथील राजकुलांतील कन्येशी विवाह करणे श्राव्य समजत. ह्या सर्व पौराणिक संदर्भावरून इतके स्पष्ट आहे की, वरील मध्यदेशांतील आर्यसंस्कृतीला राजप्यास व मुल घरप्यास योग्य असे क्षेत्र विदर्भ देशच होय. विन्ध्यदक्षिण प्रांताकडे जेर कोणते आर्यस्थान प्रथम झाले असेल तर तो विदर्भच. प्रथम ह्या प्रांताचे आर्योकरण पूर्णपणे झाले व सरस्वतीद्विपद्वीपाच्या तटावर जे ब्रह्मकर्म चाले तेच ब्रह्मकर्म वर्धानदीच्या तटावर सुरू झाले.

सध्या ह्या प्रांतास बऱ्हाड असे म्हणतात. वरील पौराणिक हकीकतीवरून बऱ्हाड हा शब्द विदर्भापासून आला असावा असे वाटणे साहजिक आहे; परंतु बऱ्हाड आणि विदर्भ हे दोन्ही शब्द वर्णपरिणतीच्या दृष्टीने एकच समजणे कठीण वाटल्यावरून आणखी काही व्युत्पत्ति दिल्या आहेत. अथल पजल हा आपल्या ऐनिअकवरी या ग्रंथांत घघांतट हे त्या प्रांताचे नाव देतो. वाचस्पत्य ह्या ग्रंथांत 'दिगताः दर्माः-कुशाः यतः' असा विदर्भ या शब्दाचा विग्रह केला आहे. राजवाडे हे त्या शब्दाचे वर्धा+आहार असे दोन भाग पाडून बऱ्हाड शब्द व्युत्पादितात. चौया एक 'विराट्' या शब्दापासून बऱ्हाड शब्द साधण्याचा प्रकार आहे. त्यापैकी वर्धा+तट किंवा वर्धा+आहार या दोन व्युत्पत्ति सयुक्तिक वाटतात.

आर्यांची जी वसती दक्षिणेस झाली ती कांदी एकदम व सर्व ठिकाणी सारखी अशी झाली असे नाही. क्रमाक्रमाने सावकाश व दीर्घ कालावधीने जसजसे तेथील अरण्य कमी होऊन क्षेत्र वसाहतयोग्य होऊ लागले तसतसे आर्य आपला शिरकाव दक्षिणेत पुढे पुढे करू लागले. स्थूलमानाने

य निसर्गाचे नियम लक्षात घेता महाराष्ट्राचे भाग उत्तरेकडून दक्षिणेकडे नागपूर-विदर्भ, गोदाकाठ किंवा गगयडी, भीमाकाठ किंवा भीमयही, कृष्णाकाठ, उत्तर कोंकण, दक्षिण कोंकण, इतके पडतात; व हे ज्या क्रमाने दिले आहेत त्याच क्रमाने आर्यांनी तेथे वसाहती केल्या. ह्याला अपवाद फक्त कोंकण. देशापेक्षा पार अगोदर कोंकणपट्टीवरील प्रात वसविला गेला होता; एवढेच नव्हे तर व्यापारउद्दीम वगैरे व्यवहाराच्या दृष्टीने दुसऱ्या तत्कालीन इतर देशांतील लोकांसहि तो परिचित झाला होता. शिवाय, उत्तरेचे दळणवळण कोंकणशी होण्यास तशीच मार्गद्वितीस विशेष विकट नव्हता. उत्तरेकडील आर्य किंवा पुढे जे जे लोक वसाहतीसाठी दक्षिणेत येऊ शकले ते त्या दोहोंकडील कोंकणपट्टीच्या मार्गानेच होय. तेव्हा हा प्रात पार अगोदर वसविला गेला होता यांत शका नाही.

आर्यांच्या पूर्वी विंध्याच्या दक्षिणेस कोण ठोक राहत होते व ते तेथे कोहून आले, आणि त्यांच्या जाति, धर्म व संस्कृति याबद्दल काय अनुमान करता येईल ह्याबद्दी विद्वानांमध्ये अद्याप ठाम मत झाले नाही. पुरोषियन पद्धिठाच्या समज असा आहे की, आर्य ज्या वेळी आपल्या मूळ वसतिस्थानाहून निघाले व इतर वसाहतयोग्य प्रातांत ठिकठिकाणी राहू लागले त्या वेळी जशी एक लोकक्रांति झाली तशीच जररी लोकक्रांति मध्य आशियातून द्राविडी किंवा सुगरी अगर द्रवणी संस्कृतीचे लोक आर्यांच्या पुष्कळ पूर्वी इतरतः भ्रम लागले त्या वेळी झाली. तेच लोक आर्यांप्रमाणे दिदुरपानाकडे गळले आणि उत्तरेकडील पर्वतांच्या दऱ्याखोऱ्यांमधून आत शिरून राहिले. मागाहून जसाजसा आर्यांचा रेटा येऊ लागला तेवतसे ते उत्तरेकडील होंगांच्या तयदाहोंत व दक्षिणेकडे विंध्यापार होऊ लागले. तेच लोक उत्तरेकडे जातुन म्हणून सध्या जे ब्रिटिश बलुचिस्तानात आहेत त्यांचे किंवा हिमालयाच्या पायथ्याशी अगर मणिपूर वगैरे ठिकाणी जे रानटी लोक राहतात त्या लोकांचे किंवा भित्त, बोंड, नाग, कातकरी इत्यादि लोकांचे पूर्वज होत.

जशा रीतीने दक्षिणेकडे दोन लोकांच्या दोन गिरनिराळ्या भिन्न काळी, यनादती राह्या. एक आर्यतर द्राविडी वगैरे लोकांची आणि दुसरी आर्यांची. या दोन्ही वसाहतींचे जशी काळ संपणे कटीत आहे.

८०. पाणिनिपूर्व वसाहत—दक्षिणेकडील वसाहतींमध्ये कालान्घा दृष्टीने दोन स्थूल माग पडतात. पहिल्या पाणिनिपूर्व वसाहती व दुसऱ्या पाणिन्युत्तर वसाहती. पहिल्या अनार्यान्घा व दुसऱ्या आर्यान्घा. अनार्यान्घा वसाहती किंवा पाणिनिपूर्व प्राचीन वसाहतीसंबंधी आणखी-हि एक अनुमान शक्य आहे. एखाद्या वसाहतयोग्य प्रांतांत वसाहत करण्यास लोक बाहेरूनच आले पाहिजेत असे नाही. तेथेच मुळचे तद्देशीय लोक असणे शक्य आहे. दक्षिणेंत जरी दण्डकारण्य होतें तरी त्यांतहि जीवसृष्टीची शक्यता होतीच व जगातील इतर ठिकाणी जीवसृष्टीतील ‘अमीया’ या सजीव मांसल गोळ्यापासून उत्क्रांत होत होत माणूस जर तयार होतो तर दक्षिणेकडील दण्डकारण्यांतच तो कां होऊ नये ! तेव्हा तेथेहि मुळचे लोक तेथील श्वापदांशी समरस व एकजीव झालेले वन्य, रानटी असे असलेच पाहिजेत. उपरे म्हणून जे बाहेरचे अनार्यलोक दक्षिणेंत पाणिनिपूर्व काळी आले त्यांची येथे गणना प्रथम नमूद करतो.

प्राक्पाणिनीय लोकांपैकी पहिले नाग लोक. सर्व अनार्य लोकांत ‘नाग’ लोकांची संस्कृति जास्त उच्च होती व तीमुळे ह्यांना अनार्य म्हणणे काही लोकांना पडत नाही. उत्तरेकडे सुद्धा यांचा आणि आर्यांचा संबंध पार आला. क्रुश, अर्जुन, भीम ह्या आर्यांचे आणि नागांचे शरीरसंबंध झाले. नागांचा एक कर्कोटक नांवाचा वंश काश्मिरांत राज्य करीत होता व काश्मिरचा पहिला राजा जो नील तो जातीने नाग होता, असा राजतरंगिणींत उल्लेख आहे. नागपूर, नागापट्टण, नागांव ह्या व इतर पुष्कळ ग्रामनामांत नागांच्या स्मृतीचा अवरोप दिसतो. महाभारत व इतर पुर्ण ह्यांमध्ये नागांचा निर्देश पुष्कळ ठिकाणी आला आहे. पृथ्वीची जी नऊ खंडे पुराणांत मानिली आहेत त्यांमध्ये वारुणद्वीप आणि नागद्वीप हीं दोन आहेत^१. त्यांपैकी वारुणद्वीप ब्रह्मावर्ताच्या पश्चिमेस आणि नागद्वीप ब्रह्मावर्ताच्या दूर दक्षिणेस होत^२. हीं दोन्ही द्वीपे महीतलांत पुरातनकाळी मोडत असत. वरुण लोक नागांच्या उत्तरेस व नाग वरुण लोकांच्या दक्षि-

नेस आणि दोहोंना पश्चिमसमुद्राची मर्यादा असलेली; म्हणजे वर्तमानकालीन सिंधकाठेवाडपासून गोकर्णमलयगिरीपर्यंतचा पश्चिम समुद्राकडील. जो मुख्य तो सर्व महीतलांत येत असे. नाग लोक पाताल व रसातल ह्या दोन ठिकाणोंहि राहत असत. गोकर्ण, पाताल, रसातल, तल, मलय ह्या सर्वांचा नागदेश म्हणून एकरमयावच्छेद करून उल्लेख नागानेदांत आला आहे.^१ नागानेद नाटकाचा नायक जामूतवाहन हा मलयपर्वतांतील गोकर्णक्षेत्राजवळ शंखचूडनामक नागाचे प्राण याचविण्याकरिता सिद्ध झाला. नाग लोकांची राजधानी भोगवती व राजा वासुकी हा होता. नाग लोक उत्तरेकडून खाली दक्षिणेकडे कोणत्या मार्गाने आले ह्याची कल्पना बरान्वेषणासाठी मातलीने उत्तरेकडून खाली जो प्रयास केला त्यावरून बरोबर येण्यासारखी आहे. महीपृष्ठावरून (अरयली व विंध्यघाट) महीतल व तेथून बहण, तेथून नाग लोकांत, तेथून पातालात, -देत्याचें हिरण्यपूर- सुपर्ण लोक-रसातल (भोगवती) असा त्याचा प्रवास झाला.^२ ह्या मार्गानेच नाग लोक बरून खाली आले असावेत. बुद्धाच्या काली नाग लोक बरेच पुढारलेले होते; कारण गौतमबुद्धाने आपल्या मताचा प्रसार ह्या नाग लोकांमध्येच केला असल्याचें काही मित्तिचित्रांवरून सिद्ध होतें. गौतमबुद्ध मध्ये बसलेला आणि त्याच्या भोंवतीं कमरेवर नागाचें बेदाळें व डोक्यावर नागाची पणा घेतलेले असे नाग लोक बसलेले असा देखावा त्या चित्रांत आहे.

थरील वर्ष हवीकतीवरून हे सिद्ध होतें की, पाणिनिपूर्व काली आर्यांच्या अगोदर नागांचा प्रवेश दक्षिणेंत झाला. नागांचा आणि दक्षिणेकडील प्रांतांचा व विशेषतः पश्चिमेकडील कोंकणचा जास्त संपर्क आला; कारण महीतलाचा जो भाग रसातल होता, त्यालाच अपरान्त (अन्तः प्रान्तः-नतिकेपु च) म्हणत असत. शिवाय, उद्योगपर्वोत १०३ अध्यायामध्ये जी नागांची कुलें दिली आहेत त्यांत पुढे म्हणून एक नागकुल आहे. ह्या नागकुलावरून काही आधुनिक प्रचलित आढनाचे राजवाड्यांनी व्युत्पादिली आहेत.^३ काही जातींतल नागांच्या शेवटीं नाक असा शब्द

१ वधासुरिणागर-तट, २२. २ नागानेद, अंक ५, श्लोक ११.

३ उद्योगपर्व, १८-१९-१०२. ४ इतिहाससंग्रह, व. ५.

मराठी भाषा. ११

येतो. महापंत घोंडनाक, रामनाक इत्यादि नांवांच्या शेवटीहि हा शब्द येतो. त्या शब्दाचा आणि नाग ह्यांचा संबंध येतो की काय ! व त्या लोकांचा ह्या नाग लोकांशी संबंध आहे की काय !

दुसरी जात यानरांची. हेहि डोंगरी लोक होते. ह्यांचे मूळ वसतिस्थान ऋष्यमूक पर्वत. वाल्मिस्त्रीवादि ह्यांचे नायक. तसेच रावण, कुंभकर्ण, विमोषण ज्या कुळांत होऊन गेले तीं राक्षसांचीं कुळे, रावणाची बहीण कुंभीनसी इजपायन उत्पन्न झालेले मधुदानव वगैरे दानवांचीं कुळे, ह्या सर्वांच्या वसाहती महाराष्ट्राच्या खाली दण्डकारण्याच्या पलीकडे होत्या, एवढेच नव्हे तर चांगल्या सुसंपन्न स्थितीत व आर्यांच्या तोंडीच्या संस्कृतीत नांदत होत्या.

ह्याशिवाय महार, मांग, गोंड, मिह, धारली, कोळी, ठाकूर, वप्र, महल धनगर, काधोडी, कातकरी ह्या एतद्देशीय लोकांच्या वसाहतीहि महाराष्ट्रांत होत्या. महार हे राजपुतान्यातील व कोठेबाडांतील मेहेतर लोकांपैकीच होते की काय ! मिहान्या वसाहती खानदेशांत आहेत. गोंड हे गोंडवनांत राहत असत व ह्यांची वसति बन्हाडांत जास्त होती. गोंडवनाच्या पलीकडे शबर जातीचे लोक आपल्या शबरखंडांत राहत असत. साबरमतीच्या खोऱ्यांत शबरांची वसति असावी असा तर्क शबरमती ह्या नामसादर्यावरून करावासा वाटतो. वारली लोक कोंकणांत व नर्मदेच्या आसपास राहत असत. नर्मदेजवळ ठकर नांवाचे लोक (तत्कर > ठकर) राहत असत. महल म्हणून एक फिरती जात होती. वप्र म्हणजे आधुनिक वडारी नांवाची द्राविडी जात असावी.

या सर्व जातींबरोबरच ऐतरेयब्राह्मणांतील आख्यायिकेंत उल्लेखिलेल्या लोकांचा निर्देश केला पाहिजे. विश्वामित्रास शंभर मुलगे होते. त्यांचे आणि त्यांच्या मुलांचे कांही थोडेंसे बिनसल्यामुळे त्यांना निरनिराळ्या १०० प्रांतांत धाडविले. त्या मुलांचीं नांवें मूतिव, पुलिंद, शबर, वगैरे होती. ह्यावरून एवढेच अनुमान निघणें शक्य आहे की, आर्य व मूतिवादि लोक एकचंशीय असून अधर्माचरणांमुळे ते पतित झाले असावेत.

८१ अशा रितीने या पाणिनिपूर्व कालांत महाराष्ट्रांत जी वसाहत झाली तिच्या संबंधांचा हा आढावा झाला. आर्यांची वसाहत विंध्याच्या खाली

नव्वती. साधारण स्थूलमानाने असे म्हणता येईल की, आर्यांची वसाहत
 ती दक्षिणेकडे झाली तिजसंबंधी पौराणिक कथांचे भारूड वाजूख सारून
 जर ऐतिहासिक दृष्टीचा निकष लावला तर पाणिनीच्या नंतर तो झाली
 असे सिद्ध होते. पाणिनीच्या अष्टाध्यायीमध्ये दक्षिणेकडील कोणत्याहि
 देशाचा उल्लेख नाही. तद्विषय प्रकरणात 'तस्यापत्यम्' (४-१-६२) व
 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' (४-१-१८) ह्या सूत्रावर जो ऊहापोह केला
 आहे तो सर्व उत्तरेकडील प्रदेशाचा आहे. विध्यदक्षिण असा त्यामध्ये
 नामनिर्देश नाही. बरे, पाणिनीच्या दृष्टिपाथात किंवा श्रुतिपाथात आलेल्या
 यद्यथावत् संस्कृतसम शब्दाचा व्याकार व त्याचा सोपपात्तिक निर्देश कर
 ण्यास तो चुकला नाही. त्याची दृष्टि व कृति अशा दृष्टीने सर्वव्यापी सम
 जली जाते. तेव्हा अशा सर्वव्यापी ग्रथाची श्याप्ति दक्षिणेकडे ज्याअर्थी
 यळत नाही त्याअर्थी आर्यांचे लक्ष दक्षिणेकडे त्याच्या कार्त्ती गेले नव्हते
 हे खास. तेच पुढे कात्यायन पतञ्जलीच्या बेलेंस पाहा. मूळ पाणिनीय
 सूत्राची व्याप्ति कमी दिसून आली किंवा त्यातील निर्देश कोठा दिसून
 आला तर पूरक माहिती कात्यायन आपल्या वार्तिकात देतो व व्याख्येकरिता
 कात्यायनाची प्रवृत्ति आहे. वार्तिकामध्ये व पतञ्जलीच्या महाभाष्यामध्ये
 दक्षिणेकडील उल्लेख येतात. कात्यायन मात्र 'पाण्डोर्बण्' [वा. २६७१] या
 वार्तिकात पाण्ड्यांचा निर्देश करतो आणि पाण्ड्य हे दक्षिणेकडील राजे होते.
 पतञ्जलिहि दाक्षिणात्यांचा उल्लेख करतो. 'धरती' हा शब्द 'मोठे सरोवर'
 ह्या अर्थी दाक्षिणात्यामध्ये वापरतात, असे तो म्हणतो. त्याअर्थी या दोहोंच्या
 दरम्यान आर्यांची वसति दक्षिणेकडे झाली असावी हे उघड आहे. पाणि
 नीचा काल ख्रिस्तपूर्व ७०० आहे. आर्यांचा दक्षिणेशी व तत्परान्वे महाराष्ट्राशी
 संबंध त्यानंतरचा आहे.

कात्यायन आणि पाणिनि या दोहोंमध्ये काही नाही तरी तीनशे वर्षे
 तरी गेलीं असावीत. पतञ्जलीचा काल महाभाष्यात आलेल्या 'अष्टादश-
 वन साकेतम्' या उदाहरणात उल्लेखिलेला यवन जो मिनण्डर यावरून
 ख्रिस्तपूर्व १५० ठरतो.

८२ ह्या सर्व पुराव्यावरून पाणिनीनंतर व कात्यायनाच्या पूर्वी बुद्धकालाच्या
 आरंभी उत्तरेत जो एक भला मोठा लोफकांति झाली त्या घेली उत्तरे-

कडील निरनिराळ्या प्रांतांतील निरनिराळ्या प्रांतिक भाषा बोलणारे आर्य खोफ व त्यांच्यावर उपजीविका करणारे काही इतर थोडेसे अनार्य असे दक्षिणेत आले व त्यांनी आपल्या वसाहती घाटल्या आणि त्या वसाहतीहि सर्व काळी सारख्या घाटल्या नाहींत. कलिंग व अपरान्त म्हणजे पूर्वेकडील आणि पश्चिमेकडील कोंकणपट्टी या प्रथम व्यापिल्या आणि त्या मार्गानेच आर्य खाली फांजीवरपर्यंत जाऊन तेथील प्रांतहि त्यांनी वसविला. उत्तरेकडील विदर्भ प्रांतहि त्यांच्या अगोदर व्यापिला. त्या तिन्ही प्रांतांचे निर्देश फार प्राचीन कालापासून येतात. छान्दोग्य उपनिषदांत कौण्डिन्य वैदर्भी नावांच्या ऋषींचा उल्लेख आहे. त्यांच्या नांवावरून कौण्डिन्यपूर गांव वसले. हेच पुढे नल-दमयंतीच्या वेळीं भीष्मकाचें राज्यनगर म्हणून प्रसिद्धीस आलें. असाच कलिंग व अपरान्त यांचा उल्लेख आर्यांचा प्रदेश म्हणून येतो. विदर्भ, कलिंग व अपरान्त या प्रांतांत ज्या वेळीं वसाहत झाली त्या वेळीं दण्डकारण्यांत वसाहत नव्हती. काही काही ठिकाणी 'महाराष्ट्र' या शब्दाची व्याप्तिहि दहरी आहे त्याहून पुष्कळ भिन्न सांगितली आहे. महाराष्ट्र तीन होती व ती 'अश्मक, कलिंग व अपरान्त' हीं तीन होत असें महाभारतांत नमूद आहे.

विदर्भाचीं जीं विदर्भ, कैशिक, भोज, भोजकट, वर्धातट व महाराष्ट्र हीं सदा नांवे आहेत त्यांत महाराष्ट्राचा समावेश आहे. विदर्भ आणि महाराष्ट्र हीं नांवे समान अर्थाने उपयोजिली आहेत. त्याला आधारदि पूर्वीच्या ग्रंथांत मिळतो. राजशेखर कवीच्या बालरामायण नांवाच्या नाटकांत एक प्रसंग घातला आहे. त्यांत पुष्पक विमानांत बसून भीरामचंद्र, सीता व सुग्रीव हीं तिघे लंकेहून परत जात असतां सुग्रीव प्रत्येक देशाचें वर्णन करतो—

सुग्रीव—भरताग्रजायमग्रे महाराष्ट्रविषयः

राम—सोऽयम् सुष्ठु परो विदर्भविषयः सरस्वतीजन्मभूः

सीता—यत्रोत्पन्ना मे पितामहश्चशुरस्य गृहिणीन्दुमती।

—बालरामायण १०-७४.

त्याचप्रमाणे मुरारि हा कवीहि आपल्या अनर्घ्यराघव नाटकांत "इदमग्रे महाराष्ट्रमण्डलैकमण्डनं कुण्डिननाम नगरम्।" असा, कुण्डिननगर हे महाराष्ट्रांतील राजधानीचें शहर म्हणून उल्लेख करतो.

विदर्भ म्हणजे महाराष्ट्र हे जसे उल्लेख सापडतात तसेच अपरान्त, म्हणजे महाराष्ट्र असेहि उल्लेख सापडतात.

यावरून महाराष्ट्र या देशाची व्याप्ति नीट ठरली नव्हती असें दिसते. महामारतांत गोपराष्ट्र, महाराष्ट्र, पांडुराष्ट्र अशा महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या उपभागांचा उल्लेख केला आहे. गोपराष्ट्र म्हणजे गोप नांवाचे जे गोचरण-जीवी लोक होते त्यांचा देश. यांचे नायक कृष्ण, बलराम वगैरे. याचा देश मूळचा उत्तरेकडे मथुरेजवळ; परंतु या गोपांची एखादी वसाहत दक्षिणेकडे महाराष्ट्रांत असावी असें महाभारतांतील निर्देशावरून अनुमान संभवते. हे गोपराष्ट्र नाशिकच्या आसपासचा प्रदेश होय. दुसरे महाराष्ट्र, यांतील मह नांवाचे रानटी लोक होते. त्यांचे निर्दलन खंडोबाने केलें म्हणून त्याला महगरी असें नाव पडलें असावे. मह हा शब्द कांदी लोकांत नांवाच्या शेवटी उपपद म्हणून लावतात. हे दक्षिणेंतून वर आले असावे. मह याचा अर्थ पर्वत असाहि आहे व त्या अर्थाने माळवा इत्यादि ग्रामनामांत तो उपयोगिला आहे. तेव्हा महाराष्ट्र म्हणजे झोंगराळ प्रदेश असाहि अर्थ संभवनीय आहे. गोपराष्ट्राच्या खालचा प्रदेश महाराष्ट्रांत मोडत असावा. पांडुराष्ट्र म्हणून जो उल्लेख येतो तो पाण्ड्याच्या प्रदेशाबद्दल आहे. याचाहि अंतर्भाव महाराष्ट्रांत होत असावा. याशिवाय, समुद्रगुप्ताच्या एका शिलालेखांत देवराष्ट्राचा उल्लेख आहे. हे देवराष्ट्र खाली सातारा जिल्ह्यांत दक्षिणेकडे आहे. हेहि महाराष्ट्रांत गणले जाते. वर दिलेलीं सर्व राष्ट्रे व अश्मक, अपरान्त, विदर्भ हे मोठे विभाग, हे सर्व मिळून महाराष्ट्र बनले आहे.

८३. पाणिन्युत्तर यसाद्वत—महाराष्ट्रात पाणिनिपूर्व कालांत वसलेल्या लोकांची गणना मागे केली. आता पाणिनीनंतरच्या कालांत महाराष्ट्रांत वसलेल्या लोकांची गणना करतो.

(१) ह्या कालांत उत्तरेकडून जे लोक खाली उतरले ते सर्व आर्य ह्या मानववंशांतील होते. नाग नांवाचे लोकहि उत्तरेकडूनच महाराष्ट्रात शिरले परंतु ते पाणिनीच्या अगोदर शिरले. नागांसंबंधीची माहिती मागे दिलीच आहे. आता आर्य लोकांच्यासंबंधी विचार करू. आर्य लोकांतील मुख्य पटक : ब्राह्मण. सरस्वतीद्वीपाच्या दुभाषामध्ये राहिलेल्या ब्राह्मणांनी

विष्णोत्तर प्रदेशांतील राजकर्तृक यगैरे जुलमांना, किंवा त्यांच्या यशयागा-
दिक धार्मिक व्यवहारांतील व्यत्ययाना किंवा जैन व बौद्ध ह्या अवैदिक
पाखंडी मतांच्या शासाला कंटाळून देशान्तर केलें. अशीहि दंतकथा आहे की,
दक्षिणेकडील राजाने यशासाठी वरून मगधांतून सारस्वत ब्राह्मण खाली आण-
विले. तेव्हा अशा निरनिराळ्या कारणांनी उत्तरेकडील निरनिराळ्या मार्गांतून
कांही ब्राह्मण पश्चिमेकडील अपरान्ताच्या मार्गाने खाली उतरले व कांही
पूर्वेकडील कलिंगाच्या मार्गाने खाली उतरले. ब्राह्मणांपैकी सारस्वत ब्राह्मण
पश्चिमेकडून व नंबुद्रि ब्राह्मण पूर्वेकडून प्रथम खाली उतरले. त्याच वेळीं कांही
ब्राह्मण विदर्भांमध्ये स्थायिक झाले. त्यांच्यापैकी कांही खानदेश,
नगर व नाशिक ह्या प्रांतांत उतरले व कांही कोंकणांत आढळ्या मार्गाने
(तापी खोऱ्यांतून) उतरले असावे. खानदेश, विदर्भ, नगर, नाशिक ह्या
प्रांतांतील यशुवेंदीयांची वसति जुनी असावी. सध्या सातारा, सोलापूर,
पुणे येथे प्रांतांत जे देशस्थ ब्राह्मण आहेत, त्यांच्यापैकी बरीच कुटुंबे दुर्गा-
देवीच्या दुष्काळांत खालून-कर्नाटकांतून वर चढल्याबद्दल कांही घराणीं
सांगतात. कोंकणस्थ ब्राह्मणांसंबंधी जीं निरनिराळीं विचित्र अनुमानें कांही
विद्वानांनी काढलीं आहेत त्यांतील एकहि अनुमान जुद्धीला पटत नाही.
विदर्भापर्यंत सर्व ब्राह्मण एकत्र असावेत. त्यांपैकी कांही कोंकणांत गेले व
कांही पूर्व मार्गाने दक्षिणेंत गेले व तेथून दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत वर सरकले.
नाही तर धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक येथे एथींनी कोंकणस्थ व देशस्थ
इतके एकरूप असतांना एकाने म्हणावें हे चित्तेपासून पावून झाले, दुस-
ऱ्याने म्हणावें ते इजिप्ताहून आले, तिसऱ्याने म्हणावें चैत्यासंबंधी धार्मिक
कृत्ये करण्यासाठी वरून खाली आले, चौथ्याने हे तुर्की ब्राह्मण अधियामाय-
नरमधून काठेवाडांत आले व तेथून कोंकणांत उतरले असें म्हणावें, पांच-
व्याने तर मत्स्योपजीवी कोळ्यांना परशुरामाने जानवीं देऊन जे ब्राह्मण केले
ते कोंकणस्थ असें म्हणावें, हे खरोखर आश्चर्य आहे. विदर्भ, खान-
देश व जोगाईर्वाग्याजवळचा प्रदेश जोंपर्यंत ब्राह्मणमय होता तोपर्यंत हे
सर्व एकत्र होते. पुढे वसाहतकर्मांत ह्यांची त्यांची वाटाटूट झाली. हे जे
खाली आले ते नर्मदा नदीपासून मीमेपर्यंतच्या मुलखांत सद्यादीच्या उतरणी-
वर देवगिरीपासून पैठणापर्यंतचा मुलख व्यापून वसाहत करून राहिले.

कारण, या महाराष्ट्रीयीयांचे उल्लेख नाशिक, जुन्नर, कान्हेरी येथील शिलालेखात आले आहेत. याच प्रांतांत पूर्वस्थायी झालेल्या नाग लोकार्थी यांचे मिश्रण होऊन त्यापासून इल्ली मराठ्यांत मोढत असलेल्या जाती उत्पन्न झाल्या असल्या.

(२) पाणिनीच्या नंतरच्या कालात ज्याप्रमाणे ब्राह्मण उत्तरेकडून दक्षिणेकडे निरनिराळ्या कारणांमुळे आले आणि वसाहतकर्मांत प्रयत्नले, त्याप्रमाणे त्यांच्याबरोबर आर्य समाजातील क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र व इतर घटकहि दक्षिणेकडे महाराष्ट्रात आले असावे. “उत्तरेकडील महापद्मादि दुष्ट शूद्र राजांच्या, जैन-बौद्धादि पाखंड्यांच्या व व्रात्यशूद्रादि उत्पन्नाच्या जुलमाला कटावून स्वधर्म, स्वराज्य व स्वशूनि यांचा अनुभव घेण्यास दक्षिणारण्यात बौद्धकालाच्या प्रथम पर्वर्तांत म्हणजे शकपूर्व सहाशेंच्या सुमारास पसाहती करण्यास शिरले.” मगघावून जे लोक आले ते महाराष्ट्रीय होत. या महाराष्ट्रीय शब्दाचाच अपभ्रंश महरट असा होतो. महाराष्ट्रिक आणि महाराजिक हे एकच होत. यांचा निर्देश ‘महाराजाहून’ या पाणिनीच्या सूत्रात आला आहे. हे क्षत्रिय होते. यांची वृत्ति राजाची होती. ह्याची व पुढे उल्लेखिलेले राष्ट्रिक व वैराष्ट्रिक ह्याची शक्यशकट हाकण्याची पद्धत ‘गणराज्या’ सारखी होती. त्यामध्ये गणनायक असत. अशा रचनेचा एक गणनायक नाणेघाटांतील कोरीव लेखात खोदला असून त्याखाली ‘महारठीगनकायिरो’ (महाराष्ट्रीगणकवीर) असा निर्देश आहे. गणराज्यातमुद्धा बहुनायकी, गणनायकी, एकनायकी, महाजनकी असे प्रकार असत. ह्यांची भाषा मागची व महाराष्ट्री असे.

(३) क्षत्रियांपैकी दक्षिणेंत आलेले दुसरे राष्ट्रिक लोक होत. अशोका (ख्रि. पू. ३२७) च्या शिलालेखात जे राष्ट्रिक म्हणून उल्लेखिलेले आहेत ते हे राष्ट्रिक. ह्यांचा मूळ देश कुरुपांचाल. राष्ट्रिकानाच ‘राजा’ म्हणून अभिषेक करून घेण्याची पात्रता असे आणि त्यांनाच ‘आभिषिक्त राजे’ असे संबोधित. (ये के च कुरुपांचालाना राजान संबोधयिनराणा राज्याय ध्यते अभिषिच्यन्ते राजेयेतान् अभिषिक्तान् आचसते)¹. राष्ट्रिक शब्दाचा

१ राजवाडे, महाराष्ट्राचा वसाहतकाल, पान १५८

२ ऐतरेयब्राह्मण, अध्याय ३८.

जमिनीचा धारा घेणारा अधिकारी असा अर्थ दिला आहे; परंतु वर दिलेल्या माहितीवरून हा नवीन अर्थ सहज दिसत नाही. राष्ट्रिकांची उत्तरेकडील प्राकृत शौरसेनी ही बोली होती. ह्या लोकांनी आपली वसाहत दक्षिणेकडे वेळगावाकडे, सोलापुराकडे, स्थूलमानाने बीडपासून चौदशीपर्यंतच्या टापूत केली. तिकडील काही ग्रामनामांत उदाहरणार्थः—रटपाटी, रटगिरी, रटपली, रटेश्ठी वगैरे नांवांत राष्ट्रिकांचा स्मृत्यवशेष आढळतो.

(४) क्षत्रियांपैकी दक्षिणेंत आलेली तिसरी जात वैराट्टिकांची. यांचा मूळ उत्तरेकडील प्रदेश उत्तर कुरु आणि उत्तर मद्र यांमधील विराट् या नांवाचा होय. पुण्याच्या दक्षिणेकडचा जो 'वाय देश' म्हणून प्रसिद्ध देश आहे त्याच प्रांतांत हे वैराट्टिक स्थायी झाले. विराट्देश, वैराटगड, वैराटगड वगैरे नांवें वैराट्टिकांचीच साक्ष देतात. वैराट्टिकांची मूळ भाषा अपभ्रंश व त्या भाषेसह ते खाली उतरले.

(५) महाभारतांत देशांच्या नांवाची जी एक यादी दिली आहे त्या यादींत विदमानंतर रूपजीविक व अश्मक हीं दोन राष्ट्रे दिली आहेत. रूपजीविक म्हणजे सौंदर्याबद्दल ख्याति असलेले किंवा रूपावर उपजीविका करणारे लोक असा अर्थ निघेल. महाराष्ट्राच्या आसपासचे हे कोण लोक असावेत ह्याविषयी नको मत होत नाही. ब्रह्मदेशातील लोकांना रूपोपजीवी म्हणतात; परंतु त्याचा विदमार्शा संदर्भ काय ? मंडोचच्या आसपासच्या प्रदेशास प्राग्योतिथ असें म्हणत. तेथील तर लोक हे नसतील ना ! अश्मक हे आधुनिक मराठ्यांचे पूर्वसंबंधी आहेत. त्यासंबंधी पुरावा आपल्यास बौद्धग्रंथांत मिळतो. बुद्धान्या वेळीं प्रसिद्ध असलेल्या ज्या सोळा लोकांची याद बौद्धग्रंथांत दिली आहे त्यांत अश्मक हे नांव आहे. त्या वेळेस अश्मक हे लोक गोदावरीच्या वरच्या भागाच्या तीरावर होते असा स्पष्ट उल्लेख आहे. अश्मकांची राजधानी पैठण ही होती. 'अश्मक' या शब्दाचे पाली भाषेंत 'अस्सक' असें रूप होतें व तें अश्वक याचेंहि रूप असूं शकेल. त्यावरून त्यांना अश्वक असेंहि नांव कोठे कोठे दिलेले आढळतें. परंतु महाभारतांत उल्लेख आहे तो अश्मकांचा आहे, अश्वकांचा नाही.

(६) वर दिलेल्या लोकांशिवाय आणखी भोज, महामोज, सतियपुत, पेटेनिक, केरळपुच, पाण्ड्य, चोल इत्यादि दक्षिणेकडील लोकांचा उल्लेख अशोकाच्या शिलालेखांत आला आहे (ख्रिस्तपूर्व ३२७). भोज हे मूळचे मथुरा प्रांतांतील. भोज शब्दाला स्वायें ' ल ' प्रत्यय लावून ' भौसले ' हा शब्द व्युत्पादितात. मथुरामंडळजवळच सात्वत नांवाचे लोक होते. सतिय-पुत म्हणजे सात्वतपुत्र, ' सात्यकी ' हा सात्वत कुळांतच जन्मला. यादव कुळांचा आणि सात्वतांचा संबंध होता. सतियपुत म्हणजे सत्यपुत्र असें गौरीशंकर ओझा म्हणतात. सातपुड्यार्थी त्यांचा संबंध डॉ. केतकर याव-सात व ते आंध्रभृत्यच असावेत असें डॉ. भांडारकरांचें मत आहे. पेटेनिक म्हणजे प्रतिष्ठानचे, अर्थात् पैठणकडील लोक. पाण्ड्य हे दक्षिणेकडील. त्यांचा उल्लेख कारत्यायन आपल्या बार्तिकात करतो. चोल म्हणून जे लोक वर सांगितले आहेत त्यांचा आणि चूलिकपैशाची भाषेचा काही संबंध आहे कीं काय ?

(७) वैश्यापैकी दक्षिणारण्यांत वसाहत करण्यास जे आले त्यांच्यामध्ये मुख्य आमीर होत. आमीर लोक मूळचे उत्तरेकडचे. ते हिंदुस्थानच्या उत्तरेकडे पश्चिमेस सिंधुनदीच्या तीरावर राहत असत अशाबद्दलचा महा-मारतामध्ये (२-३२-११९२) उल्लेख आहे. त्याचा व तत्कालीन आर्यांचा पारसा सलोखा नसावासें दिसते. त्यांच्याकडे ते शत्रुत्वाच्या दृष्टीने पाहत असत. सरस्वती नदी जी एकदम अरब्य साली ती ह्या आमीर लोकांच्या दुष्टात्म्यामुळेच; परंतु त्यांचा मूळचा शुद्धप्रिय असा स्वभाव असल्यामुळेच त्यांची गणना चांगल्या षोडशामध्ये होत असे व ते दस्यु जातींतील असून देखील त्यांचा उपयोग व्हावा म्हणून आर्य लोक त्यांना आपल्या सेनेमध्ये सामील करण्यास उत्सुक असत. द्रोणाचार्यांनी जो सुपर्णव्यूह रचला त्यामध्ये या आमीर जातीच्या दस्यूंना त्यांनी प्रमुख स्थान दिले होते. दुसऱ्या एका आमीरांच्या टोळीने अर्जुन द्वारकेहून धीकृष्णाच्या विघवा-पत्नीसमवेत परत येत असतांना व पंचनदांत प्रवेश करण्याच्या प्रसंगी त्यांच्यावर हल्ला फेल्याचें महामारतांत नमूद आहे. त्यांना गवळी, गुराखी, ह्यटारू, भल्लू इत्यादि नांवांनी संबोधले आहे. बाप ब्राह्मण आणि आई अम्बष्ठ ह्यांपासून झालेल्या संततीस मनु आमीर असें संबोधितो.

ह्यावरून इतकें दिसून येतें की, आमीर कोणी तरी कडवे लढवय्ये, छुटारू, सतत फिरणारे असे कोणत्या तरी जातीचे लोक असावेत. आणि इतर शक, ग्रीक, यूएची, कांगोज इत्यादि जातीचे लोक जसे हिंदुस्थानांत उतरले, तसे त्यांच्याबरोबर हेहि उतरले असावेत, य नंतर पंजाबमध्ये त्यांनी सिंधूच्या काठी वसति केली असावी. हा त्यांच्या वसाहतीचा काल साधारणपणें ख्रिस्ती शकाच्या आरंभास असावा. दुसऱ्या व तिसऱ्या शतकांमधील शिलालेखांत त्यांच्यासंबंधी उल्लेख केलेले आढळतात. ख्रि. उ. १८१ मधील क्षत्रप राजा रुद्रसिंह ह्याच्या लेखांत रुद्रभूति नांवाच्या त्याच्या आमीर जातीतील सेनापतीचा उल्लेख आहे. शिवदत्ताचा मुलगा ईश्वरसेन हा जातीने आमीर राजा होता अशासंबंधी माहिती ख्रि. उ. ३०० च्या नाशिकच्या लेखांतील शिलालेखांत मिळते. ख्रि. उ. ३६० मध्ये समुद्रगुप्ताने अलाहाबाद येथे एका स्तंभावर एक लेख कोरविला आहे. गुप्त साम्राज्याच्या मर्यादेपलीकडे दक्षिणेस आणि नैऋत्येस राजस्थान आणि माळवा ह्या देशांमध्ये ज्याप्रमाणे मालव नांवाची एक प्रतापशाली जात राहते त्याप्रमाणे त्यांच्याबरोबर तेथे आमीर नांवाची जात राहते असे समुद्रगुप्त आपल्या लेखांत म्हणतो. पंजाबमध्ये सिंधूच्या काठी हे लोक जर ख्रिस्ती शकाच्या आरंभी होते असे मानिले तर त्यांना माळव्या राजस्थानांत यावयास सुमारे तीनशें वर्षे लागली. माळव्यामध्ये त्यांचा वास सुमारे ख्रि. उ. ४०० मध्ये होता. त्यांतील कांही मेळ्यांनी आपले नेहमी फिरण्याचे व्यवसन कमी केलें असावें. पायास बांधलेला भोंवरा काढून आपल्या शुद्धाग्नेयतेचा उपयोग राज्ययंत्र चालविण्याकडे केला असावा हे नाशिकच्या लेखावरून स्पष्ट आहे. शांशीच्या दक्षिणेस अहिरवाड आणि संयुक्त प्रांतामध्ये अहारवाड अशीं जीं दोन ठिकाणें सापडतात त्यांचा आणि आमीरांचा संबंध असावासा दिसतो. दोन्ही शब्द संस्कृत आमीरवाटिका अथवा आमीरवाट ह्या दोन शब्दांची विशेष वर्णांची ओढाताण न करतां सांधतां येण्यासारखे आहेत. कांही टोळ्यांनी येथे राज्यें स्थापिल्लीं असावांत व कांही टोळ्या पुन्हा दक्षिणेस व पश्चिमेस मुलखागिरी म्हणा किंवा पोटगिरी म्हणा करण्यास निघाल्या असाव्यात. कारण, ख्रिस्तान्द आठव्या शतकांत ज्या वेळेस मुराष्टावर कांठी लोकांनी हला केला त्यावेळेस तो प्रांत आमीर लोकांच्या

तान्यांत होता असें ग्रन्थोद्धेन आपल्या पुस्तकांत म्हणतो. तेच आभीर लोक दक्षिणेकडे आल्याचा पुरावा फेरिस्ता आपल्या इतिहासात देतो. खानदेशमधील असीरगड हा अस-अदीर (आभीर) ह्या आभीर जातीतील पुरुषाने बांधल्याचे तो म्हणतो. दक्षिणेंत सहाव्या सातव्या शतकापर्यंत आंध्रमृत्य राजे राज्य करीत होते. त्यांच्या राजवटीनंतर आभीर लोकांची राजवट महाराष्ट्रात सुरू झाली असें कांही पुराणांत सापडते.

पुराणामध्ये आभीर राजे म्हणून ज्यांचा उल्लेख येतो त्यांच्यापैकीच एक शाखा 'त्रैकूट' म्हणून बहुतेक असावी. ख्रि. उ. २५० च्या सुमारास क्षत्रप कुलानंतर त्याचा उदय झाला. आणि 'हैहय' ह्या नामाभिधानाने त्यांनी आपले राज्ययत्र चालवून आपली सत्ता 'त्रिकूट' ह्या शहरां ख्रि. उ. ४५५-६ च्या सुमारास बदमूल केली. उत्तर महाराष्ट्र आणि दक्षिण गुजरात ह्या प्रांतावर त्यांनी आपला अम्मल ४१० पासून ५०० पर्यंत-चालुक्याकडून त्यांना बाधा होईपर्यंत-निबंध रीतीने चालविला. 'त्रिकूट' म्हणून जी त्यांची राजधानी होती ती पुष्कळ अद्याने पुण्याजवळचें 'जुन्नर' गाव असावें.

८४ अशा रीतीने दक्षिणारण्यातील बसाहतकर्मांचा पाणिन्युत्तरकालापासून ते इ. स. ६०० कालापर्यंतचा इतिहास आहे. ख्रिस्तपूर्व ५०० च्या सुमारास या लोकक्रांतीस सुरुवात झाली. त्या वेळेस एक लोकक्रांति झाली. व त्यामुळे भाषाक्रांतिहि झाली. दुसरी लोकक्रांति ख्रिस्तिषनाच्या आरम्भा झाली व त्या वेळेसहि दुसरी भाषाक्रांति झाली. बरील माहिनीवरून आणखीहि एक गोष्ट स्पष्ट होईल की, उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जे लोक आले ते निरनिराळ्या प्रांतांत आले आणि येतांना ते आपल्या निरनिराळ्या भाषा घेऊन महाराष्ट्रांत आले. अर्धमागधी, चौरसेनी, माहारष्ट्री, मागधी वगैरे भाषा निरनिराळ्या प्रांतांत ज्या रूढ होत्या त्याच भाषा त्यांनी खाली आणल्या. त्यामुळे या सर्व लोकांच्या भेसळीने जो एक महाराष्ट्रांत मिश्र अपभ्रंश सुरू झाला त्यामध्ये चौरसेनी, माहारष्ट्री, मागधी व इतर उत्तरेकडील किरकोळ बोली या सर्वांच्या खुणा सापडतात. हेव्हा मराठी ही अमुकच एका प्राकृतपायून उद्भवली असें न म्हणतां या सर्व प्राकृतांच्या भेसळीपायून ती उद्भवली हें म्हणजे जास्त समुक्तिक व इतिहासास धरून आहे.

धर्मप्रसारासाठीहि पूर्वी पुष्कळ वेळां लोकक्रांति झाल्याची उदाहरणे आहेत. ख्रिस्तपूर्व २४६ मध्ये सम्राट् अशोकाने येरो महाधम्मरक्षितो महाराष्ट्रांत धर्मप्रसारार्थ पाठविल्याचा उल्लेख 'महावंशांत' आहे. त्याच्या जवळ ८४००० शिष्य होते; त्यांपैकी १३००० महाराष्ट्री होते. महाराष्ट्राचे वसाहतकर्म याप्रमाणे संपूर्ण झाले. 'यजुर्वेदी व ऋग्वेदी' ब्राह्मणांनी जोसकी व कुलकरण आटोपले. देशपांडे वगैरेनी वतन मिळविले. अल्पसंख्याक भोज-यादवादि क्षत्रियांनी व महाराष्ट्रिक, राष्ट्रिक, वैराष्ट्रिक इत्यादि क्षत्रियांच्या नागांशी झालेल्या मिलाफाने क्षत्रिय समाज बनविला. त्यांनीच पाटील, कुणबी, देशमुख वगैरे वतनांचा आणि अधिकारांचा आटोप केला. आभीरांनी, गुह्यकांनी वैश्यवृत्ति चालविली. नागशूद्र, अतिशूद्र व पंचम यांनी अंत्यजातीचीं कर्मे चालविलीं.

महाराष्ट्राचा इतिहास

८५ महाराष्ट्राच्या वसाहतकर्माच्या विवेचनाबरोबरच आपल्याला तेथील राजवटींचा विचार थोडक्यांत केला पाहिजे. वसाहत कायम, स्थिर झाली म्हणजे साहजिकच राजदंडाची जरूरी भासते व त्या त्या वसाहतवाल्यांमधून राज-न्याची शक्ति उत्पन्न होते. राजकीय सत्तेबद्दल ज्या वेळेस आपण विचार करतो त्या वेळेस पौराणिक वगैरे भाकड कथांवर आपणास विश्वास ठेवून चालत नाही. ऐतिहासिक दृष्ट्याच त्याचें विवेचन आपणास करावें लागतें.

(१) महाराष्ट्रावर पहिली राजसत्ता मौर्यांची होती झालेला ठाम असा शिलालेखाचा पुरावा मिळतो. सम्राट् अशोकाने आपल्या स्वभावांत नैतिक परिवर्तन झालेल्याचे लेख आपल्या साम्राज्याच्या चारी टोकावर प्रजेचें मन हिंसेपासून वळविण्यासाठी त्या त्या प्रांताच्या बोर्लित खोदविले. त्या लेखांपैकी एक लेख महाराष्ट्रांतील ठाणे जिल्ह्यांत सोपाय येथे, दुसरा महाराष्ट्राच्या पूर्व सरحدीवर जवळपुराकडे रूपनाथ येथे, तिसरा अमरेलीच्या कोपऱ्यास निजामशाहीत मस्की येथे आणि चौथा महाराष्ट्राच्या दक्षिण टोंकास सिद्धापूर येथे असे महाराष्ट्राच्या चार सीमान्ठावर खोद- आहेत. ह्यावरून ह्या सीमान्तर्गत प्रांत अशोकाच्या साम्राज्यांत येत आहे. अशोकानंतरच्या बिंदुसार राजाने अरी आक्रमण काही केले नाही तरी

पुढच्या चक्रगुप्त मौर्यांची सत्ता महाराष्ट्रावर होती. मौर्यसत्तेचा व मौर्य घराण्याचा स्मृत्यवशेष मराठ्यांमधील "मोरे" ह्या जाडनावात राहिला आहे. मौर्यांची सत्ता ख्रिस्तपूर्व ३२१ पासून १८४ पर्यंत होती.

(२) मौर्यांच्यानंतर ख्रिस्तपूर्व एक दोन शतकांपासून ख्रिस्तोत्तर दोन शतकांपर्यंत शातवाहन अथवा आंध्रभृत्य ह्या राजांचा अम्मल महाराष्ट्रावर होता. हे घराणे सनातनी होतें कीं अन्यधर्मीय परकी होतें ह्यासंबंधी अद्याप मतभेद आहे. राजवाडे हे त्यांना हिंदुधर्माचे पट्टे पुरस्कारक समजतात. ते आळूची भाजी व मात खाणारे, त्यांच्या रथांच्या बैलांचे कान चिरफाडलेले व आंध्र राजांचे आपणास सेवक म्हणविणारे असे होते अशा अर्थाचीं मोठीं मनोरंजक अनुमानें राजवाडे ह्यांनी शातवाहनासंबंधी राघामाधवविलास चपूच्या प्रस्तावनेंत फाटली आहेत. महाराष्ट्रावर राज्य करणारे महाराष्ट्रीय घराणें हें पहिलें होय हें निश्चित आहे. राजसत्तेबद्दल ह्या घराण्यात आणि खझाराट घराण्यांत बऱ्याच वेळां चकमकी झाल्या. नहपाण खझाराटाने शातवाहनाचा पराभव केल्याचा उल्लेख नाशिक व काठें येथील शिलालेखांत आहे. परंतु पुढे लगेच शातवाहन गौतमीपुत्र आणि पुलमायी ह्या दोघांनी खझाराटाचा पराभव करून आपला प्रदेश पुन्हा काबीज केला. काही काळाने पुन्हा शातवाहनांचें नष्टचर्य ओढवून त्यांच्या गौतमीपुत्राचा पराभव माळव्याच्या रुद्रदामन् ह्या क्षत्रप राजाने केला व अशा रीतीने शातवाहनांची राजवट संपली.

(३) शातवाहनांनंतर महाराष्ट्राच्या पश्चिमभागावर पैकूटक नावाचे राजे ख्रिस्तोत्तर तिसऱ्या शतकाच्या मध्यापासूनच राज्य करीत असल्याबद्दलचा दाखला कान्हेरी येथील शिलालेखावरून मिळतो. ह्या राजांची सत्ता आपल्या नांवाचा राजशक सुरू करण्या इतकी बळमूल झाली होती. पैकूटकांचा शक इ. स. २४९ पासून सुरू होतो.

(४) पैकूटकांनंतर महाराष्ट्रावर सार्वभौमत्व वाखाडक राजांनी गाजविलें. ह्यांच्या साम्राज्यांत सर्व महाराष्ट्र येऊन पुन्हा त्यांच्या उत्तरेकडील काही प्रांत येत असे. ह्यांच्याच अमदानांत उत्तरेकडील सम्राट समुद्रगुप्ताने दक्षिणेंत स्वारी केली. कालिदासाने आपल्या रघुवशात रघूने केलेल्या स्वारीचें वर्णन ह्या समुद्रगुप्ताच्या स्वारीचेंच आहे कीं काय अशी विद्वानांची शका आहे.

समुद्रगुप्तान्या ह्या स्वारीचे वर्णन त्याच्या एका शिलालेखात आहे. त्यांत 'एरंडपल्लीचा दमन आणि देवराष्ट्राचा कुवेर ह्या दोन राजांचा त्याने पराभव केल्याचा उल्लेख आहे. 'एरंडपल्ली म्हणजे खानदेशातील एरंडोल व 'देवराष्ट्र' म्हणजे सातारा जिल्ह्यातील (तासगांव तालुका) देवराष्ट्र ही गावे होत. 'देवराष्ट्राजवळच जें शंकराचें स्थान आहे त्यास सागेश्वर अथवा समुद्रेश्वर असे म्हणतात. ह्यावरून समुद्रगुप्तान्या नांवाचा ह्याच्याशी संबंध असावा असे वाटते. कांही विद्वानांच्या मते ही दोन्ही स्थळे मद्रास इलाख्यांत आहेत. ते कसेहि असो महाराष्ट्रातील बाखाटकांना कांही समुद्रगुप्ताने त्रास दिला नाही.

(५) बाखाटकानंतर कलचूरी घराण्याचा महाराष्ट्राशी संबंध आला. ह्या घराण्याने त्रैकूटकांचाच राजशक सुरू केला होता त्यावरून कदाचित् हे घराणे त्यांच्यापैकीच असावेसे वाटते.

(६) कलचूरीचा पराभव मंगलीय नांवाच्या चालुक्याने करून चालुक्यांची तत्ता महाराष्ट्रात जी स्थापित केली ती निर्वेधरणे ख्रिस्तोत्तर ७५३ पर्यंत मोठ्या मरमराटीने चालली. ह्याचा अंमल ९९००० गांवांवर व महाराष्ट्राच्या तीन विभागांवर चालला होता अशा मजकुराचा एक शिलालेख आहे.

(७) मध्ये कांही काळ चालुक्यांच्यावर गंडावर येऊन त्यांना राष्ट्रकूटांकडून शर खावी लागली. राष्ट्रकूट घराण्यापैकी १९ राजांनी ख्रि. उ. ७५३ पासून ९७४ पर्यंत पूर्वीच्या मराठवाड्यांत असलेल्या मान्यसेट (मालखेड) येथे अधिष्ठाित सत्ता गाजविली. अशोकान्या शिलालेखात उल्लेखिलेले राष्ट्रकूट ते हेच राष्ट्रकूट-रट्ट असावेत. ह्या वंशातील दुसरा क्रक ह्या राजाचा चालुक्यवंशीय तैलप नांवाच्या राजाने आपली गमावलेली सत्ता पुन्हा दोनशे सवादोनशे वर्षांनंतर मिळविली. चालुक्यांचे मोठे साम्राज्य असून त्यांत कांही मांडलीक राजे होते. ह्या मांडालिकांपैकी सेउणदेशीय मांडलीक आणि मालव्याचा मोज ह्यांच्या चक्रमधी शाह्या. शेवटी सेउणचंद्राने चालुक्यसत्ता कायम केली. चालुक्याचा अंमल इ. स. ११८९ पर्यंत निर्वेध चालला. पुढे शेवटचा सोमेश्वर मरण पावल्यानंतर त्याचे मांडलीक आपआपसांत भांडून आपल्या जागीच प्रबल झाले व मध्यवर्ती चालुक्यसत्तेचा नायनाट झाला.

चाळुक्यानंतर यादवांची राजवट सुरू झाली. ह्यांचा मुख्य प्रस्थापक भिलम नावाचा राजा होता. यादव घराण्याच्या शाखा दोन : एक दक्षिणे-कडील द्वारसमुद्राची शाखा व दुसरी उत्तरेकडील देवगड-देवगिरीची शाखा. ह्या दोन्ही शाखा आपआपसांत गांढव असत. शेवटीं भादणांत देवगिरीचा सिंघण राजा विजयी झाला व त्याच्याच वंशाने पुढे १४ व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत राज्य केले. तो इ.स. ११८९ पासून ते १३०७ पर्यंतच्या काळात यादवांच्या कुळात एकंदर ७ राजे झाले. मराठा धर्म, मराठी भाषा, मराठी शाळेत ह्यांच्या हस्तेने यादवांची राजवट ही उत्पत्तीची आहे. यादवांचा भाव्यरवि विमलगिरीच्या अलुख शिखरावर असून त्याच्या सुखद अशा उद्यानांत पूर्ण स्वराज्याचा आस्वाद उत्तर महाराष्ट्रदेख घेत असताना मराठी भाषा व मराठी शाळेत ह्यांचा आरंभ व परिपोष संपादयाने झाला. यादवांचे राज्यपत्र पुरविले चालत्यामुळेच सत, सन्यासी, कवी ह्यांना स्वरमता सामली व अमरल दजांचे काव्य निर्माण होऊ शकले. 'धिवीधु' जर 'भ्यामाते पोशिता' असा अवलंब तर प्रजा मुक्तीकडील अस्वप्ननाही ! असे सूर प्रजेला पृष्ठा, महादेव व रामदेव ह्यांच्या कारकादीत लाभले. परंतु दुर्दैवाने जाधवांच्या रामराज्याचीहि सन्ध्याः समर रवे भरत्यावारली झाली. महामंदीयांची नजर दक्षिणेकडे पिरली व अल्लाउद्दीनाच्या नेतृत्वाखाली त्यांच्या हस्ते येऊन यादवांची राजवट उपाटली गेली. शेवटीं तर मल्लिक फाफूने शकरदेव यादव माला ठार मारून यादव सत्तेचा अंत केला.

परिशिष्ट

पूर्वनिर्दिष्ट, संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश इत्यादि अवस्थानून मराठी-पर्यंत येण्यांत आलेली परिवर्तित कधी झाली हे पाहिली दिलेल्या उदाहरणां-वरून स्पष्ट होईल.

१ संस्कृतः—	जनो	वृथात्	पणानि	पुत्राणि
प्राची.—	जनो	रुगता	पलाह	गुह्याणि

(१) १ निरुद्ध (११८९-११९९) २ जेवणाळ (११९९-१२१०)-३ निरुद्ध (१२१०-१२४०)-४ एत-४ (१२४०-१२६०) ५ महादेव (१२६०-१२७९) ६ रामराज (१२७९-१३००) ७ शहरदेव (१३००-१३१२).

मराठी भाषा-उद्गम व विकास

प्राकृतः— जणो वच्छाहि फलाइ गेण्हइ
 अपभ्रंशः— जणु वच्छहे फलाइ गिहइ
 मराठीः— जन वृक्षां हुन फळें घेतो

२ पूर्ववैदिकः— सागरह वपरय तणं घरतय तले रत्नानय गालयतय

संस्कृतः— सागरः उपरि तणं घरेति तले रत्नानि गालयति

पालीः— सागरो उपरि तिणं घरेति तले रत्तनानि गालेति

प्राकृतः— सागरो अवरि तणं घरइ तले रआणाणि घालइ

अपभ्रंशः— सागर उवरि तणु घरइ तलि रयणइ घलइ

मराठीः— सागर वर तण घरितो तळीं रतने घालितो

३ पूर्ववैदिकः— श्वघ्नं कयद्र्शं वल्हयत्व्यं श्वघ्नं कयद्र्शं लय-

खयत्व्यम् यद्रम् शय्ययत्व्येव संपद्यतय

संस्कृतः— शुद्धं कीदृशं वल्हितव्यं शुद्धं कीदृशं लिखितव्यम् इदम्

व्याकरण-शिक्षितेन संपद्यते.

प्राकृतः— शुद्धं किह वल्हिव्यं सुघ्नं किह लिहिव्यं इअम्

व्याकरण सिखितए समजइ.

अपभ्रंशः— शुद्ध किह वल्हिव्यं शुद्ध किह लिहिव्यं इअं

व्याकरण सिखितए समजइ.

मराठीः— शुद्ध कसे बोलावे शुद्ध कसे लिहावे हे व्याकरण शिक-

व्याने समजते.

४ पूर्ववैदिकः— चत्वारय शृङ्गा त्रयोस्य पादा द्वय शय्ययत्व्यं सप्त

हस्तासय्य इत्यु ।

वैदिकः— चत्वारि शृङ्गा त्रयोस्य पादा द्वे शीरे सप्त हस्तासोऽस्य ।

संस्कृतः— चत्वारि शृङ्गाणि त्रयोऽस्य पादा द्वे शीरे सप्त हस्ताः अस्य ।

प्राकृतः— चत्तारि शिङ्गाइ तीणि अस्स पाआ दुण्ण सिस्से सत्त

हत्ता अस्स ।

अपभ्रंशः— चत्तारि शिङ्गाइ तीण्ण अस्स पाआ दुण्ण सिस्सा सत्त

हाता अस्स ।

मराठीः— चारि शिङ्गे तीन पाचे पाय दोन शीरे सात हात पाचे ।

मराठीचे कालिक भेद

यादवकालीन मराठी भाषा

८१ भाषेच्या एकदर जीवनावर राजवटीचा किंवा त्या त्या कालाच्या राजकारणाचा बराच परिणाम होतो, राज्यक्रांतीबरोबर धर्मक्रान्ति, समाज-क्रान्ति व भाषाक्रान्ति शास्त्राचीं उदाहरणें प्राचीन इतिहासात सापडतात. कोणत्या क्रान्तींमुळे कोणती क्रान्ति होते, कोण कोणाला कारण होते ह्या-संपर्की मरभेद राहिल. परंतु राज्यक्रान्ति, धर्मक्रान्ति, समाजक्रान्ति, विचार-क्रान्ति, भाषाक्रान्ति इत्यादि क्रान्त्या ह्या साधारणपणें समसाधनिक अशा असतात हें गृह्यावयास काही हरकत नाही. राज्यक्रान्तिहि भाषेला बरीच जाणवते. मोठमोठे पवि व लेखक हे विचारामध्ये क्रान्ति घडवून आणतात व त्यामुळे भाषाक्रान्ति होत असली पाहिजे, अशीहि विचारसरणी ब्राह्मी-कांची असेल असेच आहे परंतु नवि, लेखक वगैरेच्या वाङ्मयाने छोकांच्या बोलीत-बोलच्या व्यवहाराच्या भाषेत-क्रान्ति किंवा वाळट होते हें तत्त्व आम्हांस मान्य नाही. त्या वाङ्मयाने विचारपरिवर्तन होत असेल. त्या वाङ्मयाने लेखनशैली बदलत असेल. परंतु त्याने भाषेत परक पडत नाहीत. एकाच वाळातील प्राथमिक भाषेत निम्नशिक्षणा लेखनशैली किंवा लेखन-शैली असतात ह्याचें कारण प्रतिभासंपन्न वाङ्मय हे होय. प्रतिभासंपन्न वाङ्मयाने भाषा रिचारावते, ती शिक्षमान्य होते, दिली जाण स्वरूप प्राप्त होते. अखल्या उघे व तेजस्वी वाङ्मयाने विचारपरिवर्तन किंवा लेखनशैली परिवर्तन होत असेल परंतु त्याने भाषापरिवर्तन होत नाही. भाषापरिवर्तन रोण्यास राज्यपरिवर्तनच यशस्वी लागते असे आम्हांस वाटते, व ह्या मतास अनुसरूनच मराठी भाषेच्या उद्दारासाठी ती तिच्या वर्तमानकालीन स्थिती-पेठे ते कालखंड पडतात त्यांना नांवें ह्या त्या वाळाच्या मुख्य कवींवरून म १२

न देतां त्या त्या काळच्या राजवटीवरून दिली आहेत. मराठीचा ग्रंथनिविष्काल जर शक्योत्तर १२०० घरला तर त्या सुमारास यादवांची राजवट होती. ह्याच काळांत पुष्कळ महानुभावी साधु, मुकुंदराज, शनेश्वर, हे होऊन गेले. पुढे बहामनी राज्य सुरू झाले. ह्या काळांत एकनाथ, दासोपंत वगैरे साधुसंत झाले. पुढे शिवशाही सुरू झाली. ह्या काळांतील विचारपरिवर्तक कवि रामदास-तुकारामादि झाले. त्यानंतर पेशव्यांची अमदानी आली. तेव्हा मोरोपंत, घामन पंडित, भीष्म, मुक्तेश्वर हे कवि झाले. पेशव्यांनंतर आंग्लाई सुरू झाली व ह्या काळांत नांवाजण्यासारखा कवि जरी कोणी झाला नाही तरी चिपळोणकर, आगरकर, टिळक ह्यांनी आपल्या लेखणीची चमक दाखविली. मराठी भाषेचे असे जे पांच काळ खंड पडतात ते १ यादव-कालीन, २ बहामनीकालीन, ३ शिवकालीन, ४ पेशवेकालीन, ५ आंग्ल-कालीन—हे होत. ह्यांपैकी पहिल्या यादवकालीन भाषेचा विचार खाली केला आहे

८७ मराठी भाषेच्या उद्गमाची एकीकृत मागे दिलीच आहे. उद्गम-काळाच्या सुमाराची मराठीमध्ये झालेली ग्रंथनिष्पत्ति कांही उपलब्ध नाही. त्या काळचे जे कांही बाह्यमावशेष उपलब्ध आहेत त्यांच्या आधारावर मराठीच्या जन्मकाळच्या स्वरूपाच्या खुणा आपणास सांगता येतील. त्यावेळची मराठी भाषा बोलीच्या स्वरूपांतच होती; बाह्यमावशेष किंवा साहित्याच्या स्वरूपात नव्हती. साहित्याचे लेख जे तिच्या अंगावर चढलेले दिसते ते तिच्या जन्मानंतर कांही तरी तीन चारशे वर्षांनंतर. ह्या काळांत कांही साहित्यनिष्पत्ति झाली नसेल असे म्हणता यावयाचे नाही. कांही थोडेसे साहित्य म्हणा, अगर लोककथा म्हणा; ह्या स्वरूपाचा बाह्यमावशेष झालाच असला पाहिजे. दुर्दैवाची गोष्ट इतकीच की, तो सध्या उपलब्ध नाही. चालुक्य, त्रैकुटक, राष्ट्रकुटक वगैरे राजवटींचा आशय त्या काळांतील मराठी भाषेच्या शब्दसुष्टीच्या ईश्वराना मिळालाच नसेल असे कसे म्हणावे ? मराठीचे प्रथम प्रथमचे जे लेखावशेष सापडतात ते यादवकाळातीलच आहेत. यादवकालीन मराठीचे स्वरूप दाखविण्याचा जो प्रयत्न केला आहे व त्यासाठी जे साहित्य गोळा केले आहे ते यादवकाळांत जे माननीय ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या ग्रंथांवरूनच केले आहे. ग्रंथांच्या यावतीतहि त्यांच्या

साहित्याच्या असंख्य स्वरूपाबद्दल खात्री आहे असेच प्रत्यक्ष घेतले जाईत. ह्या ग्रंथाच्या जोडीलाच यादवकालीन शिल्पलेखावरून मिळालेलं भाषिक साहित्यदि घेतलं आहे. शिल्पलेखावरून मिळालेलं भाषिक साहित्य मात्र पुराव्याच्या दृष्टाने अव्यल दर्जाचें असतें. कारण, शिलालेख म्हणजे दगडावरील रेघच असल्यामुळे तीवरील मागेच्या अंतरात अर्वाचीकरणासारखे दोष उत्पन्न होणें सुतरां अशक्य असतें. शिलालेख व ज्ञानेश्वरा ह्या मुख्य साधारावरूनच पुढे दिलेली यादवकालीन भाषेची रूपरेखा आखलेली आहे.

यादवकालीन मराठीभाषेचें स्वरूप पाहिलें म्हणजे एक प्रकारचें कोडेंच वाटतें. जन्मानंतर घोड्याच काळात ही अर्भकी आपल्या प्रभावाने, छंदाने, गाम्भीर्याने, प्रसादाने, भूषणाने, व लालित्याने सर्वोत्तम दिपविणारी अशी वशी झाली, लहानसा काळात हें असलें प्रशान्त, प्रसन्न व प्रौढ स्वरूप तिला कसे प्राप्त झालें, व ह्याच्या पूर्वीचें लहानपणचें तिनें वाळव, तिचा लडिवाळपणा, तिचा हुडपणा वगैरे अजमावण्यास बारीच साधन कसें असून ये ह्याबद्दलचें कोडें उत्पन्न नाहीं. मराठी भाषा जो एकदम पुढे येते ती अशा दिपविणाऱ्या स्थितीत येते. तिला परिधिपतीदि चांगली उपकारक अशी होती. यादवराजे सरस्वतीच्या ह्या कण्ठमणीची चांगलीच वास्तपुस्तकरीत असत

८८ देवगिरीवर यादवाची व भरवणांची राजवट महाराष्ट्रास बरीच सुराची व भरभराटीची झाली असें दिसतें यादव राजे जसे शूर व पराक्रमी होते तसेच ते धार्मिक, उदार, गुणप्राही व न्यायप्रिय होते. आदिनाथ, आदिनारायण व महानुभाव अशा सर्वपयीयाना त्यांचा उदार आश्रय असे. भिल्लम यादवाच्या पदरी प्रसिद्ध ज्योतिषी भास्कराचार्य याचा मुलगा लक्ष्मीधर हा मुख्य पंडित होता. ह्याच मुणारास भिल्लमाच्या अधिराज्यात शारंगधर नांवाच्या मांडलिकाच्या सत्तेखाली मराठीचा आद्य कवि मुकुंदराज याने आपला विवेकसिंधु रचिला. बलाळ नृसिंहाचा मुलगा

१ राजे अक्षर राजाचक्र । साधारण स्वस्वर । राजा शारंगधर । राज्य कला । पुढा लक्ष्मी सर्वोत्तम । शेष मुकुंद द्विजोत्तम । विवेकसिंधु मनोरम । निर्मिता जाला ॥
विवेकसिंधु उ. म. अ. ११

जयन्तपाळ याच्या प्रोत्साहनानेहि तो ग्रंथ लिहिला गेल्याचें कवि लिहीत आहे^१. मिहिरमाचा नातु- सिंघण हा तर स्वतांच पण्डित होता. त्याच्या पदरी असलेल्या चांगदेव (भास्कराचार्याचा नातु) ह्याने ज्योतिषाच्या अध्ययनाच्यापनासाठी पाटण येथे विद्यामठ स्थापला. ह्याचा शके ११२८ मधील पाटणचा शिलालेख मराठीतील एक आद्यलेख म्हणून प्रसिद्ध आहे. कन्हारदेवाचा आश्रय महानुभावाना चांगलाच होता. तो आपल्या घाकट्या महादेवरायासह लोणारास भीमकृष्णस्वामीच्या दर्शनास जात असे. कन्हारानंतर, महादेव व त्याचा पुतण्या रामदेव व ह्या दोघांचा 'करणाघष' हेमाडपंत ह्यांचो कारकीर्द घाल्खयनिर्मितीच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे.

रामदेवराव जाधवाचो कारकीर्द मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी नोंदली जाण्यासारखी झाली. "भाषेच्या जुनाटपणाने, विषयाच्या गांभीर्याने, प्रतिपादनाच्या हृदयंगमत्वाने, वार्णाच्या माधुर्याने व मक्तिभावाच्या उत्कटत्वाने जो मराठीतील 'आद्यग्रंथ' गणला जातो, ज्याला पंढरीचे वैष्णवपद्यो भाविक विष्टलभक्त 'आई' ह्या प्रेमळ नांवाने संबोधितात, ज्याची शीतल व उज्ज्वल चिरणें मोरोपंतापर्यंत धार्मिक कवींना स्फूर्तिप्रभादायक झाली, व आजमितीसहि ज्याच्या वाचनांत अनेक भक्तवीर व बाह्म्यप्रेमी रक्षक रममाण होतात तो ज्ञानदेवो नावाचा काव्यमय भक्ति-प्रधान तात्त्विक ग्रंथ ह्याच रामदेवाच्या काळीं श्रीमद् ज्ञानेश्वरानी रचिला. " ह्याच वेळचे निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, सोनानंद, सुत्कार्द, नामदेव व त्याचें सर्व कुटुंब, गोरा कुंमार, सावता माळी, विठोबा रोचर, नरहरि सोनार, बका महार, चोखा भेळा, परछा भागवत, राका कुंमार, जोगा परमानंद, जगमित्र नागा, कान्होपात्रा, सेना न्हावी, सजन कसार्द, कर्मदास वगैरे वगैरे आदिनारायण पंथाचे प्रदत्त व अनुयायी आपआपल्या परीने मराठी भाषेची सेवा करीत होते.

८९. सनातनधर्मास संतकवींच्याबरोबर दुसऱ्या व्या काही कवींचा निर्देश करणें जरूर आहे ते महानुभावी साधुसंत होत. बाह्म्यनिर्मितीच्या दृष्टीने ते महानुभावी साधुसंत सनातनी साधुसंतांच्या बरोबरीचे होत त्यांत शंका

१. नृसिंहाचा बड्डळ । तेथेचा धुमरू जयन्तपाळ । तेथें परविला मदा-रोड । प्रदर्शनच ॥ वि. वि. ७-१५५.

नाही. ह्या पयाचे आद्य सस्थापक धीचक्रघर स्वामी होत. हे मूळचे साम-
वेदी गुर्जर. सहास्रापास वैयास ह्यानी सन्यासदीक्षा घेतली आणि महानु
भाव पथ स्थापिला. चक्रघराची मराठीत प्रयरचना काही उपलब्ध नाही.
त्याच्या नावावर जी एक चौपदी प्रविद्ध आहे तीत मराठी आणि हिंदी
ह्या दोन्ही भाषांची लिचडी आहे. त्याच्या नावावर काही 'विद्वान्मुख्ये'
आहेत. हे जरी मूळचे गुर्जर प्रांतातील होते तरी ह्यानी मराठी भाषेचा
अभिमान होता. " कानडदेशा, तेलगदेशा न बचावे, महाराष्ट्री असावे "
अशा प्रकारचा मराठीबद्दल अभिमानदर्शक असा त्यांचा दण्डक त्याच्या
अनुयायिना होता. मराठीतवधी हाच त्यांचा अभिमान त्याच्या अनु-
यायात बरोबर उतरला, व इयाप्रमाणे सामान्य जनाला निर्वाणामृत
पाजण्यासाठी बुद्धदेवाने संस्कृतचा त्याग करून धर्ममताचें वाहन म्हणून
पालीचा स्वीकार केला त्याप्रमाणे ह्या महानुभावानी संस्कृतचा त्याग करून
मराठीचा स्वीकार केला " ब्रह्मविद्येस माझीये स्वामीचा सामान्य परिवार
नागवैल की, भणोनि हे केशवा संस्कृत सूत्रपद्ध प्रकरण न करी तू " असा
उपदेश नागदेवाचार्य केलावास करितात चक्रघराचा पट्टशिष्य व ज्याला
महानुभावान्या मतप्रसारकाच्या ह्मीने आद्य आचार्य म्हणतात तो नाग
देवाचार्य बीडकर होय ह्या आचार्याची मराठी प्रयरचना आढळत नाही.
चक्रघराच्या शिष्यगणात विद्वान् म्हटला म्हणजे महीन्द्र व्यास होय. ह्याने
आपल्या धर्मसंस्थापकाचें - चक्रघराचें - लीलाचरित सांगिल्लें हा प्रथम स्थि.
उ. १२६० चें सुमारास म्हणजे ज्ञानदेवाच्या पूर्वी अजमास २५ ३० वर्षे
रचण्यांत आला. नागदेवाचार्यानंतर भास्कर व्यास ऊर्फ भानुभट्ट हे महानु
भाव आचार्यपदारूढ झाले ह्यानी शिशुपालवध, उद्धवगीता हे दोन
ग्रंथ ज्ञानदेवाच्या पूर्वी १६।१७ वर्षेच तयार केले आणि आपलें नाव त्या
ग्रंथातील भाषाप्रमुख, कोमलपदलात्तिय, वर्णनकौशल्य, वरनावेमन,
इत्यादि गुणान ज्ञानदेवाच्या बरोबरीने कायम केलें. ह्याच्यानंतर भावे व्यास,
गोपाल पंडित ऊर्फ आनेराज व्यास, केशव व्यास हेहि नावाजण्यासारखे
महानुभाव ग्रंथकार होऊन गेले. पैकी पाहिले आनेराज व्यास हे रामदेव
राजाच्या चाकट्या राणीच्या पदरी पुराणिक म्हणून होते महानुभावान्या
पदित्या पिढीतील व ज्ञानदेवसमकालीन आणखी एक दोन व्यक्तींचा

निर्देश करणे जरूर आहे. एक चक्रघर स्वामीची शिष्या व नागदेवा-
चार्यांची चुलत बहीण 'रूपाई' ऊर्फ महदेवा ह्या नांवाने प्रसिद्ध आहे.
हिचे 'ढवळे'-वायकांचीं गाणीं-प्रसिद्ध आहेत. दुसरी प्रसिद्ध व्यक्ति
दामोदर पंडित हे होत. ह्यांचा प्रसिद्ध ग्रंथ "वच्छहरण" हा शानदेवीच्या
पूर्वी बाराच वर्षे म्हणजे ख्रि. उ. १२७८ च्या सुमारास लिहिला गेला.
ह्या सर्व महानुभावी संतकवींना रामदेवराव जाधवाचा आश्रय होता.
ह्या सर्वांच्या बरोबर रामदेवराव जाधवाच्या आश्रयास नरासिंह, शल्य,
नरेंद्र हेहि तीन अयाचित होते. ह्यांनी लिहिलेलीं नलाख्यान, रामायण व
रुक्मिणीस्वयंवर हीं काव्ये आदरणीय आहेत. महानुभावी बाह्म्य हे घर-
चसें गद्य स्वरूपांत आहे. ह्या गद्याची भाषारचना साधी व सरळ आहे.
त्यांत पाण्डिताचे प्रदर्शन नाही. काव्ये लहान लहान तुटक तुटक अशींच
बहुतेक असतात.

बाह्मयाच्या दृष्टीने महानुभावी ग्रंथांची ही थोरवी झाली. परंतु
तत्कालीन भाषेचे स्वरूप निश्चित करण्यास ह्या बाह्मयनिकपाचा कितपत
उपयोग होईल ही शका आहे. महानुभावाचे हे आद्यबाह्म्य यादवकालीन
जरी असलें तरी तें सर्व संकेत लिपीत आहे. संकेत लिपीचा जनक रघळ-
व्यास होय व तो एकनाथसमकालीन होता. तेव्हा ह्या सर्व बाह्मयावरून
एकनाथकालीन लेखकाचा हात फिरला गेला हे खास व त्यामुळे भाषेचे
यादवकालीन वळण आऊन त्या जागीं एकनाथकालीन वळण आलें. यादव-
कालीन भाषेचा आराखडा पुढे जो दिला आहे तो देण्यात ह्या महानुभावी
बाह्मयावर फारशी भिस्त ठेविली नाही. शक्य तेथे असंशयित स्थलीं तें
विचारांत घेतलें आहे. आद्य कवि जो मुकुंदराज त्याने लिहिलेल्या विवेकसिंधु
हा ग्रंथहि तत्कालीन भाषेच्या स्वरूपाच्या दृष्टीने प्रमाण मानता येत नाही.
त्याच्या भाषेमध्येहि अर्वाचीकरण बरेच झालें आहे. तेव्हा सर्व भिस्त राज-
वाडे यांनीं संपादिलेलीं ज्ञानेश्वरी व यादवकालीन शिलालेख ह्यांच्यावर
येऊन पडते. पुढील विवेचनास हेंच साहित्य आधारभूत आहे.

मराठी भाषेचे असल अगदी निष्कलक असे मराठी स्वरूप यादव-
कालात पदावयास सापडतें. वैदिक-प्राकृत-अपभ्रंश इत्यादि अवस्थानून
परिणत होत होत मराठी ह्या पदाम्रत प्राप्त झालेली भाषा यादवकालातच

दिसते. संस्कृतचें तिब्यावर यच्चंस्व नाही किंवा फारशीचा तिब्यावर यच्चंस्व नाही. इंग्रजी यंगरे फिरंगी मायांचा तर तिला याचहि लागलेला नाही. असे तिचें शुद्ध स्वरूप पुढे दिलें आहे.

वर्णप्रक्रिया-स्वर

१० यादवकालीन भाषेत होणारे वर्णांचे परक पुढे दिले आहेत. त्यांमध्ये भाषेत आढळणारे शब्द त्यांच्या यादवकालीन स्वरूपांत देऊन ज्या वर्णांचा तो परक यादवतो तो त्याच शब्दाच्या पुढे कंशांत दिला आहे. वर्णांचे परक जे दाराविले आहेत ते आदि, मध्य व अन्त्य ह्या क्रमानेच द्याविले आहेत. उदाहरणांतील शेवटची परक दोन उदाहरणें शिलाटेगांतील आहेत.

१ ह्रस्व स्वरः—गुमर (आ), गृदपा (ग); यन्वी (ये); मिद (न), मिपि (य), सुगर (क); बाहुयड (अ), आबूदा (द), नेदत (क), दते (कजे), काद (ही), परिषपाया, (परीम), कठ-यटी (कसोटी).

२ दीर्घस्वरः—माहागुलायी (अ), आदके (ऐ); गोरंरे (दि) आघरं (नी), याशजे (अ).

३ उगुण स्वरः—येदुवुळी (अ), जेवे सैमे (अ), अविशो (अय), टाऊ (यो); राणीडी (भो), मेचि (वेनि), शे (यह), हादुसाऊ (य), अनिमाऊ (यो), ता-देता (यह), मिद (य), उरेगा (उर-मोग), सोहगाऊ (यो) हीऊ (य).

मराठीने ह्या काळात उचलली. हीच प्रवृत्ति पुढील काळांतहि दिसून येते. निरनुनासिक स्वर कित्येक वेळां सानुनासिक होत असे.

व्यंजन

१. (१) अल्पप्राण कटोर—चिलिखी (कि), मिच्छा (क्ष), मंगळवेढ (द), आती (य), चवंति (च्य), गळति (च्छ).

२ अल्पप्राण मृदु—निगाळा, रिगाळा (घ); अनेगी, अनेगे (क), जूत (य), आहीरी (त), पुढील (द), निदगुरे (ज), बादिती (घ), आत्रुदा (धा) कुबार (भ), डिपल (द).

३ महाप्राण कटोर व मृदु—एवणेया (क्ष), मुखक (प), संतोखेली सुयेल, घोखो (प) सापितली (ग), होयो (त), टिपल (क), संवछेर (त्स), साप (सांग-छंखया), वेवस्टा (स्व), जुप्त (ध्य), मणौनि, मणवी (म्ह).

४ अनुनासिके—निरनुनासिक स्वर कित्येक वेळां सानुनासिक होता. उदा० हँ, मेँ. न > < ण वरून (ण), जाळीण (न), म्हनेरे (ण), सर्पिनी (ण), तैने (ण), बानी, (ण).

५ अर्धस्वरः—येव्हटे (ए), ससारसायर (ग), सोमदेवो, (व), आलविले (ळ), वल्लोल (ळ), बोव्हवण, कव्हण, योगर (ओ), बोलले (ओ), उपावो (म), इस्विय (म), येकमेका (ए), बोलले (ओ), संवसारा (ः), जन्हे (इ).

६ ऊष्मेः—गुडावेपः (श), असक्त (झ), दुःपूर (दूपूर), शूष्ट (सु). बैशेल (स), पोविला (ख), रत्नपचिति (ख), रपभाल (ख), लिपित (ख), दध्यणायने (क्ष), सेत (श), सुद्वपक्ष (श), तिहाण (श, च), स्वस्ती (स), आसवो (झ), सरमग (श), मार्गोसर (श), वसु, अतच्छरण (ः), खू (ख).

महाप्राण इ—निहाळिजे (म), जिहा, तिहा (व्द), सोहोपा (०).

७ संयुक्त व्यंजनैः—योगात्पनंजय (झ), युद्धयस्व (ध्य), ताव (स्व), पूज्यस्य (श्च).

८ वर्णसंयोगः—म्हाळक्षुमी (महा), म्हाजन (महा), कुलफणी (करणी).

९ वर्णवियोगः—सरावण, वरुण, लक्षुमी, पदुम (पद्म), रकुमिणी, मुराव, उजियेडे.

१० द्वितः—रेफानंतर नेहमी वर्ण द्वित होतो. उदा:—कईमी, कीर्त्ति,
धर्म, कर्म, तैदंत्तान, सत्कृति, मूर्तिवेति.

वर्णागमः—वर्णियिला, आइक (अभिरुप).

व्यंजनांच्या परकावरून पुढील गोष्टी दिसतात. यादव कालांत 'ळ' हा
मूर्धन्य उच्चार नव्हता. पुढील काळांत हा विशेष रुढ झाला. एकतर हा
'ळ' वैदिक-पाली-पैशाची ह्या भाषातून मराठींत आला असावा किंवा
जसे इतर मूर्धन्य उच्चार द्राविडी भाषातून मराठींत आले, तशाच हा 'ळ'-
हि आला असावा. यादवांच्या नंतरच्या काळांत मराठीचा पूर्वेक तेलगूचा
य दक्षिणेक फानदीशी जो संबंध आला त्याचाहि हा परिणाम असू शकेल.
पेशवेकाळीन मातहि 'ळ' चेंच प्राचूरं दिल्ल येतें. 'ळ' च्या उच्चारस
सुरवात मान ह्या काळांत झाली असावी असे पदरपूरच्या झिजलेखातील 'ळ'
वरून वाटतें. तसेंच तालव्य व दन्त्यतालव्य ह्या दोन उच्चारांत फरक कर
ण्याची प्रवृत्तिहि ह्याच काळांत सुरू झालेली दिसते. कारण, 'विचार' 'ज्योति'
ह्या शब्दांवरोंवर 'विच्यार व ज्योति' असे य-मिध शब्दहि वापरलेले आढ-
ळतात. हीहि एक द्राविडी भाषाची लक्ष्य मराठीने उचलली. फोणी म्हण-
तात ही मंगोली भाषाची लक्ष्य गुजराती व मराठी ह्या भाषांनी उचलली.
'ल' यद्दल 'प' वापरलेला दिसतो. रेफानंतरचा उच्चार द्वित होत असे.

नामविभक्तिप्रत्यय

९२ प्रथमा—एक. व. प्रत्यय—'उ, अ, ओ, आ, ऐ' उदा०—गणेश, अनु-
प्रशो, देओ, संशयो, दिगो, ठाय, रायो—रूं, विस्मो, आओ, उद्दाह, नारायणु,
ब्राह्मणु, दुर्बल्ल, सौंदर, केणें. अनेकवचन प्रत्यय—ए. उदा—अभिप्राये, ठाये,
राये, फुलें, दाडे, विशेष, भाग, गणेश, अभिप्राये, ठाये राये.

द्वितीया—ए. व. प्रत्यय—'उ, आ, एवा, ते, आ, इया.' उदा—राज्य
(करीत), जोंणोंद्वाक. गोसावियाते. विशेष, भाव, अभिप्राये, भावों, रायों.

तृतीया—ए. व. प्रत्यय—'ई, ऐन, ने.' उदा—ईश्वर, राणेन, शेतुगुडेन.
हरिदेवें, पुरिचेन, लेकरुयें, मत्स्यरुयें, सर्वशें, सकने, नायकें, सोनारें, ब्राह्म-
णीने; अनेकवचन प्रत्यय—ई, ई. उदा. माटलिकेई, येई. पांढरी, देखी,
भटी—दि, शेकपाली, सच्चनी, आजिप्राई.

चतुर्थी - ए. व. प्रत्यय-इया, एया, आ, सी. उदा.-चौकीचिया, दाखठेया, पन्हेया, देवा, वेपासी विठळपपासी, तुसी, बाळणी, मदा, सामरा, स्याते, वाया, योगभ्रष्टासी; रसाँ, देवाँ, मेघाँसी, मेघाँते, भूताँते, रावाँ, ठायाँ.

पंचमी प्रत्यय-आनि, औनिया, हुनी उदा:-मेघाहुनि, मेघाँनि, समुद्राँनि, मूडाहुनि; सनकादिकाँहुनि, मुळाहुनि.

षष्ठी प्रत्यय -चा, ची, चै. उदा.-विठळची, संपमाचेनि, नाभिका-राचा, उज्जलाचे, व्यासाचा, देवा, कुण्या, मीमा

सप्तमी प्रत्यय—,इ आतु. उदा.—देउळी, देवळातु, सकुटुची, पाटणी देहे, आसुपाटी, ग्रामातु, चरणी, तरेणी, पायी. घरी, उदयी, ठाई, घेले, प्राप्ते. दोस्ताचा, पायाँ, दिआँ.

सामान्यरूप—सभे आतु भोतराँ. माहकापासी, आसुपाटी इ. इ.

सर्वनामाचीं रूपें

प्रथमा-तुआ, कळणी, जो, जें, काई, कोणतु.

द्वितीया-सा, मिने, ता, इया

तृतीया-तिआ, मिया, जेजे, तेया, तिआ.

चतुर्थी-तेयाते, येया, आपुलेया, ऐसेया. तेया, तयातें, तयासी.

पष्ठी-जेयाचा, जेयाचे, तेयाचे, तेयाची, जेयाचेया, केहाचा. तेहाचा, जेहाचे, तेहाचे,

यादवकालीन माणिका प्रत्ययमाक्रियेवरून ज्या गोष्टी स्पष्ट होतात त्यांपैकी प्रयोगाचा 'उ' प्रत्यय ही एक मुख्य गोष्ट आहे. ह्या प्रत्ययास मूळ भारग अपभ्रंश मार्फत झाला व तोच पुढे बहामनीकाल, शिवकाल व पेशवेकाला-पर्यंत पद्यांत दिग्न गेला. अकारान्त नामांचे प्रथमेच एक. घ. रूप 'उ' कारान्तच टेवण्याचा पद्यांत शिरस्ताच पडला. सध्या जरी कोणी ओवी लिहिली तरी त्यांत आधुनिक कवि देखील प्रथमेच 'उ' कारान्त नामें वापरिल. विसर्गाचा 'ओ' होऊन त्याच ह्रस्व स्वरूप 'उ' सालें असा ह्याचा फल आहे. गणु, रामु, बाळु, नरु, मदातु इत्यादि रूपांत सध्या मुद्रा हा प्रत्यय वापर-ण्यांत येतो. तृतीयेचा ऐ, ई, पंचमीचा औनि यगोरे प्रत्यय हळूहळू उत्कात

झालेले दिसतात. आणखी एक बाब मुख्यत्वाने दिसते ती पट्टीच्या प्रत्य-
याची व सामान्यरूपाची. ही एकच बाब यादवकालीन भाषेचा जुनेपणा
सिद्ध करण्यास पुरेशी आहे. 'ज्या, तेया, जेयाचे, तेयाचे, दारवंडेया, चाला-
वेया, करणेया' वगैरे रूपे ही प्राचीन आणि 'जया, तया, जयाचे, तयाचे,
चालावया, करणया' हीं रूपे उत्तरकालीन व ह्याच्या पुढची म्हणजे 'ज्या,
त्या, ज्याचे, त्याचे' इत्यादि हीं रूपे होत. ह्या स्वरूपांचा हा क्रम कालाच्या दृष्टीने
आहे. 'जेयाचे, तेयाचे,' ह्या रूपापेक्षाहि 'जहाचे, तेहाचे' हीं रूपे शिलालेखा-
वरून जुनाट ठरतात. यादवकालीन शिलालेखातील शब्दांच्या रूपांसारखी
राजवाडेंसपादित शानेश्वरीतील रूपे आहेत म्हणूनच ती शानेश्वरीची प्रत
जुनाट आहे.

यादवकालीन भाषेतील विभक्तींच्या विशेषतः पट्टीच्या प्रत्ययासंबंधी
आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट आहे. ह्या प्रत्ययाबरोबर एक 'न' मध्ये येतो.
'तुझे-नि नामे अपयशी, येणे सप्रामाचे-नि अवसेरे' ह्या उदाहरणात तुझे
आणि सप्रामाचे' ह्या पठ्यन्त नामाना 'नि' हा आगम लागला आहे. हा
'नि' कधी नामाना व कधी सर्वनामानाहि लागतो. उदा.—भरंवसे-नि
पेसे नि कैसे नि. हा 'नि' मराठीच्या काही प्रांतिक बोलींतहि वापरलेला
आढळतो. उदा.—मीनी; मना (कोंकणी), चाव ने, भूक-न (मराठी).
मराठीत ज्याप्रमाणे प्रत्ययांतल हा 'न' कार आढळत येतो त्याप्रमाणे गुज-
राती, राजस्थानी, पंजाबी, हिंदी इत्यादि आर्योद्भव बोलींमध्येहि तो आढ-
ळतो. प्रत्ययात 'न' कार मिश्रलेण्याची ही प्रवृत्ति कानडी वगैरे द्राविडी
भाषांतहि दिसून येते. 'नी, निन्न, निन्निम्, निन्नोल' वगैरे कानडी सर्वनामाच्या
रूपांत तो दिसून येतो. तसेच सर्व अकारान्त पुढिगी नामाच्या प्रत्ययात
'न' आगम येतो. मराठीवर हा एक कानडीचा परिणाम असावा.^१

शानेश्वरीमध्ये शब्दयोगी अर्थाने चार विभक्तींच्या आश्रयाने सापडतात.

१ द्वितीया उदा.—देवाचूनि; तै नित्य त्यागसहिते, ईश्वरूवाचूनि,
हा ठावोवरी.

२ तृतीया उदा.—जीविनें सी, भरंवसेनि, नानाभूते सहिते भरीरेहीन

- ३ चतुर्थी " —मेघासाँ, कौर्तीसाँ,
४ सप्तमी " —माजी, आत.

क्रियापदाचे प्रत्यय (आख्यातविभक्ति)

१३ (१) वर्तमानकाल प्रत्यय 'ए, सी, त, ताती,' उदा.—घाडोळित, करीत
आस, जाणो, आइके, चासे, अनुभवो, आटवो, चोले, दाटे, उठो, घेइ,
निधे; बाधिनी, झांकरतो, करंती, रयजोती ओलगविती, प्रगटविती,
ठेविती, तोंडे धुती. आपडे, वीए. लोपी,

२ भूतकाल-प्रत्यय, 'ल, मला, घला.' उदा.—मरले, निगाला आंंबैला,
साधीतली, बाणिले, दिव्दली, स्वीकरिल्ली, सांगितेली, अभिवंदिला, उच-
रिला, भणितला, जितिल्ला, घरिल्ला, उघटे दिव्दली, बोभाविली, खोवि-
ल्ली, ठेविलिआ, सिके, झाले, वेला, भूतला, एवला, सकले. काटिल्ला,
पातला.

३ भविष्यकाल-प्रत्यय, 'एल, ऐल.' उदा.—होववेल, असेल, अभिनवेल,
साडिजेल (कर्मणि), नव्हेल, उरेल. नाघेल, निघेल. वसिजेल, होए.

४ आज्ञार्थ-परिस्ते, जाई, सुनु. घेई, न्हय्हाया, बाळवावे, करावे,
विष्यर्थ, आशीर्षिह्-ओ-शपो, करो, मागो, बबघारिजो.

५ कर्मणि-गृहिणे, वधिजति, वरिजेल, पाविजेल, विचारिजति.

६ कृदन्त-प्रत्यय 'ओनिया, एया, जे, आ, जेया.' उदा.—गेलेया,
घालावेया, हरीनिया, विकतेयासासि, कराया, चालावेया, साडिलेया, घट्टे-
निया, कालासिला.

७ तुमन्त—हिंडो (निघाला), आणू, मागो, करो.

८ ल्यबन्त-प्रत्यय—नि, ऊनी, ओनि, औनि, उतन. उदा.—झालौनिया
रिगौनि, मवडौनि, जाऊनि, उठौनि, करवून, शौचोनु, हासौनि, करवुनु
(णिच्), म्हणौनि, ठाऊनि, विझौनि, भिकनु, देखौनु, घरुनु, घेऊन
हारपौनी.

९ पौनःपुन्यवाचक-घाषवसिता, गगावती.

अव्ययें—तें, तेथोनि, पुढारी, तथा, स्वाहा, जें, यन्ही, तन्ही, सारेचा,
म्हणोनि, आमुई, वडौनु, ताणु, तन्ही, आचद्राकं, अर्थांतव, (दोस्त) बरी,

(रसों) लागौनि, (कल्प)वेन्ही, (क्षण)वेन्ही, (घामी)हीन, (देवी)वीण घमैवीण, (क्षण)वाचीनी,

तद्धित—दादुल, करितेन. अकितेन, रूपडे, शरीराबाहीरीलीकडे.

नी-प्रत्यय--जेहाचेनि, मनाचेनि, श्रवणाचेनि, आनदाचेनि.

यादवकालीन भाषेतील क्रियापदांचीं रूपे वर दिलीं आहेत त्यावरून काळाच्या प्रत्ययाची कल्पना येईल. वर्तमान काळाची जर रूपे पाहिली तर त्यामध्ये दोन प्रकारच्या प्रवृत्ति असल्याचें दिसून येईल. एक 'त' कारान्त धातुसाधित विशेषण घेऊन त्याच्यापुढे 'अस' ह्या धातूच्या वर्तमानकाळाचीं रूपे लाविल्याने वर्तमानकाळ साधणें ही प्रवृत्ति. उदा.-आचरत+आदाती= आचरताती, बोलताती, वर्तताती, इ. करीत + आहो = करितों (अ. व.) चिन्तितु + आहासी, दिसत + से = दिसतसे, वर्ततसे, किजतसे, इ. दुसरी पक्ष कृदन्त वापरून वर्तमानकाळ साधणें ही प्रवृत्ति. उदा.-तिन्ही लोक उल्लसलित, मेरुमान्दार आन्डोलत, समुद्रजळ उल्लसत केलासवर,

कृदन्त वापरून वर्तमानकाळ साधण्याची प्रवृत्ति कानडीम-वेहि दिसून येते.

यादवकालीन विध्यर्थांचीं रूपे अचिजती, पविजती, वधिजती, राहाटिजे, निरीधिजे, याधिजे अशीं होतात. हीं सर्व 'इज' अन्त रूपे विध्यर्थांचीं आहेत. 'इज' हा मराठी प्रत्यय प्राकृत 'इज' सरुत 'य' ह्या कर्मणि प्रत्य-यापासून आला आहे. तसा जर तो आला असला तर त्याचा मूळचा कर्मणि अर्थ जाऊन वर्तरे अर्थ त्याला प्राप्त झाला असला पाहिजे. कानडी भाषेतील कर्मणि प्रयोगाची कथा वरीलप्रमाणेच आहे.

मराठीचा अन्य भाषांशी संबंध

९४ ह्याच यादवकालात मराठीचा द्राविडी भाषेशी व त्यातल्या त्यात कानडी व तेलगु ह्यांच्याशी संबंध आला. मराठी भाषा ज्या प्रांतात सध्या बोलली जाते त्या प्रांतात मराठी भाषेच्या पूर्वी कानडी व तेलगू ह्या भाषा प्रचलित होत्या. आज काय निवा त्याच्यानंतरचे आश्रभृत्य शातवाहन काय, हे दोघेहि कानडी भाषेचे कट्टे कैवारी होते. कानडी भाषा एके काळी कावेरी नदीपासून तो उत्तरेस गोदावरी नदीपर्यंतच्या प्रदेशात

घोलली जात होती असें अमोघवर्ष म्हणून एक कन्नड कवि आहे तो म्हणतो. कुमारीलमद्याने पञ्चद्रविडात तामीळ, तेलगु, कानडी ह्याबरोबर महाराष्ट्र आणि गुजरात ह्या दोहोंचाहि निर्देश केला आहे. कुमारीलमद्याचें हें परिगणन बऱ्याच दृष्टीने भाषिक स्वरूपाचें आहे.

मराठी भाषेच्या जन्माच्या वेळीं मराठीचा आणि कानडी, तेलगू ह्या द्राविडी भाषांचा अशा रीतीने संवध अतिनिकट आल्यामुळे कानडी-तेलगूच्या काही खुणा मराठी भाषेवर उमटल्या ह्यात काही नवल नाही. यणोंधार व व्याकरणविशेष ह्यात कानडीचा कोठे कोठे मराठीवर परिणाम झाला आहे ह्याचें दिग्दर्शन घर त्या त्या ठिकाणीं केलेंच आहे. ढ्, ढ्, ढ्, ढ्, ण् व ल् हे मूर्धन्य उच्चार द्राविडी भाषेतून आल्याचा उल्लेख मागे केलाच आहे. दन्त्यतालव्य उच्चारहि कदाचित् द्राविडीतून आले असावेत. नामाच्यापुढे शब्दयोगी अव्यये लावून विभक्तीचें अर्थ साधणें, शब्दाच्या शेवटीं 'न' घालणें, पष्ठीच्या प्रत्ययातील 'च' ची उपपत्ति, 'त' कारान्त भातुसाधित विशेषणापासून वर्तमानकाळ साधणें, 'इज' अन्त विध्यधीं रूपाची उपपत्ति, म्हणों, बोलों, करों इत्यादि मराठी तुमन्नाची साधनिका इतक्या बाबी कानडीपासून मराठीने घेतल्या असें काही विद्वानाचें मत आहे. ह्यातील कित्येक बाबी उदा०.-शब्दयोगी अव्यये नामाना लावणें व कृदन्तापासून वर्तमानकाळ साधणें, ह्या बाबी शुद्ध आर्य शिकण्याच्या असून आर्यभाषेच्याच प्रवाहानून मराठीस मिळाल्या आहेत हें मागील प्रकरणात केलेल्या विवेचनावरून उघड होईल. शानेश्वरीत आढळून येणारे कानडी शब्द उल्लेखनीय आहेत. "अडालु (भय), उळीग (सेवा), ओदर (जेवण), उडव, कतकटा, कडसग, मातु, मेच्छु, सावळे" इत्यादि.

ह्या काळांत मराठीचा पारशी भाषेशी संवध न आल्यामुळे पारशीचा परिणाम कांही झालेला दिसत नाही. मानमाची वाङ्मय, शिलालेख वगैरे यादयकालांतील साहित्यांत पारशी शब्द आढळून येत नाही. ज्ञानदेव समकालीन नामदेव माथ 'तुर्का मूर्ति पोटिल्या' अशी महमदोयाबद्दल चणार करतो, इतकेंच नव्हे तर त्याच्या अभंगाच्या सहितेंत कांही पारशी शब्द सापडतात, 'य' हें पारशी अव्यय तो नेहमी वापरतो. ह्याचें कारण

एक तर नामदेवाच्या अभंगाची संदिता एका नामदेवाची नव्हे, व दुसरी गोष्ट तिच्यांत बरेच अर्वाचीकरण झालेले आहे.

यादवकालीन भाषेचे नमुने-१ विवेकसिंघु. इ. स. ११८८

शकरोक्तीवरी । माझी बोलली बैखरी । क्षणोनि घरोवि चतुरी । शास्त्र-
बुद्धि ॥ ४७ ॥ अहो मुक्तिचेनि प्रसंगे । शास्त्राते क्षणती उगे । तरी माझे
बोल वाडगे । का होतील पा ॥ ४८ ॥ जेथें आपुलेनि पवित्रपणे ।
लक्ष्मीयेसी आणीले उणे । क्षणोनि मस्तकें नारायेणे । तुळसी वंदीली
॥ ४९ ॥ विवेकसींधुभीतरी । जो मुग्धु अवगाहन करी । त्यासी
भीदरी भेटे साक्षात्कारे ॥ ५० ॥ विवेकसींधुची शब्दरत्ने । कठी धरीजे
प्रयत्ने । तरी जनकाचेनि महीमाने । श्लाघ्यता पावे ॥ ५१ ॥ लवण
समुद्रीचीं मुक्तें मुक्तणें । होती कीरू समस्तें । परी सुगीतया हीसी मुक्तत्वे ।
विवेकसींधुची की ॥ ५२ ॥ अहो विवेकसींधुची पुण्याई । क्षीरसींधुपरीस
अगाध । जेथे निर्गुण निजशोध भेटे । विष्णुस्वरूप ॥ ५३ ॥ मज निमिष्ये
निमिष्याचा भ्रमु । तेथे काइसा प्रयाचा उद्यमु । परी फळला मनोधर्म ।
सदैवाचा हा ॥ ५४ ॥ नरसींवाचा बळ्ळाळु । त्याचा कुमर जैतपाळु । तेणे
करविला हा रौद्र । प्रथरचनेचा ॥ ५५ ॥ भगीरथाचेनि दैवयोगे । विश्व
सुभात होये गमे । तेथे जैतपाळाचेनि प्रसंगे । जग सुखी होय पै ॥ ५६ ॥
या आपुली निजवाणी । पवित्र केली येही वचनि । प्रती पावो पीनाक-
पाणी । मुकुंद म्हणे ॥ १५७ ॥

अध्याय ७ (माझा सप्रहातील पोथीवरून)

२ मानभावी वाङ्मय इ. स. ११९०

साठी लक्ष देश महाराष्ट्र । तेथिचे शिहाणे सुमद्र । वेदशास्त्र चातुर्याची
पेढ । भौली तिथे देशी ॥ ऐसे ते महाराष्ट्राथे सुदरु । बरी महाराष्ट्रभाषा-
दुरु । तेथी वसविले गगातीरु । क्षेत्र च्यवनकूवेची ॥ पाश्चिमे च्यवनकूपूर्वे सागर-
वेची । द्वादश योजने उभय गगातीरी । ऐसे ते गगावट महाराष्ट्री । वसिजे
पुण्यातना । तिथे महाराष्ट्री गगातीरी महत्तु । तेथ सदा ईश्वरायतारु क्रीडतु ॥
देश म्हणजे खडमडळ । जेसे फळेढाणापासीनि दक्षिणेसि महादी भाप जे-
मुला ठाई वर्ते ते एक मडळ । त्यासि उचरे बालेढाटाचा सेवट असे ।

ऐसे एक सडमडळ । मग उभय गंगातोर तेहि एक खडमडळ । आन
तयापासीनि मेघकरघाट ते एक मडळ । सयापासीनि आवघे घराड तेहि
एक मडळ । पर आघवीचि मिळौनि महाराष्ट्रचि बोलिजे । किंचित किंचित
भायेचा पालट असे म्हणौनि सडमडळे म्हणावी । मग ऐसे मडळींचा पैला
मडळासि आए आ । पळे मडळींचा पलासि ए । तया पुरयाचे तचि
सवट जाणावे ॥

सर्वशे भणीतिले 'इद्र ॐ गावांतु बातां काई मातु ' ' जी काई नाई
जी ' सर्वशे भणीतिले 'वार्ता बैसी यां काई नाई ?' रायांतरु जाले राम
देवो रावो राज्या बैसला, आमणदेवो खालि उठरिला देवगीरि पाळटीली ॥
तया हा नव्हे लोक पळतु असे ॥ हा होए जा यात्ता घोषा, तुमचे ए
गावी सोडर असति आ । बात्ता बैसी नाई ॥ कैसे काई नाई एवणे
राज्यांतर जाले आमणदेवाचे डाळे काढील रामदेवो राजा बैसला ए नव्हे
की घायले जाते असति भणीनि सर्वशे तया खाटारं भीकरे दाखवीले
सर्वशे भणीतिले एक वळ घोषा या जा ॥ छ ॥ हो का जी भणीनि इद्रमड
मागुते गेल घोषिल एवानि सर्वज्ञपुढ साधीतिले ' साच जी हे काई
हो अपूर्व ' तेही भणीतिले हाती सेहाणा मारिला पाटसेहाणी भेदिला
नरसिंह दे० पळाला आमणदेवाचे डोळ काढिले रामदेऊ रा० राजा
बैसला ऐसे घोषानु आल सर्वज्ञ पुढारां सविबर साधितले तव लोक
घरां वैधोनि पादात अस मग होसाची दजळा तु म न बैले ॥ १२ ॥
छोलाचार ७२५

३ पचतंत्र (तिरायें शतक)

पिंगलकु पुसे । दमनकु सावे । म्हणे कोणे एके नगरि । यशदत्त नामें
ब्राह्मणु असे । तो दुबळु । तयातें ब्राह्मणीनें म्हणितिले । तुम्हि काई उदीम
न करा आम्हि अवघे मुकें मरत असों । तव तो चहुकडे हिंसा निघाला ।
वाटेस जाता येक अरब्य पातला । तयासि दूपा लागलि । म्हणोनि उद
कारणे दिडता तव एक अड देखिला । वणे झाडिला असे । तया आतु
पाद तव देखिले । व्याघ्र । सर्प । वाघर । सोनार । ऐसे चौघ तया अडा
मध्ये पादिले असति । ते तया यशदत्त ब्राह्मणे देखिले । तेहि तो ब्राह्मणु

देखिला मग चौघेहि तयातें म्हणति । आमुतें या अढावुनु बाहेरि काढि ।
तवें तो विचारि । म्हणे यासि बाहिरि काढिता पुण्य होईल ।

महाराष्ट्रकवि (भावे), ११ पृ. १५.

४ ज्ञानेश्वरी— इ. स. १२९०

माझा मन्हाटा चि बोळु कवातिके । परि अमृतातें ही पैजेसी जाँके ।
ऐसीं अक्षरें चि रसिकें । मेलवीन ॥ १४ ॥ जिये कोवलिकेचेनि पाडे ।
दीसति नादिचे तरंग थोकडे । वेधें परिमलाचें बीक मोडे । जेयाचेनि
॥ १५ ॥ आइका रसालपणाचेया लोभा । किं भवणिं चि होथि जीभा ।
बोले इद्रियां लागे कलभा । येकमेका ॥ १६ ॥ साक्षें शब्दु तरि विषो
भवणाचा । परि रसना म्हणे का रसु चि आमुचा । प्राणासि मावो जाये
परिमलाचा । हा तो चि का होईल ॥ १७ ॥ नवल बोलतिये रेस्तेची
बाहाणी । दाविता बोलेया हीं पुरीं लागे आणि । ते म्हणति उपद्रिली का
साणि । रूपाची हे ॥ १८ ॥ जेथ संपूर्ण पद उभारे । तेथ मन चि घावे
बाहिरे । बोळुमुजाहीं आशे मरे । आलिंगावेया ॥ १९ ॥ ऐसीं इद्रियें
आपुलाळीं भाविं । शोयता परि तो सरिसेपणें चि बुक्तावी । जेया एकला
जग चववी । सहस्रकरु ॥ २० ॥

ज्ञानेश्वरी (राजवाडे) ६, १४-२०.

५ वेळापूर येथील शिलालेख-इ. स. १३००

स्वस्ति श्री शकु १२२२ सर्वरि सं (व) । स (त्स) रे ज्येष्ठादौ
श्रीमद्योद । प्रतापचक्रवर्ति श्रीराम । चंद्रदेव विजयराज्योदयित । दुपादपदु-
मोपजीवी सर्वाभि । कारी श्रीजोइदेव त (त) नि (चि) रोपि । स ब्रह्म-
देवराणे तद्भ्रातर बाइ । देवराण माणदेशासबघ वे । लापुर तेथल
घ (र्म) खल पटेख । राचे गुण मठज केले वा बोव । र बाइदेवें दत
पाली तो रगर्गा । जाण न प (पा) ली तो नरका जाण लेप । क दामोदर
पंडित सुत माइदेव मंगल ॥

२ बहामनीकालीन मराठी भाषा-इ. स. १३५०-१६००

९६ मराठी भाषेच्या कालखंडापैकी तिच्या उद्गमजवळचा असा महत्त्वाचा 'यादवकालीन' कालखंड सागून त्या खंडात मराठीचे स्वरूप कसे होतं ह्याचे विवेचन येथवर केले. आता दुसऱ्या कालखंडात मराठी भाषेचे स्वरूप कसे होतं हे पाहू. यादवकालात मराठी भाषा तिच्या बयोमानाप्रमाणे जरी बाल्यावस्थेत असली तरी एकदर तिच्या गुणांवरून पाहता तिच्यात विचाराचे व आचाराचे पाकिट, स्वरूपाचा उज्ज्वलपणा, रेखीवपणा, अलंकारलेण्याचे ऐश्वर्य, चालचलणुकीचा भारदस्तपणा, मुद्रेचे गांभीर्य, ओज वगैरे मनाला चकित करून टाकण्यासारखे गुण होते. यादवांच्या आभयाखाली मराठीभाषामंडाकिनी अशा नितात रमणीय रीतीने वाहत होती. परंतु यादवांच्या आभयाचा आल्हाददायक ऊष्मा पार दिवस टिकला नाही. त्या राजवटीचा महमदीयाच्या टोळघाडीने धुव्या उडवून दिला, आणि बाळाय व इतर आधिभौतिक क्षेत्रात जे काही अमूक पीक उगवू घातले होते त्याचा नायनाट होऊ लागला. यादवांच्या अस्तायरोबर महाराष्ट्र देश आधिदैविक व आधिभौतिक अशा दोन्ही प्रकारच्या आपर्णात सापडून महाराष्ट्रातील समाजव्यवस्था, ग्रामव्यवस्था, पेहराव, कल्पना, धर्म, आचार व भाषा इत्यादि बाबी विस्कळीत झाल्या. मुक्तीने हिंदूंच्या मूर्ति पोटण्यास मुद्रात करून उत्तर हिंदुस्थानात जो धार्मिक आकांत केला तोच दक्षिणेत करण्यास ह्या कालापासूनच त्यांनी मुद्रात केली. ह्या राजक्रांतीने सर्व महाराष्ट्र देश मुळासकट हादरून गेला. ह्या राज्यक्रांतीला आरंभ जरी तेराव्या शतकात झाला होता तरी तिचे भयंकर परिणाम चौदाव्या शतकातच भोगावे लागले. देवगिरीच्या जाधवांची मध्यवर्ती केंद्रसत्ता नाहीशी झाल्यावर तिच्यावर अवलंबून असलेल्या इतर आडमुळासारख्या सत्ता उखडून टाकण्यास मुसलमानास वेळ लागला नाही. अशा रीतीने हिंदु भाषा, धर्म व संस्कृति ही त्रयी ज्या राज्यांच्या आघा-
रावर होती तो आघाराच काढून टाकल्यामुळे तिला हुळी पांगळी करून तिच्या ठिकाणी महमदीयानी आपली भाषा, धर्म व संस्कृति ही त्रयी स्थाप-
ण्यास मुद्रात करून घोट्याच वेळ्यात सर्व क्षेत्र काबीज करण्याचा चंग घातला.

ह्याच सुमारास राज्यकर्तांच्या ह्या आधिभौतिक संकटास जोडून दुसरे-
हि एक आधिदैविक संकट महाराष्ट्रास गाजण्यास सज झाले. हे संकट
म्हणजे चौदाव्या शतकाच्या शेवटचा दुर्गादेवीचा मोठा दुष्काळ हे होय.
ह्या दुष्काळाची प्रत्यक्ष गाजणूक चांगली वार वर्षे महाराष्ट्रास भोवली. ह्या
दुष्काळात चहोंकडे अन्नान्नदशा ह्याच्यामुळे व जिकडे तिकडे अवर्षण पड-
ल्यामुळे गावचे गाव उजाड होऊ लागले, धान्याचा कण व पाण्याचा थेंब
जिकडे सापडेल तिकडे लोक धाव घेऊ लागले. असल्या आपत्तीत धर्म,
भाषा व संस्कृति ह्याकडे लोकांचे लक्ष राहिले नाही ह्यात आश्चर्य नाही.

अशी जरी विपरीत परिस्थिति होती तरी मनुष्याचा स्वभाव य विशेषतः
त्याचा सार्विक परिपोष ह्याने घर डोकें करण्यास सोडले नाही. मनुष्याची
सार्विकवृत्ति ही कटुकासारखी आहे. कटुकास जितका जोरात खाली आप-
टावा तितक्याच जोरात तो घर उचळी मारतो. महमदीयाकडून होत अस
लेला धार्मिक छळ आणि दुर्गादेवीच्या दुष्काळाचे परिणाम ह्या आपत्ति
जितक्या जास्त लोकाना गाजू लागल्या तितक्या त्याच्या सार्विकवृत्ति
जास्त जोर करू लागल्या असे तत्कालीन इतिहासावरून दिसून येते.
अल्ताउद्दिन तिलनी व त्याचा सेनापती मलिक काफूर ह्यांनी देवगिरीच्या
बादवाचा पराजय करून मुसलमानास दक्षिणची वाट मोकळी करून दिली.
पुढे धोण्याच दिवसात महमदी सत्कृति हुसेन गंगे वहामनी ह्याने खाली
दक्षिणेत आणिली आणि सुद मराठवाण्यांत तिला बद्धमूल केली. काही दिव
सांनी मुख्य केंद्रवर्ती एका शाहीच्या पाच शाखा झाल्या. वहामनी राजे किंवा
त्यापासून उत्पन्न झालेल्या उत्तरकालीन त्यांच्या पाच शाखा ह्या धर्माच्या
बाबतीत इतक्या कडव्या नव्हत्या. हिंदु म्हणजे सर्व काफिर आणि त्यांनी
जर पंगोवर केले नाही तर त्यांना आढोरे घिरावे इतक्या परकाष्टेचा
धार्मिक चेडेपणा त्यांच्याजवळ नव्हता. काही बादशहांचे गुरू तर भित्येक
हिंदु साधुसंत होते. काहींनी त्या बादशहास मक्कीचे वेढ लाविले. काहींनी
त्यांना पदरीच्या त्रिटोवाचा प्यास लाविला. काहींनी बादशहांचे असाध्य
रोग घेे केले. त्यांच्या सशत्रुभूतीने महाराष्ट्रातील ब्राह्म व धार्म तेजाना
वहामनी दरारात वराच असुर मिळाला. विजापूर, बेदर, भागानगर,
अहमदनगर वगैरे दरबारांत त्यांच्या बुद्धीस योग्य घेव मिळे व म्हणूनच

त्या दरबारांत कित्येक विद्वद्गण, साधुरत्ने व वीररत्ने चमकून गेली.

१७ बहामनी बाळांत महागाथांत कथिदि चांगले नाणावलेले होऊन गेले. नरसिंहसरस्वती व जनार्दनस्वामी ह्या दोघांच्या वाङ्मयकृति नष्ट विशेष उपलब्ध नसल्या तरी ह्या दोघांनी ज्या शिष्यांना उपदेशामृत पावले त्या शिष्यांच्या वाङ्मयकृतीने मराठी माणसे पुष्कळ ऐश्वर्य वाढविले. गंगापरसरस्वती ह्यांचा गुरुचरित्र हा ग्रंथ माहित नसलेला हिंदु मनुष्य विरळा. ह्या ग्रंथाची मोठ्या भाषिकपणाने पारायण करणारे कित्येक लोक अजारी आहेत. महानुमाची पंथांत दत्तोपासना आहे व दत्तचरित्रेहि आहेत. त्यांच्या पंथावर मात करण्याकरिता सनातनी घमांच्या दृष्टीने हे दत्तमाहात्म्य रचिले असावे असे वाटते. ह्याच काळचा एक मोठा संत भानुदास होय. विजयनगराच्या भीकूण राजाने पंढरपुराची श्रीविठ्ठलाची मूर्ति विजयनगरास नेली होती ती भानुदासाने पंढरपुरास परत आणिली आणि बारकरी पंथाची स्थापना केली. ह्याच भानुदासाच्या मुळांत एकनाथस्वामी जन्मत आले. जनार्दन स्वामींनी त्यांना अनुग्रह दिला. एकनाथस्वामींची मराठीतील ग्रंथरचना अमूर्प आहे. भागवत, रामायण, ऋषिमणीस्वपंवर, स्वात्मानुभव, आनंदलहरी, अनुभवानंद, गीतासार, मुद्राप्रकाश हे त्यांचे मुख्य ग्रंथ होत; परंतु ह्या सर्वोपेक्षा अत्यंत महत्त्वाची अशी त्यांची भाषिक कामगिरी म्हणजे त्यांनी संशोधिलेली ज्ञानेश्वरी ही होय. पूर्वीची ज्ञानेश्वरीची संहिता लोकांस समजण्यास अडचण पडू लागल्यामुळे एकनाथस्वामींनी ज्ञानेश्वरी संशोधून संपादिली व तीच संशोधिलेली प्रत सध्या सर्व बारकरी संप्रदायात 'आई' ह्या प्रेमळ व सन्माननीय नांवाने आदरली जात आहे. एकनाथस्वामी हे भागवतघर्मांचे एक प्रमुख पुरस्कर्ते व प्रणेते होत.

नाथांचा समकालीन दुसरा मोठा लेखक म्हणजे दासोपंत हे होत. ह्यांचे लेखनमांडार अर्णवासागळे विस्तृत व अगाध आहे. सव्वाळास पदार्णव व सव्वाळास गीतार्णव हे दोन साहित्यार्णव त्यांनी निर्माण केले आहेत. ह्या दोन समुद्राशिवाय अवधूतराज, ग्रंथराज, वाक्यवृत्ति हे ग्रंथ निरालेच. ह्यांचे काही ग्रंथ पाषांडीवर लिहिलेले उपलब्ध झालेले आहेत. ह्यांची आपा मुद्दवांत वेज व भारदस्त आहे.

सोपत ह्या दोन दिग्गजाशिवाय इतर कवीहि ह्या कळांत

पुष्कळ होऊन गेले. नाथ-पंचकातील विठा रेणुकानंदन, जनीजनार्दन, रामाजनार्दन, प्रेमदास महालिंगदास, नरयिन्द, विरेधर, रगनाथ व नाम देवाच्या नावावर मोडणारा विष्णुदासनामा हे त्यापैकी मुख्य होत. ह्या साधुसतानी आपल्या घाणीच्या सामर्थ्याने मराठीची जोपासना करून एका वाजूने फारशी भाषेचा इत्हा होत होता तरी त्यांनी मराठीचे सर्व कायम राखिले.

९८ ह्या कालखंडात मराठी भाषेचे स्वरूप विशद करण्याचा प्रयत्न पुढे केला आहे त्यामध्ये एक निपळाच मार्ग अपलविला आहे. एकनाथकालीन पद्यवाङ्मयात आढळून येणारी भाषा जर पाहिली तर ती भाषा आणि उत्तरकालीन मुक्तेश्वर, श्रीधर व महिपति यांकरे कवींची भाषा पाहिली तर ह्या दोन्ही भाषात फारच अंतर विशेष असून देखील त्या भाषांच्या स्वरूपात फरक दिसून येत नाही. भाषेचा एक प्रकारचा साचा ठरून गेल्यासारखा आणि तोच उत्तरकालीन सतांनी गिरविल्यासारखा दिसतो. ह्यामुळे एकनाथकालीन भाषेचे स्वरूप उकळून सांगणे बरेच धोक्याचे काम होते, म्हणून येथे एक नवीनच मार्ग स्वीकारिला आहे. आणि तो म्हणजे पाठागण येथील अस्सल ज्ञानेश्वरी आणि एकनाथस्वामींनी सशोभिलेली ज्ञानेश्वरी ह्या दोहोंच्या भाषांची एक तुलना करतो. ह्या तुलनेवरून एकनाथकालापर्यंत मराठी भाषेचे स्वरूप कितपत रूपांतरित झाले होते हे कळून येईल. ज्ञानेश्वरीचे सशोधन व संपादन केल्याचे प्रत्यक्ष एकनाथस्वामींचे सांगतात. “ शके पद्यशतें सारोत्तरां । तारणनाम सवत्सरी । एका जनार्दने अत्पादरी । गीता ज्ञानेश्वरी प्रति शुद्ध केली ॥ मय पूर्वीच अतिशुद्ध । परी पाठातरे शुद्धावद्ध । ते शोधूनी एवविध । प्रतिशुद्ध सिद्ध ज्ञानेश्वरी ॥ ” ज्ञानेश्वरीची अतिशुद्ध असलेली संहिता पाठांतराने फार अशुद्ध झाल्यामुळे एकनाथाने ती शुद्ध केली. अर्थात् तिला एकनाथकालीन भाषेचे चळण मिळाले. तेव्हा ज्ञानेश्वरीच्या दोन्ही संहितांतील भाषेची रूपे समोरासमोर ठेविली म्हणजे एकनाथकालीन भाषेचे स्वरूप आपोआप स्पष्ट होईल.

भाषेच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांत दोहोंची तुलना पुढे दिली आहे.

पुष्कळ होऊन गेले. नाथ-पंचकाशील शिवा रेणुचानंदन, जनीवनार्दन,
रामाजनार्दन, प्रेमदास महात्मिदास, नरसिंह, शिरोधर, रंगनाथ व नाम-
देवाच्या नांवावर मोठ्याच शिष्टाचाराना हे त्यजिची मुख्य होत. त्या
छात्रांनी आपल्या यागीच्या कामांने मराठीची जोपासना करून एका
बाजूने पारशी भाषेचा हात होत होता तरी त्यांनी मराठीचे सर्व कायम
राखिले.

९८ ह्या काळातील मराठी भाषेचे स्वरूप विस्तृत करण्याचा प्रयत्न पुढे
केला आहे त्यामध्ये एक निराळाच मार्ग आढळिला आहे. एकनाथदासीन
वदनाळपांडे आदरून देवारी भाषा जर पाहिली तर ती भाषा आणि
जगादासीन कुठेच, भीपर व मोरपति गौरे कधीची भाषा पाहिली तर
ह्या दोन्ही मंडळ बाबते थंडा विटेंत असून देवारी त्या भाषांच्या मध्य-

पावया	पावया	विसरलेति	विसरले
ऐसेनि	हे	होये	होतसे
भीति	भिती	जिही	जिही
तुसे	तुसे	वायुर्हि	वायुर्हि
पसरेंसि	पसरेंसी	जालेया	जालिया
जाणसि	जाणसी	होये	होय
व्यक्तीसेजारा	व्यक्तीसेजारा	कोण्हें	कऱणे
चि	(छेप)	वेचता	वेचिता
हो	जी	भगडिजे	भगडिजे
आढाढ	आढ आढ	आघार वांचौनि	आघारा वाचूनि
जिवा	जीवा	होतु	होता
आसुइ	असापि	तुक्नि	तुक्कोनि
निमळणे	न मिळणे	येडेया	वेड्या
विपिचें	विपर्याचें	ऐया	यया
पाहुमुता	पाहुमुता	हये	ये
ते चि	ते जी	हये	हेहि
विपि	विपर्या	सवितेया	सवितया
चोलैनि	चोलैनि	ना	ना. ना

पुरेसा आहे. तेया, तेयातें, लोकाचेया, झोलेया, देयावा वगैरेबद्दल त्या, यया, त्यावे, लोकाच्या, झोळ्या, द्यावा असे स्पष्ट फरक होऊ लागले. नामाचें प्रथमेचें एकवचन, सर्वनामाचीं रूपे, ल्यवन्ताचें रूप वर्तमान व भविष्य ह्या काळाचीं क्रियापदाचीं रूपे ह्या बाबतींतदि बहामनी-कालीन मराठीत स्पष्ट असा फरक दिसतो. 'मानु, पडिमरु, आत्मराजु' ह्याबद्दल 'मान, पडिमर, आत्मराज', 'बुशी, भिया, कोण्डे' ह्याबद्दल 'बुजशी, म्यां, कवणे', 'म्हणौनि, मोडौनि, बोलौनि' ह्याबद्दल 'म्हणोनि, मोडोनि, बोलोनि', 'म्हणे, नव्हे, उठी' ह्याबद्दल 'म्हणती, नादी, उठती', 'साभैन, ऐल' ह्याबद्दल 'सागेन, एल' अशीं रूपे येतात. हीं सर्व रूपे भाषेच्या उत्तरकालीनत्वाची साक्ष पटविण्याखेरीज राहत नाहीत.

मराठीचा अन्य भाषांशीं संबंध

९९ फारशी:—ह्या कालखंडात स्थूलमानाने इ. स. १३५० पासून १६०० पर्यंतचा काळ घेतला आहे. इ. स. १३१८ पर्यंत महाराष्ट्रात सादवाचेंच राज्य होतें. पुढे त्याचा उल्टेद होऊन महमदीयानी इ. स. १३१८ पासून दख्खनचें राज्य आपल्या स्वाधीन करून घेऊन १३४७ पर्यंत तें दिल्लीहून चालविलें. नंतर मान हुसेन गंगो बहामनीने दिल्लीशीं असलेला आपला संबंध तोडून दक्षिणेंतच राज्य स्थाविलें. तें १४९२ पर्यंत बेदरास, १४८४ पर्यंत कन्हारात, १४८९ पर्यंत अहमदनगरास, १४९९ पर्यंत बिजापुरास व १५१२ पर्यंत गोवळकोंड्यास चालू होतें. ह्या सालानंतर दक्षिणेंत परीदशाही, इमादशाही, निजामशाही, आदिल-शाही, कुतुबशाही अशा निरनिराळ्या शाह्या १६५६, १५७२, १६३७, १६८६ व १६८७ पर्यंत अनुक्रमे चालल्या. अशा रीतीने खुद्द मराठ्यांच्यांत फारशी भाषा बोलणाऱ्यांची कारकीर्द सुरू झाली. राजवटच फारशीची कैवारी असल्यामुळे फारशीचा परिणाम तत्कालीन मराठी भाषेवर झाल्यास नवल नाही. शानेभरी किंवा महानुभावी वाङ्मय ह्यांत सापडणारे मराठीचें शुद्ध स्वरूप फारशीने इळइळ कलुषित होऊ लागले. फारशी मराठीचा संबंध जो ह्या कालांत सुरू झाला तो पुढे त्यांच्या राजवटी होत्या तोपर्यंत चालला एवढेच नव्हे तर पुढे पेशवाईमध्ये मुद्रा टिलावला नाही.

एकनाथस्वामीच्या कालापर्यंतच्या १००-१५० वर्षांच्या संबंधांत हा परिणाम किती झाला होता हे खाली दिलेल्या एकनाथाच्या ‘अर्जदास्तावरून’ कळून येईल.

“अर्जदास्त अर्जदार बदगी वदेनवाच अलेक सलाम साहेबाचे सेवेसी, वदे शरीराकार जीवाजी शेरदार बुधाजी वारकून प्रगणे शरीराबाद निले कायापुरी सरकार साहेबांची आज्ञा घेऊन स्वार झालो तो प्रगणे मजकुरी येऊन सरकारकाम करावयास लागलो तो प्रगणे मजकूरचे जमेदार दभाजी शेठ्ये व कामाजी महाजन व मनीराम देशमुख व ममताई देशपांडे व मोघाजी नाइकवाढी ऐसे हरामजादे पार आहेत ते सरकारकामाचा कयास चालू देत नाहीत. दभाजी शेठ्या कचेरीस येऊन जोम घरून बसतो मनीराम देशमुख आपले काम परभारें करून घेतो. ममताई देशपांडेण इणे तमाम प्रगणा जेरदस्त केला मोघाजी नाइकवाढी याणे तमाम तपरका केला. इ० इ०

हा एकनाथ-वाङ्मयातील पारशीमय मराठी गद्याचा एक मासला आहे ह्यातील एकदर शब्दांपैकी जवळ जवळ ५० टक्के शब्द पारशी आहेत पारशीचें वर्चस्व कोणत्या यरावर गेलें होतें हें स्पष्ट होण्यास बरील उतारा पुरेसा आहे फारशी-मराठीच्या दोनघे वर्षांच्या संघर्षाचा जर हा परिणाम तर मग पारशी त्याच्याहि पुढे २००-३०० वर्षे राजभाषा म्हणून जर नादती तर मराठीचें काय झालें असतें ह्याची कल्पनाच करवत नाही. जत्यांच्या भाषेपुढे जितांची भाषा टिकाव घरू शकत नाही असा आजपर्यंतचा इतिहास साध देत आहे.

‘राजसत्ता मुसलमानी असल्यामुळे सरकारदरबारांत पारशी भाषा मुरू झाली व हळूहळू सरकारकामासबधे सर्व कागदपत्र पारशींत राहू लागले. ‘अर्ज’ दाराच्या ‘फिर्यादी’ ‘कात्री’ पुढे जाऊन त्यांचा ‘वेसला’ किंवा ‘इन्साफ’ होऊ लागला अग्रवादी, पश्चिमवादी, व्यवहार वगैरे पूर्वाचार धर्मप्रथांत आढळणाऱ्या सज्ञा नाहीशा झाल्या व त्यांच्या आगा मुसलमानी शब्दांनी येतल्या. पत्राबदली ‘कागद’ आले व त्यावर प्रमाणाकरिता ‘गोरी’ होत असत त्या साधी झाल्या. ‘मोकदमाचे’

‘अधिकारी’ शाले आणि त्यांना प्रतिवर्षी मिळणाऱ्या ‘वार्षिक वेतनाचे’ ऐवजी ‘सालिना मुद्याहिरा’ मिळण्याचा ‘सिलसिला’ पडला. लोक स्वतःच्या बापाचे नांव ‘पिते’ म्हणून न लिहिता ‘विन’ योजून लिहू लागले. राजेलोकांच्या समोबतालच्या मंडळीत तर साफच नदल झाला. राजसभेत ‘बैसणाईत’ होते तेथे दरमारी आले. राजावरोवर स्वारीत ‘सवंदळी’, ‘दाडिवस’, ‘डाडपी’, ‘बारी’, ‘सागळिय’, ‘चवरघरू’, ‘भांडारी’, ‘वेचकरू’, ‘देवहारू’, ‘दिवटे’, ‘बडवे’ वगैरे सेवक असत ते आता दिसेनासे झाले. इंतजुमल, अनुभीग, राईक, पाईक, माड-लीक, राऊत, रजपुत (रात्रपारी सैनिक किंवा शिपाई) वगैरे हुद्दे आणि पदव्या ऐकू न येतां जमादार, हवलदार, शिलेदार, ह्या पदव्या आता नव्याने ऐकू येऊ लागल्या.^१

• ‘य’ हें उभयान्वयी अव्यय, ‘ल’ हा द्वितीयेचा प्रत्यय, विशेषण विशेष्याच्या पुढे ठेवणें, ‘अ’ ह्या स्वराचा तोकडा उच्चार, शब्द व्यंजनान्त उच्चारण्याची लफ्फ, ‘गी, दार, बाज, खाना’ ह्यांसारखे शब्द-विद्धीचे प्रत्यय, वगैरे विशेषे जे मराठीत आदळून येतात ते फारशी भाषेतूनच आले आहेत य ते ह्याच काळात आले आहेत.

ह्याच बहामनीकाळात पश्चिम किनाऱ्यावर मराठीचा आणि पोर्तुगीज भाषेचा संबंध येण्यास सुरवात झाली. पूर्वीच्या ‘ल’ बदल ‘ळ’ ज्यास्त प्राचुर्याने येऊ लागला. कानडी भाषेशी संबंध जो यादवकालात सुरू झाला तोच ह्या काळात हळूहळू दृढावत चालला. (मराठी आणि इतर भाषा ह्यांचा परस्पर संबंध पुढे स्वतंत्र प्रकरणात विवेचिला आहे.)

बहामनीकालीन भाषेचे नमुने

१ चोंमा—उपाहरण, इ. स. १३००—१४००

तेथे कैसे काय बर्तले ॥ १८-१० ॥ कैसी लावल्याची रासी । ती येथे पाहुनु उर्वसी । कैसा येकुची चाणु । पाहि न टळेची तीयेसी ॥ ११ ॥ तीयेची पाहुनी रूपेसा । काईसीया मुरनायेका । तीलेतमा न

पवे सरी । नव्हे नव्हेची मेनीका ॥ १२ ॥ ऐसे रूपाचें लावण्य । पण उग्रही वस्त्रहीण । हातो घेऊनीया आघाटी । पांजला रगधर्मा आकर्षले श्रीमुवन ॥ १३ ॥ गीताचेन नादें । चरों विसरलीं स्वापदें । हरणीं बोडवीले कर्ण । तीये राहीलीं नादबोधें ॥ १४ ॥ हरणु गोरी उमा करावा । मग पार्थीयें बोंघावा । ते ही वीसरले आपणचें । नीवर्तले दुष्ट भाव ॥ १५ ॥ नादें व्यापिलें अवर । पक्षु जाती नेघती चार । वीसरीनु येक जाले । पचानन आणी कुजर ॥ १६ ॥ टेलीया समुद्राचीया लता । बाहों वीसरलीया सरीता । गगनीं वारा मदु जाला । सैरा घडघडीतु होता ॥ १७ ॥ रागध्वनी कानीं पडिला । सूर्याचा रघुची रागला । नेणो चुकलें दीनमान । अरुणु हाकु वीसरला ॥ १८ ॥ प्रकटलें मोहोनाछ । आकर्षले यादव घोर । बरीतो वास पादात टेले । भुमी पडले हातीयेर ॥ १९ ॥ चितन्य आकर्षिली । पाचें इंद्राये येक जाली । जीव घेउनी गेली मोहोनी । देह बैरीया समर्पिली ॥ १८-२० ॥ (मा. २. स अ. १८३३ पृ ५२)

२ पर्शुरामपंडितकृत पर्शुरामोपदेश, इ. स. १३५६

गत तिथि दुणा । वार चतुर्गुणा । नक्षत्र मेळविजे । भुवक ४ मेळविजे ॥ तिहिं भागु । उरलेये । शेष लोह पादिने । एके जळ । दोहो स्थल । इत्य आकाश । स्थली सावली । जळी आडाउ । आकाशी सावलीये । आडाउ तीर दार । हे ज्येति । आडवार । आदित्या पासोतु । नक्षत्रें ९ उत्तम । दाहवें मध्यम । तथा पुढील २ उत्तमे । वारिला तिहीं खेळु पाहु १७ उत्तम । वीसाठार्यां च लहे निर्वचेल । २२ । लोह होईल । पूर्ण यश पाविजेल । हातीयेरें साडितो । फल होईल । आदित्यवारी । शनिवारी । वृषभ, कन्या, मकर, मिथुन, तूळ, कुम्भ हे खोचिति । सोमवारि बृहस्पतरि, मिथुन, तूळ, कुम्भ पडती । कर्क, वृश्चिक, मीन हे खोचती । मंगळवारी । शुक्रवारी कर्क, वृश्चिक, मीन, धनु, सिंह, मेष हे सा ६ राशी भरती । वृषभ, कन्या, मकर हे खोचती । तिथिवार दिशे यात्रा किजे । ते दिशा येकत्र किजे । तिहीं भागु दीजे । उरें शेष तो भुवक राशींचें जीव-नक्षत्र । २ ने गुणिजे । भुवक मेळविजे । तिहीं भागु दिजे । शेष उरें तो मह । जाणिजे । जयाचे राशीवरि बुध, गुरु बैसती तिथे राशिचेपां करवी ।

यात्रा कर्विजे । दुर्गयात्रा बुध जया विये । राणीवरि बैसे । तया कां
कर्विजे । आउ । वि । पू । वा । द । ई । प । सुयोदयाचीये ठाउनु । येणें
कमे चौ घाडिये भ्रमण जाणाये । जयाचिये पाठि पडे तो जया पावे । इति
भूपाळवल्लभः ॥ समाप्तिमुपागमत् ॥ [राजवाडे खं. ८ प्र.]

३ नागांव येथील शिलालेख-इ. स. १३६७

६ स्वस्तिश्री हिजरत ६९ सकु संवत् १२८९ पळवग सवंसरे आघेअ ++
श्रीमत्य प्रौढिप्रतापचक्रवर्ति माहाराजाधिराज श्रीहविर राओ
ठाणें फोकणराज्यं क्रीति सत्ये तस्मिन् काले प्रवर्त्तमाने घरमादि —
— पत्र लिखितं यथा सर्वव्यापारिसिद्धिप्रो तंनिरोपित अठागर अधि —
— कारिआ कुसना अक्षरण नाकाचा सेणवै देऊं प्रोण्होन् वेळित स —
— + रंघ चिचावळित्राम पैकी तेथिला मिजिगिति सिद्धिप्रो फेळित तेथे मरगी —
— आ ल्हावेयालागी आठागर समंघ मुख्य मागवें आगरपैकि कोतळवाडि
१ नारदे कवळिआपैकि माटाळि १ उरौ याडिआ २ ससिम पळ भोगा स —
इति श्रीरायाजा प्रघातु सिद्धिप्रो सिद्धिप्रो विक्रति सडाउन चिचवळिये चिये
मिजिगिति
वर भाषा मळिया कातिलवाडी विक्रिता द्रामा १६० नारदे कवळिआ जि-
ये माटाळिये विक्रिता द्रम ४० उरेवाडिआ २ विक्रिता द्रामा सते २००
दे दाम वरत सकोश कवळिआ मुख्य करुनि समळि आगरियास मागित —
। डीळि घाअटा साळगोपालवादनिचे तळे अठि अघाटालु राहनाई वाडि —
— आ दातारे दिन करुनि जाळिआ म्हणौनि समळि आगरियास त्याति वि-
— फळिते गुंतिकेचाह सोडुनि सिद्धिप्रो लागौनि वाडिआ विक्रिलि आहे
+ वाडिआ कोण्हि दातारु ठमळेळित गुती करि तर समष्टि आगरियाहि प्रति-
(का) रावें हा घग्मु सिद्धिप्रोचा तितिवड समष्टि आगरियाहि समाप्ति प्रति-
पाळावें
शाडेभाचि जमेतिस जेतुके आगर साहिआ दखे पाठे तेतुके आगरास आम-
शाळावें ति रोपडवा वाडि सिद्धिप्रो सासनबिषय भोगवारी हा घरमु समष्टि प्र-
— तिपाळावा आघाटणें पूर्व दिसें नाऊ म्हातारे याचि वाडि उत्तर दिसे
चोरलेवाडि पत्र

—चिम दिसे पठिआरावढि दक्षिण दिसे कोणिष्टियाची वाढी ऐसि आपाटणे चि-
 —आ । रविवार तिआहि पालक वरतह काण्हा कवळिआ पोगुवाअ रस देऊ-
 वेद म्हातारियाचा घरमुदेउ विउम्हातारेआचा वाढेरपैकी वावदेउकघाट-
 —आ अवेयारि सोम्हाळ म्हातारा राढत नागदेउ माई दारुम्सदे सेटि—
 साउ म्हातारा ताहदेउ कावेंदे म्हातारा सवद म्हातारा गोरु म्हातारा
 साजकार सोमदेअ जोटादेअ बारैकर भरतअ मुपल पाटेलु नागला पाटेलु-
 बैजकरु हे जन १८ मुख्य करुनि समग्रि प्रतिगळ्यावे अप्राचे साक्षिता-
 नागाव जमतेपैकि टेंगु माहामद्र दाउबार आयाशजि दाउबार आया-

४ ज्ञानेश्वरी—एकनाथी प्रतीवरून इ. स १५८४

माझा मन्हाटाचि बोल कौतुकें । परि अमृताते हि पैजा जिके ।
 ऐसी अक्षरें रसिकें मेळवीन । जियें कोंबळिं कचेनि पाडे । दिसती नार्दीचे
 रंग थोडे । वेधें परिमळ्याचें बीक मोडे । जयाचेनि । आइका रसाळपणा-
 चिया लोभा । कीं भ्रणोंचि होतो जिमा । बोलै इद्रिया लागे कळमा ।
 एकमेका । सहजे शब्द तरी विपो भ्रणगाचा । परि रसना म्हणे रस हा
 आमुचा । प्राणासि भाव जाय परिमळ्याचा । हा तोचि हाइल । नवल बोल
 तीवे रेखेची वाहाणी । देखतां झोळयाहि । पुणें लागे घणी । ते म्हणती
 उघडली खाणी । रूपाची हे । जेय सपूर्ण पद उभारे । तेथ मनचि घावे
 बाहिरे । बोल भुजार्ही आविष्करें । आलिगावया । ऐसी इद्रियें आपुलला
 भावी । झोवता परि तो सरिसेरणें घुसावी । जेसा एकला जग चेंववी ।
 सहस्रवर ॥ ६, १४-२०.

५ ग्रंथराज—इ. स. १५७८ सुमार

वचणीं म्हणेल प्राकृत । नव्हे हें ब्राह्मणाचें मत ॥ तरी ते मूर्ख
 अत्यत । ऐसे जाणावे ॥ ८-१०० ॥ अपार चातुर्य जालें । परि ते चाडा
 चरण गेले । दारोदार लागले । उदयछाटी ॥ १ ॥ चाडाचि सर्वत्र गोष्ट ।
 चाड ते चाडाहूनि वाड । चातुर्य फळे ते उघड । जिके चाडाचि ॥ २ ॥
 इत्यादि वेदयचने । सर्वथा येथ प्रमाणें । जें वेदशास्त्रे पुराणें । आदि
 करुनि ॥ ३ ॥ आत्मार्यचि प्रिय सकळ । जाणोनि ऐस समूळ । विवेकें

आहातत्वचि केवळ । जाणावे ऐसे ॥ ४ ॥ आता आत्मज्ञानाच्याचाडा ।
सांडोनि व्युत्पत्ति उदंडा । वेदवादाचाहि दवडा । करुनियां ॥ ५ ॥ श्री-
सद्गुरुचे चरण । हृदई बळकठ धरुन । कानडेंना मन्दाठें वचन । आह्मकावें
ययाचें ॥ ६ ॥ जेणे होतो ब्रह्मसाक्षात्कार । तोचि जाणावा बीजमंत्रु । तेणे-
विण वाग्व्यापारु । संस्कृत जें ॥ ७ ॥ तें सूख जाणावें निकण । कासया
करावें कंडण । उपनतां चितें चारेन । सर्व जाये ॥ ८ ॥ ब्रह्मज्ञानाचा
विचारु । तेथे शब्दाचा कादसा व्यापारु । सालागीं तो पामरु । पंडितु
नव्हे ॥ ९ ॥ म्हणोनि हे प्राकृत । परंतु तत्त्वज्ञान धनामृत । जतन करावें
अत्यंत ग्रंथाचेनि आकारे ॥ ११० ॥ श्रीदिगंबरानुचरु म्हणे । आता पुंरें
पुंरें बोलणें । ग्रंथे ग्रंथराज येणें सिद्धांतु भोगावा ॥ १११ ॥

३ शिवकालीन मराठी-इ. स. १६००-१७००

१०१ महामनीकालानंतर शिवकालचा विचार येतो. ह्या कालखंडांत
इ. स. १६०० पासून १७०० पर्यंतचा काल घेतला आहे. शिवकालापर्यंत
मराठी भाषेची इयात जपळ जवळ एक हजार वर्षांची झाली होती. ह्या
हजार वर्षांच्या अवधीत झालेल्या मराठी भाषेच्या अवस्थातरांपैकी दोन
अवस्थातरें आतापर्यंत विशद केलीं. शिवकालामध्ये झालेल्या तिसऱ्या
अवस्थातराच्या उलगाडा येथे केला आहे. यादवकालातील भाषेचें शुद्ध
स्वरूप महामनीकालांत कलुषित इतकें झालें की मराठी भाषेचा मराठीपणा
शिल्लक राहतो की नाही ह्याबद्दल सशय उत्पन्न झाला. शिवशाहीच्या
उदयाच्या आनंदाने महाराष्ट्रातील एकंदर वातावरणास एक प्रकारची
भरती आली. महामदीयाच्या आक्रमणशील संस्कृतीने महामनीकालात
महाराष्ट्रातील लोक प्रथम प्रथम दबले गेले. ते पुन्हा पूर्णपणें आपल्या
भानावर येण्यास तीनशें वर्षे लागलीं. मधून मधून स्वसंवितीचे झटकें
मराठा समाजाला आले नाहीत असें नाहीं. परंतु पूर्ण जाणीव येण्यास किंवा
काळ जावा लागला. भानावर एकदा आल्यानंतर मान चढोऊन सारण्यास
सुरवात झाली. समाज, धर्म, नीती, आचारविचार, पोपास इत्यादि
सर्वात दासळलेली याजू यावरण्याचे जे काही प्रयत्न झाले त्यांत मुख्य

प्रयत्न श्री शिवाजी महाराजांनी केला. ह्याच कारणास्तव ह्या कालखंडास आम्ही शिवकाल हें नांव दिलें आहे. शिवकालीन भाषेचें विवेचन खाली दिलें आहे.

शिवकालीन भाषेची स्वरप्रक्रिया

१०२ वर्तमान मराठीप्रमाणे शिवकालीन भाषेमध्ये बहुतेक सर्व स्वर आहेत. ऋ, ॠ, ए, ॡ हे चार स्वर पार करून उपयोगांत येत नाहीत. बाकीचे दहा स्वर प्रामुख्याने उपयोजिले आहेत. ह्रस्व दीर्घांचा विधिनिपेध पारसा पाळलेला दिसत नाही. वर्तमानकालीन स्वरांचीं रूपे शिवकालीं कशीं होतीं हें खालील तक्त्यावरून दिसून येईल; व त्यावरून त्या कालाच्या उच्चारणाची दिशाहि कळेल. स्वरांचीं वर्तमानकालीन रूपे पुढे कंसांत दिलीं आहेत. उदाहरणांत आद्य, मध्य, अन्त्य असा क्रम आहे.

अः— अमच्या, अगहास, अण, अभिवाद, अर्सका, (आ);

सदमट, हरकत, (इ), विष्णुदास (उ);

आः— लाखोटा, कावजती, हिमात, पायमाली प्रामाणीनाम (अ);

इः— माषिक, इरीयस्त (इ); शिलेमान (उ); किंणगौड

(ऋ). गाईत्रीची, विपद (यी).

उः— छुलोना, देउ, मझारनुळे (अ); उचांपती, उमुल, उल-
खिले (व); मृती, मृष्णा, मृणे, जाग्रती, पित्रु, (ऋ).

ऊः— धर्मादाऊ. पेढगाऊ, नाचणगाऊ (व).

ऋः— ढबळाचा (उ).

एः— सायेस्वर, घमंपरायेण, छेत्रपती (अ); वेवसाव (य).

ऐः— सैद, गै (य)

ओः— दुकोळ (आ); नोबत (औ); मोकाम (इ); अम्पो-
दयाथं, (उ); मोरवा (उ); विस्तो (व); मोगोटा (घ).

औः— वडिगौ, पडिगौ, औलियाद, उपद्रौ वडिगौ, (अव किंवा
ऑव याचदल) बौस (— अनुनासिक).

वर दिलेल्या स्वरप्रक्रियेच्या सक्तवावहून दोन तीन गोष्टी नजरेस येतील. उच्चारप्रमाणे लिहिण्याचा शिक्काही रोख दिसतो. त्या उच्चारवर जरी ग्रामिक उच्चारंचा परिणाम झालेला दिसला तरी तो मुळाव्या जवळ जवळ सच येतो. उच्चारवर फारशी उच्चारंचा परिणाम झालेला उपट उपट दिसतो. “अ, इ, उ, ऋ, ए ह्या स्वरांना फारशी भापेंत स्वतंत्र प्रतीकें नाहीत. त्यामुळे मराठीतील विशेषणाने फारशी बोलणाऱ्यांच्या तोंडून व फारशी नावे मराठ्यांच्या तोंडून उच्चारिणी जाताना वरील स्वरांच्या वावर्तति विशेष फरक झाला आहे.” ह्या स्वराचा परस्पर विपर्यय झालेला वरील उदाहरणाव दिसून येईल. सदमट, विष्णुदास ही त्याची उदाहरणे होत. बहिमो, पेदिमो, उपटो, छेचपटी, सत्येस्वर हेहि फारशी उच्चारचेच परिणाम होत. अन्य ‘य’ वा ‘उ’ करून व त्याला पूर्वीच्या ‘अ’ मध्ये सामावून ‘ओ’ किंवा ‘औ’ उच्चारण्याची सक्क आयोन्द्रव भाषाची सुद्धा समजली जाते.

व्यञ्जनप्रक्रिया

१०३ कवर्ग — क — कुकोळ (क). ख.—खदिल (क), लायल (क), सरोखा (का), तुम्हाविखी (पयी). ग.—गग (क).

चवर्ग — छ — छवछर (छ. छ), पच्छमेस (छि). ज.—ज्याजती (ज), नेट (जे), जोखालत (घो), जूज (झज).

टवर्ग — ट.—देह्छी, आछट (ट). ठा.—ठीवर (थ).

तवर्ग.—थ.—थापना, थोसवीच्या (थ लोप), दा.—मज्जुद (त), आदिकारण (थ), समुदि, (थ). सरहद (द), विदमाने (च), आघात (त). धा.—धासत (दह), साघर (द). न — गुजरान्, निशान्, काह्दनी, वताव, (ण), पताळ, कोनेरीभट (न्ह). सिनलकी (न्ह)

पवर्ग — पा.—कार्वारी (मा), रूत (प), सिदाबी (फी). म.—समजो (समाजो)

अर्धस्वर — य.—येस्यास (ये). वः—वळाले (ओ, अय), वोदियाचे (ओ).

१ राजवाडे ख. ८ प्रस्तावना.

ऊष्मे:— घः— अधिवाद, आशढ (घ); विशद, नामधेय.
भूशेने (घ). पः— पलंगपोष (प). पाती, पदपदा, देपोनिया, खरे पोटे.
फापान, पडे (ख). सः— सिवजी, खावण, स्याहाणे, सुद; येत्यास, गोस्ट,
केणवी, मसाहती, विस्णदास, अमिसेक, साहाजी, स्याहाजी (घ);
तसवीस. (अ).

ळः— ळाता. कळहो, ळहान, ळपयुनीया ळिघाड, ळाजा (ळ).

इः— निहकाम (प्).

ह्या उदाहरणांवरून व्यञ्जनप्रक्रिया स्पष्टपणे नजरेत येईल. ण बदल
न, श आणि प ह्याबद्दल य, सररक्ष येतात असे वरील उदाहरणांवरून
दिसेल. त्याचप्रमाणे ट बदल ढ, य बदल इ, ये, पै, ऐ असे वर्ण येतात.
फारशी मराठीच्या संसर्गांचा परिणाम विशेषतः कंठस्थानीय वर्ण, दन्त-
तालव्य वर्ण, महाप्राणमिश्रित वर्ण इत्यादि वर्णांच्या बाबतीत झाला आहे.
हा फरक स्पष्ट करून सांगणे फार कठीण आहे. हा प्रत्यक्ष उच्चारंवरूनच
कळण्यासारखा आहे. “कासी, कुराण” इत्यादि शब्दांचे उच्चार ही
त्यांची उदाहरणे होत.

ह्याशिवाय वर्णप्रक्रियेचे महत्त्वाचे फरक खाली दिले आहेत.

१ वर्णागमः— ममत (भक्त), लक्षम, लक्षुमी (लक्ष्म, लक्ष्मी);
सातीरेस, (खात्रेत, खात्रीस), प्रतिवदसी (प्रतिवर्षी); हरमियान.

२ वर्णसंयोग अथवा आन्तर स्वरलोपः— दा (दुवा); यांचेये
(यांचे येये); त्यापण (त्यानी + आपण); न्हातीच (राहतीच); उप्रातीक
(उपरातीक); इ.

३ अनुनासिकलोपः— चौसीचा (चं); आदेशा (अं); समजी
(संभाजी), टकसाळ (ट).

४ वर्णलोपः— घर्माधिरण (क लोप); आपदेमट, महादेमट
(व लोप); दुकोळ (प् लोप); थापना (म् लोप). विलातीत (य लोप),
मशारा (हि लोप).

५ समानोच्चारितवर्णलोपः— दरोज (दररोज).

६ महाप्राणः— घाशत (दहशत).

७ अर्धमेदः— बर्जर, गुजरान, अवलाद, कावाडी, कारवून.

८ लिंगभेदः— हजामत, सफर, नजर, (मूळचे नपुसकलिंगी);

ज्ञाग, पायपोस, खुर्दा—मूळचे नपुसकलिंगी.

९ निभृत अः— नुक्कान, ज्यान, गप्लत, छापक्, गनीम्; नागदार, फाखाना, छप्रपला, हवस्दार, मर्जरी, पस्मी इ.

१०४ वर्षांप्रक्रियेचे निरनिराळे प्रकार येथवर सांगितले. ह्यावरून शिवकालीन मराठी भाषेत औचारिक वाचर्तीत आर्यवशाची मराठी आणि मोगल किंवा मुराणी वशाची पारशी ह्या भाषामध्ये कसा झगडा चालला होता हे दिसून येईल. एकीकडे मातृभाषेतील जन्मापासून किंवा अनु-वशिक प्राप्त झालेले औचारिक सरकार आणि दुसरीकडे राजदरबारांत व इतर व्यवहारांत धर्षोद्धर्षी कानावर आघात करणारे राजपुरुष व त्यांचे अनुकरण करणारे इतर पांढरपेठे उपजीवी नोकर यांचे औचारिक सरकार हे दोन झगडणारे पक्ष होते “शब्द व्यजनान्त न उच्चारिता स्वरान्त उच्चारण्याची लक्ष्य मराठी भाषेमध्ये आहे. ही लक्ष्य मराठीने प्राकृत व अपभ्रंश ह्या भाषांपासून उचलली.” ह्या तिच्या समावायुळे पारशी भाषेतून मराठीमध्ये जे जे व्यजनान्त शब्द आले ते सर्व शब्द स्वरान्त झाले. शब्दांत अगभूत असलेले आंतर व्यजन मुद्दा स्वरान्त केलें. परंतु इतर स्वरान्त्या उच्चारित आणि ह्या स्वरगुच्छ व्यजनाच्या उच्चारित थोडा परव सादला. स्वरान्त्या निभृत उच्चार करण्याचा एक नवीनच प्रकार मराठीत चांगल्या जाणत्यांच्या तोंडांत रूढ होऊन बसला पुणें, नगर, नाशीक, खानदेश ह्या महाराष्ट्रातील शिल्पांत विशेषतः गावदळ लोकांच्या भाषेत हा निभृत उच्चारचा प्रकार तितकासा रुजलेला दिसत नाही. वर सांगितलेल्या प्रांतांच्या मामिक भाषेत पड'ला, घेउ'ला, मारि'ला, जेव'तो, परि'तो, रोक'तो, जाम'तो, कुठ'ले, इथ'ले इत्यादि शब्दांतील आंतर स्वर घापात उच्चारिले जातात. आपल्या नागर भाषेसारखे पड'ला, घेत'ला, मार'ला, जेव'तो, कतो, रोक'तो, जाम'तो, कुठ'ले, इथ'ले अशा ते उच्चार करित नाहीत ह्यावरून नागर भाषेतील उच्चारानर शितका पारशीचा परिणाम झाला तितका मामिक भाषेतील उच्चारानर झालेना दिसत नाही

प्रत्ययप्रक्रिया विभक्तिप्रत्यय

१०५ प्रथमा एकवचन-प्रत्यय 'उ'. उदा:- नेमु, हासारराऊ, कौड ज्ञानु, माहाराजसाहेबु, संबधु, जीऊ, महमदापुरु, सादत सेद हुसेनु. (फारशी विशेषनामांना सुदा हा उ प्रत्यय लागलेला आहे). खीलिगी-राती (शाली) हकीकती, मुदती, आगी (लागली). माये.

प्रथमा अनेकवचन- उदा:- १ [पंचवीस] होनु; कामेकाजे. २ [तुमचे] यावे; वादे [उभे केले]. ३ रेयान्, देयासान्, नाडकर्णीयान्, देशमुखान्, महाजनान्, हुद्देदारान्, मोकदमान्, कारकुनान्, [द्वा प्रत्येक अनेकवचनाच्या रूपापुढे 'ई' हा पष्ठीचा प्रत्यय लाविला आहे व त्याने तो पुढील शब्दाशी जोडिला आहे.]

२ द्वितीया:- प्रत्यय. 'सी'. उदा:- महालासी, आपणियासी. गाऊ [मारितावी], रयतीस [पेके लावून], मसलतेस.

द्वितीयेचा प्रत्ययरहितहि उपयोग केला आहे. त्या रूपास स्थलकालदर्शक द्वितीया किंवा क्रियाविशेषणरूप समजावे. उदा-खान सातारा आसा. सन थीत चालिले आहे. द्वितीयेसाठी 'ला' प्रत्ययहि वापरलेला आहे. हा 'ला' प्रत्यय 'रा' द्वा फारशी प्रत्ययापासून निघाला आहे असे राजवाळ्याचे मत आहे. ज्या अर्थी 'लागी' हा प्रत्यय द्वितीयेचा असून त्याच अर्थी आहे त्या अर्थी तो 'लग्' द्वा घातूपासून निघाला असावा, हेच मत ग्यास्त सबल दिसते.

तृतीया-प्रत्यय 'ई' उदा:- एकनाय भटें, महाराजें, जगदळें, विठोबें, अंबाजी घोरपडें (सांगितलें), आत्ममुखें (घेतलें). ई-उदा:- इमारदारें (गुंता केला), हेजिबी. ही-उदा:- तेही (शिकस्ती खादली.)

चतुर्थी:- द्वितीयेप्रमाणे- (आपले) सुने (पुढिले).

पंचमी:- प्रत्यय 'हुन'-भरीहुन.

पष्ठी:-प्रत्यय 'वा' उदा:- गावीचा, साहेबाची. 'ई'-द्वाची उदाहरणें पुष्कळ आहेत. मौजे, विले, देसायानी, मोकदमानी इ. स-आपणास (वतनास संबधु नाही.)

सप्तमी-प्रत्यय 'ई'-लोकीं (एदिलशाही); उत्तरे (पडवी), पश्चिमे, पूर्वे. ठाना (जमा करणें). (त्याचे) हवाला (केले). कीर्ति वावे

(तफरीर फीजे), (हरीन्या) कये (नारी विद्यास).

सामान्यरूपः—पितबेया (मध्ये), गोल्या (नी), आपली (खुसीने), घराण्या, सातारिया, मुकाबलिया, इत्यादि.

विभक्तिलोपः—मौजे शिरपाय चालले (सतामी); अबदुल चरम-
कोर दिव्हे (चतुर्थी), केसो त्रिमल लेह्या पाठावेली (तृतीया).
मलिकधंवर भोगवटा आहे (पट्टी). बाबा हाजी हुन्दाण मालूम केलें
(तृतीया). पेसजी कारकीर्द जो गुन्दा केला (छतमी).

सर्वनामविभक्ति

प्रथमाः—ए. व.—तूं, मी, जे, ते, (स्त्रीलिंग), ते (माये) जे,
ते (घर्तणूक). जे, जे, (वस्तुमात्र). कोण्ही, कोण्ही, कोण्हे, कोण्हीक. अ.
व.—आम्ही, तुम्ही. इत्यादि.

द्वितीया —येसपाय, येही, तुम्हा, आपणियाही, आपणाही, हें
आपले लिहिलें, (आपणांस ह्या अर्थी दिवतो).

तृतीया.—मिया, तुया, त्यान्हे, त्याणी, तेणप्रमाणे. हीं—तेही, येही
(राखण घातले पाहिजे), कोण्ही, तिही.

चतुर्थी.—द्वितीयेप्रमाणे—[तुज] देशान्त प्राप्यभित्त धावें.

पंचमी.—तधी—पावली.

पट्टी.—माझिण. आमच्या, तुझे, तुमचे, आमचे, आपटी, आपला
ह—हची, आपुलेकी. येथीचिया. व—विशेष परक नाही.

सामान्यरूपे—आपलीगुही विसा वर्षांचा भेंगोटा. प्यारी पांचवे
पोटा. गेरी सोकी पैस करून. अठा दिवता ते येथील हुकुमे नाही. निमे
सापपोटी राखी. तैरा उल्लासामे.

विशेषणांच्या वापरीतहि पारशीमराठीमध्ये विलक्षण द्वंद्व मात्रलेलें
दिसून येतें. मराठीचा स्वभाव विशेषणें विशेषणाच्या पूर्वी वापरण्याकडे
आहे; तर त्याच्या विरुद्ध पारशीचा स्वभाव विशेषणें विशेषणानंतर वापर-
ण्याकडे आहे. पुष्कळ ठिकाणी विशेषणाची सामान्यरूपे झालेली आहेत.
उदाहरणें—दिवता दशमध्ये पडेंन्य पडेल. कितीमजकुरी मत्तारतुजे. कोटमज-
कुरी. हकीकती केही. वायर निमे होही. कोटी यळकटी केटी. हरबाती
नरील परी असता.

क्रियापदांचे प्रत्यय

१०६ वर्तमान. प्र. पु. ए- तसे, पचे, ठेल्लो, गातो, नाचतो, दापवितो. अ.-आपण होए. द्वि. पु. ए.-तू अखिजे, तं खुंदखद कैसं नेतो, होसी, जुजाविशी, काढून अहेस. अ.—[तुम्ही किताबती पेऊनु] आलेसी, चालिसेस. तृ. पु. ए.—मजरा आस. एसी खुंदसताची रजा होए. अ.— करिताती, आहेती, असेती, देताती, खाताती. [सर्व घेत] फिरते, होतुसे. भिल्ली म्हणेत. महराजा करतुसे.

भूत—जालें, मारिला, दिघले, आनिली, बैसले, रादली. धरिली, म्हटिले, बोलिलें, हालिल्ले, ठेविलें, पुसिले, पडिली, साधिली, हाटेला, चालिला, असेली, निजेली.

भविष्य—उमर असेली, येईना, पवाडेल, चालद्याल. [तिणेंप्रमाणें तुसा निबाडा] करून. [ज्या अर्थी येथे 'न' दिसतो त्या अर्थी प्रचलित अनुस्वार उच्चारिला जात असावा].

कर्मणि—चालवीजे. तू येईजे. जाईजे. अशीजे दीजे, कांजे. [मिया तुवा] खार्दजे; दिघला अस; महराजी राजे धरिले; करीत जाणे.

अकरणरूप—हो न देणें, कसूर हो न देणें; ने दु; नेवो. आपण ने दूंच. नये वोळो, नेठयी.

कृदन्तं—लिहिलें, चितिलें.

विध्यर्थ—देखावे, पुरावी, उपमावे, वचंबो.

व्यवन्त—लेहाया, लेहाण्या वाचावया, आलिया, म्हणउनु, करुनु, पाहोनु; फिराऊनु, सांगोन, म्हणौऊनु; अणोउनु; चालउनु; स्मरोनु; लैहाउनु; राखोनु; दिरोनु; बोलेनु, पोहाचाऊन; कुल मारुन; न कळोनु; परिमुणु.

णिच्—बळून [बळवून], देवाऊन, देवउनु, देवणें देवितील. त्यानें वडिलास नागवण पडवली. आम्हचे जीऊ वाचविले, पुढेहि वाचिले [वाचविले] पाहिजे.

क्रियाविशेषणअव्ययें दोन प्रकारची आढळतात : १ विभक्तिप्रत्यय शब्दांना लावून झालेली. वधी कधी प्रत्ययाचा लोप केलेला आहे. क्रियाविशेषण अव्ययें मूळर्चाच म्हणून.

१ पहिला प्रकार.—बहुता सीती; सुखें, लेकरीं [खाणे]; सन सी

[चालिले आहे]; राती दिवस. [तुम्ही] खुसी [घरवाढा] बांधणे; जेरावारीने पिढीदरपिढी देशपाडियेपण आहे; छाला छाले; सालबसालने. ठाणेदार याचे अगि हरकती केली.

इतर:—उगेच, रोज, दरोज, यैसा मामला काये बदल केला ! [जमीन पूर्वीप्रमाणे] पुढा अनुभवणें; तव, हळी, हल्ली. येणेप्रमाणे वाराची वार पुमाले करणें. बरजेर ताकीद करून जाणे. जोवेरी. तधीपासून. [लंबे] दूरी [केले]. सडी आलिया. [तूं] बेसक [येईजे]. हरीवस्त, मागत्यान, तन्ही, तयी.

शब्दयोगी अव्ययें

विशेषणांप्रमाणे ह्यांच्या वाचतांताहे पश्चाद्रामी आणि पूर्वगामी अशा दोन्ही प्रकारानी अव्यय वापरण्याची प्रवृत्ति शिवकालीन भाषेमध्ये रुढ झालेली दिसते. पूर्वगामी वापरण्याचा स्वभाव फारशीचा आहे. पश्चाद्रामी वापरण्याचा स्वभाव मराठीचा आहे.

१ उदाहरणें.—त्यावरी, तुजवरी, माणसावरवीं, आपणापासुन. छाया-जीपतावरावरी, देवणकारवरावरी, तधीपासून, आम्हापासी, वरीलीकडुन, अनाकारणें, मेलियावरी, जोवेरी, याउपेर, मांडिलियाकारणें, जोवरी शेवरी, मागती, दिवानासुन, तन्ही, बादीर, नजदीक.

२ देखत परवाना, खालते, किल्ले कोंढाणा खाले राहुन; देऊळ गांवीची वाट तेथुन, बरहुकूम.

उभयान्वयी अव्ययः—आण ['इ' चा लोप], यैसे जे, जे, म्हणौनु, तन्ही, जैसे जैसे, तैसे तैस, ऐशियास.

उद्गारवाचकः—वस, हां, अलवत, बेसक, बेलाचक, खूप, वाहवा, छे, छी, अफसोस, शावास; खूश, पू. [रा. खं. ८]

शिवकालीन प्रयोगविशेष

गनीमास घेरा केले.

जीवें मारिला गेला.

त्यास मोकळ देणें.

दरीबाब सरंजाम होए.

त्यास हे नामाकुळ गोष्ट.

विज्यायती खराब झाला.

हरयेक परगळा, एकेक काजी.

दादी केली पाहिजे.

पटेछगीस दसल जाला.

गावगना हिडोन भंचणी करा.

म्हटिले ते न होती, न कीजे.

हो ने दिता.

(लंबा) कागद न दाखवीच
आपले तरफेन कुसुर हो न देणें.

विजपायी दिपले की वाटून दे.

असे अवलाद अफलाद चालवीजे.

असल मिसल किराठनु दिवे.

भीच्या करणीस कांही चालत नाही.

साहेबाचे मसलतेस येऊन एकठारी
केली.

बाजपक्ष्याचे हातून वुमचें मांस काढून
घारीस टाकून लूट करवूं.

मुलेपणाबद्दल मादामांही झाली.

वनवास विघ्नेष केला.

(राघोजी) यासी मारा करून मारिला

दुग्धी पांढरीच्या कामास आला आहां.

गोही खातिरेची आणता [विठळाका
देऊ] खरा निषाला.

दिन्यां उतरणें.

[भुंभारराठ] मसलतीमध्ये खर्चला.

शिराभडाच्या चिठ्या टाकल्या.

कार्यप्रयोजन लिहीत आणें.

त्याची हुजती घेणें. हुजती गेले.

झाकरिता आम्ही खेदी.

याची अडखेरी चालवीजे.

जोराबारीने कलह आरंभिला.

वतन चालयत येणें.

देवाचा 'पाला' घालेणें.

अर्जांनी जाले.

दुंबाला कीजे.

ते [कर्माने] मोगलाचे फितवेयामध्ये
गूम जाले.

कीरे खीरमारी दिघली न बचे.

शिरजोरी करणें.

धी चाला उगवणी करणें.

घसघस करणें.

भीदेव मसीद आपणास क्रिया लावील.

झाचें लिगाड दुग्धास लावणार नाही.

त्यास सुईच्या अमावरील मूर्तिझा
देत नाही.

तो राजक्रांत जाला.

परागंदा होऊं लागलेत.

दुघमात व वेळभंडार याची क्रिया
केली.

मुलकास कौल जाले.

कारकुनाची पुष्टी केली.

आपले भाऊबांदगास आहेवी.

[आपणास रंगोजीस] बरेंपण होतें;
बैर नव्हतें.

चंद्रसूर्यो तपे तववरीं रवरयो पचे.

जूज कीस्त फार झाली.

येकाचें दुख तें सवाच दुख येस
आणोन.

१०८ शिवकालीन भाषेच्या व्याकरणाच्या निरानेराख्या ज्या बाबी येथवेर सांगितल्या त्यांवरून प्रत्येक शास्त्रेमध्ये पाश्ची भाषेचा मराठीवर किती परिणाम झाला हे दिसून येईल. पुरुषवाचक सर्वनाम, संख्यावाचक विशेषण, लहान-लहान अव्यय, उच्चारसिद्धि, शब्दसिद्धि ह्या बाबी म्हणजे भाषेचा गाभा होय. बाह्य लौकिक व्यवहाराच्या अनुपंगाने भाषादेवीच्या देवालयाच्या आंतर गामान्यापर्यंत यावनी भाषेचा शिरकाव झालेला दिसतो. ह्या सर्व पुराव्यावरून तीनशे वर्षांच्या संसर्गाने शिवशाहीच्या पूर्वाघातील मराठी जवळ जवळ फारशीमय झालेली दिसते. तिच्या मूळ स्वभावाची ओळख बुजून तिला *Perso Aryan* म्हणण्याकडे कल होतो. अशा तऱ्हेने कायमचीच ती *Perso-Aryan* होते की काय अशी भीति होती. परंतु शिवशाही-मध्ये जी राज्यक्रांति झाली तीमुळे ती भीति नाहीशी होऊन तिला तिचे स्वत्व मिळाले. शिवाय परकी संस्कृतीच्या जड्याने घायाळ न होता उलट ते पंचनी पाहून आपणात सामान्य घेण्याची शक्ति मराठा समाजातहि उत्पन्नामुळे मराठी भाषेवरील हल्ला तितकाच योषविला गेला. मराठीचे सर्व कायम राखण्यास तात्कालीन साधुसंतांची कामगिरीहि कारणीभूत झाली. तिचे महत्त्व योद्धक्यात सांगणे जरूर आहे.

१०९ शिवाजीसारख्या राज्यक्रांति करणाऱ्या वीरांनी केवळ जाणून बुजून स्वधर्मपरिनाणासाठी परकीयाशी जी झोंबाझोंबी सुरू केली तिचा परिणाम स्वधर्मावरोवर स्वदेश आणि स्वभाषा ह्यांच्या जोपासनेत झाला. साधु-संतानी पुरुषार्थ साधण्याच्या हेतूने बाह्यनिर्मिति केली. धार्मिक ठेवा संस्कृत भाषेच्या दुर्गम फोटात ठेविल्यामुळे सामान्य लोकांच्या हातास तो पोहोचेलना. धरं, संस्कृत म्हणजे देवाची भाषा आणि मराठी म्हणजे चोराची असे ते मानीत नसत. अध्यात्माची कोडी मराठीत उकळण्याची जी परंपरा शानेश्वर, नामदेव, एकनाथ ह्यांनी घालून दिली, तीच पुढे रामदास, वामन, तुकाराम ह्यांनी चालविली. संस्कृत — मराठीचा झगडा एकनाथ स्वामी व हरि पंडित ह्यांच्यामध्येच होता असे नाही; तर तो पुढे शिवकालामध्येहि दिसून येतो. राघवमाधवचपूचा कर्ता जयराम पिण्ड्ये हा संस्कृतचा अभिमानी असून संस्कृत कवींना सिंह म्हणतो आणि प्राकृत कवींना मर्कट म्हणतो. शानेश्वराने संस्कृतांतील मांडार दाखविल्या-

साठी जो 'भावदीप' घेतला तो पुढे वामनाने 'ययाय' रीतीने दाखवोपर्यंत तेवतच होता. मध्यंतरी ह्या दीपावर बहामनी काळांत प्रतिकूल वातावरणामुळे बरीचशी काजळी गोळा झाली हे खरे; परंतु लगेच वातावरणातील वायटले नांदीर्गी होऊन स्थिरस्थायी झाल्याबरोबर आलेले काजळ झाडून काढून पुन्हा त्या दीपाची शिखा प्रज्वलित केली. झगडा झाला संस्कृत-मराठीत; परंतु त्याचा परिणाम मात्र फारशीस नामोहरम करण्यात झाला. पूर्वी जे एकदा यां रजत घातले त्याला पीक शिवकालांत बेमुमार आले. बाह्मय व.भाषा ह्यांच्या वृद्धोष राजाधय मिळाला. शहाजीराजे ह्यांच्या आभयात्वाला असलेल्या ३५ कवींची याद जयराम विण्ड्ये याने आपल्या चंपूमध्ये दिली आहे. शिवाजीराजे यानी मुखण कवीला आधय दिल्याचे प्रसिद्धच आहे. भोयताळीं ताम्राचे बाहूर भाजल असतांना एकनिष्ठ मावनेने तुकारामाच्या कीर्तनात शिवाजी राजे तन्मय होऊन रागल्याची आख्यायिका प्रसिद्धच आहे. रामदासांच्या चरणां सर्व राज्य अर्पण करून केवळ श्रीप्रसाद म्हणून राज्यव्यवहार शिवाजीने पुढे चालविल्याचे काही संशोधक सांगतातच. शाहीरास उत्तेजून लोक व राजा ह्या दोघांकडून मिळत असे. प्रत्यक्ष जिजाई मातोश्रीने अर्मानंदासास बोलाविल्यावरून अफजलखानाच्या वधाचा " त्याने कडाका गाईला " व म्हणूनच त्याच्या " चढविले हाताला लंगर सोन्याचे दोन " व त्यास एक गाव बंधीस दिला. ह्याशिवाय तुळशीदास, यमाजी हे शाहीर होतेच. ह्या मायिक इल्ल्यामध्ये सुद्धा मराठी कविवारगांरानी शिवकाली चोहों बाजूंनी एकदम गनीमी मारागिरी करून फारशीच्या विरुद्ध धुलड उडवून दिली. मायिक उलाढाल व बाह्मयीन खटाटोप ह्यात शिवकाल हा कसा चिरस्मरणीय कालखंड आहे हे पुढे दिलेल्या कवींच्या नांवावरून कळून येईल. मुक्तेश्वर, रमावल्लभदास, शिवकल्याण, लोलिचराज, शामराज, तुकाराम, बोधले-बुवा, निंबराज, मोरया गोसावी, गणेशनाथ, विठ्ठलदास, सेना न्हावी, दोस्तमहंमद, रामदास, गंगाधर, रगनाथस्वामी, आनंदमूर्ती, केशवस्वामी, वामन पंडित, नागेश, विठ्ठल बीडकर ह्या सर्व संतमंडळींच्या कामगिरीने शिवकाल म्हणजे बाह्मयाच्या खटाटोपांत चिरस्मरणीय असा कालखंड झाला आहे. ह्याशिवाय रामदास, तुकाराम व इतर संत ह्यांचा शिष्यगण

व घेणावाई, आफावाई, वदिणावाई ह्या जिव्या आपआपल्या परीने हात-भार लावीत होत्या. ह्या सर्वांचा जनपदामध्ये परिणाम झाल्यानेच पारशीचा लोंढा थोपविता आला. हे प्रयत्न जरी निरर्थक झाले तरी ह्याचा परिणाम झालाच. प्रत्यक्ष उघड उघड वार खुद्द छत्रपतींनीच केला. कोणत्याही प्रकारचे महमदी चिन्ह पाहिले की महाराजांच्या कपाळाची तिडीक उठवी. दरबारात, परीं दारी, जिकडे पहावे तिकडे पारशी शब्दाचा ये सुमार भरणा झालेला. तेव्हा हे शब्द खटधासारखे निवडून काढून टाकण्याकरिता राजदरबारात नेहेमी जरूर लागणाऱ्या शब्दाचा राज्यव्यवहार-कोश करण्यास रघुनाथ पडितास त्यांनी आज्ञा केली व अशा रीतीने त्यांनी मराठीच्या शुद्धीकरणाचा प्रथम उपक्रम केला.

११० पारशीपुढे मराठी भाषा नेस्तनाबूद न होण्याचे आणखी एक कारण आहे व ते ग्रामाणिकपणाने कबूल केले पाहिजे. ते म्हणजे भाषेला बहामनी राशियतीतील वादशहांनी दिलेला आश्रय हे होय. १४ व्या शतकापासून ते १७ व्या शतकापर्यंत मराठा प्रांत आणि मराठी भाषा हे दोन्ही पारतंत्र्याच्या कंदमात स्तलेले होते, व जरी मराठी भाषेला हातापायात बंड्या घालून वादशहांच्या दरबारी खेचली होती तरी दरबारात तिचा पक्ष घेणारे पुष्कळ बाली तिला भेटले. सन १५२९ मध्ये हुन्दाण निजामशहाने महाराष्ट्री ब्राह्मण आपल्या दिवाणगिरीवर नेमला. ह्याच्या कारकीर्दीत ब्राह्मणी कारकुनांच्या पडेशाहीस चांगलाच वाव मिळाला असावा आणि त्यायोगे मराठीची जोपासना झाली असावी. सन १५५५ मध्ये इब्राहिम आदिलशहा बिजापूरच्या तरुतावर बसला. हा मराठ्यांच्या शौर्यधैर्यादि युद्धोपयोगी गुणांचा चाइता होता. त्यांच्या व्यवहारज्ञानाची पारख करणारा, हिंदु मुसलमान असा दुजामाव उत्पन्न झाला असता हिंदूंचा कैवार घेणारा अशा सत्प्रवृत्तीचा हा वादशहा असल्यामुळे ह्याच्या अमदानीत मराठी भाषा आणि मराठा समाज ह्यांना सुस्थिति प्राप्त झाली. राज्यव्यवहारांत व व्यवसेत मराठी भाषा व समाज ह्यांना योग्य मान मिळू लागला. मोठमोठ्या हुद्यावर पुष्कळ मराठ्यांची योजना झाली, इतकेच नव्हे तर दरबारांत मराठीचा थिरकाव नाला. आणि सर्व वादशाही दत्तरहि मराठीत ठेवण्यानिपयी वादशाहांचे फर्मान निघाले. खुद्द

बादशाहानेच मराठी भाषेची तळी उचलल्यावर मग तिला हातमार लावण्यास साहित्यिकच दरपारांतील हिंदु मुत्सद्दी पुढे आले. आदिलशाहीत मुरारामदेव, चानतराव, निजामशाहीत साबाजी अनंत, कुतुबशाहीत अकरस भानजी, मधो भानजी, (आकण्या, मादण्या, जायण्या लिंगरस) ह्या सर्वांनी एक जवळ जवळ परंपराच स्थापिली. ह्या परंपरेचा आद्य प्रवर्तक हेमाद्रिपंत म्हणावयास हरकत नाही.

१११ फारशी भाषेपेरोवर आपणास इतर कांही अविद्य भाषांचा विचार केला पाहिजे. ह्यांमध्ये तत्कालीन राजकारणांत अथवा व्यवहारकारणांत ज्या युरोपीय सत्तांनी महाराष्ट्रांत दबळादबळ केली त्यांच्या भाषांचा अंतर्भाव होतो; उदा. पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, इंग्लिश. फारशीचे परिणाम व्यापमाने मराठीच्या घेमेमधो तिळले, तसे ह्या भाषांचे तिळले नाहीत. त्यांच्या परिणामास गाम्यांत शिरण्यास याच मिळेपर्यंतच त्यांच्या राजवटी परस्परांकडून उलढल्या गेल्या. शिवाय त्यांच्या संस्कृतीत व भाषेत असलेला एक प्रकारचा तुसडेपणा किंवा आडमुठेपणा हाच कारण झाला. मराठीच्या शब्दसमूहात काही शब्दांच्या प्रतीकातच त्यांनी आपला स्मृत्यवशेष ठेविला आहे.

पोर्तुगीजांचा मराठीस उपसर्ग पधराव्या शतकापासून मोठू लागला. त्यांच्या धर्मग्रंथांच्या विवेचनास हें स्थल योग्य नव्हे. किनाऱ्यालगतची ओसरीच ते व्यापून राहिले नाहीत तर आपले पाय इड्डइड्ड आंत पसरून घराचा तावा घेण्यास ह्या पोर्तुगीज पाद्री भटानी सुद्धात केली. अहमदनगरच्या निजामशाह्याच्या खानजाद्यास पोर्तुगीज भाषा सफाईने बोलता येत होती असे म्हणतात. ह्या पाद्री भटाचे पाय त्यांचे शेजारी आणि भाईवंद डच, फ्रेंच, इंग्लिश ह्यांनी उलटवून फेकण्याच्या पूर्वीच ते थोडे थोडे वून बसले होते व तेवढ्या कालातच आरमारी शब्द, हत्याएची नावे, खलाशाची भाषा, पोपाखाचे शब्द, सैन्यातील हुकूम, धर्मासंबंधी परिभाषा, कांही युरोपीय पदार्थांची नावे, कांही पशुपक्ष्यांची नावे, अशा पुष्कळ शब्दांचे लोण मराठीत आणून सोडिले. उदा.—चेपे, शिरपेंच, हुतनो, फालतु, कंयु, कपिना, काडतूस, घमेले, गणाल, पिरतुल, परात, गेला, काफर, सावण, कार्दी, मेळो, पर्मा इत्यादि पोर्तुगीज शब्द .

आहेत. शिवकालीन विशेषनामाचा उच्चार विलक्षण रीतीने करीत. उदा.—
मराठा, सोदराबाय, राजे पंडितो, गंभिरराव इ. इ.

शिवकालीन भाषेचे नमुने

फादर स्टीफन्स-इ. स. १६१५

[१] परम शास्त्र जर्गी प्रघटावेया । बहुतां जनां फळसिद्धि होवा-
वेया । भासा बांधोनी मराठिया । कथा निरोपिली १२१ जैसा इस्वामाजी
पुस मोगरी । कीं परिमळामाजी कस्तुरी । तैसी भासामाजी चौखाळ ।
भासा मराठी १२२ जैसी पुसामाजी पुस मोगरी कीं परिमळामाजी
कस्तुरी । तैसी भासामाजी साजिरी मराठिया १२३ पक्षिआमघे मैओरु ।
हुदयोमघे कल्पतरु । सासामघे मानु थोरु । । मराठिया १२४ तारांमघे
घारा राशी । सतवारां माजी रविसर्शी । बोली मराठिया १२५ (अवस्वरु १)

[२] जे कामवट तेथं बेळीं । पडिती बुरिजाची बादावळी । ते भासा
वेगवेगळी । धोलते जाहाले २८ अवचित तेयांची धोली । घरोघरां वेग-
वेगळी जाहाली । ऐसी विपरित करणी वर्तली । तिथे ठाई २९ येके भासेचे
जे हाती । ते हेरांच्या भासा नेणती । जुना मागितलेया गुंडे देती । आणो-
नियां ३० येक मागती गुंडे पाषाण । येर देती सुना । यापरी तेयां कामवटां
जना । आरंभले भाडण ३१ भासा जाहाली वेगवेगळी । राहिली बुरिजाची
बादावळी । मग मनुष्ये दिहुनी भूवस्तळीं । वेगवेगळ्या देसीं राहिले ३२
येके भासेचे होते पडले । ते येरां भासा चेयां सादोनी गेले । वेगवेगळे ।
देसींदेसीं ३३ (अवस्वरु ८)

२ तुकाराम इ. स. १६३३ सुमारे-वीठळ १३५

बाळि बापा म्हणे काका : तरी तो काये नीपराद : ॥ १ ॥ पु० ॥
जैसा तैसा भाव गोड : पुरवी कोड वीठळ : ॥ छ ॥ सापरेसी म्हणता घोंडा :
तरी का तोंडा : न रुचे : ॥ २ ॥ तुका म्हणे अरुघ बोळ : ॥ नव्हे
बोळ : आहा थ : ॥ ३ ॥ छ ॥

वीठळ २६६४

चंदन तो चंदनपणे : सद्गुणे : सपन : ॥ १ ॥ पु० ॥ वेवळीया

धन्ये जाती : भागें होती सन्मुख : ॥ छ ॥ परीसा आंगी परीसण : कर्णोनी
ते राहीलें ॥ २ ॥ तुका म्हणे कैची पंती : मुजगती ते ठाईची : ॥ ३ ॥ छ ॥

वीठळ १८६७

देव बराही बराही : देठासाटी घाली उडी : ॥ १ ॥ देव म्येड
देव म्येड : रापे बळीचे कवाड : ॥ २ ॥ देव मावीक मावीक : होये
दासांचे सेवक : ॥ ३ ॥ देव हो या देव हो या : जैसा म्हणे तैसा तया :
॥ ४ ॥ देव व्याहान देव व्याहान : तुका म्हणे आणोरण : ॥ ५ ॥ छ ॥

वीठळ ३०५१

वाघे उपदेसीला कोळहा : सुखें खावें घावें मळा : ॥ १ ॥ घु. ॥
अंती मरसी तें न चुके : मज ही मारीतोषी मुके : ॥ छ ॥ येरु मळा
मळा : निवाड तुझ्या तोंडे जाला : ॥ २ ॥ देहे तो जान्हार : घडेल हा
उपकार : ॥ ३ ॥ येरु म्हणे मनी : येसे जावें समजोनी ॥ ४ ॥ गाठी
ठका ठका : त्यांचा धर्म बोळे तुका ॥ ५ ॥ छ ॥ (जगनाडी गाथा)

३ मुक्तेश्वर-इ. स. १६३५ सुमारे

पूर्व दिशेनें घालिलें मुखा । कुकुम रेखिलें त्या तिलका । अरुणोदय
बोळिले ॥ भार्गवाचार्य उदया येत । तव अपार क्रमुनिया पंथ । पुढें जान्हवी
जळाचा वात । शीतळ मद पातला ॥ कुकुट रव करितां काफा । मयें पळ
शुटला उड्डका । भोग घावया चक्रवावा । चक्रवाकी चालित्या ॥ गगन
समुद्री मुकापळे । अरुण धंदुनें कनकमराळें । वेंचोनि घेता कळा पुथळें ।
नाहीच केली नश्वें । व्योम नर्मदेमाजी योर । कार्तवीर्य सद्गुण कर तार
बाणलिंगाचा भार । निवटोनि करी परेता ॥ कापडी चालिले तीर्थपंथे ।
सोहमरिम चितिते शक्ते । मक्त स्मरती हरिहरते । प्रेमभावे आवडे ।
(म. सा. पृ. १५७)

४ रामदास-१६५९ इ. स.

गहाची आग लागली । देखोनि कां बोंब केली । लोकाची मांदी
मेळविली । आगी विसवाया फारणें ॥ तैसी परमार्थी बोंब मारवी । कांही
काढाकाढी करावी ॥ हळू हळू सोदवावी । मिटी प्रपंचाची । प्रपंच पुढका

पेटला । मध्ये परमार्य जळूनि गेला । ऐसे देखोनि तुम्हाला । कैसे बरे
वाटते । मुक्तापल आणि दिव्यांबर । नाना वस्तूंचे भांडार । मरम करुनि
वैश्वानर । विशोनि जाई जेवी । तैसा प्रपंच हा परमार्यासी । जाळोनि
भोगूं नेदी आपणासी । आयुष्य गेलिया प्राणियासी विमुख होय । जरी हा
प्रपंच शाश्वत जाणतो । तरी आम्ही यासीच धारतो । हा अशाश्वत म्हणोनि
रडतो । तुम्हां भोंवतीं ।
(जुना दाखवोध)

५ श्रीशिवाजीराजे-इ. स. १६७५

महदुरल दजरती राजभी जिवाजी विनायक सुभेदार व फारकून
मुये मामले प्रभायळी प्रति राजभ्री शिवाजी राजे दंडवत दौलतखान व
दरियासारंग यांसी येवज व गह्वा राजभ्री मोरोपंत पेशवे यांणीं वराता मुये
मजकुरायरी दिवल्या; त्यास तुम्ही काही पावलें नाही म्हणोन कळों आलें.
त्यानरून अजर बाटलें की, ऐसे नादान थोडे अवतील. तुम्हास समजले
असेल की, याला येवज फोटे तरी येवज खजाना रसद पाठविलिया मजरा
होईल म्हणत असाल. तरी पद्मदुर्ग वसवून राजपुरीच्या उरावरी दुसरी
राजपुरी केली आहे. त्याची मदत व्हावी, पागी पाटी आदिकरून सामान
पायाये, या कामास सामान येगीने पात्रावे ते नाही. पद्मदुर्ग हवशी फीजा
फोरेर जेर करीत अवतील. आगि तुम्ही येवज न पाठवून आरमार लोळ-
पून पाळाल. येवढी हरामतोडी तुम्ही कराल आगि रसद पाठवून मजरा
करू म्हणाल त्यानरी पादेव रिस्तवील कों फाय ? हे गोष्ट पद्मायची तन्ही
होय. न कळे की हरसिपानी काही देऊन आगि त्याकर तुम्हाला केचे
अवतील, त्याकरता येसी बुद्धि केन्ही असेल. तरी येसा चाकरास ठाकेठीक
केले पाहिजेत. नादाग म्हणून फोग मुज्जदिजा करू पाहतो ? या उमरी
तन्ही त्याचा येवज व गह्वा राजभ्री मोरोपंत देविज असे तो देवितील.
तो राजाना रसद पारलिपावून अधिक जाणून तेनेरमार्गे आदा करणें की
ते तमची किर्याद न करीत व रानाचे पोटास पात्रोन आरमार येऊन पद्म-
दुर्गाचे मदतीस राहता ते करचे. याउमरी बोभाट आलिगाउमरी तुमचा
मुज्जदिजा करणार नाही. गनिमाचे चाकर गनीन जालेव येचे जाणून वरा
नगोत्रा तुम्हास पावेच. लाफीद असे. रवाना. (य. स. ८ ले. ३१)

४ पेशवेकालीन मराठी भाषा

११३ झा कालखंडामध्ये आम्ही साधारणपणे १७००-१८५० पर्यंतचा १५० वर्षांचा काल घेतला आहे. प्रत्यक्ष पेशव्यांच्या उदयास्ताच्या काळाबरोबर जरी हा कालखंड तसेचत बसला नाही तरी भाषेचा विचार करिताना ही १५० वर्षांची स्थूल मर्यादा काही बाबती नाही. शिवशाहीचा व त्याबरोबरच स्वराज्यस्थापनेचा उत्साह व आनंद ओसरून मराठ्यांच्या हातींमातीं शुमुल्लवर्तीच्या अमानुष बघानुळे व शाहूच्या कैदेमुळे एक प्रकारची एदाची भावना सळसळत होती, व त्याच भावनेने राजारामाच्या कारकीर्दीत व पुढे काही दिवस राज्यशकट चालला, परंतु शाहूच्या सुटकेने सर्व परिस्थिती एकदम बदलून एकीच्या भावनेने सघटित झालेल्या मराठ्यांशीत दुर्हाचें बीं पेरलें गेलें. राज्यत चालविण्याची शिवकालीन कल्पना आणि शाहूकालीन कल्पना ह्यामध्ये पार अंतर होतें. स्वाभिमत स्वराज्याबद्दल जो एक जागृता अभिमान होता तो शाहूकाली राहिला नाही. दिल्लीपतीच्या मोहबतीने आपण मुक्त झालों व त्याच्याच मोहबतीने आपण तख्तनशीन झालों आहों, तेव्हा त्याच्या कृपाकटाक्ष प्रमाणे मराठ्याचें राज्ययत्र फिरलें पाहिजे अशी शाहूची कल्पना होती. शिवशाहीमध्ये लावलेलें स्वराज्याचें रोपडें पुढे शाहूशाहीमध्ये जरी पेशव्यांच्या करामतीने जोरत फोनावलें व अक्षत्यवृत्ताप्रमाणे वर, खाली चहुबाजूस सर्वव्यापी म्हणून त्याची परिणति झाली तरी शाहूच्या वर दिलेल्या कल्पनेच्या पिशाचाने शाहूलाच पलाढलें एवढेंच नव्हे तर सर्व हिंदुराजानास गवसणी घालण्यास निघालेल्या कर्तृत्ववान् व्यक्तींसहि त्याने पछाटण्यास कभी केलें नाही. दक्षिणच्या सहा मुम्याच्या चौपार्श्वदेश-मुक्तीसवधीच्या सनदा बादशाहापासून शकराजी मल्हार व सय्यदबधू शाह्या मार्फत शाहूला आजवाच्या लागल्या, तेव्हा शाहूचें राज्य बादशाहतीच्या सावर्तात घाटणारें राज्य अशीच त्याची कल्पना झाली. ज्या ज्या वेळी बाजीराव, चिमाजी आप्पा आपल्या बायगिरांसह उत्तरेकडे चढाईस जात त्या वेळी बादशाहतीस न दुखवण्याबद्दल तो त्यांना सक्त ताकीद देत असे. मुख्य केंद्रबर्ती राजसत्तेची परकीयाबद्दल भावना ही अद्या प्रकारची होती. हीच परकीयाबद्दल आत्मीयत्वाची मुरळ त्यांना भाषेसवधी पडली.

परिस्थितीतील हाच परानुवर्तित्वाचा ठसा शाहूकालीन किंवा पेशवेकालीन भाषेत उमटल्यास नवल काय ? मूळ समजुतच तशी होती म्हणून पेशवाई जरी ब्राह्मणशाही झाली तरी तिच्या अमदानांत मराठी भाषेच्या वायत किंवा मराठा धर्माच्या वायत जितकी जाण्वल्य ज्योत शिव व शम्भु ह्या छत्र-पतींच्या काळात तेवली तशी शाहूकालीं तेवली नाही हें खास. पारशी भाषेची मगरमिठी जी बहामनी काळात बसली ती शिवकालात तशीच राहिली किंवा थोडीशी ढिलावली, परंतु पेशवाईत मात्र ती ज्यास्त जखळून आवळली गेली, व शिवशाहीत जे काही भाषेसंबंधी थोडेसे प्रयत्न झाले ते निरर्थक झाले. बरें, पेशवेकालीन लेखक कोणी इतरजातीय होते असे नाही. सर्व लेखक चागले ब्राह्मण, प्रभू किंवा सारस्वत ह्यांपैकीच कलम बहादूर होते. प्रतिनिधि, सुमत, सचिव, मुतालिक, चिमणाजी दामोदर, नारो राम, आनंदराव रघुनाथ, कृष्णराव जोशी, शंकराजी केशव पडके, बासुदेव जोशी, पाटणकर दीक्षित, रेठरेकर, पुरदरे घराणे, दिगणेशधु, अताजी माणकेश्वर, नारो शंकर, पटवर्धन मडळी, लिमये, जिजाजी गणेश, सख्खत मडळी होती. ह्यांपैकी काही, उदाहरणार्थ, परशुराम व्यवक प्रति-निधि व कृष्णराव लटावकर ह्यांसारखे काव्यदि करित असत. परंतु ह्यांना मराठी भाषेस पारशीच्या कच्चाटीतून ओढवितां आले नाही. राजदरबार, घरव्यवहार, बाजारहाट, सैन्यमुकाबला वगैरे दरएक क्षेत्रात पारशीमय मराठीच वापरली जात होती असे तत्कालीन पत्रव्यवहारावरून दिसते.

मराठी व पारशी भाषांचा संबंध टढावण्यास आणखीहि एक कारण झालें. शिवाजीच्या वेळीं पार मुळुखगिरी झाली नाही. सभाजीचा काळ दगळांत व गोंधळांतच गेला. तोच गोंधळ राजारामाच्या कारकीर्दीत चालला, तरी लोकांनी थोड्याच वेळात सावरून स्वराज्यनृधाची मशागत सुरू केली. परंतु मुळुखगिरीची परमावधि पेशवाईच्या प्रयत्नांतच झाली. बाजीरावाच्या थोड्याच्या पायास तर मोहराच होला. दक्षिणेंतून उत्तरेत, उत्तरे-तून कोवणात, कोवणातून निजामाकडे व निजामाकडून कर्नाटकात अशी मनुमकी करून त्या सर्वांचा आढावा देण्यासाठी पुन्हा सातत्यास शाहू छत्रपतीच्या चरणार्थी, अशा सारख्या येरजाच्या त्याच्या चालत्या होत्या.

“कौज विरे आणि कर्ज विरे” हा त्या कालचा राजमान्य शिरस्ता पदल्यामुळे जो तो त्या शिरस्त्याचाच अवलंब करी. बरे, मुहसुनगिरिमध्ये हर्षाभ्यासचे प्रसंग यावयाचे ते महमदीयांशी किंवा अन्यभारतीय्यांशी. तेव्हा अशा ह्या धुमध्वनीत कोण कोणाचे किती शब्द घेतो, कोणाच्या भाषेचा परिणाम आपल्या भाषेवर झाला, याकडे लक्ष देण्यास कोणास पावत नव्हते. परकीयांचे राजकीय लोकह मोडून घेऊन देण्याकडे जेथे सर्व शक्ति वेचण्याची महमदमिका चाले, तेथे परकी शब्दांचे उच्चाटन करण्याकडे लक्ष नसल्यास आश्चर्य नाही; म्हणूनच आरणास बहामनी कालांत मराठीच्या भोवती जो एक फारशी भाषेची पोलादी चौकट घातली गेली त्याच चौकटीत पेशव्यांच्या ब्राह्मणशाहीतहि मराठी भाषा ज्वळतेले दिवते.

ही झाली मराठीच्या नादत्या परांतील गोष्ट. परंतु ह्यासारखीच परिस्थिति तिच्या माहेरघरी—मराठवाड्यामध्ये—मराठी भाषेसंबंधी होती. पेशवाईच्याच काळात ह्या मराठवाड्यात निजामउलमुल्क ह्याच्यासारखा घोरणी, हुशार व मित्रास असा अधिकारी दखिणचा सुभा म्हणून कारभारवर होता. बहामनी बादशाही किंवा तिचीं सालेडीं उत्तरकालीन झकले किंवा त्यान्यानंतर आलेली निजामत ह्या सर्वांची एक गोष्ट नावाजण्यासारखी होती, ती ही की, ह्या सर्व राशीयती महमदी घमांच्या होत्या तरी त्यांचा घमांचा कडवेरणा इतका विकोपास न गेल्यामुळे इतर दृष्टीने स्थानिक लोकांत त्या सामावून गेल्या होत्या. ह्या सत्तादहल तेथील लोकाना परकीपणा वाटला नाही. उलट ह्या राशीयती म्हणजे स्वराज्यच व आपल्या महुंमकीस, हुशारीस पूर्ण वाव देणाऱ्या आहेत अशी त्यांची समजूत होती, व त्यामुळे अज्ञानताच त्यांच्या घमांवर, भाषेवर महमदीयांच्या सान्निध्याचा परिणाम झाला. मराठीवरील फारशीचा परिणाम दहावण्यांचे हे आणखी एक कारण.

११४ पेशवाईच्या काळांत वामन पांडित, गजेंद्रमोक्षाचा कर्ता कवेश्वर, संप्रदायपरिमळकार निरजनमाधव, ऋक्मिणीहरणाचा कर्ता रामराज, कृष्ण दयार्णव, पाण्डवप्रतापाचा कर्ता भीमर, मध्यमुनि, व सर्व कवींचा चरित्रकार अदिपतिबुवा इत्यादि कवींनी मराठी भाषेची उत्तम सेवा केली. ह्या त्यांच्या

सेवेने मराठी भाषेला एक सुसंस्कृत असें चळण लावले. ह्याच्या भाषेला आपण पण्डिती भाषा म्हणूं. सामान्य भाषेहून किंवा राजदरबाराच्या भाषेहून ही चरीच निराळी होती. ही भाषा सामान्य लोकांना न पेलल्यामुळे व त्यांच्या रोजच्या व्यवहारापासून ती फार दूर असल्यामुळे हिचे क्षेत्र पण्डितापुरतेंच मर्यादित राहिले. तेव्हा सामान्य व्यावहारिक भाषेचा एक आणि ह्या पण्डिताच्या काव्यातील प्राधिक भाषेचा दुसरा असे दोन नमुने पेशवादे-तील भाषेचे दिसतात; पैकी दुसऱ्या नमुन्यांत अर्वाचीकरण झाले असल्या-मुळे पेशवेकालीन भाषा अजमावण्यास तो नमुना फारसा उपयोगी पडणार नाही. त्याला त्या काळच्या व्यावहारिक पत्रव्यवहारावरून मिळणारा नमुनाच पाहिला पाहिजे. पेशवेकालीन भाषेमधील निरनिराळ्या बाबींचा उलगडा पुढे केला आहे.

वर्णप्रक्रिया-स्वर (विहित स्वर कसांत दिला आहे.)

- ११५ आदि मध्य अन्त्य
- अ-कपा (ऋ), सवशय (ॐ), ठराविला (अ), साडभर (आ), मृत्य, रेत (उ)
 जैसे (अ) अपरमित, उदासन (इ)
 धृतानगर (उ).
- आ-लासोटे, शाइ, माजोरी (मुजोरी).
 माहामारत (अ)
- इ-द्विष्टि (ऋ), क्षिणक्षिण (अ), सप्तरीषी (ऋ).
 उ-द्विष्टि (ऋ), कर्तुत्व (ऋ), विरुध्य (ओ)
- ए-येयास्यित (अ), येश (य), संशये, येयाज्ञान, वेस्तावेस्त (अस्ताव्यस्त),
 पारायेण (अ).
- ऐ-वैसला, ठैराव (अ).

ओ-दिसोन (ऊ), भरोषा, ददोतर (ददतर).

औ-औंश (ॐ).

स्वरसंयोग-औघा (अवघा), आपल्याधीन.

स्वरवियोग-मुख अवलोकन, ईश्वरी इच्छा, आइकणे, सवशय, उदिया.

११६ वर्णप्रक्रिया—व्यंजनै

आदि	मध्य	अन्त्य
क	पुरस्कर (स)	
ख	पलवाजी (क)	नख (क)
ङ	सङ्गचाई (ण)	
च	राचकारण, पुण्याचवळ (ज), पढव्या (श)	
छ	छुद सालव्य—विच्यार, च्यार, प्रयोज्यन, भोज्यनास, राज्यास	
ज	बसोळर्ग, बसोळार्ग, सवळर (त)	
झ	जाली, जाहाली (झ)	औरगावाज (द)
ण	त्याजप्रमाणे (च)	
ट	लडाई (ट)	
ड	धण्याच (न)	डुलीण (न)
ण	सकलाद (Sack cloth)	
द	वर्तनुक (ण)	सामदान (म), घातनी (म)
न	शपत (प)	
फ	हुबरीतुबरी (म)	
ब		डाळिमे (ब)
भ	म-मधु (ब), माधून (ब), परमाणगो (ब)	
य	युध्य	
र	त्याजकरून (ड)	
ल	बदलामी (न), गळवळ (ड)	
व	व-वलख (ओ)	वोक
श	श-शीमा, शेनापती, सादधर (स), वश, हर्षामार्प, औद्यध.	
प	प-पोष (श)	
स	स-सिव्या (श), सत (श), रखानगो (ब)	गोस्ट (प)
ह	कादाडणें (ड), ठहरतील	
ळ	ळ=ल	सुरलीत, कल्लव
वर्णागम	—कादाडणें, ठहरणें (ह), विव्यापुर, विव्यार (य).	
वर्णलेप	—सकलाद (सॅकडॉथ), निर्गळ (निर्भगळ), लियासइलाय	

(एका 'सह'चा लोप), राजकी वर्तमान (यलोप), प्रकर्ण, प्रजन्य (पजन्य), 'य' हा नेहमी 'ये' म्हणून उच्चारिला जात असे.

वृण—वृण, वृण, जुण, णण } इतक्या प्रकाराने लिहीत असत.
श्रुत—श्रुत्य, श्रुत, श्रुत

वर्णसंभ्रमः—पेशवाईतील मराठी माणेत पुढील वर्णोसंबंधी संभ्रम होत असे. उदाः— $\text{म} > < \text{त}, \text{ज} > < \text{द}, \text{न} > < \text{ल}, \text{च} > < \text{त}, \text{पू} > < \text{त}$. उदाः—

अपयूक-अपमृत, अपयूष-निपचीत-निपचीप, उघटीप-उघटीक, पुरस्तर-पुरस्तर, जपणें-जतणें, पर्यायेकडून-पर्यायेकरून, मुलेकडून-मुलेकरून, अदमासे-अजमासे, निजगुरे-निदसुरे, नितसुरे; यथास्थित-यथास्थित, गुजरणें-गुदरणें, तुकसान-लुकसान, तसवीर-तजवीर, तसवीस-तजवीस, नजर-नदर, खाजगी-खासगी, खानगी; मिनेदार-मिनेगार, बाजवी-बाजवी, मेजबानी-मेजमानी, पंचेताळीस-पंचेचाळीस, सदातीस-सदातीस, सततीस; तरवेद-तरवेज, जहाबाज-जहाबाद, अमदाबाद-अमदाबाज, किमखाप-किनखाप, ताबडतोप-ताबडतोड.

११७ वर दिलेल्या स्वरप्रक्रियेच्या उदाहरणांवरून ज्या गोष्टी प्रामुख्याने नजरेस येतात त्या ह्याः—

१ यदामनीकालीन व शिवकालीन मराठी भाषेत उच्चारणाच्या बाबतीत आर्यवंशाची मराठी आणि मोगल अथवा मुराणी वंशाची फारशी ह्या दोन भाषांमध्ये जो सगळा बुरा सारखा तोच पुढे पेशवेकालातहि चालला. एकीकडे मातृभाषेतील जन्मापासून किंवा आनुवंशिक प्राप्त झालेले उच्चार आणि दुसरीकडे राजदरबारात व इतर व्यवहारात ध्वनोद्धर्मा कानावर आघात करणारे राजपुरुष आणि त्यांचे अनुकरण करणारे इतर पांढरपेशे उपजीवी नोकर यांचे उच्चार ह्या दोहोंमध्ये तो सगळा चाले. फारशीचा परिणाम कंठ्य, दन्त्य-तालव्य वर्ण, महाप्राणमिश्रित वर्ण इत्यादि वर्णांच्या बाबतीत जास्त दृगोत्तर होतो.

२ शब्द व्यंजनान्त न उच्चारिता स्वरान्त उच्चारणाची जी लक्षणे मराठी भाषेने प्राकृत व अपभ्रंश भाषांपासून उचलली तीच मराठीने फारशी भाषेवर लादली. उदा. गुजरान्, निसान् वगैरे फारशीमधील जे

व्यंजनान्त शब्द मराठीत आले ते सर्व स्वरान्त झाले.

३ ह्याच प्रवृत्तीने शब्दांत अंगभूत असलेले आंतर व्यंजन मुद्दा स्वरान्त झाले. उदा. सर्कार > सरकार, अपकारी > अपकारी, जर्तार > जर्तार.

४ ह्याच्या उलट पारशी भाषेची एक लकब शब्दामधील 'अ' निभृत म्हणजे अस्पष्ट किंवा अर्धा, तोकडा उच्चारण्याची मराठीत आली. उदा. गवत, नवल् इ.

५ ए, ऐ, ओ, औ हे उच्चार जेव्हा शब्दाच्या आरंभी येतात तेव्हा त्यांचा उच्चार ये, ये, घो, यौ असे केले जातात. ही लकब सर्व द्राविडी भाषामध्ये आहे. तीच पेशवेकालीन मराठीने फानडीच्या संवर्गाने उचलली असावी. ऐसांजे > येसांजे, ऐवजी > येवजी, यथा > येथान्याय एक > येक, ओक > वोक, औषध > वाषध, वोषध.

मूर्धन्य, तालव्य व ऊष्मवर्ण ह्यांच्या उच्चारान्या बाबतीतहि द्राविडी भाषांचा संवर्ग दिसून येतो.

११८ नामविभक्ति

सर्वनामं

कोण्डी, कोन्डी

प्र. - गोष्टी, स्वाम, अनीत, यादी
(अनेकवचन) हेत, मृत्य, प्रकृत
द्वि. (प्रत्यय- स, सी.) पुणियास, नवाचासी, डेरियासी,
साहेबा, मरठिया

तृ. (प्रत्यय- ष, हीं, जवानी (सागता), नवावाही, त्याणीं, याणीं, कोणे,
शीं.) जातीनशीं—सी प्रकारें, घाटें, कोणे प्रकारे
चोरटियानी, श्रीमंताहीं, राजर्माहीं

पं. (प्रत्यय- हुन.) तलेगांवीहुन (आला आहे)
(होऊन ह्या ल्यबन्तापासून 'हुन'
हा प्रत्यय आला आहे.)

प. (प्रत्यय- चा, स, ला.) मियाखानास निषेध (चा) आपल्याले, कोण्हा-
चा, मुणाच्याने

स. (प्रत्यय- ई, औ) रायपुरी, (आम्ही) सातारां (गेलीं), रात्री.
हला, सला हे शब्द स्त्रीलिंगी वाप- जे, हे, ते
रीत असत. तपावत (पुंलिंगी) (स्त्रीलिंगी).

सामान्यरूप—उदा: हत्तीची लडाइमची, पुण्यास, याचे सिंगी, हातची बंदखेचा गोळा, चाभारगोंदियास, पेशवियाची, शहराहेर, इतरियावर, उपाध्येयास, बोलालियाचा अर्थ, यादीवरी, कारखानेयात, पुणेयात, असेलिया, मुरारराव सोंडुरावर आदिची खबर आली.

विशेषण—१ विशेषणाच्या पुढें विशेषण. उदा. खुळ मातसर, सरदार मातवर. २ विशेषणाचें सामान्यरूप. उदा. कितीका दिवसात, दोनौ घटकास, कुली ठाणी घरचील, नासमज माणूस, पटकाल गोष्टी, बुडिंधी पेटरा, आग्दी पुर्वी केवढी होतो.

११९ क्रियाविभक्ति. प्र. पु. द्वि. पु. तृ. पु.

वर्तमान	(आपणच) आहेत (आग्दी) ऐकतों, (आग्दी) करारात) येत नार्हति.	बोलताती, म्हणताती, आहेतों, असेति, म्हणताहेत.
भूत	मागो, जावो, करो तुम्ही आलेस (हीं रूपे आग्दीलिगापावून आलीं कीं काय ?)	पैसला, दिवल्या, बळाबळा, निर्मळा, जाला, एकिले, बोलिले.
भविष्य	(आग्दी) करून, जाऊन	(स्थापना) होय (ऐशी केली पाहिजे) (विकल्प) आसल, (उपयोगी) पडे (ऐसा),
आहार्य	(जाऊन चाल तर न) लावणें. (सोलमरा घावा) लागतो. (१) येणें.	(बहुत काय) लिहिणें.
विध्य		
तुमन्त	म्हणों (लागले), सांगू (पाठवितो), (शब्द) लागों [दिव्हा नाही].	
ल्यबन्त	कुपावून, पुसेनि, झुपून.	
कर्मणि	कृपा कीजे, लिहिजे, दीजे.	
णिच्	देवावे.	
अकरणरूप	ठेवले न पाहिजे.	

पुढन्त

लिहिली [पत्रे], ठेवो [ठेवी], बोलाऊन [कम्पन].
जेवण्याची, मिळताऊ, पोह्याऊ, होये न होये करावे, घाऊ.

अव्यय

क्रियाविशेषण अव्यय—परिच्छिन्न, अविलंबच [करतो], उपरातिक,
निश्चयरूप, वरनेघरी, मागती, बरोत, मघल्यामघी, आतल्यामात, शहर-
बाहेर, लवनिमिष्य, देखतदेखत, मदिनामरा, जगळी, उपरा, वरी,
जात्येसमई, मेवजी, उदियाआजी, उदंतर, फालीच, कालकाल, यदार्मी,
गेल्यादारन्य, आल्यादारन्य, दणदाण, तन्ही, जन्ही.

उभयान्वयी—म्हणो, होयेस्तवर, म्हणवून, त्यास.

शब्दयोगी—[यिप्रामाणसा-] वाचून, [आशापत्र] समागमे-
मलोजी [पावले], शुद्धासांगाते.

१२० नामविभक्तिप्रत्ययांयरून उघट दिसणान्या वावी.

१ यादवकालीन प्रथमेचा प्रत्यय 'उ' हा शिपकालान्यंत होता.
पेशवाई मराठीमध्ये तो फारसा आढळून येत नाही.

२ सामान्यरूप चमत्कारीक तन्हेने होत असे. उदाः— हत्तीची
लढाईमध्ये.

३ विभक्तीचे प्रत्यय कधीकधी वाक्यास लावीत असत. उदाः—
आहेची खबर.

४ सामान्यरूप हे पृष्ठी विभक्तीच्या प्रत्ययाच्या अवशेषापासून बनले
आहे असे मानतात. परंतु त्याहून भिन्न असे एक मत पेशवेकालीन
भाषेच्या पुराव्यावर पुढे येथे शक्य आहे. सर्वनामिक प्रत्ययावरून ते
बनले असावे असे वाटते. उदा०ः— “पुणे यास, कारखाने यांत, उराध्ये
यास, बोलणे याचा, इतक्यावर ह्या रूपावरून पुण्यास, कारखान्यांत,
उराध्यास, बोलण्याचा, इतक्यावर, हीं रूपे बनलीं.

५ विशेषण आणि विशेष्य ह्यांचा स्थानभेद.

शब्दविशेष

१२१ पेशवेकालीन मराठीमध्ये जे काही मनावर ठसण्यासारखे व जोरदार
असे शब्द आढळतात त्यांपैकी काही खाली देतो.

अक्षतमरिष्ट, इदन्याये, उभामार्ग [जकात], उपरोधिक [कमी-

अधिक], अपरोक्ष, इतला, उचापत, उपरशब्दी, आंतरभाव, साहेरभाव, उपरान्त, आमदरपत.

दुष्टपिष्ट, कटकट, कमवसर, मागंशा, [पौजेचा] माझा, पावहाय, कुचोय, कगार, [नकी], सामस्ता सानखा, सायेमस्ता, किलावा, कौल, कमरबंदी, ठिटपोट, अगजोड, शनिटासांबट.

चौकी बतवणे, छविना, जथणे.

टुमा, टफापैका, टेचगा, टाल्टकल, डौल, नक्षा.

ताचीन, स्वट, सष्ट, दसाव, द्यामुपाण, धातुपोपण, निरवणूक, त्यादारम्य, दुरदेशी, दिलमरी, दुरोखी, निर्गमला, तिबट, दुखणार, दरद, निशा.

पोटाग, पोटाखीक, पाथगोवा, पाथजतारा, फलादेश, भाईचारा, प्रातिपक्ष, पान्दव, पुरजे, पितृवापाददा, मुक्केचग, मनोघारणा, पुस्तपन्हा, परिशिष्ट, येडबुडी, मळदं, पाथोदी, पेयस्ती, बालाग, बदनष्ट, मयासी, पुरसीय, विगडराळे, बजिनस, मनश्रील, रूपरान्त, सागभाग, वारागणी [होणे], वयरू, उरवरू, छुगारे, पसवडा.

रातरुदन, रपाकत.

चकटभेद, [प्रकृतीय] सावसाय, रपलमोड, सविस्तरपूर्वक, शशो-पज, सकलाय, स्थलमरीत, सामानपूर.

इर्षामर्ष, हुषरीतुगरी, हाडुछुद, हिग्नहरक, हिठका, हरोली.

अर्थभेद — बजीर, कारकून, हवालदार, जमादार, पटकाल, वाटा, देवडी, राणीवसा, खबरदार. ह्या शब्दांच्या अर्थांत फरक झाला आहे.

प्रयोगनिशेष व म्हणी

१२२ राजकारणे करणे. खुळ उभे करणे, — माझणे. सरिवाचा दुवा घेत असावे. दिसका पडला, गुता उरकला. तुमचे गोत्रघोटत होलकराजी, नारोपतासी नसते तर हे लिहिणे उचित. घ्यानात भरत नाही. आमचे लोकांचे कैसे बिकते. घुलीचे दिवे खात जाल. चढ देणे, भर देणे. होपा खादला. विघातसे ऐकतो. आलस असिला न पाईजे, क्रिया देणे. क्रिया करणे. क्रोधे येऊन [नरम येऊन] बोलले. विडाहून पय आले की धमल

बंद केला म्हणून. जे मुलें आहेत ते राज्याकडे पाठऊन दिव्हां. कारभारा-
 विसी कान पाडिले आहेत. कारभारास धाकीक नाही जे तुम्हाशी जावयाल
 करावा. कारकून म्हणतो जे [संस्कृतच्या 'यद्'च्या घर्तीवर वाक्यरचना].
 निगेपाची वळें आहालीं. यांचें गंतव्य होत नाही. डावाडोळे असमाधान
 आहेत. या झाडास येरेंढ्याचीं पळें आलीं. सर्वा गोष्टीस मयाची प्रीत आहे.
 लहान माणसाचे पंक्तीस वसावे लागतें हाच मूल्य आहे. रवानगी येवजाची
 करावी [दूरान्वय]. त्यास येवज पावयाची नाही. येथे तीन पत्रें आलीं
 ते आम्हास यजिनस दाखविलीं. सेवकाचें पत्र राज्यानी पहावयास मागत
 असतात. थोडा स्वाधीन नसल्यास बसणारा काय करील. हत्तीचें तोंडीं
 लाकूड देऊन कार्य बिघडलें. होमेशास उपाय नाही. जीवाचा सतका माल
 व हजतीचा सतका जीव. कोणाचे डोळ्यांत मर्यादा राहिली नाही. माणुस
 माणसास खावयाचा काल आला आहे. आपआपल्यांतच पाय बुडवितारित.
 मितके पितुरांत होते त्यांचें शीड उमारलें. आपण ज्या पाण्यांत बुडा
 म्हणजे त्या पाण्यात बुडावयास सिध आहों. पैजार खाऊन दंतमंग
 जाला. शुष्क वृक्षास पलव फुटून पुस्थित पळित होतो सद्गत. ईश्वरास
 येवज देणें तो [अग्नय ह्या अर्था]. ऊष्णकालीं माशादि फार होतील.
 उगाच वसावें हे मर्जी. अवसान ओळखणें. सद्गाची आरती, सद्गाचा
 गजर. मुनें रान सांपडल्यावर स्वापदाची प्रचलता होते. भीमंताचा आमचा
 जेड चिखलपाण्यासारखा आहे. चिखल पाण्यास सोडत नाही व पाणी
 चिखलास सोडीत नाही. त्या चिखलमातीने आपण इमारत बांधू. चार
 आमाळें उठलीं असतील तीं उठतील. अर्भी चाकर, दुष्मन बराबर. दिवे
 लावणीचा कौल देऊन रयत आणिली पाहिजे. चिखलाचे बाहुलीस जसा
 चिखल पाहिजे तितका लावावा व पाहिजे तितका काढावा तसा प्रकार
 हा नव्हे. कळीचा वास जेथे तेथे भीचा अभाव. मनुष्य मनुष्या खाऊ
 म्हणतो. उदक स्वच्छ गोडहि त्यासारखे तेंच. तो सल्यास येऊन थोडा-
 बहुत खंडदंड करून येऊन मेटला. प्रकृतीस सावकाश नाही. जमावाचा
 झेल दाखवावा. कल्पवृक्षाखाली झोलीस गाठी च्याग्या हें अपूर्व. सखाराम-
 पत केवळ कोशकीटकाप्रमाणें कैद झाले. चौपांनी चारी तनवा घरस्थावर
 शिबीर उभें रहातें. अगावर आल्या गोणी, वळी चढे दुणी. लढाईचा

दंगा पुरवतो, उपासाचा दंगा पुरवत नाही. मेल्याचें घर, मेल्याची वायको-
उदकापासून वृक्ष झाला त्याला उदक तारतें, बुडवीत नाही. विना मागसा-
वाचून भिंती भांडत नाहीत. टीच भरली; चमक भरली. जियात्याचीं
खून मेल्यावाचून जात नाही. सध्याचे पारधीस वाघाचे साहित्य करावें
लागते, जैसे मरतिया अमृतपान घावें, येंसं जालें. ना अस्मान ना जमीन
असा प्रकार जाला. सृष्टेश्वरमतिपल्लवितेन. आम्ही कच्चा धाग्याचे बांधलेले
आहोंत. विदिरित उतरून शिडी काढून घेतली; भें, ईश्वरसत्ता. ब्राह्मणाचीं
व्यवस्था होय येथी केली पाहिजे. हत्तीची लढाईमंथी मरण झाडाचें. स्वामीचे
चरण सेवकाचे मस्तकी आहेत. अंगुष्ठयाचा दशाशौर करून दाखवितात.
तथापि व्यापण कूर्मदृष्टीचे देखण्यांत कमी न करावी. त्यांची बुधि अल्पायु
आहे; चिरंजीव व्यवहार कांही दिसत नाही. आमच्या बाहीमध्ये आग ठेविली
आहे. दुर्गा जर दुर्गामध्ये राहिला तर कसे. मिठाचे उणेंपणाने लवणशाकाचे
वाईट होईल. विसंचा संच करणे. कोणाचें मडकें कोणाच्या मडक्यात नाही.
अस्त्या पदार्थी बापू घोर. मुखश्री दिसत नाही. असा दिसका पडेल हें
कार्त्तिकमनीं नव्हतें. ऊग्र जिकणें. पौज फिरे कर्ज मरे. मुटले केश पाठीस धरण
टप्पा पैका. विगाड करील तर पिपत खातील. मर्यादा परागंदा होते.
कोळसा उदकें जगाळितां घोर उदकच काळे, तेव्हा उदक व रंग नियडें
जातां कसे घडेल ? अकलेच्या भेंर क्षीर नीर वेगळे करणार येसा क्वचित.
एके बाईकोस दोन भ्रतार ते खेदें चालतात हें कसे घडेल ?

१२३ पेशवेकालीन मराठी भाषेचे नमुने

१ श्रीघर— इ. स. १७१२

अभिमन्यूचे शब्द कोमळ । अर्जुन ओळखिलें तत्काळ । रथारूढ
पार्थ घननीळ । आले जवळ घाबोनी ॥ सौमद्रं नेत्र उघडिले । पार्थें अंग
धरणीस टाकिले । अभिमन्यूष पोटां धरिले । पार्थें माडिले थोकारे ॥
'अरे मासिया मुकुमारा । बाळा अभिमन्या सुंदरा । मजवाचून राजकुमारा' ।
कां आलासि रणभूमी ॥ अभिमन्यु स्मरत नामावळी । जवळी आले कृष्ण
वनमाली । उकसा-बुकसी ते वेळीं । पार्थवीर स्फुंदत ॥ पार्थांचिया कार्त्ती ।
इतूच अभिमन्यू बोले बाणी । मी पडिलों घोर रणी । याचा खेद मज

वाटेना ॥ मी निश्चेष्टित पाटिलों येथे । मज सत्ताप्रहार केला जपद्रपें । तेणे
सर्वांग तिडकतें । हे मज दुःख आतेमारी ॥ ऐसं ऐकून बचन । सर्वोत्पन्न
बोले अशुन । तुझे उसनें मी घेईन । काही खेद न करावा ॥ (पा. प्र. २९अ.)

२ कृष्णदयार्णव — इ. स. १७४० सुमारे.

मंगलोत्साह घरोघरी । शोभा आनंद नगरोनगरी । दुःखशोक दोष-
दरिद्री । सुखसागरों बुडाले । हृदयशून्ये विरोधी गेली । ब्रह्मानंदें मन
निवाली । मुद्दद्वाये प्रेमाधिली । भूतें भूतळीं परस्परें । नगरोनगरीं घरोघरी ।
प्रतिशरीरी सर्वांतरी । ब्रह्मानंदाविषे गजरी । गोष्टी दुसरी हारविली । भी-
कृष्णाचा जन्मकाळ । तेणें आनंदमरित जळ । सर्वभूतात्मा गोवाळ । सुख-
मुकाळ सर्वांसी ॥

३ नानासाहेब पेशवे — इ. स. १७४६

॥ श्री ॥

पु॥ राजभी रामचंद्र बाबा स्वामी गोसावी याची—विनंती उपरी.
तुमचा व राजभी मल्हारजी होळकर याचा परस्पर पेंच वाढला आहे,
म्हणोन वर्तमान बहुतांमुखें ऐकिले जातें, ऐशास आपले घरांत, सरदारांत
काहीमात्र द्वेषभाव नसावा हा उत्तम पक्ष आहे. तथापि घर आहे तेथे
बोलीचाली आहेच; परंतु परस्पर कु-रसता कोणी थाळगांत नव्हते. सर्वदि
एकचित्ते करून ज्यांत धन्याचे हित व नष्ट तोच मनसुवा करीत गेले.
श्रीकृपें व वाडिलाचे पुण्येंकरून जे ज्यांनीं चित्तात आणिलें, तें सिद्धीतें
पावत गेले, यशावह कर्म तुम्हींच संपादिलां. नष्ट, लौकिक लोकोत्तर
म्हणावा तैसा जहाला व पुढेहि तुम्ही कोणी स्वामिसेवेस चुकता असा अर्थ
नाही. सर्व प्रकारें या दौलतीचे तुम्ही स्तमच आहा. उचित मनसुवा असेल
तो करितां व करालच, सदेह नाही. परंतु घरांत घरभेद सर्वस्वी नसावा.
यामागें हरएक गोष्ट तुमच्या चित्तात आली, आणि मल्हारबाचे न आली;
तथापि तुमचें सांगितले त्याणी केलें, अथवा त्याणी मनसुवा चित्तांत आणिला
तुमच्या मनास न आला. तत्रापि त्याचा मनोभाव तुम्ही सिद्धीस नेला.
म्हणोनच उत्तमा प्रकारें सोमा जहाली. एकवस्वी पीज, एकदील, कोणाचाहि
बुद्धिभेद चालला नाही. प्रस्तुत तुमची परस्पर कुरसठा. याजकरिता या

राज्यांत काय, मोगलाईत काय, उमदा उमदाचे घरीं मनमाने तेशा चर्चा करितात. आमचें कोणास सुख आहे ऐसें नाही. परंतु वाडिलाचे तपोबल आमचीं फौज भारी, सरदार एकदोल, मर्द, कर्ते. अस्मानहि कडाडलें, तथापि आपल्या मर्दानगीस, हिमतीस अंतर करणार नाही, व केलें नाही. ज्याच्या मर्दुमी व दिलेरीचीं तारीफ सर्वहि करितात; ऐसें असता कोणाचे वस्तु दम मारवला नाही, व फोडाफोडहि कोणो करू सकलें नाही.....

४ मोरोपंत— इ. स. १७८०

पाय घरनि पार्थ ग्दणे, ब्रह्मादीं अघन माय बा ! पाहे । तूचि हरी पंक हरिल अमृताचा न घन माय बापा हें. ॥ नमुनि क्षमस्व ग्दणता, प्रकट करनि रूप बाहुनी कबळी । अघराप्रति स्मिताने, स्वयशाने, त्रिभुवनासहि दबळी. ॥ जो दीनयधु उजरी देऊनिया अभय पाशुपत नातें, । बोल असे हरी जो स्वपद स्मरताचि आशु पतनातें ॥ सर्वेन रणीं विजयी तूं नारायण सत्ता मरा हो रे । स्वर्गाहि अयश सुप्तिया अवलघुनि पदनरा न राहो रे. ॥ (महाभारत कि. यु.)

५ भाऊसाहेबांची बखर

भाऊसाहेब याचे तोंडास खरस आली. दाणा माथ ग्दणावयाचे राहिले. तोंडापुढे कोणी ओळख्या आला तरी तोंडाने मात्र हुकार देऊन मानेचे संझे दाखळ लागले. अगाचरी ब्रह्मांड येऊन कोसळलें. परंतु हिंमत घरली नाही. भाऊसाहेब राजप्रमाणे पराक्रमी दुसरा होणें हें असाध्य गोष्ट. पूर्वी युद्धात अतिरथी महारथां घुजले, त्याप्रमाणे भाऊसाहेबां विरथी. पणें शर्य केली. पुढे बांदी इलाज चालेनासा झाला. दुराणी येऊन नपले आत खंददखंदल खणमर बहुतच केली. त्यांत भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे यांची गत कैची जालीहे न कळे. उमयता रयासे कोणी दृष्टीने पाहिले नाही. गयक झाले किंवा अस्मानात गेले की पृथ्वीत गेले हें ईश्वरी कौतुक मत्तादिकांस न कळे, तेथे मानवियास काय कळेल. (पृ. १५३)

५ आंग्लकालीन मराठी-इ. स. १८५०

१२४ पेशवाईच्या कालानंतर आंग्लवादाचा काल येतो. ह्या काळाचा आरंभ ऐतिहासिक दृष्ट्या जरी पुष्कळ अगोदर असला तरी तो आपण आपल्या मायिक कालखंडाच्या दृष्टीने १८५० च्या सुमारास घरेला आहे. इंग्रजांची अमदानी जी सुरू झाली ती कोंकणात व तिच्या सुराज्याचे व स्वास्थ्याचे सुख प्रथम लाभले ते तेथीलच लोकाना. त्यांच्या शिक्षणाचे, सुधारणेचे, संस्कृतीचे वी तेथे रजून तेथील लोक इतरापेक्षा त्यांच्याशी लवकर समरस होऊ शकले. नवीन पादाक्रांत केलेल्या प्रदेशांत इंग्रजांनी ज्या काही सुधारणा सुरू केल्या त्या अर्थात ह्या लोकांच्याच सत्यानेच केल्या असल्या पाहिजेत. ह्या लोकांत मुंबईच्या व कोंकणच्या लोकांचा भरणा विशेष होता. त्यामुळे इंग्रजांच्या अव्वल अमदानीत त्यांनी जे भाषाशिक्षण सुरू केले त्यावर त्यांच्या भाषेचा परिणाम साहजिकच झाला. पेशवाई उलटल्यानंतर लगेच भाषेत परक शब्दांचे नजरेस येत. यादवकालापासून ते पेशवाईपर्यंत मराठीवर परकी भाषेचे हजेरे झाले तरी तिच्यात एक तऱ्हेचा अस्सल 'मराठी' पणा होता. तिला तिच्या देशीकार लेण्याने मोठी शोभा आली होती. आंग्लईमध्ये ही तिची साधी शोभा नष्ट झाली.

सध्या प्रचलित असलेल्या शिष्ट मराठीचे स्वरूप इंग्रजी अमदानीत ठरले. पेशवाईकालातील मराठी भाषेत फारशी व अरबी शब्दांचा जो वेसुमार भरणा होत होता तो कमी झाला व त्याऐवजी संस्कृत शब्द वापरण्यात येऊ लागले. संस्कृतच्या आश्रयाने आंग्लकालीन मराठीला जे भारदस्त व पोक्त असे स्वरूप प्राप्त झाले ते नवीन इंग्रजी राज्यकर्ते फारशी शब्दांचे द्वेषे होते किंवा संस्कृताचे विशेष अभिमानी होते ह्या कारणाने नव्हे. इंग्रजी अमलाच्या अव्वल अमदानीत विद्यास्त्राते जे स्थापिले गेले व त्याच्यामार्फत जी पुस्तके लिहिली गेली ती सर्व पुस्तके शास्त्रीलोक-कडून लिहिली गेली व त्यामुळे त्यांच्या संस्कृतप्रचुर भाषेचा मराठीवर परिणाम झाला. जाभेकर, तळेकर, चिपळोणकर वगैरे कर्ती मंडळी शास्त्री होती आणि त्यांनी लिहिलेल्या अनेक प्राथमिक पुस्तकांत उर्दू शब्दास यारा मिळाला नाही. मराठी बुन्या वयात उर्दू शब्द कमीच होते व त्याच भाषापद्धतीचा त्यांनी स्वीकार केला, यामुळे इंग्रजी सत्तेचे घोरण निवळ-

लेली मराठी लिहिण्याकडे गेले. आंग्लहिंतील मराठी भाषेच्या स्वरूपांत देखील दोन प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतात. मराठीचे चिपळोणकरांच्या पूर्वीचे एक स्वरूप व नंतरचे दुसरे स्वरूप. पहिल्या स्वरूपात दुसऱ्यापेक्षा जुन्या नव्याची सरभेसळ शास्त्राचे दिसत येते. ह्या दोन्ही प्रकारांत भेद मात्र अत्यंत सूक्ष्म आहेत. ह्या दोन्ही प्रकारानाच काही विद्वान कोंकणी वळण व देशी वळण असे म्हणतात. सध्या प्रचलित असलेल्या मराठी भाषेच्या स्वरूपाहून ह्या अव्वल इमर्जीतील मराठीचे स्वरूप विशेष भिन्न नसण्यामुळे त्या उभयाचा विचार येथे केला नाही. आधुनिक शिष्ट मराठी भाषेचे उच्चारण व व्याकरण ह्यांसंबंधी जे विवेचन पुढे विस्ताराने स्वतंत्र प्रकरणात केले आहे तेच अव्वल इमर्जीतील मराठीला तबोतत लागू होईल. तसेच वर्तमानकालीन मराठीचे स्वरूप सर्वोच्च्य रोजच्या परिचयाचे असल्यामुळे त्याचे उतारेहि येतले नाहीत.

१२५ अव्वल इमर्जीतील मराठी भाषेच्या काही थोड्याच ठळक अशा खुणा आहेत. अव्वल इमर्जीत काही वर्णांचे उच्चार, विभक्तीचे काही प्रत्यय, नामाचे विशिष्ट सामान्यरूप, काही विशिष्ट शब्दप्रयोग व वाक्य-प्रयोग ह्यांवायत काही गोष्टी वर्तमानकालीन मराठीहून भिन्न वाटतात. जेथे आपण सध्या 'अशी, अशा' म्हणू तेथे त्या काळी 'असी, अस्या' असे म्हणत द्वितीयेच्या अनेकवचनाचा 'ला' व 'ते' तृतीयेचे 'ने' व 'ही' हे प्रत्यय जास्त वापरत होते. 'माझे लाडक्या, माझे मनास, कोणाचे आहेत, त्याचे मागे', अशी 'ए' कारान्त सामान्यरूपे पुष्कळ आढळतात, 'म्हणजे, वाटजे, बोलजे, होजे, येजे,' इत्यादि वर्तमानकाळाच्या खीलिमाचीं रूपे पूर्वापर्यायत क्वचित् वापरात होती. 'जवपरत, तवपरत, मातक्यान् तन्ही, नामेकरून, भाषणेकरून, मणलेकडे, इत्यादि अव्ययें उपयोगात हातीं. करितोस, वाटितो, पेकिडेस, चारिले, सोडिता, झोकिली, इत्यादि क्रियापदांच्या रूपांत 'इ' कार वापरण्याची सवय तत्कालीन लोकांत होती. 'निमास, चिरगुडे, सुद, पुसायास, आडोशो, नौका, सवरणे, आदरणे, मस्तक, अवघारु, कुळवाही, सुधारणूक, मरमर, अर्जो, सही' वगैरे शब्द अव्वल इमर्जीत वाचाच वेळा वापरलेल आढळतात. 'फियांद होणें, बदीस घालणें, अर्थ पहाणें, लोकवृत्त समजणें, बळवत पदार्थ, ग्रंथिर्ज्ञात आहे, तर्क

वाटणे, लोखंड मोडावयास पार मेहनत घेते, बळवावयाचे अगत्य नार्ही, सद्दी घातली, असे सध्या वापरात असलेल्या प्रयोगापेक्षा किंचित् चमत्कारिक प्रयोग अव्वल इम्रजात वापरीत होते असे तत्कालीन वाङ्मयावरून दिसते.

१२६ आङ्ग्लकालीन म्हणून जो मराठी भाषेचा कालखंड आपण मानिला त्याची पूर्वमर्यादाच पक्क आपणांस ठरविता आली. तोच कालखंड सध्या चालू असल्यामुळे आपणास त्याची उत्तरमर्यादा ठरविता येणे अशक्य आहे. कालखंडात वर्तमानकालीन मराठीचा अतर्भाव साहजिकच होतो. आङ्ग्लकालीन मराठी भाषेत जे नामांकित ग्रंथकार होऊन गेले त्यांच्या हद्दीने दोन तीन खंड पडतात. एक इ. स. १८१० पासून ते इ. स. १८३६ पर्यंत. ह्याच काळात विद्यानाथ ह्या देशी पद्धिताच्या साहाय्याने इम्रजी पद्धितानी कोश छापला ते ह्याच सदाशिव काशीनाथ ऊर्फ बापू छत्रे ह्यांनी जर्गिहसच्या मदतीने कथा, गोष्टी, कौश, व्याकरणे इत्यादि नवीन पुस्तके मराठीत लिहिली. कंपनी सरकारने ह्याच काळात विद्वान लोकांच्या सहाय्याने साध्या प्रयास ४०० पर्यंत व प्रौढ प्रयास ५००० पर्यंत वृक्षिर्षे देऊ करून मराठीत वाङ्मयनिष्पत्तीस पार मदत केली. हरि केशवजी, दादोबा पांडुरंग येगरे ह्या मदळीत होते. ह्यांच्यापुढे म्हणजे आपण १८७७ पर्यंत येतो. ह्या काळात हरि शंकर, बाळ गंगाधरशास्त्री जांभेकर, मोरोबा कान्होबा, जनार्दन आप्पाजी गाढगीळ हे होऊन गेले. भाऊ महाजनाचा 'प्रभाकर' ह्याच काळात निघाला. तिसरा भाग १८७४ पर्यंत येतो. ह्याच काळात परशुरामपंत तात्याची व वृष्णशास्त्री राजवाडे ह्यांची संस्कृत नाटकांची भाषांतरे झाली. तर्थांच विनायकराव कीर्तने ह्यांची योरले माधवराव पेशवे व जयपाळ ही स्वतः नाटकेंहि निघाली. यशोदा पांडुरंगी, केकादर्श ह्याच काळात लिहिली गेली. सध्या जसा मराठीविषय संस्कृत हा याद दिसून येतो सदात् त्या काळा मराठी विषय इंग्लिश हा याद चालू होता. ह्या काळात भाषामुधारणेचे किंवा वाङ्मयशुद्धीचे ल्हानसहान प्रयत्न झाले त्याची दिशा बरीलप्रमाणे होती. प्रातिहारक, विचारप्रवर्तक अशा एकादाहि ग्रंथ किंवा ग्रंथकार किंवा कविहि त्या काळात झाला नाही.

परी संस्कृतीचा परिणाम ग्रंथग्रंथग्रंथा दिवशात जो झाला

त्याला घका दिला विष्णुशास्त्री चिपळोणकरानी. सर्व इप्रजां अमदानीत ह्या एकट्याच लेखकाने विचारास चालना दिली व आलेल्या झापडींतून सर्वोना हादरून सोडिलें मराठी भाषेवर सस्कृतचा जो एक ठसा उठला तो ह्याच लेखकाच्या लेखनाने विशेष उठला. इतर सर्व लहानमोठे ग्रंथकार ह्याच परंपरेत यादले होते. पूर्वीची पेशवाईतील पारशीमिश्र जी मराठी भाषा होती ती १८५८ पर्यंत कोठे कोठे घुगघुगी घरून होती. शाहीरांच्या पोवाड्यात अथवा कलगीतुऱ्यांच्या लावण्यांत ती कधी कधी डोकें वर काढीत असे. परंतु इप्रजां अमदानीत जो सस्कृतचा पगडा तिच्यावर बसला तो अद्याप कायम आहे. लोकहितवादी, चिपळोणकर, आगरकर, टिळक हे त्याच कालातील उत्तरकालीन लेखक गहणान्यास हरकत नाही. ह्यांच्यान लेखनामुळे मराठीला सध्याचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे. शिष्ट आभिजात मराठो तयार करण्याचें श्रेय ह्यांनाच आहे.

वर्तमानकालीन मराठीचें उच्चारण व व्याकरण ही पुढे स्वतंत्र प्रकरणात दिली आहेत.

प्रकरण ६ वें

मराठीचे प्रांतिक भेद

१२७ भाषेमधील वर्ण, प्रत्यय, प्रयोग व शब्दार्थ इत्यादि बाबामध्ये जी प्रक्रिया किंवा उलटापालट होते तिजमुळे भाषेमध्ये फसफसे भेद पडतात हे पाहिल्या प्रकरणात सांगितले आहे. बोलणाऱ्या लोकांच्या काल, प्रात, जाति, संस्कृति इत्यादि भेदांमुळेहि भाषेमध्ये निरनिराळे प्रकार पडतात. मराठी भाषेमध्ये असे भेद आहेत. ह्यांपैकी मराठीच्या गेल्या जवळ जवळ दीड हजार वर्षांच्या इयातीत जे काही कालाच्या दृष्टीने मुख्य भेद पडले ते मागील प्रकरणात विवेचिले. ह्या प्रकरणात मराठीचे प्रांतिक भेदांचे स्वरूप काम आहे ते पाहू.

मराठी ज्या प्रदेशात बोलली जाते त्या प्रदेशाचा क्षेत्रविस्तार १००००० चौरस मैल आहे. एवढ्या मोठ्या क्षेत्रात एकच स्वरूपाची भाषा असणे हे अशक्य आहे. भाषाशास्त्राच्या खोल दृष्टीने पाहिले तर जितक्या बोलणाऱ्या व्यक्ति तितक्या भाषा असे ठरते. इतकी नितांत शास्त्रीय दृष्टि जरी लाविली नाही तरी बरबर पाहणारासहि दर बारा बारा कोसावर काही भाषाभेद—मग ते सूक्ष्म का असेनात—आढळून येतात. ह्या दृष्टीनेच दर बारा कोसांवर भाषा बदलते अशी एक ग्ढण लेनात रुढ झाली आहे. शब्दवैचित्र्यावरून, स्वरभेदावरून, जातिपरत्वेहि निरनिराळे भाषाभेद आपल्या ऐकण्यात आहेत. मराठीच्या विस्तीर्ण क्षेत्रात निसर्गनिर्मित असे विभाग पडले आहेत. सहाद्रीमुळे कोंकण हे महाराष्ट्रापासून अलग झाल्यानेच तेथे मध्यवर्ती मराठीपेक्षा निराळाच असा भाषाभेद रुढ झालेला आहे. तीच स्थिति बऱ्हाड प्रांताची तेथेहि मध्यवर्ती मराठीपेक्षा अगस्वी एक निराळा भाषाभेद चालू आहे. मराठीचे कोंकणी बऱ्हाडी हे दोन मुख्य प्रांतिक भेद आहेत. शिष्ट मध्यवर्ती ग्रंथून पुणे वगैरे प्रांतांत चालू असेली मराठी मुख्य भाषा असून कोंकणी व बऱ्हाडी ह्या तिच्या उपभाषा होत. ह्या तिहींमध्ये भाषा

पुष्कळ भेद आहेत. एकव्या कोंकणातच मराठी भाषेचे चार पाच प्रकार आढळतात. दमणपासून मुबईपर्यंत एक प्रकार. यात कांही गुजराती शब्दांची मेसळ आहे. मुबईच्या दक्षिणेस अष्टागर प्रांतातील भाषेचा प्रकार 'निराळा'. पुढे रत्नागिरी प्रांताची शुद्ध कोंकणी भाषा हापेक्षा निराळी. ह्या पुढे गोमतकी भाषा, ही भाषा तर मध्यवर्ती मराठी भाषेपासून इतकी निराळी आहे की हिला स्वतंत्रच भाषा व्हावी विद्वान लोक समजतात. देशावरील भाषेतहि असेच भेद आहेत. ज्या ज्या देशाच्या सीमावर महाराष्ट्र देशाची सीमा मिळाली आहे त्या त्या प्रांती त्या त्या भाषेचे शब्द किंवा प्रयोग मराठीत मिशळून भाषाभेद उत्पन्न झाले आहेत. कानडीलगतच्या कोल्हापूर, सोलापूर वगैरे ठिकाणी मध्यवर्ती मराठीपासून निराळे असे भाषाभेद आहेतच. बऱ्हाड प्रांताच्या थेट देशस्थी भाषेचा प्रकार निराळा. बऱ्हाण-पुरापासून नदुरबागपर्यंत खानदेशच्या भाषेचा प्रकार मध्यवर्ती भाषे-पासून फार निराळा आहे. डॉ. ग्रियर्सन ह्या भाषापरिचिताने अदिराणी भाषेला मराठीचा प्रांतिक भेद न समजता गुजराती भाषेचा प्रांतिक भेद समजता आहे^१. मराठीचे प्रांतिक भेदाचे स्वरूप पुढे क्रमाने विव्हाद केले आहे.

मराठीच्या उपभाषांपैकी कोंकणी ही एक प्रमुख उपभाषा आहे. कोंकणीमध्ये उत्तर कोंकणी आणि दक्षिण कोंकणी असे दोन प्रकार आहेत, व ह्यापैकी दक्षिण कोंकणी हाच प्रकार कोंकणी ह्या नावाने विशेष रीतीने संबोधिला जातो. उत्तर कोंकणी आणि मध्यवर्ती पुण्याची मराठी ह्या दोघांमध्ये विशेष अलग करण्यासारखे परक नाहीत. भेद आहेत ते किंवा कोळ स्वरूपाचे आहेत. दक्षिणी कोंकणीचे मात्र तसे नाही. मध्यवर्ती मराठीपासून ही भाषा अलग तर दिसतेच परंतु तिच्या आसन्नवर्ती ज्या कोंकणातील इतर बोली आहेत त्याच्यापासूनहि ती अलग दिसते. पोर्तुगीज लोकांचा व तेथील लोकांचा सनघ १५ व्या शतकापासून आला असल्यामुळे व तो सनघ केवळ राजकीय स्वरूपाचा नवून धार्मिक स्वरूपाचाहि असे त्यामुळे त्याचा परिणाम केवळ दक्षिण कोंकणातील लोकांच्या घरातच

^१ दादोबा, म. मा. व्या. पृ. १२.

केवळ नव्हे तर देवघरात शिरला व अशा रीतीने तेथील लोकांची भाषाहि पोर्चुगीज भाषेकडून कांही वावर्तीत अभिभूत झाली. मध्यवर्ती भाषा किंवा साहित्यिक भाषा ह्यांपासून उपभाषेस अलग करणारे जे इतर भेद कारणीभूत होतात त्यांमध्ये परकी मॅन्ड भाषेच्या परिणामाची आणखी जास्त भर पडली.

१२८ दक्षिण कोंकणी भाषेचा स्वतंत्र विचार करण्याच्या पूर्वी उत्तर कोंकणीचा विचार करू. उत्तर कोंकणीमध्ये पुन्हा प्रांताप्रमाणे, बोलणाऱ्या लोकांच्या जातीप्रमाणे किंवा एकंदर संस्कृतीप्रमाणे व त्यांच्या धंद्याप्रमाणे आणखी कांही पोटभेद असल्याचे दिसून येतात. 'बाणकोटी, दमणी घाटी, मावळी, सगमेश्वरी हे पोटभेद ह्या त्या स्थानावरून पडले आहेत. आगरी, भडारी, घनगरी, कन्हाडी, किरिस्तांव, कोळी, कुणबी, परमी, ठाकरी इत्यादि पोटभेद जातीवरून किंवा धंद्यावरून पडलेले आहेत, सामान्य दृष्टीने पाहिले असता ह्या प्रांतिक व जातिक दोन्ही प्रकारच्या पोटभेदात उच्चारण व व्याकरण सारखेच आहे. बोंटे कवित् परक दृष्टीस पडतात इतकेंच.

१ बाणकोटी—ही भाषा बाणकोटच्या आसपासच्या प्रांतात चालू आहे. ह्या प्रांतावर ब्रिटीशांच्या शिद्दीचा ताबा आहे. ह्या प्रांतात मुसलमानी लोकांची बस्ती पुष्कळ असल्यामुळे येथील भाषेत उर्दू भाषेची छटा उमटली आहे हाच ह्या भाषेचा विशेष. अस्मान, बैठ, बच्चा, मिळकत वगैरे शब्द ह्या भाषेत मिळलेले पुष्कळ सापडतात.

२ मावळी—ही भाषा मावळस्थानांत चालू आहे. नाणें मावळ व पवन मावळ असे मावळाचे दोन भेद आहेत.

३ घाटी—कोंकणालगतच्या सह्याद्रीच्या घाटावर कुलाबा आणि मोर संस्थान ह्या दरम्यानच्या टापूत ही पोटभाषा बोलली जाते.

सगमेश्वरी—ह्या चारीपाची पोटभाषांत सगमेश्वरी ही जरा मर-
 डि—कोंकणी भाषा दमणपासून लक्ष्मणी खाली जाते तस-
 १—कोंकणी भाषेचे बळण मिळू लागते. तेव्हा सगमे
 २—ज्या दोन्ही पोटभाषा उत्तर कोंकणीपैकी वेगळ्या
 ३—कादा. ६. ६ १७.

मराठेवरील भाषा होत. ह्याच्या व दक्षिण कोंकणीच्या मध्ये एकच कुडाळी भ्रष्टाण पोटभाषा आहे. परंतु तिचा दक्षिण कोंकणी-चाच पोटभेद समजतात. रानागिरी जिह्याच्या देवदल तालुक्यातील लोकांची समेक्षणी ही बोली आहे. ह्या लोकांच्या बोलण्यात ए आणि ओ हे स्वर ह्रस्व आणि दीर्घ अद्या दोन्ही रीतीने उच्चारिले जातात. उदा०— 'देखिल व द्रखिल' असे दोन्ही उच्चार आहेत. स्वाचप्रमाणे 'हुवों व होतों' हेहि दोन उच्चार रुढ आहेत. दर्शक सर्वनाम व सवधी सर्वनाम ह्यांचे पुद्गिणी एकवचनहि ह्या भाषेत जरा नमत्कारिक रीतीने होतें. उदा०— 'हा, सा, जा.' 'असणें' ह्या घातूंचीं रूपे पुढीलप्रमाणे होतात. प्र. पु. होंप, होंव. द्वि. पु. होंपठ, होत. वृ. पु. हाय, हाय. तसेंच 'मारणें' ह्या घातूंचीं रूपे पुढीलप्रमाणे होतात. प्र. पु. मी मारताय, मारतोंव. द्वि. पु. मार-तायस, मारतोंव. वृ. पु.~मारतोंय, मारतायत, मारतात. "पाणी धिरळें" असा प्रयोग ह्या भाषेत होतो.

१२२. जाती किंवा घदा झालेवर आधारलेले कोंकणी भाषेचे पोटभेदहि अद्याच स्वरूपाचे आहेत. त्यामध्ये भेद असेच फिरकोळ स्वरूपाचे आहेत.

२ कोळी—समुद्राच्या साविण्यामुळे खालच्या दर्जाच्या लोकांचा मुख्य घदा भटला भ्रष्टाण कोळ्याचा होय. कोळ्याची लोकसंख्याहि पुष्कळ आहे. त्यांच्या भाषेत त्यांच्या घद्यामुळे शब्दांच्या विशेष लक्ष्वा तर आहेतच, परंतु इतरहि काही लक्ष्वा आहेत. नाकातील उच्चार तर सर्व कोंकण्यास सर्वसाधारण आहेतच. परंतु ह्या लोकांमध्ये हा उच्चार कधी नासिक्क तर कधी निर्नासिक्क होतो. तो व तो; ते व ते, असे दोन्ही प्रकारचे उच्चार आढळून येतात. ओ आणि ओं ह्याबद्दल ह्रस्व स्वर उच्चारित येतो. 'हो, ओ' बद्दल 'हूं, हों' असा उच्चार ऐकण्यात येतो. व्यंजनोच्चारामध्ये अशीच अदलाबदल होते. ल बद्दल न, न बद्दल र असे विपर्यय होतात. राग बद्दल नाग भ्रष्टाण. हा, प, स ह्या तिन्ही उच्चारानेबद्दल एक 'स' च उच्चार वापरतात. देश (देश), जाती (जाती) असे उच्चार होतात. स्त्रीलिंगी 'मी' ची वृत्तीमा मे आणि मी अशी दोन्ही रूपे होतात.

२ किरिस्तांव—ह्या चोळ्याच्यापैकीच जे लोक पूर्वी पोर्तुगीज लोकांच्या प्रयत्नाने बाटले व स्थिथन झाले त्यांची एक किरिस्तांव म्हणून निराळीच छेटीसी भाषा बनली आहे. निगळी म्हणण्याचे कारण इतकेच की हिऱ्यात पोर्तुगीज शब्दाचा भरणा थोडासा दिसतो. पाय (वार), माय (आई), मिस्स (मनुष्य), इगार (उपदेशक), पाद्री, माद्री, इस्टेट वगैरे शब्द नित्यच. ह्या भाषेत वापरात असतात. ह्या लोकांच्या उच्चारत 'ण' अधिक येतो.

३ 'वाडवल' ह्या नांवाच्या कोंकणी भाषेचा प्रकार पाचकलशी जातीमध्ये रूढ आहे. त्याचेही काही विशेष आहेत की व्याप्तले तिन्हा एक स्वतंत्र उपभेद म्हणता येईल. 'च' व्यजनाचा उच्चार वाडवल भाषेत 'स' किंवा 'श' होतो. उदा०—साकर < चाकर, सद < चंद्र, शार < चार. 'स' आणि 'श' ह्यांच्याबद्दल हे येतो. उदा०—शोन < सोन, वाड < वड, हागितला < सागितला, हेत < शेत, ईमर < शमर. 'ह' चा कधी कधी लोपही होतो उदा०—आत < हात, आत < आहे.

४ ठाणे जिल्ह्याच्या उत्तरेस काही सामथेदी ब्राह्मणांची वसति आहे. ते सर्व शेतकीचा किंवा गवळ्याचा धंदा करितात. त्यांच्या भाषेमध्येही वाडवल भाषेप्रमाणे 'च' बदल 'स' किंवा 'ह' येतो. मराठीच्या प्रांटातून जसजसे आपण खानदेशी किंवा गुजरातीच्या प्रांताकडे जातो तसतसे 'च' 'स' बदल वापरण्याची प्रवृत्ति आढळून येते. ह्या भाषेत भूतकाल खानदेशीप्रमाणेच होतो. उदा०—जस—प्र. पु. हात, शतोंव. द्वि. पु. हातल, हाता. तृ. पु. हात, हातात, हुतात. 'हा'च्या ऐवजी 'ही' हे अग धेऊनहि भूतकालाची दुसरी रूपे होतात. उदा०—हिना, दिनात.

५ कातकरी लोकांसारखेच वारली म्हणून एक रानटी लोकांची जात ठाणे जिल्ह्यात दहाणूजवळ रहाते. त्यांची भाषा आणि कातकऱ्यांची भाषा ह्या दोहोंमध्ये थोडासा परक आहे. ह्यांच्या बोलण्यांत दीर्घ स्वर ह्रस्व उच्चारणाची लक्ष्य पार आहे. 'कोठे जातोस' ह्याच्या ऐवजी 'कोठ जास' असे ह्रस्व उच्चारणाचे वाक्य ते उच्चारतात. 'तेथे' बदल 'तथे', 'दिने' बदल 'दिक्', 'बागला' बदल 'बासला', 'माऊ' बदल 'मास', सामान्य-रूप एकान्त होणे हे वारली भाषेचे विशेष आहेत. वारली भाषेवर

गुजरातीचा परिणाम झाला आहे. बीज = दुसरा, पोते = स्वता, त्याने = पत्नी विभक्ति इत्यादि गुजरातीशी साम्ये आहेत. कदाचित् गुजरातेतून हे लोक कोंकणात उतरले असावेत.

६ कायोडी अथवा कातकरी—हा आणखी एक कोंकणी भाषेचा प्रकार आहे. ही भाषा बोलणारे लोक कातकरी ह्या नावाने ओळखिले जातात. हे लोक मूळचे आर्य आहेत की काय ह्याबद्दल मतभेद आहे. सध्याच्या खयदाडीत हे फार काळापासून वसती करून राहिले असावेत. आर्योंच्या झुडीच्या झुडी ज्या वेळीं वरून आर्यावर्तातून खाली दक्षिणापथात उतरल्या त्या वेळीं त्यांच्या उच्च संस्कृतीपुढे ज्याचा टिकाव लागू शकला नाही व म्हणूनच ज्यांना झोंगरकठडीचा आश्रय करून आपले संरक्षण करून घ्यावे लागले ते हे लोक होत. सातपुण्यातील गोंड, कोण्ड, मल्ल बगैरे लोकांची जी स्थिति झाली तीच ह्यांची झाली. हे लोक अनार्य परंतु पुढे पुढे आर्योंच्या संस्कृतीशी मनस्वी संघर्ष आल्यामुळे ह्यांनी आर्योंच्या पुष्कळ गोष्टी उचलल्या. धर्म, चालीरीति, समजुती बगैरे मूळच्या अनार्य जातीतील लोकांच्या संस्कृतीच्या ह्यांच्या आहेत. कातकरी किंवा कायोडी ही भाषा बोलणारे लोक ७५७०० आहेत व हे कोंकणच्या मराठेवरील झोंगरकठडीवर पसरले आहेत. कातकरी भाषेत गुजराती किंवा खानदेशी भाषेसारखा पंथीचा प्रत्यय 'ना' आहे. उदा०—वाहा सना = वापाचा. वाहास = वापास माना = माझ्या. तुना = तुझ्या. क्रिया पद सामान्य कोंकणी भाषेप्रमाणे चालते वर्तमानकाळ अस—प्र. पु आहा, आहोंव. द्वि. पु. आहास, आहों. तृ. पु. आहों, आहात.

१३० मराठीच्या उपभाषा ज्या कोंकणी व वऱ्हाडी ह्या भाषांचे जे समावबिधेय पुढे दिले आहेत त्यावरून दिसून येईल की ह्या दोन्ही उपभाषात मराठीचे फार पुराणकालचे अवशेष आहेत. सध्या मध्यवर्ती शिष्ट जी मराठी भाषा आहे तिच्या ह्या दोन्ही उपभाषा ज्येष्ठ बहिर्णी ठरतात. संस्कृतप्राकृत ह्यांमधून जे विशेष मराठीत उतरले आहेत त्यांच्या अपभ्रंशाची अथवा परिणतीची आज अवस्था कोंकणी व वऱ्हाडी भाषात आढळून येते. कोंकणी व वऱ्हाडी भाषात सध्या प्रचलित असलेले बरेच शब्द शनिेश्वरीत वापरलेले आढळतात. हे शब्द शनिेश्वरीच्या काळात

भाषा सोडून देऊन भाषा स्वीकारिली आहे. देशावरच पुष्कळ पिढ्या स्थायी होऊन बसल्यामुळे आपल्या मूळ चित्पावनी भाषेचा त्याचा ओटा कमी झाला आहे. चित्पावनी लाक कोठील व ते केव्हा व कसे वोंकणात येऊन स्थायी झाले व चित्पावन शब्दाचा नकी अर्थ काय ह्या संबंधी विद्वानांमध्ये जो मतभेद आहे त्याचा उल्लेख इतरत्र केलाच आहे. येथे पक्त त्याची भाषा देतो ह्या भाषेची तुलनात्मक छाननी जर झाली तर चित्पावन ब्राह्मणाच मूळ घरातिस्थान, वसाहत, आक्रमणमार्ग वगैरे बाबींमदल उलगडा होण्यास त्यांनीने मदत होईल. चित्पावनी भाषा ही एक जातिभाषा म्हणता येईल ह्या पोटभाषेत म्हणण्यासारखे उच्च दर्जाचे वाङ्मय नाही प्रामिक गाणी व लोककथा काही प्रचलित आहेत.

उच्चारप्रक्रिया

१ स्वरापैकी 'ए' ह्याचा उच्चार काहीसा आडवा म्हणजे अ आणि ए या दोहोंमधील (= ऍ) आणि 'ओ' चा उच्चार 'अ आणि ओ' ह्या दोहोंमधील (= ऑ) असा होतो. ह्या उच्चाराला अर्ध एकार व अर्ध ओकार असे म्हणता येईल. असाच अर्धा उच्चार सामवेदापैका शणायनीय शाखेचे लोव सामगायन करताना करतात. दक्षिणेकडील प्राविडी भाषातहि असेल अर्ध ओकार व अर्ध एकार हे उच्चार आहेत.

२ 'य' च्या ठिकाणी 'व' वाटण्या रीतीत आलेला दिसतो. उदा०—करव, फिरवणे, शारवचे, चालवली, घेवपला, जेव, ठेव. (आज्ञार्थ, प्रयोजक रूपे).

प्रत्ययप्रक्रिया

१ शब्दाचे मूळरूप— आकारान्त शब्द ओजारान्त असतात. उदा०—नामं—घोडो, भोपलो, चौथरो, पायल्यो, पोथ्यो, लाटको, शाहणो, सर्वनामं—त्यो, ह्यो, वयो, हो क्रियापदं—आपलो, बोलल्यो, हवो, ठेयलो

२ एकारान्त शब्द आकारान्त होतात. उदा०—नामं—केळा, सोना, मांडा, फुला, गवता, पांढरा, तांबडा, बकरा. सर्वनामं—तां जा. क्रियापदं—गेव्या, गष्टला, हवा, बोलल्या, आकरला.

२ सामान्यरूपाचे प्रकार—एकवचनां रूपे खाली दिली आहेत. अनेकवचनांत तींच रूपे शत्रुस्वार असतात.

- १ अकारान्त (पुं. न.) देव-देवा, माणूस-माणसा, पाट-पाटा.
- २ अ व ईकारान्त (स्त्री.) जीम-जिमा, चिच-चिचा, वाट-वाटा, भित-भिती, चेड-चेडी, थाळ-थाळी.
- ३ आकारान्त (न.) तळा-तळे, केळा-केळे, लोणचां-लोणचे.
- ४ ईकारान्त (स्त्री न.) मिमी-मिग्या, घोडी-घोड्या, पाणी-पाण्या, लोण्या.
- ५ ऊकारान्त (न) लिंबू-लिंबा, वासरू-वासरा, तारू-तारवा.
- ६ ओकारान्त (पु.) घोडो-घोडे, पाळणो-पाळणे, आवो-मावे.
- ७ आकारान्त (स्त्री.) दायको-दायका.

१. विभक्तीचे प्रत्यय—प्रथमा-० आ, इ, ईं, ए, [ए. व.].
द्वि. च. देवाला देवांना [अ. व.].
तृतीया-न, णीन [ए. व.]. य, जू. [अ. व.].
पंचमी-पाशी, पक्षा, हारटी [ए. व.]. पाशी, पक्षा, हारटी. [अ. व.].
पठ्ठी-चो [ए. व.]. चो [अ. व.].
सप्तमी-त [ए. व.]. त. [अ. व.].

खाली एक नाम व एक सर्वनाम चालवून दाखवितो.

देव		मी	
प्र. देव	देव	प्र. तू. मे	आम्ही
द्वि. च. देवाला	देवांना	द्वि. च. माला	आमला
तृ. देवान	देवांज्यू		
प. { देवापाशी	देवापाशी	पं. { माझे पाही	आमचे पाही
{ देवापक्षा	देवापक्षा	{ „ पक्षा	„ पक्षा
{ देवा हारटी	देवा हारटी	{ „ हारटी	„ हारटी
१. देवाचो	देवांचो	प. माझो	आमचो
१. देवात	देवात	स. माझेंत	आमचेंत

क्रियापदाचे प्रत्यय

कर्तरि

कर्मणि

वर्तमान

भूतकाल

ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र. पु. आ	ओ	प्र. {	लो	लो	लो
दि. पु. श	आ	पु. {	ल्या	ल्या	ली
तृ. पु. ए	त		लो	लो	ली
		दि. पु.	लोश	लेत	लोत
			लोश	ल्योत	लीत
			लाश	लीत	लात
		तृ. पु.	लो	ले	लोन, लेन
			ली	ल्यो	लीन
			ला	ली	लान

भविष्य

आहार्य

विष्पर्य

प्र. पु. ईन, एन	ऊं उ, ओ	ऊ	वां वा.
दि. पु. शील	आल	आ	वाश वात.
तृ. पु. ईल एल	तील, उदे, ओनदे, उदत, ओनदत, वां एवा वां.		

खाली 'ये' धातु तीन्ही काळांत चालवून दाखवितों.

वर्तमान

भूतकाल

ए. व.	अ. व.	प्र. पु.	पु.	आयलो
प्र. पु. येचा	येचो	प्र. पु. {	पु. आयलो	आयलो
दि. पु. येचश	येचा		स्त्री. आयल्यां	आयलीं
तृ. पु. येचे	येचत		न. आयलो	आयलीं
		दि. पु. {	पु. आयलोश	आयलेत
			स्त्री, आयलीश	आयल्योत
			न. आयलीश	आयलीत
		तृ. पु. {	पु. आयलो	आयलो
			स्त्री. आयली	आयल्यो
			न. आयलां	आयलीं

भविष्य.

प्र. पु. येन	ऐऊ
दि. पु. येशील	याल
तृ. पु. येल	येतील

	आशय	विध्यर्थ
प्र. पु.	येऊं	येवां
दि. पु.	ये	येवांश
तृ. पु.	येऊं दे	येवां

कृदन्तैः—१ वर्तमानकालवाचक—दिष्ट मराठीप्रमाणे रूपे होतात.

२ पूर्वकालवाचक—प्रत्यय 'नी' उदा:- जावनी, येवनी, खावनी, करनी, जेवनी, ठेवनी.

३ निमित्तवाचक—येऊं, जाऊ, फरूं, गिरूं, शिकों.

शब्दसमूह

नात्याचे शब्द शकारान्त असतात; व त्यांना पुढे प्रत्यय लागतात.

उदा:-आईश, बापूश, भाऊश, बेशणीश, चुकतूश, नंदश, मुन्हश, शाऊश, इत्यादि. अहूर [पूर], आडुळो [शोपाळा], चटोर [चावट], बळकट [पुष्कळ], इतला [इतकें], चेट [मुष्टागो], बोड्यो [मुलगा], एठाठी [येथून], जोवणा [बीज], बाएल [बायको], कय [कधी], ज्वाहा [जेथे], मागजेन [पुनः], कडगुला [बागडी], ठवणस [करार], माघ्यो [रवी], खळ [आगण], डबरो [खळगा], मिर-छाग [मिरची], गाता [बाज], घाल [मोठी चूल], मोरळी [बिळी], घड्या [बिटाळशी], नय [नदी], राघप [सूर्यपाक], धोऊश [नवरा], चखोट [चागलें], पिठला [धुणका], हाड [आण], घाटवण [केरसुणी], बांगड [सोवती], विरड [वेळ], शेरेणी [लिरापत].

चित्पावनी मापेचा नमुना

१ माणसाने घे म्हटले आपलेपण सोडून दे. दुसरेचा चखोट सेकता येवा. पण उठले सुटले दुसरेच्या सगळ्यांचे तन्हा घेगा अगदी वारंट. आनांशा पुरव बायको धाकटी बघेवी ती अगदीच आपली शिळवत दिव. स्वतः दिवसान दिवस सगळ्यांचे गोष्टींवर मित्रापर्यंत नि दुसऱ्यांचे वाढत चालता.

२ वेणू वाजयचे । देहुडा वेणू वाजयचे ।
 देवभावना सर्वभूता । तेज हो कळचे ।
 माविक भोळे दडविधावी । तेंना हो पळचे ।
 योगतपाहो नच उमगे जौ । तो मज्जनान मिळचे ।
 आत्मारामा देत विषावो । यम दुर्घर पळचे ।

कुडाळी

१३२ मराठीच्या उपभाषांपैकी कोंकणी म्हणून जर एक मुख्य उपभाषा अशी मानली तर त्या कोंकणी उपभाषेची 'कुडाळी' ही एक पोटभाषा म्हणता येईल. कोंकणपट्टेवर ज्या कांही पोटभाषा चालू आहेत त्यांमध्ये उत्तर कोंकण व दक्षिण कोंकण किंवा गोमंतक असे दोन मुख्य स्वळ भाषाभेद आहेत. ह्या दोन मुख्य भाषाभेदांच्या संधीवर कुडाळी भाषा येते. कुडाळी भाषेचा प्रातःहि उत्तर कोंकण व दक्षिण कोंकण ह्यांच्या मध्यावरच आहे. ह्या प्रांताची जुनी मर्यादा उत्तरेस दामोळपर्यंत आणि दक्षिणेस गोव्यापर्यंत नेली आहे. पंचराव्या व सोळाव्या शतकांत तर कुडाळ देशाची दक्षिण मर्यादा गोव्याच्याहि दक्षिणेस कारवार, अंकोला, निजेंन पर्यंत होती असे शिलालेखावरून निश्चित होतें. 'कुडाळ देश' म्हणून संचोदित्या जाणान्या प्रदेशात रत्नागिरी जिल्हा, करवीर सस्थानांतील पश्चिमेकडील भाग, सावंतवाडी सस्थान, गोवा प्रांत आणि बेळगांव जिल्हा ह्यांतील काही प्रदेश इतक्या प्रदेशाचा अंतर्भाव केला जात असे. त्यातील मुख्य शहर कुडाळ (कुडुलपत्तन) हें आहे. कुडाळ देशात ३६० गांवांचा समावेश होत असे व त्यांना "करीम कुडाळी विलातीचे गाळ" असे म्हणत असल्याचे जुन्या कागदपत्रांवरून सिद्ध होतें. सध्या कुडाळ देशांत देवगडपासून दक्षिणेस गोवे प्रांतातील पंचमहाल व पूर्वेस सध्याची चलील दक्षिणेत्तर वटी इतका प्रदेश येतो.

कुडाळी भाषा वर दिलेल्या प्रांतात बोलली जाते. तेथील सुशिक्षित व अशिक्षित अशा सर्व जातींची ही बोली आहे. सुशिक्षितांच्या बोलीवर शिष्ट मराठीचा थोडाबहुत परिणाम शास्त्राचा दिसतो. हे लोक बोलतांना

शुद्ध मराठी शब्द जास्त वापरून त्याला कुडाळीचे विशिष्ट विभक्तिप्रत्यय व क्रियापदांची रूपे वापरतात व कुडाळीच्या उचारांतील विशिष्ट हेलांमध्ये त्यांचा उच्चार करतात. कुडाळी भाषेत वाढ्यय जानपदस्वरूपाचे आहे. स्त्रिया व लहान मुले ह्यांच्या खेळांतील गाणी, फुगड्या, छोंपाळ्यावरची गाणी, दळण कांडण किंवा इतर कामे करताना भ्रमविनोदनाय असलेली गाणी हेच काय ते कुडाळीतील मुख्य वाढ्यय. इतर प्रसिद्ध, मुद्रित, असे वाढ्यय नाही. कुडाळी भाषेचे विशेष पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) मराठी शब्दांच्या शेवटी इ अक्षर असल्यास कुडाळीत त्याचे 'य' रूप होते. उदा०-समय (समई), घाय (घाई), चतुराय (चतुराई).

(२) मध्ये 'इ' असेल तर तीव्रदल 'य' किंवा 'व' अशीं रूपांतरे होतात. उदा०-बायल (बाईल), काबिल (काईल), नायक (नाईक), सुबीण (सुरेण).

(३) आकारान्त नामे ओकारान्त उच्चारिली जातात. उदा०-आंबो, मुळो, गरो, कृष्णो, करणो.

(४) एकारान्त नामे आकारान्त उच्चारिली जातात. उदा०-कोळम्या (कोळमें), अळम्या (अळमें), नागा (नागें), पाना (पानें), जाता (जातें), न्हाया (हवे).

(५) कांही कांही ठिकाणी महाप्राण मिळतात. उदा०-हडे, हकडे (हकडे), पाटी (पाठी), फुडे (फुटें) इ.

(६) वर्णवियोग—विषम, विषुम (पृष्ठी), करपा (रुपा), परांत (प्रात), पराक्रम.

कुडाळीचे विभक्तिप्रत्यय खाली दिल्याप्रमाणे आहेत.

द्वितीया प्रत्यय नामास 'क' सर्वनामास 'का' उदा:-नामाक. माका, तुका, त्याका. तृतीया-नामाचे प्रत्यय न, शी उ०-रामान, रामाशी. सर्वनामाचे प्रत्यय-णा शी. उ-तिणा, त्याणा, त्याशी. भिया, मुया. पंचमी प्रत्यय-इन, सन. पक्षी उ:-हये, हून, गुमयसन, ह्यापक्षी. पक्षी प्रायय-वो, ची, चा.

उ. कुडाळचो, कुडाळचो कुडाळचां. सहमी-प्रत्यय—त. मितर (भितूर),
अतुर. उदा०—होळ्यांत होळ्याभितर—भीतूर.

कांही क्रियापदांचीं रूपें

प्रथम पु. मी जात हेंय; तो चालव जात आसात (जात असेळ),
द्वितीय पु. तू जात एस, तो वाचीव बसलो आसात (बसला असेळ).
तृतीय पु. तो वाता हा, तोका मोका मय घालता (घालनो).

कांही कुडाळी शब्द

आयस, आयस (आई), अजुन (जिजुन), अपितार (चमत्कार-
रिक्त), अवेहो (नवीन), आपादाण (भाई), उगला (पेरले घान्य), अस-
काट (माजलेलें रान), ओस्नेवता (बळतों), आरणो, विंझणो (पला),
उपराळो (माति), किण्यो (पदसें), अवसर (अगावर विशाव्य), गजाल
(गोष्ट), घोव-गोहो (नवरा), चेड्ड (मुलगी), जायो (उसनें), जेना
(जास्ती), झाल (मुलगा), दुराय (शपथ), घापु झाला (फुकट गेलें),
निराकार (विचित्र), न्हाय किंवा ने (नदी), गिबार (ऊन), पाटरो (घर),
पाव्या (उद्या), फट (गण्य), विरमत (छर्चाई, जाण), बचेरी (पट्टा),
यक्रा (अमळ), मानाय (चाकर), मागारीण (स्वताची बायको), यद्रा
(एव्हा), लखणो (झोप), वाटवण (केसुर्णी), घामोठा (कौतुक),
होकाळ (नवरी), होंपळी (कोंबळें उन्ह).

कुडाळी भाषेचा नमुना

नवरीं चर्चोव्पा सुमारांत देवसर्मा नावाचो आदगौड चामण भागी
रयीच्या बडीबरसुन दक्षिण कोंकणांत इलो, आणी हिंदळयाजवळच
कुणकेसर ग्हादेवाचा सैम यळ आसा, तेचो शेवा चाकरी तेना केली,
तेच्या करपेन त्या विरामनाचो येवइस्तार बरोच चाडलो. तेंच्या वेंठात
माइन्देव हुबून एक मोटो पसकर्मो पुढस जालो. माइन्दावान् जादव
राजांचा मांडलिरुपाण घुमालून, कुडाळदेस आनि आयलो पैलो बरोच
मुलूक हेचो तो सवता श्शाराजो बनये.

दक्षिण कोंकणी

.१३३ मराठीच्या उपभाषांपैकी ही एक अत्यंत महत्त्वाची अशी आहे. पुण्याची जी नमुनेदार मध्यवर्ती मराठी भाषा आहे तिच्याहून ही दक्षिण कोंकणी पार भिन्न आहे. भिन्नता काही बाबतीत इतक्या यशस्वी गेली आहे की ह्या दक्षिण कोंकणी भाषेला मराठीची उपभाषा म्हणून गौणत्व देण्यास काही विद्वान तयार नसतात. ती एक स्वतंत्रच भाषा आहे, खुद्द मध्यवर्ती मराठी ह्या कोंकणीपासून उद्भवली, प्राथमिक भाषा म्हणून त्या कोंकणी भाषेचा दर्जा मध्यवर्ती भाषेपासून अगदी कमी नाही व त्या भाषेत अभिजात वाङ्मय उत्पन्न करून तिला मध्यवर्ती मराठीच्या जोडीला आणून बसविणे शक्य आहे अशी काही विद्वानांची ह्या दक्षिण कोंकणी भाषेबद्दी विचारसरणी आहे.

ह्या भाषेचे क्षेत्र हि मोठे आहे. राजापूरच्या दक्षिणेपासून कोंकणी भाषेचे क्षेत्र सुरू होते ते दक्षिणेस गावे ओलाडून खाली कारवारची परम सीमा गाठते. कोंकणी भाषा बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या १५,६५,३९१ इतकी आहे. व तसा अनुकूल राजाजय असता तर ह्यापेक्षाही जास्त झाली असती. परंतु त्याच्या अभावी मात्र ही संख्या घटत चालली आहे. शिवाय पराज्यात अस्सल कोंकणी भाषेत जन्मलेल्या काही लोकांनी आरळी भाषा 'पोर्तुगीज' म्हणून सांगितली असण्याचा संभव आहे. उत्तरेस मानवण व दक्षिणेस कारवार, पूर्वेस सह्याद्रीच्या रांगा व पश्चिमेस समुद्रकिनारा अशा ह्या भाषेच्या स्थूल मर्यादा होत. अस्सल, उत्तम कोंकणी भाषा साठी प्रांतांत तिथळपणाचा आसपास बोलली जाते. सर्वसामान्य असे जर निरीक्षण केले तर सर्व कोंकणांत एकसारखी, एकजिनशी अशी कोंकणी बोलली जात नाही. प्रत्येक भागात काही थोडेसे फरक आढळून येतात. प्रांत, धंदा, संस्कृति वगैरे बाबींमुळे भाषेमध्ये आणखी कांही थोडेसे दिवून येतात. व ह्या दृष्टीने कोंकणी भाषेत पुन्हा तीन उपभेद पडले आहेत. १ बारदेस क्वी, २ कुडाळी आणि ३ माळवणी. हे वे मुख्य तीन भेद झाले आहेत ते प्रातपरतःच झाले आहेत. किंवा गोवे वगैरे मध्यभागात एक भेद, साव तवाडी, देवजे, दिवाळी वगैरे टिकाणी दुसरा भेद व गोव्यातोंड कोणकोण

व कारवार ह्या प्रांतांत तिष्ठता भेद असे तीन भेद असल्याचेंहि सांगतात. मुख्य गोव्याच्या कोंकणी भाषेंत $\frac{१}{२}$ शब्द पोर्तुगीज आहेत. कुडाळी भाषेचें स्वरूप वर सांगितलेंच आहे. आता मुख्य दक्षिण कोंकणी भाषेचें स्वरूप सांगतो.

१ ह्या भाषेचें उच्चारण बरेंचसे नासिक्य आहे. त्याची परमावधि कारवारकडील सारस्वत ब्राह्मणांच्या भाषेंत दिसून येते.

२ व्यञ्जनान्त असा शब्द ह्या भाषेंत सापडणें कठीण, प्रत्येक शब्दाच्या शेवटी 'अ' सारखा इत्य स्वर बोडण्याची चाल ह्या भाषेंत आहे, उदा.— पूत, कैस, जण.

३ श्वासयुक्त व्यञ्जनातील भासाचा उच्चार नाहोसा करण्याकडे प्रवृत्ति ह्या भाषेंत आहे. उदा० — बोइन (भइण), बाव (भाऊ), घेर (घेर),

४ आरम्भीचा 'व' नाहीसा होतो व त्यातील स्वर तेवढा कायम राहतो. 'इ' युक्त जर 'व' असेल तर 'व' चा लोपच होतो. उदा०— इस्कल (विस्कल).

५ आरम्भीचा ए आणि ओ ह्यांचा उच्चार ये आणि वो असा होतो. ये आणि ओ ह्यांचे उच्चार व लेखन आय आणि आव असे होतें.

विभक्तिप्रत्यय

	एक वचन	अनेक वचन
प्रथमा.	(मूल रूप)	(विकार)
द्वितीया.	फ, का	क, का.
तृतीया.	न, ए, शी.	नी, ई, शी.
चतुर्थी.	क, का.	क, का.
पंचमी.	ऊन, यान, न्यान, घ्येन, आक्, थावन.	ऊन, यान, न्यान, आक.
षष्ठी.	चो, ची, चे, च्यो, ची. जो, जी, जे, ज्यो, जी.	चो, ची, चे, ज्ये, ज्यो, जी.
सप्तमी.	आ, ई, न्त, र, चेर, ग्वेर.	आ, ई, न्त, नि, र, चेर, ग्वेर.
संशोधन.	(सामान्यरूप)	ना, नू

दक्षिण कोंकणी

१३३ मराठीच्या उपभाषांपैकी ही एक अत्यंत महत्त्वाची अशी आहे. पुण्याची जी नमुनेदार मध्यवर्ती मराठी भाषा आहे तिच्याहून ही दक्षिण कोंकणी फार भिन्न आहे. भिन्नता काही बाबतीत इतक्या घरास गेली आहे की ह्या दक्षिण कोंकणी भाषेला मराठीची उपभाषा म्हणून गौणत्व देण्यास काही विद्वान तयार नाहीत. ती एक स्वतंत्रच भाषा आहे, खुद्द मध्यवर्ती मराठी ह्या कोंकणीपासून उद्भवली, प्रायिक भाषा म्हणून त्या कोंकणी भाषेचा दर्जा मध्यवर्ती भाषेपासून अगदी कमी नाही व त्या भाषेत अभिजात वाङ्मय उत्पन्न करून तिला मध्यवर्ती मराठीच्या जोडोला आणून घेव विणें शक्य आहे अशी काही विद्वानांची ह्या दक्षिण कोंकणी भाषेबद्दी विचारसरणी आहे.

ह्या भाषेचें क्षेत्रहि मोठें आहे. राजापूरच्या दक्षिणेपासून कोंकणी भाषेचें क्षेत्र सुरू होतें तें दक्षिणेस गोवें ओलाडून खाली कारवारची परम सीमा गाठतें कोंकणी भाषा बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या १५,६५,३९१ इतकी आहे. व तसा अनुद्भूत राजात्रय असता तर ह्यापेक्षाहि जास्त झाली असती. परंतु त्याच्या अभावी मात्र ही संख्या घटत चालली आहे. शिवाय परा-प्यात अस्सल कोंकणी भाषेत जन्मलेल्या काही लोकानी आपली भाषा 'पोर्चुगीज' म्हणून सांगितली असण्याचा संभव आहे. उत्तरेस मालवण व दक्षिणेस कारवार, पूर्वेस सह्याद्रीच्या रांगा व पश्चिमेस समुद्रकिनारा अशा ह्या भाषेच्या स्थूल मर्यादा होत. अस्सल, उत्तम कोंकणी भाषा साठी प्रांतात तिश्चब्दच्या आसपास बोलली जाते. सर्वसामान्य असें जर निरीक्षण केले तर सर्व कोंकणीत एकसारखी, एकाजिनही अशी कोंकणी बोलली जात नाही. प्रत्येक भागांत काही थोडेसे फरक आढळून येतात. प्रांत, पदा, संस्कृति वगैरे बाबींमुळे भाषेमध्य आणखी काही पोटभेद दिसून येतात. व ह्या दृष्टीने कोंकणी भाषेत पुन्हा तीन उभेद पडले आहेत. १ वारदेस करी, २ कुडाळी आणि ३ मालवणी. हे जे मुख्य तीन भेद झाले आहेत ते प्रांतपरत्येच झाले आहेत. किंवा गोवें वगैरे मध्यभागांत एक भेद, सार सवाही, पेडने, टिचाळी वगैरे टिक्काणी दुसरा भेद व गो-प्रांतांत कोणकोण

व कारवार ह्या प्रांतांत तिसरा भेद 'असे तीन' भेद असल्याचेहि सांगतात. मुख्य गोव्याच्या कोंकणी भाषेत $\frac{१}{२}$ शब्द पोर्तुगीज आहेत. कुडाळी भाषेचे स्वरूप वर सांगितलेच आहे. आता मुख्य दक्षिण कोंकणी भाषेचे स्वरूप सांगतो.

१ ह्या भाषेचे उच्चारण बरेचसे नासिकव आहे. त्याची परमावधि कारवागकडील सारस्वत ब्राह्मणांच्या भाषेत दिसून येते.

२ व्यञ्जनान्त असा शब्द ह्या भाषेत सापडणे कठीण. प्रत्येक शब्दाच्या शेवटी 'अ' सारखा ह्रस्व स्वर जोडण्याची चाल ह्या भाषेत आहे. उदा:— पूत, केरु, जण.

३ श्वासयुक्त व्यञ्जनांतील श्वासाचा उच्चार नाहीसा करण्याकडे प्रवृत्ति ह्या भाषेत आहे. उदा० — बोइन (भइण), बाव (माऊ), गेर (घेर),

४ आरंभीचा 'व' नाहीसा होतो व त्यातील स्वर तेवढा कायम राहतो. 'इ' युक्त जर 'व' असेल तर 'व' चा लोपच होतो. उदा०— इस्कल (विस्कल).

५ आरंभीचा ए आणि ओ ह्यांचा उच्चार ये आणि वो असा होतो. ऐ आणि औ ह्यांचे उच्चार व लेसन आय आणि आव असे होते.

विभक्तिप्रत्यय

	एक-वचन	अनेक-वचन
	(मूल रूप)	(विभक्ति)
प्रथमा.	क, का.	क, कां.
द्वितीया.	न, ए, शीं.	नीं, ईं, शीं.
तृतीया.	क, का.	क, कां.
चतुर्थी.	ऊन, गान, प्यान, घेन,	ऊन, यान, प्यान, धाक.
पंचमी.	भाऊ, यावन.	
षष्ठी.	चो, ची, ये; च्यो, चीं.	चो, ची, ये; च्यो, च्यो, चीं.
	जो, जी, जे; ज्यो, जीं.	
सप्तमी.	आ, ई, न्त, र, येर, येर.	आ, ई, न्त, नि, र, येर, येर.
अष्टमी.	(सामान्यरूप)	ना, नू.

क्रियापदांचीं रूपे

खाली निद (अकर्मक) व मार (सकर्मक) ह्या दोन वाटांचीं रूपे दिली आहेत.

	अकर्मक	सकर्मक
वर्तमानकालवाचक	निदत	मारीत
भूतकालवाचक	निदतले	मारतले
माविष्यकालवाचक	निदतले	मारतले
	निदणार	मारणार
पूर्वकालवाचक	निदोन	मारून
ह्यबन्त		
नाकारान्त	निदतो	मारतो
	निदतांना	मारतांना
सामान्यकालवाचक	निदोंक	मारूंक
धातुसाधित नाम	निदचे	मारचे
	निदव्येक	मारव्येक

कोंकणी - विशेषतः कारवारच्या वाजूच्या - मापेंत दोन नामें चालवून दाखवितों.

अकारान्त पुलिगी शब्द १ मनुष्य

२ राय

	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	मनुष्यु	मनुष्य	रायु	राय
द्वितीया	मनुष्याक	मनुष्यांक	रायाक	रायांक
तृतीया	मनुष्याने	मनुष्यानीं	रायाने	रायानीं
चतुर्थी	मनुष्याक	मनुष्याक	रायाक	रायाक
पंचमी	मनुष्यायावतु	मनुष्यायावतु	रायायावतु	रायायावतु
षष्ठी	मनुष्यागेले	मनुष्यागेले	रायागेले	रायागेले
सप्तमी	मनुष्यातु	मनुष्यातु	रायातु	रायातु

सर्वनामविभक्ति

प्र. पु. दाव

द्वितीय पुं. व

प्रथमा	हांव	आदी	व	तुमी
द्वितीया	माका	आमका	तुका	तुमका
तृतीया	हावें	आदीं	तुवें	तुमी
चतुर्थी	माका	आमका	तुका	तुमका
पंचमी	मजलागीं पावतु	आमजुं पावतु	तुजलागीं पावतु	तुमलागीं पावतु
षष्ठी	मगेले	आमगेले	तुगेले	तुमगेले
सप्तमी	मज्जातु	आमज्यातु	तुज्यातु	तुमज्यातु

तृतीयपुरुषवाचक

प्रथमा	तो	ते	छोळिगी 'ती' आणि
द्वितीया	ताका	ताका	मनुषकळिगी 'तें' 'तो'
तृतीया	ताजें	ताजीं	प्रमाणेच चालतात.
चतुर्थी	ताका	ताका	
पंचमी	त्याजलागीं पावतु	तातलागीं पावतु	
	ताकापावतु		
षष्ठी	तागेले	तागेले	
सप्तमी	ताज्जातु	ताज्जातु	

आख्यातविभक्ति

१ वर्तमानकालात सर्व पुरुषांउ रूपे आख्यात राहतात. वच = जाणें. वर्तमानकाल एकचचनन-वचा. अनेकचचनन-वचानी.

२ भूतकालात मध्यवर्ती मराठीप्रमाणे 'ल'कार येतो व कर्माप्रमाणे क्रियापदाची लिंग, वचन, पुरुष ही बदलतात. उदा०—दाखलो (पु. प्र. ए.), दाखली (स्त्री. तृ. ए.), दाखले (न. तृ. ए.), वचु गेला, वचु गेली, वचु गेलें.

३ भविष्यकाल—वतलें (पु. प्र. ए.), वतली (स्त्री. तृ.), वतलें (न. तृ. ए.)

४ भावसाधित नाम—वतुन, वतुन, वतुन, वतुन, वतुन, वतुन.

५ भूतभूत—धातुषाधित विशेषण, निष्ठारूप—गेहेले, खाहेले, खेहेले, घाविहे, पळलेले इत्यादि.

६ तुमन्त—वचुक, खानचाक, खळचाक, घावचाक, पड-चाक, जेमचाक.

७ आज्ञार्थाचीं रूपे—दि. पु. ए. वच, वहद, खा, खेळ, घाव. दि. पु. अ. उल्लगे, खानो, घानो, पोडो, जेवो.

गोमंतकी कोंकणी भाषेचा नमुना

आमच्या गांवचे काय सेळगडी सगळ्या जात्राच्यो घारी करतात-जधे पळे पदरेचे वारकारी नेमान जात्रेच्या दिसांत पदरेत बसात तशेंच हे लोक चुकनास्तना गोंयच्यो सोगळ्यो जात्रा घाले शिगमे करतात. तो दीस १९२० ह्यो. सागावेल्या कात्याक तांचे घरोघर हांवय गेलों. घेय २० २५ रुपया म्हाका मेळे. अशे २३ आक्ताक पैशे मेळटकीच म्हणू लागले. 'खेळान हाका वेंग मारली' 'खेळ हाजेकडेन उल्लोक लागलो मरे' हें आयकून म्हाका मुठभर मास चटलें.

बऱ्हाडी भाषा

१३४ मराठीच्या प्रातिपद भेदापैकी पश्चिम किनाऱ्याकिनाऱ्यानें दमणपासून दक्षिणेस घेठ कारवारपर्यंत चालू असलेल्या उत्तर कोंकणी व दक्षिण कोंकणी ह्या दोन स्वरूपाचें स्पष्टीकरण येथवर केलें. गोमंतकी किंवा कारवारी कोंकणी ही जवळी मराठीच्या दक्षिणेकडील परम सीमेवरील भाषा तशी तिच्या उत्तरेकडील परम सीमेवरील जी बऱ्हाडी भाषा तिचें स्वरूप खाली विशद केलें आहे. मध्यवर्ती मराठी भाषेच्या क्षेत्रापासून अत्यंत दूर वावरणाऱ्या ह्या दोन — कोंकणी आणि बऱ्हाडी — भाषाचें स्वरूप जवळजवळ ठेवून तुलनात्मक दृष्टीनें जर त्यांची तपासणी केली तर मराठी भाषेचा मूळचा स्वभाव व तिच्यावर अवांतर कारणांनीं झाल्ले परिणाम हे अजमावितो येतील. बऱ्हाडी भाषेचें क्षेत्र बरेंच विस्तीर्ण आहे हुलटाण्याचा पूर्वभाग, एलिचपूर, बेतूल, सिवनी व बालाघाट ह्या प्रदेशांचा दक्षिण भाग, मयारा, चांदा, रणी व चाशीम इतक्या प्रदेशावर ही मया चालते. ही बोल्णाऱ्यांची प्रकृता ७६, ७७, ४३२ (बऱ्हाडी व नागपुरी मिळून) इतकी आहे. कोंकणी

भाषेचे ज्याप्रमाणे प्रांतावरून, जातीवरून व धंद्यावरून निरनिराळे उगमेद पडलेले आपण पाहिले तसेच वऱ्हाडी भाषेचेहि असे बोलणान्याच्या प्रात, ज्योती व धदा ह्यावरून उगमेद पडले आहेत. चाटावरची वऱ्हाडी, चाटा-खालची वऱ्हाडी हे तिचे दोन स्थूळ भेद आहेत. नागपुरी, चालावाटी, चादा वगैरे आणखीहि देशनिष्ठ उगमेद वऱ्हाडीचेच होत. झारपी, घनगरी, कतिपा, कुणवी, कुंभारी, महारी, गोवरी हे वऱ्हाडीचे जातीवरून पडलेले उगमेद होत. केवटी हा एक तिचाच पोटभेद बघेजी भाषेची मिळकून झाला आहे. इळची म्हणून आणखी एक पोटभेद वऱ्हाडीच्या शेवटच्या परि-सरावर वापरला जातो. मध्यप्रांतात नागपुरच्या आसपास नागपुरी भाषा चालते. ह्या प्रदेशांत मध्यवर्ती वऱ्हाडीपासून थोडे निराळे असे सूक्ष्म भेद आहेत. वऱ्हाडी भाषेचे मूळ स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे.^१

वर्णप्रक्रिया-स्वर

१ दीर्घस्वर—विशेषतः अन्त्य दीर्घ स्वर ह्रस्व उच्चारिले जातात. उदा०—मी अथवा मि. माही अथवा माहि. माहा अथवा महा- (गडीची रूपे).

२ नागर पुणेरी भाषेत जेथे जेथे 'ए' अन्त्य स्वर येतो तेथे वऱ्हाडी भाषेत 'अ' घालतात. उदा०—सांगितल (- लें), त्यान- (- ने), झुकल (- जें), अचल (- खल).

३ 'ए' किंवा 'य' बदल वऱ्हाडी भाषेत 'इ' स्वर येतो. उदा०—दिल, देह, चह. इळ, येळ, वेळ. राहला (लकोला) त्यह्या (लकोला).

४ आद्य 'ए' चा उच्चार ये असो उच्चारतात. कोंकणी भाषेत असाच परक होतो. उदा०—'ए' बदल 'ये' किंवा 'ओ' बदल 'वो' येणे हा प्रकार कानडी भाषेच्या संघर्षाने मराठीत शिरला अस-ण्याचा संभव आहे. उदा०—येक, वोंगळ.

५ 'अय' आणि 'अवि' ह्या दोघोंबद्दल 'ओ' हा स्वर उच्चा-रतात. उदा०—जयळ—जोळ. उडविला—उडोला.

व्यञ्जन

१ अनुनासिकाचा उच्चार पुणेरी नागर मराठीत जसा करतात तसा वन्हाडी भाषेत करीत नाहीत. अनुनासिकाचा अर्धवट उच्चार वन्हाडीत दोतच नाही. जो करतात तो अगदी स्पष्ट करतात. उदा०— [पुणेरी] त्या कारणाने, [वन्हाडी] त्या कारणाने. करूँ, करूँ. किंवा स्पष्ट उच्चार करतात. उदा०—तूँ > तून् देवाशी > देवाशीन्.

२ 'इ' च्या उच्चारसंबंधी बरीच मानगट वन्हाडी भाषेत आहे. एखाद्या स्वराच्या नंतर 'इ' आला तर त्या 'इ' चा उच्चार 'इ' होतो. 'इ' आणि 'लू' ह्या दोहोंच्या उच्चारामध्ये फार साम्य असल्यामुळे हा घोटाळा होतो. 'लू' चा उच्चार 'इ' किंवा 'लू' च्या जवळ जवळ होतो. कधी कधी 'यू' च्या सारखाही होतो. बुजदाणा, मलकापूर कडील भाषेत त्याचा नियमानेच 'य' होतो. उदा०—डोळा—डोया. जवळ—जोय, जवय. 'माळी' ह्या शब्दाचे माये, मायी, माइ इतके भिन्न उच्चार होतात.

३ असात्र घोटाळा 'न्' आणि 'ण्' ह्या दोन व्यंजनांच्या उच्चारान्या बाबतीत आहे. वन्हाडी भाषेत 'न्' बद्दल 'ण्' घालतात तर नागपूरच्या भाषेत ह्याच्या उलट 'ण्' बद्दल 'न्' घालण्याची प्रवृत्ति आहे. उदा०—कोण, [वन्हाडी] कोन; पाणी, पानी.

४ 'ल' आणि 'न' हे दोन्ही वर्ण परस्परांसाठी भविष्यकालांत येतात. उदा०—मी मारीन—मी मारील. तो मारन—तो मारल.

५ इ, ई व ए ह्या स्वरांच्या पूर्वांचा 'व्' अस्पष्ट उच्चारिला जातो. कधी कधी त्याचा लोपही होतो. उदा०—वित्तू—इस्तू. वीस—इंस. वेळ—येळ.

६ 'व्' चा उच्चार 'म' असा कधी कधी करतात. उदा०—नव्हते—नभते.

प्रत्ययप्रक्रिया

अन्त्य दीर्घ स्वर असेल तर त्याला ह्रस्व करण्याची लकब वन्हाडी भाषेत असल्याचे घर सांगितलेच आहे. ह्या लकबीचा परिणाम असा शाब्दा आहे की, नपुंसकलिंगी एकवचनी जे 'ए'कारान्त रूप असते ते वन्हाच ठिकाण

‘अ’कारान्त होतें. उदा०—‘पोरों’ ह्याचे रूप ‘पोरग’ असें होतें. ‘माणसें’ ह्याचें रूप वऱ्हाडी भाषेत ‘माणस’ असें होतें. आणि असें ‘अ’कारान्त रूप झालें म्हणजे सहजिक्च त्याला विशेषण लागलें म्हणजे तें विशेषण मात्र नपुसकलिंगी अनेकवचनांत नराइतां पुलिंगी अनेक वचनांत राहते. उदा० ‘त्रांगलीं माणसें’ (पुणेरी) ‘चांगले माणसे’ (वऱ्हाडी). अशा प्रकारचा लिंगासंबंधी घोटाळा चान्दा, अकौला येगील कुणबी, चान्दा, भण्डारा येथील गोवार ह्या लोकांच्या भाषेत व त्याचप्रमाणे बालाघाट येथे वापरात असलेल्या मऱ्हेटी भाषेत व रामपूरच्या मऱ्हाटी भाषात फार आढळून येतो. पुलिंग आणि नपुसकलिंग असा फरक मराठी आणि गुजराती ह्या दोन भाषामध्येच प्राप्तल्याने दिसतो. हिंदीमध्ये फारसा नाही. तेव्हा ह्या दोहोंमधील दुवा वऱ्हाडी भाषा साचते. एकामांत नपुसकलिंगी नामामधील ‘ए’ चा ‘अ’ करण्याची लकब पुर्णेसाताऱ्याकडील ग्रामिक भाषामध्येहि विशेषतः मराठ्यांच्या बोलीमध्ये—आढळून येते.

विभक्तिप्रत्ययः—नागर मध्यवर्ती भाषेतच जे विभक्तीचे प्रत्यय आहेत तेच वऱ्हाडी भाषेत आहेत. ध्यानात ठेवण्यासारखें फरक पुढील-प्रमाणे आहेत. व्याकरण—चतुर्थीचा जो ‘ला’ प्रत्यय पुण्याकडील भाषेत सर्राह वापरण्यांत येतो तसा वऱ्हाडी भाषेत दिसत नाही. त्याच्याऐवजी ‘ले’ हा प्रत्यय वापरण्यांत येतो. उदा० ‘बापाला’ असें रूप न करता ‘बापा-ले’ असें रूप वऱ्हाडी भाषेत सर्वमान्य झालेच आहे.

अनेकवचनान्या प्रत्ययापूर्वी ‘ही’ किंवा ‘ई’ हा एक आगम येत असतो. उदा०—बापास (पुणेरी), बापाईस किंवा बापादीस (वऱ्हाडी). माणसांना (पुणेरी), माणसाइले (वऱ्हाडी).

सर्वनामे

सर्वनामान्या काही विभक्तींचीं रूपे चमत्कारिक होतात. पुरुष-वाचक—द्वितीया—मज, मजले, मजे. (‘ले’ प्रत्यय ‘ला’ बदल वापरतात). तृतीया—तुवा, त्या, त्या. पती—माहा (माझा), तुहा (तुझा). पुणेरी भाषेतील माझा, तुझा हीं रूपे वापरलीं जातात.

दर्शक सर्वनामः—पुणेरी भाषेत ‘जो, तो’ यांचीं जीं रूपे होतात

तीच वन्हाडी मापेंत होतात. स्त्रीलिंगी एकवचन मात्र 'हे, ते, जे' अर्शी रूपे होतात. काव्यामध्ये, जुन्या भाषेमध्ये, जुन्या पत्रव्यवहारांत स्त्रीलिंगी एकवचनाची रूप 'ए'कारान्तच आढळून येते. उदा - कळारें हे विनंती ह्या पत्रव्यवहाराच्या माध्यमात मात्र थोडासा ह्याचा अवशेष राहिला आहे.

प्रश्नार्थक सर्वनामः- 'काय' ह्याची पंचमीची रूपे-काहून, काहून, काहून (का म्हणून > काहून > काहून > काहून) अर्शी होतात.

क्रियापदांचे प्रत्यय

पुणेरी भाषेंतील क्रियापदांची सामान्य रूपे शिष्टांच्या वापरात आहे- तच. त्याशिवाय जी रूपे वापरात प्रामुख्याने नेहमी आहेत ती ही. उदा.-मी मारतो; मी मरतो; मी म्हणोन, मी असल; मी करीन; मी असीन; द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुष ह्यांची एकवचनात रूपे सारखीच होतात. उदा० - तू आहे, तू गेला; तो आहे, तो गेला.

त्याचप्रमाणे भूतकालातीलहि द्वितीय पुरुष आणि तृतीयपुरुष अनेक वचनांची रूपे सारखीच होतात. खानदेशी व नगरी भाषेंत अशाच प्रयोग होतो. उदा० - तुम्ही गेले, ते गेले.

वर्तमानकाल ० - हा घातूची प्रथमपुरुष एकवचनाची रूपे- मी आहे, - आहे, - व्हाय अर्शी होतात.

कर घातूची-१ मी करतो, तू करतो - स, तो करतो, ते करतात.

घातूच्याची एक चमत्कारिक गोष्ट नमूद करण्यासारखी आहे. द्वितीय व तृतीय पुरुषांची एकवचनाची रूपे आणि तृतीयपुरुषी अनेक वचनाची रूपे सारखीच होतात व त्यांच्यामध्ये लिंगभेद नसतो. दोन्ही लिंगी रूपे सारखीच असतात. उदा०- तू राहतेस ; तो येते ; तो करते. ते करतें; ते जातें.

वन्हाडी भाषेंत प्रथमपुरुषी क्रियापदांच्या लिङ्गाबद्दल जरासा चमत्कारिक प्रयोग आहे. उदा ०- 'मी जातो' असा पुल्लिंगी प्रयोग स्त्रियांच्या तीर्धी सहज येतो. पुण्याकडील भाषेंत हाच स्त्रीलिंगी प्रयोग "मी जाते-त्ये" असा होईल. संस्कृतमध्ये ज्याप्रमाणे 'अहम् गच्छामि' हा प्रयोग तिन्ही लिंगी सारखाच राहिल. यात काही फरक होणार नाही.

परंतु मराठीमध्ये 'जात' हे (धातूसाधित) कृदन्त विशेषण असल्यामुळे ते विशेषणप्रमाणे बदलले पाहिजे. परंतु बऱ्याही मराठीत ते बदलत नाही. ह्या सामकारिक प्रयोगाला सरकृतचा अवशेष असे म्हणता यावयाचे नाही. असलेच प्रयोग मिरज, कोल्हापूर, इस्लामपूर इकडे जैन लिप्याच्या बोलण्यात येतात. बऱ्याचदा टापू तेलगूच्या जवळ व कोल्हापूरच्या टापू कानडीच्या जवळ असल्यामुळे हा प्रयोग तेलगू व कानडी ह्या द्राविडी भाषांच्या सर्वांचा परिणाम असला पाहिजे हे उघड आहे. द्राविडी भाषेत क्रिया-पदांचे रूप कर्त्याप्रमाणे प्रथम पुरुषात बदलत नाही. उदा०-मी जाते = तेजु वेळु पोता (तेलगु), नातु होयुचेने (कानडी).

द्राविडी भाषांचा सर्व आणखी इतर प्रयोगातहि दृग्गोचर होतो. 'मी एवढा विचारी' असा प्रयोग होतो. तसेच 'तो काम केला' असाहि एक कर्मणि प्रयोग होतो. हे द्राविडी भाषेचे परिणाम होत.

आशय : — द्वितीय पुरुषा एकवचनात् रूपे 'व' कारान्त होतात. उदा० — जाव, खाव, पाव, (देवस्थ ब्राह्मणांच्या बोलण्यात एका-सरी धातूच्या वाक्यांत आशय द्वितीय पुरुषी अनेकवचनां रूपे- जावा, खावा, अर्थां होतात).

भूतकाळ. — रीतिप्रमाणकाळाचा उपयोग भूतकाळाप्रमाणे होतो. उदा० — मी म्हणे. शिनेभरीतील रूपाभारती 'जो' कारान्त रूपेहि क्वचित् प्रसंगी आढळून येतात. उदा० — मी निवों (मी निजत असे), अकरणरूमांत पुणेरी भाषेत जो 'इ' येते, तिच्या ऐवजी बऱ्याही भाषेत 'ए' येतो. उदा० — तो जायेना < जाईना (पुणेरी), तो देयेना < देईना.

साधा भूतकाळ पुणेरी भाषेतील भूतकाळाप्रमाणेच सिद्ध होतो. "म्हा मारलें" ह्याच्या धर्तीवर द्वितीय पुरुषी "ल्य मारले" (तू मारलें) असा प्रयोग होतो. कोंकणी भाषेत ज्याप्रमाणे 'म्हा सांगितलेन किंवा सांगितलेनि, केलेनी, वाचलेनि', अशी 'न'कारान्त किंवा 'नि'कारान्त रूपे होतात. त्याप्रमाणे बऱ्याही भाषेतहि 'नि' कारान्त व बाहुल्याने 'न' कारान्त रूपे आढळतात. उदा० — घाटसन, सांगितसन, (भूतकाळ).

धातूच्या रूपाच्या शेवटी जो 'न' किंवा 'नि' येतो त्याचे

उपपत्ति तीन निरनिराळ्या मार्गाने लावतात. १ रूपाच्या शेवटी जो अनुनासिक आहे त्यापासूनच 'न' किंवा 'नि' आला असण्याचा समभव आहे. २ किंवा ती सता तृतीया असण्याचा समभव आहे. उदा०—तेन कृतेन > त्याने केलेनि, तेन सख्यातेन > त्याने सांगितलेनि. ३ किंवा वन्हाडी भाषेच्या बाबतीत पूर्व हिंदीच्या ससर्गाने आला असण्याचा समभव आहे.

ह्या तिन्हीपैकी दुसरी राजवाड्यानी दिलेली उपपत्ति विशेष ग्राह्य दिसते, कारण ती वन्हाडी व कोंकणी ह्या दोन्ही भाषांत रुढ आहे.

प्रयोगाच्या बाबतीत वन्हाडी भाषेत आणि पुणेरी भाषेत फारसा फरक नाही. कर्तारि, कर्मणि, भावे हे तिन्ही प्रयोग पुणेरी भाषेप्रमाणेच वापरतात. छिन्दवाडा, मण्डारा, यालाघाट ह्या बाजूकडील ग्रामिक भाषेत कर्मणि आणि कर्तारि ह्याचा घोटाळा झालेला दिसतो. उदा०—'मी पाप केलों, तो काम केला, मी नाही मारलों, तीच मारलों' असे स्वमतकारिक प्रयोग कर्मणि आणि कर्तारि ह्या दोहोंमध्ये हाणाऱ्या सभ्रमानुळ झालेले आढळून येतात. कर्मणि प्रयोगाप्रमाणे तृतीयान्त कर्ता असून क्रियापदाचे रूप कर्माप्रमाणे बदलावयास पाहिजे, परंतु ते तसे बदलत नाही.

कर्मणि व कर्तारि प्रयोगातील हा घोटाळा उद्गण्याचे कारण म्हटलें म्हणजे बोलणाऱ्याचा सवय 'तेलगू' भाषा बोलणाऱ्या लोकाशी येतो हे होय कारण हाच सभ्रम कोल्हापूर, मिरज, इस्लामपूर इकडील प्रांतांतील लोकांच्या बोलण्यांत कानडीच्या सहवासाने येतो. डॉ. प्रियधनू म्हणतो त्याप्रमाणे हा परिणाम पूर्वी [हिंदी] भाषेच्या साहित्याचा नव्हे तसे असते तर महाराष्ट्राच्या दक्षिणेत कानडीच्या परिसरावर सोच घोटाळा दिसता ना.

भविष्यकाळ—ह्या काळाची कांही रूपे उल्लेखनीय आहेत. पुणेरी भाषेतील सामान्य भविष्याची रूपे ह्या भाषेत सापडतात. १ मी मारलं, २ आम्ही मारुं, ३ तू मारशीन, ४ तुम्ही मारसान [कुणबी], ५ तो मारील, ६ ते मारतील. पहिले, तिसरे, चौथे व सहावे ही रूपे ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहेत.

वृद्धने भविष्यती मतेप्रमाणेच होताने. उदा०—चारवें, चारवें.

राखणें, राखावें. द्वितीया चारण्यास, चारयास. राखण्यास, राखायास.
ह्याच कुदन्ताना दुसरे प्रत्यय ज्या वेळेस लागतात त्या वेळेस त्यांचि
'अग' या-आ-अय-कारान्तच तयार होतें. उदा० — चाराय-ले
[चारायला]; राखावा-ले [राखावयाला]; करा-ले [करावयास].

पुणेंसाता-याकडील कुणवाऊ भाषेत जसा 'शानि' हा शब्द
व्यवन्ताच्या पुढे वापरला जातो तसाच बऱ्हाडी भाषेतहि तो वापरला
जातो. उदा०—रुनूशान, घावूनशान, म्हणूनशान इत्यादि. 'ऊन'
प्रत्ययाच्या ऐवजी 'ओन' बऱ्यांच्या याजूस वापरतात. उदा०—म्हणोन,
करोन, जाओन इत्यादि. अशाच रूप कोंकणी भाषेत व जुन्हा मराठीत
आढळून येतात.

हळबी

१३५ बऱ्हाडीचे जे प्रांतिक भेद वर सांगितले आहेत त्यामध्ये हळबी
भाषेचा उल्लेख प्रामुख्याने केला पाहिजे. ही भाषा बोलणारे जे हळब लोक
आहेत त्याची संख्या एक लक्षावर काही हजार असून ते मध्यप्रांतातील
बस्तर आणि कणकेर ह्या संस्थानात व चादा, रायपूर, भण्डारा ह्या
बाजूच्या आसपास पसरले आहेत. मध्यप्रांताच्या बाहेरहि काही ठिकाणी
हळबी लोकांच्या दुरळक वसाहती आहेत. गव्रास व रायपूर येथील हळब
लोक गोण्डापैकींच आपणा स्वतास समजतात तर भण्डारा येथील हळब
आपला आणि गोण्डाचा काही संबंध नाही असे तितक्याच जोराने सांग-
तात. ओढ्या प्रांतातील राजांच्या तेनातीत हळब लोक सेवाचाकरी करून
राहत मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीने हळब लोकांइतल बरेच मतवैचित्र्य दिसून
आले तरी मापाशास्त्राच्या दृष्टीने ते मूळचे अनार्य एतद्दृशीय असून त्यांनी
आर्यभाषा स्वीकारिल्या आणि भाषेबरोबर आर्यांचा धर्महि स्वीकारला.
हळबी लोकांच्या भाषेत मराठी, ओरिया आणि छत्तिशगदी या तीन
भाषांचें मिश्रण आढळून येतें. शब्द हिंदुस्तानी आणि त्याला प्रत्यय मात्र
मराठी लावण्याची पद्धत हळबी भाषेत आहे. "मी देखलों नाही" अशा
प्रकारचे अर्थ मराठी आणि अर्थ हिंदी असे घेऊगुजरी प्रयोग वापरतात.
"मी नाही" हे मराठी शब्द, 'देख' हा हिंदी शब्द आणि त्याला 'लों' हा
भूतकाळचा मराठी प्रत्यय. शब्दाचा भरणा हिंदी असला तरी त्यांना ज्या अर्थी

प्रत्यय मराठी भाषेतील आहेत त्या अर्था इळरी भाषा ही हिंदीची उपभाषा न समजता मराठीची उपभाषा समजणे हे जास्त सगळ्या आहे.

स्वरांच्या उच्चारण्या बाबतीतहि हिंदी आणि मराठी ह्या भाषातील उच्चारांची सरभेसळ इळरी भाषेत झाली आहे. मराठीपेक्षा छत्तीसगढीकडे ओढा पार आहे. अ आणि ओ व ये आणि उ इ हे एकमेकायदल येतात. उदाः— बलो, योलो; मइ, मुइ.

तालव्य व्यंजनांचा उच्चार हिंदी तालव्यांप्रमाणे होतो. मराठी तालव्यांप्रमाणे होत नाही. 'ण'चा उच्चार मध्यप्रांतांतील उच्चारप्रमाणे 'न' होतो. 'व'चा उच्चार 'व' होतो. वेळ > येळ > बेर.

नामाची लिंगे दोनः— पुल्लिंग आणि स्त्रीलिंग. वचने दोनः— पैकी अनेकवचन 'मन' हा शब्द एकवचनाच्या रूपापुढे ठेऊन तयार होत उदा०— बाबामन, हुनमन. विभक्तिः— नामाचे सामान्यरूप होत नाही नामाच्या साध्या अंगाला विभक्तिप्रत्यय लावतात. मुख्य विभक्तिप्रत्यय पुढीलप्रमाणे आहेत. चतुर्थी—के. पंचमी—ले, लगे—ले. षष्ठी—चो, के. सप्तमी—मे, ने.

ह्या भाषेतील सर्वनामांची रूपे ध्यानात ठेवण्यासारखी आहेत.

प्रथम पु.	मुइ, मुई, मई, मइ, मे	आमी, हममन
द्वितीया	तुइ, तुई, तू	तुम, तुमी
तृतीया	मोके, मके	तुके
पष्ठी	मोचो, माचो, अमचो, आमर	तुचो, तोर, तुमचो, तुमर

इतर सर्वनामेः—तो, ये, जे, जो, जउन, कोन, (काचो—पष्ठी), काय.

क्रियापदेः— क्रियापदांची रूपे लिंगाप्रमाणे बदलत नाहीत. 'ना' हे अव्यय पादपूरणार्थ लावतात. उदा०ः— तूचो नाव काय आहे ना ! जाव ना. जोंव ना. मुई दिण्डले ना. मारण्डे ना.

वर्तमानकाळाची रूपेः— उदा—आसे—आस, आसीस—आसत, आसे—आसत.

भूतकाळात 'ल' प्रत्यय लागतो. उदाः— मुइ गेलो—गोला, तुई गेलो—गोलीस, मुइ होले, तुई होला—होलीस, इ.

भूतकाळ साधण्याचा आणखी एक प्रकार आहे. 'व' प्रत्यय लागून भूतकाळ सिद्ध होतो. उदा:- मई करवेसे; मोकें मारवा आसत.
भविष्यकाळ:- ह्या काळांत 'दे' किंवा कधी कधी 'ते' प्रत्यय लागतो. उदा:- मई, मारेन्दे, मारुन्दे, बोलेन्दे, देदे.

आज्ञार्थ:- प्रत्यय नाही. उदा:- वस, जा, आस, दियस, देस, मारस, आनास.

ह्या षरील विवेचनावरून हें कळून येईल की, इठवीं भाषेमध्ये काही नाही तरी तीन चार भाषांचें मिश्रण दिसतें. 'आमर तुमर' ह्या रूपांत बंगालीचा अवशेष दिसतो. पट्टीचा 'च' प्रत्यय व भूतकाळाचा 'ल' प्रत्यय ह्या दोहोंत मराठी भाषेचा अवशेष दिसतो. शब्दांचे उच्चार, नामाच्या विभक्तीचीं रूपे ह्यामध्ये छत्तीसगढी भाषेचा ठसा दिसतो. उरिया भाषेचाहि काही स्पर्क भूतकाळाच्या रूपात दिसतोच. ह्याशिवाय द्राविडी भाषांचे अवशेष दिसून येतात ते निराळेच. ह्यावरूनच ह्या भाषेला मराठीची पोटभाषा म्हणावी किंवा नाही ह्याविषयी विद्वानांना शंका आहे.

बऱ्हाडो भाषेंतील शब्दविशेष खाली दिले आहेत.

अवदा (यदा), अडाऊ (डुचा); आहना (उत्थाणा); इंधन (चर्पण); उळा (हरभरा ओला व भाजलेला); कल्ला (गलजला); कीर (रेंप); कुड (कामटीचें तयार केलेलें व रोगण लावलेलें घुरडी भाडें); खावरी (दुधादह्यासह मातीचें मटकें); चबरा (घटवड्या); घड्याळ (देवळातील चिपट यादोजी घटा); टिकसा (उठणें); टेर (तुकडा); डोलची (बादली), ढिंगर (डुचा); तासकी (सहान ताट); थायली (सहान थाळी); दांग (शाळाची पांटी); घडणें (चाळ दोर्णे-गाडी धवली), तिखी (सहानची खिडकी), यरी (दुधावरचीं साप); दियलाणी (पणती), भुरकरी (गाडोवान); निन्हा (अगदी); पोहोटा (गोळा, पुंज-वेणाचा), बोंने (पफाच), बहिगाई (बहिणीचा नवरा. बहिण + नाई), मदे (मटकें), पचाई [ली] (छोदार), मान (जेवण्याने पान), दरडो (ओळ); वरपणें (भुरकें मारणें); वाढई

(वर्धक < सुतार); सय, साडे, मुडा (अडकित्ता); हाड्या (कावळा); हातोली (लभ, विवाह-पाणिपीठनम्).

वन्हाडी भाषेतील काही प्रयोगविशेष नमुन्यादाखल खाली देतो.

अजित होणें (दुसऱ्याकडून पराभव झाल्याचें कनूल करणें), सनकेंत येणें (एकदम संतापून जाणें), खटाई काढणें (खरदपट्टी काढणें), घोर्या असणे (स्त्री मर्दानी व खड्या आवाजाची असली म्हणजे तिजबद्दल वापर-सात), गोर पुजणें (अनुरूप पत्नी मिळविण्याची खटपट), पंचांग घालणें (काचा मारणें), मागून पुढून लेऊ नवरा, बाप बोहरा.

वन्हाडी भाषेचे नमुने

१ कोनं काई म्हनल तरी मानसान आपलपन सोडु नय. दुसऱ्याच चांगल चोखट असल त घ्याव. पर उठल्या सुटल्या दुसऱ्याच सारच्या सारच घेन म्हनजे बिलकुल खराच. आता आता पाहाव त मानुस बायको कोनी पाहा लहान पाहा मोठी पाहा सगळेच्या सगळेच आपले बघेताउ. दिवंदिस सान्याच गोर्दीत भिकारीपन अन् दुबळपन घादत चालल आहे.

२ जाय उडून रे हाड्या ।	काय झाल सोनुलीला
नको करू काव काव	रडू कशाच होळपात
निजते ही पाघवनी ।	तान्हाय वासरवानी
डुगड्याचा माझा शेव.	कशापायी हा आकांत
पाय बजे बजे टाका	
गोड गोड ओव्या म्हणा	

३ कोन्या एका मानगले दोन पोर व्दते. त्यामधला एक लासना बापले म्हने, बावा अनगीचा दिवा मले येईल तो दे. मग त्यान त्याले पैसा वाटून देला. लाळाची ह्या दिवान लासना पोर शाडून पैसा जमा करून लाम मुलकान गेला, अन तयी उषयेपनान राहून आरला पैसा

गमावून देला. मग त्यान अक्क खरचल्यावर त्या मुळकात काय पडला. त्यामुळे तो खायाले मोताद झाला.

नागपुरी भाषा.

निधु दिवसभर खळ्यावर होता जेवायास घारे गेला नाहि. सव्याकाळी त्याचि सासु बलाड आलि पर गेला नाहि. मुक नाहि म्हुन सांगितले. त्या रात्री खळ्यावर निजला. त्याच्या अगावर सोन्याच कड, चांदिच कड, सोन्याच्या ४ चद्रकळ्या करदोडा आनि सोन्याचा छला इतक होत.

रायपुरी भाषा.

काचो मानुषके दू-सन पुतार रहिलो. हुचो छोटे बायू बावासे बोललो, ऐ बावा धनसे जो माचो बाटा आले सो मा-चुक देहा तवहर बापुसने हुनाके अपलो धन बाहून दिलो ज्या दिन नो होईला जेठे बायू बाँटा नीला अक्क बडे. घूर गोंव यस् गेला. हुंया खराब सगमे दिन काठलो आपलो धन उडालो. जय हुन जमा उडवून चुकलो तहपर उन देसे बडो दुकाल पडलो और हुनहारा कगाल हुईलो.

खानदेशी-अहिराणी भाषा

१३६ मराठीच्या पोटभाषांपैकी खानदेशी भाषा ही एक महत्त्वाची पोट-भाषा आहे. पुणे, नाशिक जवळील शिष्ट अभिजात मध्यवर्ती मराठीच्या जवळचाच ह्या भाषेचा प्रात असल्यामुळे तर हिच्या अभ्यासास विशेष महत्त्व येते. उत्तरेकडे गुजराती भाषेचा आणि हिचा निकट संबंध आल्या मुळे पश्चिमेकडे गुजरातीचा उसा ह्या भाषेवर उडलेला दिसतो व ह्यामुळेच ही खानदेशी भाषा मराठी भाषेचा पाटभेद आहे ही गुजराती भाषेचा पोटभेद आहे ह्यासंबंधी प्रत्यक्ष भाषाकोविदांनादि संशय पडतो. डॉ. प्रियदर्शन यांच्या संपादकत्वाने निघावेल्या भाषाविषयक पाहणीच्या ग्रंथ मालेतील मराठीसंबंधीच्या भागांत ही खानदेशी भाषा गुजरातीचा पोट-भाषा म्हणून गणली आहे. ह्या संपादकीहि ग्रंथानिघा खालील निवेचना

वरून होईलच. ह्या भाषेला प्रांतावरून खानदेशी असे नांव पडले आहे. साधारणपणे ह्या भाषेचे क्षेत्र पूर्व व पश्चिम खानदेश हे दोन जिल्हे, दक्षिणेकडे नाशिक जिल्ह्याच्या उत्तर हद्दीपर्यंत व उत्तरेकडे बऱ्हाणपूरपर्यंत आहे. अशा ह्या विस्तृत क्षेत्रांत हिचा वावर असल्यामुळे व तो सर्व विस्तृत प्रदेश लहान मोठ्या होंगर पर्वतासारख्या निसर्गनिर्मित अडथळ्यांनी पूर्ण असल्यामुळे ह्या खानदेशी भाषेत ठिकठिकाणी थोडे फार भाषाभेद आढळून येतात. मराठीच्या ह्या पोटभाषेचे आणखी अनेक पोटभेद झालेले आढळतात. शिवाय, भाषेस स्थैर्य आणण्यासाठी तिच्यांत शिष्टपणा किंवा अभिजातपणा किंवा लेखानेविष्टत्व वगैरे जे गुण असावे लागतात ते ह्या भाषेत नसल्यामुळे व केवळ बोलीचेंच स्वरूप तिला असल्याने बीस बीस कोसावर ही भाषा बदलली तर त्यात नवल नाही.

खानदेशचा उत्तर भाग तापी, नर्मदा ह्या नद्या व सातपुडा पर्वताच्या रांगा ह्यांनी व्यापिला आहे. हा प्रदेश म्हणजे भिल, ठाकुर, कोंड, कातकरी, बारली इत्यादि लोकांच्या वस्तीचा प्रदेश. लोकसंख्येत विशेष मरणाभिल व ठाकुर ह्या जातींचा. ह्याशिवाय खानदेशी लोकांत आणखी कोणकोणत्या जाती येऊन मिशळल्या हे सांगणे कठीण आहे. उत्तरेकडील पुष्कळ विरत्या टोळ्या ह्या लोकांत येऊन मिशळल्या असण्याचा पारसमय आहे. पंजाब, सिंध, मध्यदेशातील मधुरा प्रांत वगैरे प्रांतांतून आभीर नांवाचे पुष्कळ लोक खाली येऊन ह्या प्रांतांत स्थायी झाले. आभीर ह्या लोकांच्या वसाहतीवद्दल इतरत्र विवेचन जे केले आहे त्यावरून ह्या पशुचारणजीवी विरत्या लोकांनी महाराष्ट्राच्या वसाहतींत, भाषेत, धर्म-समस्ततांत, चालीरीतींत किती परिणाम केला हे कळून येईल. खानदेशी भाषेला ही ज्या लोकांकडून बोलणी जाते त्या लोकांच्या नांवावरून अहिराणी म्हणजे अहिरांची-आभीरांची भाषा असे नांव पडले आहे. आभीर किंवा अहिर लोक हे खानदेशातील घरनीमध्येच यदूनूल ह्याल येथे नद्येवर नाशीक, नेमाड, पुष्टागापर्यंत त्यांच्या शाखा पसरल्या. ह्या त्यांच्या विस्तारामुळे अहिराणी भाषेने क्षेत्र व बोळणाऱ्यांची सम्रा पुष्कळ वाढली. खुद्द खानदेशांत अहिराणी भाषा शे-आठ्ठार साक एवढी लोकसंख्येच्या निम्मापेक्षा जास्त आहेत. लोकसंख्या याद्वारे खालीलप्रमाणे आहे. खोतव

पुन्हा नेमाड, नाशीक, वन्हाणपूर वगैरेकडील अहिराणी बोलणाऱ्या लोकांची संख्या मिळविली तर एकंदर आकडा बारा लाखांवर येतो. मियर्सनने हा आकडा खुद्द खानदेशापुरताच जो १२,६३,०६६ दिला आहे त्यात अर्पात चुक आहे.

नाशीकच्यावर थोडासा प्रवास केला की, लगेच शिष्ट लोकांच्या भाषेत देखील पांच दहा शब्दागणीक 'भाऊ' 'बारे' हे शब्द आल्या-खेरीज राहत नाहीत. सातान्याकडील मराठ्यासंबंधी व्याप्रमाणे सामान्य रीतीने 'कायरे पावण्या' असा शब्दप्रयोग करतात त्याप्रमाणे खानदेशातील माणसास 'खानदेशी भाऊ' असा शब्दप्रयोग हमखास करतात. त्याचप्रमाणे दुसरी दोबळ खुण म्हटली म्हणजे 'ळ' कारा-बद्दल 'य'कार येणे ही होय. उदा०-डोया<डोळा. वावीय<कावीळ. तशीच प्रयोगामधीलहि एक विशिष्ट रूण आहे. चालू वर्तमानकाळ खानदेशी भाषेत एक, सादास्पद क्रियापदाच्या मार्फत साधतात. 'मी करून राहिलो' आहे. येऊन राहिलो, वाचून राहिलो,' इत्यादि प्रयोग चालू वर्तमान काळाचे वापरतात. तसेच बोलण्यामध्ये आडोर, झिको, कुदीखाणे, अग्राप बरा, अजोर, कठे, तडे, खेसर. जोयजे वगैरे प्रांतिक शब्दविशेषहि येतात. खानदेशी किंवा अहिराणी भाषेच्या अशा ह्या दोबळ खुणा आहेत. सूक्ष्म विवेचन पुढे दिले आहे.

स्वरप्रक्रिया

१ 'स' बद्दल 'छ'. उदा.-सोड>छोड; सावली>छावली

२ 'ल' किंवा 'ळ' बद्दल य. मात्र हा लकार किंवा ळकार चवगांतील व्यजनाच्या पुढे आला पाहिजे उदा.-चळचळाट>चयचयाट, चळगाव>जयगाव, झाले>झाय. सर्व ठिकाणी 'ळ' बद्दल 'य' येतोच. उदा.-नारळ>नारय, केळी>केयी, बाळा>काया, पिवळा>पिवया, विळा>विया.

३ 'ण' बद्दल 'न' नेहेमी येतो. उदा.-पानी, वानी, पन.

१. पा. मा. चांदोरकर अ. भाषा. मा. इ. स. प्रे. व. ७ पृ. ११७

४ 'र' काराच्या पुढे 'ट' कार आल्यास 'र' बदल 'ल' येतो. उदा.-रहू>लहू, कुतरडे>कुतलडे, पारडे>पलडे, ओरटणे>वलटणे.

५ 'त' बदल 'ट' माती<माटी ह्या शब्दातच फक्त येतो.

६ तालव्य वर्ण मृदु उच्चारित जातो.

७ आद्य 'वि' बदल 'इ' घालतात. उदा.-विचार>इचार, विकृत>इकृत.

८ महाप्राणयुक्त यणोतील महाप्राण गाळतात. उदा.-मी (पंचमी प्रत्यय)>ती, मी>वी.

९ कश्चित् अनुनादिक वापरतात. कश्चित् वापरीत नाहीत. उदा:-मिठ-मीठ, बिच-बीच, उंट-ऊंट-हूट.

प्रत्ययप्रक्रिया

अहिराणीत मध्यवर्ती मराठीप्रमाणे तिन्ही लिंगाचे शब्द आहेत. यच्चने दोन आहेत, विभक्तीचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणे आहेत.

एकवचन

अनेकवचन

प्रथमा

द्वितीया

तृतीया

चतुर्थी

पंचमी

षष्ठी

सप्तमी

अष्टमी

सोपे

ले

न्हां, नी, कडनीन, कड,

नाकन, वरी

ले, ले

तिन, यिन; पान

न्ही, न्हां, न, मी

म, मा, महार

ओ

सले, हले

मन्ही-रुनी, सकडतीन, सकड

सनाकन, सवरी

सले,

सतिन, सयिन, सवान

सन्ह, सन्हां, सन, सनी

सम, समा, सनझार

ओ

ह्या प्रत्ययावरून दिलेल वी एकवचनाचे प्रत्ययास 'स' हा 'आगम' लावून अनेक वचनाचे प्रत्यय तयार होतात. हा 'स' संस्कृत सर्व>एव्य>स ह्याचा ध्वन्यर्थ येसेल काय? वर दिलेले प्रत्यय लावून 'घर' हा शब्द खाली चालविला आहे.

प्रथमा	घर	घर, घरे
द्वितीया	घरले	घरसले
तृतीया	घरन्हीः वरीनी	घरसन्ही-नी-वरी
चतुर्थी	घरले से	घरसले,
पंचमी	घरतीन थिन पान-कन	घरसतीन-थीन-पान-कन
षष्ठी	घरन्द् न्ही न, कन	घरसन्द्-नदा
सप्तमी	घरम, घरमा, घरमझार	घरसम मा

ह्या रूपावरून सामान्यरूपासबधी एक महत्वाची बाब उघड होते. अहिराणी भाषेत विभक्तिप्रत्यय लावण्यापूर्वी नामाचें सामान्यरूप होत नाहीं उदा.-घरले, रामले, रामना, जयगावमा इत्यादि.

सर्वनामें

प्रथम पुरुष	द्वितीय पुरुष
प्रथमा	मी
द्वितीया-चतुर्थी	मजे, माले
तृतीया	मावरी आम्ही, आम्हनावरी
पंचमी	मनपान, मानाधीन आम्हनपान धीन
षष्ठी	मनाथी(ती)न
सप्तमी	मन्द् ना, नी. आम्हना नी
	मनमा, मनामा आम्हनामा
	तुमा तुमनामा

तृतीय पुरुषी तों, ती, तें छाना हे वरचेच प्रत्यय लागतात.

प्रथमा	तो	त्या	ती	त्या
द्वितीया	त्याले	त्यासले	तिले	तिसले
तृतीया	त्यान्ही	त्याणनी	तिन्ही	तिणन्हीनी
	त्यावरी	त्यासवरी	इ.	इ.

छात्रप्रमाणे दा,ही,हें; जो,जो,जें, कोन, इत्यादि सर्वनामें चाळतात.

घरांतच पडल्यामुळे यादेर उबड्या हवेच्या परिणामामुळे पुरुषाच्या आवाजाला जो एक मर्यादीतपणा आला आहे तो स्त्रियांना कसा येणार ! त्याचा आवाज जात्याच कोमल व त्यांचा ह्या दिवाणखानी सवयीमुळे कोमलत्व जास्तच येते. वर्णाच्या उच्चारणावरत स्त्रीपुरुष ह्यामध्ये पुष्कळ फरक पडतो. स्त्रियामध्ये दीर्घ उच्चार पार येतात. त्याचप्रमाणे मृदु व्यक्तीचे उच्चार पार, अनुनासिके पार, द्विच व्यक्तीने तोडल्याची उदाहरणे पार असे काही फरक दिसतात. 'दुष्ट' साधाच शब्द परंतु ब्राह्मणाच्या शेंकडा १९ स्त्रिया 'दुष्ट' असा उच्चारतात. तथा वृत्त्यतिवार हा शब्द वेस्तरवार, प्रेभतवार, भैस्पदीवार असा उच्चारतात.

काही वेळेस त्यांच्या काही सवयीमुळेहि वर्णोच्चारित फरक पडतो. त्यांच्या दागिन्यामुळेहि वर्णोच्चार बदलतो ब्राह्मण स्त्रिया नय जी वार सात त्यामुळे वर्णोच्चार बदलला आहे हे सींगितलेले पुष्कळाना पटणार नाही. महमदी स्त्रिया अमाच एक दागिना पालतात. त्याचाहि परिणाम त्यांच्या वर्णोच्चारावर झाला असला पाहिजे. काही रानटी लोकांत तर स्त्रियांच्या तोंडात एक लाकडाचा तुकडा पालतात. आता हा लाकडाचा तुकडा त्यांच्या वर्णोच्चारावर फरक केल्याशिवाय कसा राहणार !

स्त्रियांची भाषा पुरुषांच्या भाषेहून भिन्न होण्यास त्यांच्या घाटणीस जे सामाजिक निर्बंध आले आहेत तेहि कारणीभूत आहेत. स्त्रियांनी नवऱ्याचे, सासू-पाचे, सासूचे किंवा जी कोणी घडील *माणवें* असे तील त्यांची नावे घ्यावयाचीं नाहींत असा आपल्या समाजाचा निर्बंध आहे आपल्या हिंदु ब्राह्मण स्त्रीला जर नवऱ्यासमधी निर्देश करावयाचा असेल तर 'तिकडे, परीं, येजें शाजें, स्वारी, मालक, सावकार, घनी, यज्ञ मान' इतक्या निरनिराळ्या मार्गांनी ती तो निर्देश करील, इतर समाजांत हीच चाल आहे. नवऱ्याचे नांव घेण्याने त्याचे आयुष्य कमी होते अशी काहीशी समजूत आहे.

त्याचप्रमाणे स्त्रियांना औचित्यहि राखावे लागते. काही विषया-संबंधी पुरुष जितका खैर वृत्तीचा उपभोग समाजाच्या हद्येने घेतो तितका स्त्रीला घेता येत नाही. हे औचित्य राखण्याकरता काही शब्द त्या वारक

घरातच पडल्यामुळे बाहेर उघड्या हवेच्या परिणामामुळे पुण्याच्या आवा-
जाला जो एक मर्दानीरणा आला आहे तो छियाणा कसा येणार ! त्याचा
आवाज जात्याच कोमल व त्यांत ह्या दिवाणखानी सदर्यामुळे कोमलत्व
जास्तच येते. वणोंच्या उच्चारानाबत स्त्रीपुष्प ह्यामध्ये पुष्कळ फरक पडतो.
स्त्रियामध्ये दीर्घ उच्चार पार येतात. त्याचप्रमाणे मृदु व्यंजनाचे उच्चार
पार, अनुनासिके पार, द्वित व्यंजने तोडल्याची उदाहरणे पार असे काही
फरक दिसतात. 'दुष्ट' साधाच शब्द परंतु ब्राह्मणाच्या शेंकडा ९९ छिया
'द्रुष्ट' असा उच्चारतात. तसा बृहस्पतिवार हा शब्द वेस्तरवार, भ्रमंतवार,
अस्पतीवार असा उच्चारतात.

काही वेळेस त्यांच्या काही सदर्यामुळेहि वणोंच्चारत फरक पडतो.
त्यांच्या दागिन्यामुळेहि वणोंच्चार बदलतो. ब्राह्मण छिया नय जो वानर-
तात त्यामुळे वणोंच्चार बदलला आहे हे संगितलेले पुष्कळाना पटणार
नाही. महमदी छिया अशाच एक दागिना घालत. त्याचाहि परिणाम
त्याच्या वणोंच्चाराने झाला असला पाहिजे. काही रानट्टी लोकांत तर
छियांच्या लोकांत एक लाकडाचा तुकडा घालतात. आता हा लाकडाचा
तुकडा त्यांच्या वणोंच्चाराने फरक केल्याशिवाय कसा राहणार !

छियांची भाषा पुरपाच्या मागेहुन मित्र होण्यास त्यांच्या वाटजांत
जे सामाजिक निर्बंध आले आहेत तेहि कारणीभूत आहेत. छियांनी नव-
च्याचे, साठ्याचे, सायूचे किंवा की कोणी थडील 'मागसे' अथ
हील त्यांची नावे घ्यावयाची नाहीत असा आरत्या समाजाचा निर्बंध
आहे. आपल्या हिंदु ब्राह्मण स्त्रीला जर नवऱ्यासवणी निर्देश करावयाचा
असेल तर 'विकडे, परी, येगे शां, स्वारी, मालक, सावकार, घनी, यत्र
मान' इतक्या निरनियम्या मार्गाने ती तो निर्देश करील. इतर समाजांत
हीच चाल आहे. नवऱ्याचे नांव घेण्याने त्याचे आयुष्य कमी होते अशी
काहीशी समजूत आहे.

त्याचप्रमाणे छियांना औचित्यहि राखावे लागते. काही विषया-
ं पुरव जितका स्वेर तृतीया उपमोग समाजाच्या दृष्टीने घेतो तितका
स्त्रीला घेतो येत नाही. हे औचित्य राखण्याकरता काही शब्द त्या यानरू

शकत नाहीत. शरीराचे अन्यदासंबंधी व शरीराक्रियांसंबंधी कांही शब्द त्यांना उघड उघड वापरता येत नाही. तसेच शिन्धागाळीचे नाना प्रकार मोठ्या दिमागाने मनमुराद वापरण्याचा जसा हक्क पुरुषांचा आहे, तसा हक्क स्त्रियांना नाही. ह्या व इतर अशाच निषेधामुळे स्त्रियांची भाषा एक निराळीच, मृदु, कोमल, सभ्य, उच्चारान्या दृष्टीने अपभ्रष्ट पण अर्थान्या दृष्टीने शिष्ट अशी बनलेली असते.

हे जे काही निषेध समाजात स्त्रियांवर घातले जातात त्यांचा एक फायदाही आहे. उच्चारान्या दृष्टीने स्त्रियांची भाषा पुरुषांच्या भाषेपेक्षा व्यास्त अपभ्रष्ट असे दिसते, परंतु अर्थान्या दृष्टीने मात्र रिचति उलट आहे. पुरुष जी भाषा मनमुराद रीतीने वापरतो तिला निरोध करण्याचे काम स्त्रिया करतात. नवीन प्रकार जो भाषेत रुढ होतो तो पुरुषांमुळे, स्त्रियांमुळे नाही. परदेशात बसाव्हीस लोक गेले तर स्त्रिया आपली मातृभाषाच परी बोलतील. बाहेरच्या जगाशी त्यांचा संपर्क न आल्यामुळे त्यांच्या जवळचा शब्दसमूहही तेजाचाच असतो. लिङ्गान्या दृष्टीने तर त्यांची भाषा 'जाते, वरते, बोलते' अशा स्वरूपात निराळी दिसतेच. स्त्रियांच्या भाषेत सर्वनाम जास्त येतात. 'तो, मी, ती, ते, आम्ही', ह्यांचाच मरणा वार असतो. स्त्रिया भावनावश हेतूंच होतात त्यामुळे त्यांच्या वाक्यरचनेवर त्यांचा परिणाम पार होतो. लांब, दीर्घ सयुक्त वाक्य, पुष्कळ जे, ते अगळेले वाक्य स्त्रियांच्या बोलण्यात पारसे येत नाही. त्यांची वाक्ये जोडलेली असतात पण ती व्याकरणाच्या दृष्टीने नसून, ती भावनेच्या विकाराच्या जोरावर जोडलेली असतात. भावनेचा किंवा विकाराचा जोर जास्त झाला की त्यांचे वाक्य अर्धे सोडले जाते. त्यांच्या बोलण्यात अर्धी वाक्ये अर्धीच जास्त असतात. एवढेच मात्र स्त्रिया पुरुषांपेक्षा जास्त बहवचन्य असतात. अगदी उत्तम अप्रतिम पद्धत्या वर्गाच्या जरी त्या बहवचन्य नसल्या तरी कांही पुरुषाप्रमाणे अगदी टोंग्यादि त्या नसतात. कांही पारच जल्द बोलणाऱ्या असतात. खासगी स्त्रियांच्या भाषेतील कांही टळक शब्द व वाचनचार देतो.

हाचेव्या, बोंबळ, खेय, बाई, इध, जळजळ, मेळ, गटे, ग,

अगबाई, इकडे, ठिकडे, स्वारी, स्वतः, किनई, कोणीतरी, घरी (पती-दशक), चाढाळ, चावट, बाहेरची, धिंडका, जोगवा, मेला, माग, मुदलीच, उजवणें, बोलभाड, जम्मत, पुनव, अवस, उट्टे, उजेंपाणें, काकणभर, कुबारीण, मोडनवरी, चुडेदान, भटले, लगीन, सवाण, पोटचा गोळा, जलममर, द्रुष्ट, प्रेषतवार, आखाट, पडलटकरीण, पादरा पिटुक, मामजी, मागन, मावोजी, वडन्स, न्हातीघुती, पण, मुखण, विरजण, खिमटा, सुयण.

प्रयोगविशेषः—स्त्रियामध्ये विशेष प्रचारात असलेले प्रयोग पुढे दिले आहेत. अंगावर विटाळ जाणें, कसेसेच घाटणें, कावळा अगर कुत्रें शिवण, घर पाहणें, जीन तिळ तिळ नुटणें, जिवात धस्स होणें, बाहेरची बसणें, विटाळ करून घेणें, ओटीत घालणें, ओटीत घेणें, ओव्या गाणें, घरी घेणें, दहीमात लिपणें, देवाला जाणें, लगीन काढणें, सोंयळें घेणें, बोहलें सारवणें, सुखावर बरवटा फिरणें, मारग मळणें, जीम रेतेना, माडीवर घेणें—देणें, नशीवाला आग लावणें, नांव घेणें, पदरात घेणें, माणसाने काम बोलायचें ? कुकू वाढविणें, थोर करणें, ओटी भरणें, ओपळणी काढणें, काळ्या दगडावरीक रेव इत्यादि.

मुलांची भाषा

१३९ लिंगभेदामुळे भाषेत पडलेले परक व त्यामुळे भाषा एक प्रकारची निराळी होते हे वर सांगितलें. ह्या भेदप्रमाणे वयाचा भेदसुद्धा भाषेमध्ये परक पाडण्यास कारणीभूत होतो व त्यामुळे मुलांची भाषा व थोरलांची भाषा असे परक पडताना. बालभाषा तर सर्वांच्या परिचयाची असते. नागर भाषे पासूनहि बालांची भाषा निराळी असते. भाषेच्या परिणतीत अथवा अपभ्रंशात मुलांची कामगरी विशेष असते. स्त्रिया, बालांच्या दर्जाचे असलेल्या लोक व मुलें हे तीन घटक भाषेत परक घडवून आणतात. शुद्धाच्या टरीव उच्चारविधा कांही निराळे उच्चार ह्या तीन घटकांवरून केले जातात. भाषा 'अपभ्रष्ट' ह्या तीन घटकांमागेतच जास्त होते. संस्कृत भाषा अपभ्रष्ट होऊन ह्या वाली प्राकृतादि प्रातरस्ये भाषा झाल्या त्यांना ह्याच कारणांमुळे 'बालभाषा' असे विशिष्ट नांव दिले गेलें. बाल कोणतीहि भाषा घेतली तरी तिच्यांत एक बालभाषा—मुलांची भाषा म्हणून भेद असतोच. मुलांच्या भाषेचा

अर्थ लावणे तर पुष्कळ वेळा मुळांच्या प्रेमांमुळे, ममतेमुळे मोठ्या कौतुकाचा व करमणुकीचा विषय होतो. मुलें आपला भाव दाखविण्यासाठी काही उच्चार करवात व नंतर त्याचा अर्थ थोर माणसाना करावा लागतो. व तेच मुळाचे उच्चार व शब्द त्या कुटुंबात रुढ होतात. थोरली माणसे हि लक्ष्मिबाळपणाने आपली शिष्ट भाषा सोडून त्या मुळांच्या भाषेतच मुलांशी बोलतात, व अशा रीतीने बालभाषा किंवा फाल्गुभाषील भाषा तयार होते. मराठीच्या बाबतीत हा भेद कितपत दिसतो हे पाहू.

वर्णांच्या उच्चाराने लक्षणान्या इंग्रिजांनी वाट जबर तितरी न झाल्यामुळे म्हणा किंवा वर्णोच्चारान्या स्थानाची दालचाल तितक्या पक्का-इंदार रीतीने न करता आल्यामुळे म्हणा, किंवा वर्णोच्चाराने कौतुक्य तितकेंसे आत्मणात न झाल्यामुळे म्हणा, मुळाचे उच्चार थोराच्या उच्चाराने थोडा पुष्कळ निराळे असतात. 'क'च्या ठिकाणी 'ट', 'स', 'च' ह्याबद्दल 'त', कटोर व्यञ्जनावद्दल गट्टु व्यञ्जने, वर्णाचा लोप, 'ल' च्या ऐवजी 'दे' असे वर्ण मुलें घालतात. उदा०- बापा < काका < जाययास, मागु < पाययण, रोत < कोट, यटा < कावा, तमटा < चमचा, तात < सात, दादु < हाडु, धू < दूध, माई > पाणी.

काही तरी उच्चार ऐकावयाचे आणि त्याप्रमाणे केव्हा तरी उच्चार करण्याचा प्रयत्न करावयाचा हा तेल तर मुळाचा सारखा चाललेला असतो. मुलांना प, य, म्, दन्त्य व्यञ्जने व आद्य स्वर हे वर्ण लवकर उच्चारिता येतात. सर्व भाषांतील जर मुलांचे शब्द पाहिले तर असे दिसत येईल की पितृवाचक शब्द 'प' ने व 'न' आरंभ होणारे आहेत. उदा०- पितृ, Pater (La) father, Pappa (Eng), व्हाटर Väter, (Ger) बापा, बार, (Ooth) पावू (Ital) इत्यादि. मातृवाचक शब्द 'म' ने आरंभ होणारे आहेत. उदा०- मातृ, matr, mātū, (Lat) matter, (Ger) Amma ante नना, नानी. स्त्रियांवरवींचे सर्व शब्द 'म' ने आरंभ होणारेच असतात. उदा-मम, amm, mum, men Monah Muning (G) माठ, Mus (Ger) न्यम्म (मराठी) Nyam (Scotch) मुलें आपआपल्या परीने काही नवीन शब्द पार चमत्कारिक रीतीने करीत

कारित असतात. साम्यसंभ्रम (False Analogy) हे तत्त्व तर मुलांच्या भाषेत पदोपदी आढळून येते. मुलाला सर्व पुरुष घरातील वहीळ माण-सेच वाटतात व त्यांना काका, बाबा असे ते संबोधिते. तसेच भोळ्या लीया-चित्रातील देखील-मुलाला आपल्या आयावहिणीच वाट-तात. म्यव म्हणजे सव मांजरे, भू भू म्हणजे सर्व कुत्रा, हम्मा म्हणजे सर्व गायी अशी त्याची कल्पना असते; मुलाना प्रथम पुरुष सर्वनामाची कल्पना कधी कधी उशिरा येते. आपल्या स्वताच्या नावानेच ते प्रथम पुरुषाची कल्पना दाखविते. 'घरले' हे जसे रूज होते त्याच घर्तकर साम्यसंभ्रमाने घरले, मरले अशी रूपे मुले तयार करतात. व्याकरणाची सर्व कल्पना त्याला दुसऱ्याची भाषा ऐकून त्यावरूनच करावी लागते. नका-दोन्ही शब्द होकारार्थी प्रश्नाला उत्तरे म्हणून देताना काही मुले आढळ-तात. 'नको पाहिजे' किंवा 'नाही पाहिजे' असा दुहेरी प्रयोगादि कधी कधी आढळतो. 'प्रश्नायेंक' याकडेहि मुलाना लवकर येतात. शब्दयोगी अन्यथाचा उपयोग मुले फार पुढे करू शकतात. 'काल, उद्या' किंवा 'वर, खाली' ह्यामधील परस्व मुल्यांना पुष्कळ दिवस कळत नाही. संक्षे-पचाही त्याची कल्पना टाक नसते. "एक, दोन, तीन, आठ, दहा, बारा, अठरा, बीस" ह्या क्रमाने मोजताना पुष्कळ मुले आढळतात.

वर मुलांचे भाषेतील काही शब्द दिले आहेत. ते आणखी पुष्कळ देता येतील. ह्यावरून नियम बघविणे तितकेसे यशस्वर होणार नाही. शब्दांच्या प्रमाणे त्यांचे प्रयोगादि काही चमत्कारिक रीतीने बनतात. काही प्रयोग तर थकावा कुठारापुरतेंच असतात. मम्म करणे, अंगाई करणे, न्हाई करणे, म्होरी करणे, शी करणे, गयगय करणे, मूर जाणे, बुडुश करणे इत्यादि. हे प्रयोग सर्वोच्या परिचयाचेच असतील. कोणत्या प्रयोगाला काय अर्थ होईल हे सांगता येणे मुश्कील आहे.

मुलांच्या भाषेचे नमुने

१ देवा देवा तदा दंदापदी बाददाया भादा बुदुम् मुदुम् । निषदी
आवाद पुदुम् यदा दोदुद नादाबुन देदा । दिचे तिचे दिवे दादे नवे नवे
चदुंदते पातमात तेदा. [मायदेश]

२ गोपशिशु म्हणती—पलिष्ठा ललता हल्लेनेचि झालिला पाय ।
गाला उलोनि पल्ला सत्व खले नवल कलितवा काय ॥ [मोरो. कृ. वि.]
३ माखं नतोग मी तेदे काय तदीद । [यशवन्त]

गणमापा

१४० मराठी भाषेतील जे इतर भेद वर सांगितले त्याच्या शिवाय 'गणभेद' म्हणून एक आणखी एक भेद आहे. समाजामध्ये निरानेराळे व्यवसाय करणारे जे लोक वास्तवात त्यांच्या व्यवसायाप्रमाणे त्यांच्या भाषेत शब्दांचे किंवा प्रयोगांचे सूक्ष्म भेद असतात. भाषा मराठीच परंतु निरानेराळे शब्द आले म्हणजे भाषेचे स्वरूप थोडेसे विकृत होते. ब्राह्मण, मराठे, कुणबी, सोनार, लोहार, सुतार, तेली, न्हावी, बुरुड, चामार, मरार इत्यादि गणांचे त्यांच्या व्यवसायाप्रमाणे शब्द व प्रयोग असतात व ते त्यांचाच प्राचुर्याने उपयोग करतात. ब्राह्मण म्हटला म्हणजे घृतकुल्या, मधुकुल्या, भूयसी, दक्षिणा, चरारी, पंढारी, दर्भ, तर्पण, पितृपंथरवडा, आयतन, एकादशी-णी, अगटा देणे असे प्रयोग त्यांच्या वापरात येतात. कुणबीचे नाडा, सेंदूर, मोट, लावणी, सवणी, मळणें, पाणी पजणें, बाघ घरणें, जमीन धुणें, मोहोरणें, कीड पडणें योगे प्रयोग वापरण्यात येतात. हरण, बागेसरी, बतनी, गावा, सवाणा, जंतरपट्टी, घेनी, उजळा, ओपसळव, कुची, बटग, उडीद, चवला, गोलगोघर, बिंचा, रवाळे हे शब्द सोनारान्या भाषेत हमलास यावयाचेच. तेल्याच्या भाषेत घाणा, चौकड, हाट, टोक, जांभी, मुढो, नाडवळ, कुपरी, गरबलिळी, हत्तो, गेल्ल, टोप हे शब्द येतात. न्हावी म्हटला म्हणजे तो 'कारागीर' अगून चोपटी, निष्णा, नहाणी, नाचकाण, वस्तारा, मिसन हे वापरून पाणी लावून, शिवटून, पाहणारच. चोंच, चेहरा बगैरे करणारच. खुट, चार्ड, टक्कल, नरम, राठ ह्यांच्याशी त्यांचा संबंध यावयाचाच. बुरुडाच्या भाषेत पिढें, कोयता, बिंकरें, तट्या, चटई, तुराडी, पाळणा, गेलसा, अटण, झाप, नळा हे शब्द येतात चेंयली, मॅस, तारापुरी, उढा, गळू हे कळ काचे प्रकार बुरुडच जाणू शकतो. चामारच तेगडा चामढपाचे २८ प्रकार, चवलाचे २४ प्रकार व जोड्याचे ११ प्रकार जाणू शकेल. पेर

मायवर्ती कोकणी   कारवारी   परिशिष्ट   चित्पावनी   पन्हाडी   नगपुरी   खानेवशी(अदिराणी)

एक दोन तीन पांच दहा बीस दशेर
एक दोन तीन पांच दहा बीस दशेर

मी आमी
आमी
मोने आमचे
कोण

वाप बापु
आई आवड

होवे आमी
मोने आमचे
कोण

बापु आवड

एक दोन तीन पांच दहा बीस दशेर

मे आमी
माझे, माही, माझे माहा
आमचा
कोण

बापु आवड

एक दोन तीन पांच दहा, पा दस, बीस दशेर, दशेर

मी आमी
माझे, माही, माझे माहा
आमचा
कोण

बाप माय, मा

एक दोन तीन पांच दहा दस बीस दशेर

मी आमी
माहा, माहा
आमचा
कोण

बाप माय

एक दोन तीन पांच दस बीस हो, दशेर

मी आम, आपन मन आमने कोण

बाप मा, आई, माय

नात्याचे दशेर

मनुष्य वायको	मुनिष वाहल	मनुष्य चारल	माणूष वायको	मानुष वायको	मानुस वायको	मानुस, मणीस वाई, वायको, नवरी
१ तुझे नांव ! २ त्याचा भाऊ त्याच्या बहि जीवेशां उच आहे.	१ तुजें नांव किती ! २ ताचो भाव ता च्या बहिणीवोर्न उत्तार आसा.	१ तुगेले इत्ते ! २ तागेलो तागेच्या बहिणी. वेष्टा लवि आस.	१ तुझें नांव ! २ तेचो भाऊ वेष्टा बहिणी. वेष्टां उच से.	१ दुद नांव काय ! हाय ! २ त्याचा भाऊ त्याच्या बहिणी हुन उद्या आहे.	१ तुझा नाव काय आहे ! २ त्याचा भाऊ त्याच्या बहिणी. हुन उच आहे.	१ तुझा नाव काय आहे ! २ तेना भाई तेने बहिनीस ऊच स. हुन उच आहे.
३ त्याची किं मत अडीच रुपये आहे.	३ ताचें मोल अ डीच रुपये. आसा.	३ ताक्षे मोल अ डेच रुपये. आसा.	३ तेची किंमत अ अडीच रुपये से.	३ त्याची किंमत अ अडीच रुपये आहे. आहे.	३ तेने किंमत अडीच रुपये आहे.	३ तेने किंमत अडीच रुपया स.
४ माझा बाप त्या लहान घरांत राहतो.	४ माझो बापुद त्या सांतां घरांत रावता.	४ मागेलो बापुद त्या सांतां घरांत रावता.	४ माझो बापुस ते पाकटे व घांत रेहचे.	४ माझ बाप त्या लहान्या घरांत राहते.	४ माझा बाप त्या लहान्या घरांत कले घरांमे रहना.	४ मना बाप घा- कले घरांमे रहना.
५ माझ्या पुढे चाल.	५ मोल्या मुका चाल.	५ मजेदूर चक चाल.	५ माझे पुढां चाल.	५ माझा सामने चाल.	५ माझ्या सामने चाल.	५ मन मोरे चाल.

प्रकरण ७ वें

मराठीची वर्णप्रक्रिया

१४२ महाराष्ट्रीय लोक— विशेषतः समाजांतील वरच्या थरांवरील— हे उच्चारशुद्धीबद्दल प्रसिद्ध आहेत. प्राचीन काळच्या आर्यांचे उच्चार जर यथायोग्य कोठे उमटविले जात असतील तर ते दक्षिणेंत. उत्तर हिंदुस्थानांतील सध्या जे लोक प्राचीन आर्यांचे वंशज म्हणून आपणास म्हणवितात त्यांच्यामध्ये अगदी वरच्या थरांवरील सुसंस्कृत असे ब्राह्मण जातीतील जरी लोक घेतले तरी त्यांच्या उच्चारांत महाराष्ट्रीयान्या उच्चाराने केंद्रित असलेले आढळून येत नाही. ह्याची कारणे काहीही असोत. आर्यभाषांच्या वर्णोच्चारंत परकीय भाषांतील वर्णांच्या उच्चाराची जी सरभेसळ गुजरात, पंजाब, बंगाल, संयुक्त प्रांत वगैरे ठिकाणच्या भाषात झाली तितकी सरभेसळ मराठी बोलणाऱ्यांच्या भाषेत झाली नाही. वैदिक उच्चार हे जसेच्या सधे मुळावरहुकुम महाराष्ट्रांतच ऐकण्यास सापडतात. वेदांतील एकच ऋचा निरनिराळ्या प्रांतांतील विद्वानांना म्हणावयास सांगावी म्हणजे त्यांच्या उच्चारत किती फरक पडतो हे दिसून येईल. बंगाली एका तऱ्हेने म्हणेल तर गुजराती पाडेल दुसऱ्या तऱ्हेने तर महाराष्ट्रीय त्या दोहोंपेक्षा निराळ्या तऱ्हेनेच म्हणेल व त्यावरून महाराष्ट्रीयानांची उच्चारशुद्धि पारखता येईल.

महाराष्ट्रीयानांची उच्चारशुद्धि किंवा शुद्ध उच्चार 'करण्याची शक्ति पारखण्यास आणखीही एक गमक आहे. कोणतीही परकी भाषा आत्मसात करून तिच्या वर्णोच्चाराच्या यावतीत तद्व्यापारीयांच्या मूळ उच्चारान्वयबद्दल महाराष्ट्रीय उमटविण्यांत महाराष्ट्रीयानांचा हातखंडा आहे. जुन्या काळात महाराष्ट्रीय पारखनिधीषांनी शुद्ध महामदीय फारशी पाहिलीना लाजविले. त्याचप्रमाणे वर्तमानकाळी इंग्रजी शुद्ध वर्णोच्चार करण्यांत दुसरा कोणताही परकीय मनुष्य महाराष्ट्रीयानांची बरोबरी करू शकत नाही. अस्तित्वात बहू-धातु महाराष्ट्रीय भाषे पडलेो हे खरे आहे. गुजराती, हिंदी, बंगाली वगैरे

भाषा बोलण्यात खुद्द त्या त्या प्रांतातील लोकविज्ञा भरचढ जरी नाही तरी त्याच्या बरोबरीने महाराष्ट्रीय मंडळी राहतील, हें बोलणें जरी अभिमानाचें दिसलें तरी अतिशयोक्तीचें नाही हें खास. संस्कृत, प्राकृत व मिश्र अपभ्रंश ह्या अवस्थानधून मराठीपर्यंत जे उच्चार आले व ते येताना कोणकोणको-
णत्या तत्त्वानुसार आले हें खाली मराठीच्या वर्णप्रक्रियेत विशद केलें आहे.

१४३ मराठीमध्ये वर्णांची संख्या ४९ मानिली आहे. त्यामध्ये स्वर आणि व्यंजन ह्यांचा अन्तर्भाव होतो. स्वर व व्यंजने ह्यांच्या उच्चारभेदा-
प्रमाणे त्यांचे वर्ग केले आहेत.

उच्चार करताना तोंड, कुण्ठें आणि घशाजवळ असलेली आवाजाची नळी ह्या तिघांचा संघर्ष येतो, कुण्ठसातून श्वास किंवा हवा नळीच्या घाटे तोंडातून बाहेर पडते आणि निरभिराळे आवाज उत्पन्न होतात. हवा बाहेर पडताना आवाजाची नळी कधी अकुचित होते तर कधी प्रसरण पावते व त्याप्रमाणे उच्चार सूक्ष्म किंवा मोठे होतात. ह्यांना सवार व निवार असे म्हणतात. अ, इ, उ हे सवृत उच्चार आणि आ, ई, ऊ हे विवृत किंवा प्रसरण उच्चार होत.

उच्चाराचे दोन वर्ग पडतात. १ साधे उच्चार व २ जोड अथवा संयुक्त उच्चार. साधे उच्चारहि शुद्ध साधे व मिश्र असे दोन प्रकारचे असू शकतात. स्वरापैकी अ, इ, उ हे शुद्ध साधे उच्चार व ए, ओ, ऐ, औ हे मिश्र साधे उच्चार होत. त्याचप्रमाणे आ, ई, ऊ हे दीर्घ उच्चारहि मिश्र साधे उच्चारच होत. व्यंजनांच्या बाबतीतहि क, ग, ख, ग, त, द, ड, प, फ, ब, भ हे शुद्ध साधे उच्चार होत तर ख, घ, ङ, च, छ, ज, झ, ञ, ट, ठ, ड, ध, न, त्त हे उच्चार त्यांच्यात महाप्राण मिश्रिल्ल्या असल्यामुळे मिश्र साधे उच्चार होत. त्या उच्चारांना काही मराठी व्याकरण संयुक्त उच्चार मानतात. परंतु ते पाणिनीच्या माहणीविरुद्ध असल्यामुळे त्याचा विचार येथे कर्तव्य नाही. संयुक्त उच्चार आपल्या पूर्वीच्या स्वगला द्विमात्रक करतो तसे हे महाप्राण उच्चार करू शकत नाहीत त्यामार्थ ते साधे उच्चार आहेत हे उचळ आहे.

अनुनासिके— इ ञ् ण् न् म्

अर्धस्वर— य् र ल् व्

महाप्राण—इ

ऊर्ध्व—

श् प् स् ल्

एकंदर वर्णवैकी अस्वल मराठीत ऋ, लृ, ॠ, ॡ, इ हे वर्ण पारसे वापरात नाहीत. 'वल्गुति' ह्या शब्दातच फक्त 'लृ' चा संवघ येतो. तत्सम शब्दांतच हे वर्ण आढळतात. तेव्हा हे मराठीत न मानले तरी शब्दघटनेत विशेष आपत्ति वाढण्याची नाही.

१४४ मराठीच्या मूळ स्वभावात असे काही उच्चार आहेत की ते संस्कृत वाणीत नव्हते. ज्यात पूर्ववर्ण अनुनासिक आहे व उत्तर वर्ण 'ह'कार आहे असे संयोग संस्कृतवाणीत नाहीत. परंतु असे वर्ण मराठी वाणीत पुष्कळ आहेत. उलट मराठीत 'ह'काराचा पूर्वावयव गृह्णन् अनुनासिकांशी किंवा अर्धस्वरांशी संयोग होत नाही. उदा०—प्राह्, चिह्, यद्, बह्, ह्यह्, हाह्, बिह्ण. हे संस्कृत शब्द मराठीत पुढीलप्रमाणे उच्चारतात. प्राण्ह, चिण्ह, ब्राह्, बह्यह्, न्हाह्, बिह्ण.

संस्कृततः अनुनासिक व अर्धवर्ण याचे महाप्राण वर्ण नाहीत. ते मराठीत आहेत. उदा०—कण्ठे, पण्ठे, श्हाळण, नण्ठे, तण्ठा, यण्ठे. ह्याला अपवाद फक्त 'य' काराचा. 'य' चा महाप्राण मराठीत आढळत नाही. य त्याचा पूर्व वर्ण या नात्याने 'ह' काराशी संयोगहि होत नाही.

'य' कारासुक्त पण याचे उच्चार मराठीत पुष्कळ आहेत. हे उच्चार स्पष्टपणे ध्यानात घेण्यासहि अटचण असते. पय पुण्य, अच्युत शय्य ह्या संस्कृत शब्दांतील 'य' मिथ उच्चार तेव्हाच स्पष्टपणे ध्यानात येतो. परंतु 'अय्या येवाळ', 'चामय्याच्या वाया', 'पुण्याच्या इथेल्या', 'यल्या यल्याच्या पुगट्या' इत्यादि प्रयोगातील 'य' कार युक्त उच्चार यांचेच आहेत, पण तितके स्पष्ट रीतीने ध्यानात येत नाहीत. केवळ घर दिलेल्या वायवीत 'य' मिथल्य प्रतीत होते असे नाही तर मराठीत येरच वर्ण 'य' मिथित उच्चारण्याची सज्ज आहे. दनयतालव्य वर्ण तर पुण्या लिखाणात 'य' मिथ लिहिलेले आढळतात (उदाः—विष्यार, च्यार गुप्ता, प्ररब्धात रात्रियास, इयान बोरि). 'य'कार मिथल्य ऊर्ध्वा.

मध्ये सुद्धा प्रतीत होतं. ऊष्ण्याच्या उच्चारित तालव्यत्व येतं. 'घ' चा उच्चार 'श' असा होतो. उदा०-ठशा-ठशाश, गाशा-माशाश. अशा, कशाश, इत्यादि.

मूधन्य उच्चारणैकी, 'ट' च्या उच्चारणाच्या शायतीतहि मराठीची विशेष लक्ष्य द्योतकीय येते. 'ट' चा उच्चार काही वेळां नरम तर काही वेळा कडक असा मराठीत केला जातो. हे वर्ण शब्दाच्या आरंभी किंवा अन्ती येऊन द्वित्व झाले किंवा त्याच्या मागे अनुनासिक असला तर त्याचा उच्चार फडक व ठसठशीत होतो, पण ते जर इतरन आले तर त्याचा उच्चार नरम व ओझरता होतो. उदा०-टपका-अटप. टाईप-पटाईत, डकणें-अडकणें, दका-चटण, खडा-खडा, खोण्ड-खोण्ड, कण्ट-कण्टडा. अशा तऱ्हेच्या ध्वनिसुग्माच्या उच्चाराची चांगली पारख व तुलना केली असता घर निर्दिष्ट केलेला भेद लक्षात आल्यावाचून राहणार नाही. 'ड' हा वर्ण शब्दाच्या आरंभी अस्सा याचा उच्चार शुद्ध 'ड' सारखा होतो. परंतु शब्दाच्या मध्ये अथवा शेवटी असला तर शुद्ध 'ड' उच्चारतेवेळेस जितकी जीभ टाळ्यावर दागवी लागते तितकी न दावता मध्येच किंचित पसरावी लागते, उदा०-डाग आणि बडबड ह्या दोहोंत उच्चार सारखा नाही.^१ साधे मृदुवर्ण मूधन्यासारखे कठोर उच्चारण्याकडे मराठी बोलणान्याची प्रवृत्ति आहे. उदा०-

दागदोजी > डागडोजी, तड्डाई > टण्चाई, दानादान > दाणादान, पानीयम् > पाणी, तनाव > तणाव, दाघ > डाग, तप्पा > टप्पा, टर्बुज > तर्बुज, दफ > डफ, दौल > डौल, देहलीज > डेलज, दुहुल > डोल, त्वच > टक, टच, त्विन > टिव, टिक, स्तन् > ठण, तनतनित > टणटणित, ताल > टाळी, तालु > टाळू, स्थान > ठाण, तस्कर > टाकूर, दश > डख, दुल > डोल.

मराठी बोशातील मूधन्य व्यजनाने आरंभ होणारे शब्द तशासले तर त्यापैकी बरेच शब्द दाविडी मापांतूनच मराठी मापेंत आले आहेत. त्यांमध्ये सस्वतोद्भव असे शब्द पार कमी आहेत असे आढळून येईल.

मराठीचा वर्णप्रक्रिया

१४५ उदाहरणें अनुक्रमें आद्य, मध्य, अन्त्य अशा दिलीं आहेत.

(१) स्वर

ह्रस्व स्वर

मराठी अ,	संस्कृत अ	पादून	अटकळ अन्तर्कल्प, अघास अध्यास
			उज्जव उपयम, उपट-उत्सव, ओंगण-
			अंजन, हिलग अभिलग.
" अ	" आ	"	गढणें-गाह, हसड आसाद, ओढ उपधा
" अ	" इ	"	चादि-चाति-चाड.
" अ	" उ, ऊ	"	आकळ-आकुळ, आपळ-आघूर्ण,
			अघण अध्यूण.
" अ	" ऋ	"	कस कृष, आकडि आकृष्टि
" अ	" ओ	"	कायळ-काकोळ, फाजया-खद्योत.
" इ	" इ	"	चिंर रितमित, हिसपिस.
" इ	" उ	"	उकिडवा-उकुटुक.
" इ	" ऋ	"	किरमिजो कृमिज, किणव कृपा.
			चिरड-चूत.
" इ	" ए	"	धिरक क्षेत्र, हलेपिले हलप्रेल,
" इ	" मि, वि	"	आवाइं आवायिका, हवळणें-हलव,
			विलव.
" उ	" उ	"	उढणें-उदन, उचक-उत्सुक, उलगा
			उदसा.
" उ	" अ	"	उमाळा व्हाल म्हाल, चुकार चानमर्थ,
			हुळहुळ व्हालव्हाल.
" उ	" ऋ	"	उउ कउ, कुरवड कृतवद
" उ	" ओ	"	हुक होक ओस.
" उ	" अव	"	उलाढ अवसाद, उगम अवगम.

मराठी भाषा-उत्तम व विकास

दीर्घ स्वर

मराठी आ संस्कृत अ पासून. आखणें अस, आढमुठ अघंमुग्घ.
उठावळा-उत्ताविल.

" आ " अ " आकात आकद, हारा अमरव,
आतवटा अतर्भट.

" आ " आ " आथा-आतिका, हासड-आसादय,
उजवा कप्रियाना.

" आ " ऋ " माल मृग, आहार आहर.
मराठी ई संस्कृत ए पासून. अंवीट अवेप.
" ई " य " आढनीड अघन्यधं.

संयुक्तस्वर

" ए " अ " अखेरी-असर.

" ए " इ " घेणें पिण, जेथे जिरि, मेंदा मिंद.

" ए " ऋ " केविल-कृविल-कृपण.

" ओ " अ " नोख अन्वड, ओगण-अजन,
भोसड भरस्य.

" ओ " उ " ओदव उपचाव, ओकारी-उद्धारिका,
ओसग-उत्सग.

" ओ " ओ " ओकें ओख्य, पोंच मोन्ड.

" ओ " औ " सोट शोट, जोड-चोट.

" ओ " अव " ओणव अवनम, ओघळ अवघर,
आरोळी आरवली.

(२) व्यजन

क्षल्पप्राण कठोर

मराठी क संस्कृत क पासून कचर-कध, काल कत्य,
" क " ख पासून काजना खद्योत, ओकें ओख्य, हुक-
ओखहोक.

मराठी क	संस्कृत ग	पासून	ओकारी-उद्गारिका, ऐक-अइकज- अतिगमय, ठक-स्थग, सरक-शग.
" क	" घ	"	शिक-शिघा,
" क	" च	"	सडक-सध्यंच, चुक-युच्छ.
" क	" प्र	"	भेकड-भेपट, झाक-झप, चक-चप.
" क	" छ	"	किस-क्षिप, सडकणें-सटकणें-संतछ.
" क	" झ	"	डुक-डुझ.

मराठी च	संस्कृत च	पासून	चपाटी-चप्ति, चिरड-चृत, आचव- अच्यव, उडच-उदंच.
" च	" छ	"	चुरा-धुरा, चढणें-छदन, पिच-पिच्छ, चैचणें-छेदन.
" च	" ज	"	जोंळ-जोलय, चोज जोप, टोंच-तर्ज, खच-शज.
" च	" त	"	च-त्यत्, तेचचा-तप्रापः, उचकट-उत्कट
" च	" ष	"	अंगचोर-अंगासर, उचक-उत्सुक, उचवळ-उत्सर्ग.
" च	" स्त	"	चिच-स्तिमित.
" च	" य	"	चुक-युच्छ, डच-दय, तेच दय.
" च	" ष	"	चिच-क्षिद्, चापच-स्पश.
" च	" ष	"	पचपचित-पृषपृषत, बोच-भ्युष.
" च	" स	"	चिह-सिह, चापस-स्पश, चमक- मचक-मरफ, चिच-स्पम.

मराठी ट	संस्कृत ट	पासून	टाऊक-टोक, अवटळ-अवट्ठळ, उट्टे- लुट, वाट-कंट.
" ट	" ध	"	उमट-उन्मृष्ट, आतवटा-अन्तर्भट्ट, ओटा-उपष्टम.
" ट	" स	"	टांग-तंघ, टकटक-तफतक, टोच-तर्ज. टांच तंचा, सटक-स्तक.

मराठी	ट	संस्कृत	य	पासून	उपट-उत्तय, कटकय, सनाटा-सनाय, मेटमेय.
"	ट	"	द	"	टक दुक, कढवट-कद्वद.
"	ट	"	त्य	"	टाक-त्यज.
"	ट	"	र	"	उस्कट-उस्कर-उपस्किर.
"	ट	"	प	"	अवीट-अवेप, चाट-चर्प, घीट-इप.
मराठी	त	संस्कृत	त	पासून	चोफ-तुभा, तोड तुद, तांवा-ताम, उंचंत-उपगोति.
"	त	"	द	"	आकात आकन्द.
मराठी	प	संस्कृत	प	पासून	इलेपिले इलप्रेल, उपडा-उत्ताद, कप्पा-क्लप, आटोप-आटुप.
"	प	"	फ	"	आटोप-आटुफ.
"	प	"	म	"	ओरप वरप-वलम, थोप-थोम, चेप. सिम.

महाप्राण फडार

मराठी	ख	संस्कृत	क	पासून.	आखणें-अंक, खरड इष्ट, खिळणें-कील, खुर्दा-कुर्द.
"	ख	"	घ	"	खुष घृष, जखड-जघट.
"	ख	"	क्ष	"	खप खप, खेल, खवडा, निख निरीख गोख-अन्वेख.
"	ख	"	प	"	वखवख वृषवृष, ओख-ओप, पुरखा-पुरूष, माख मृष.
"	ख	"	स्क	"	खप कम, खुड-खुद, उत्ताड-उत्तवद
मराठी	उ	संस्कृत	उ	पासून.	छड छृद, छुप्पो (पाणी)-छुप.
"	उ	"	ख	"	छाडु-चह-चह.
"	उ	"	घ	"	छानणें भाण.

मराठी ठ संस्कृत ट पासून.	ताठळ-ताटल्य, दिठ दष्टि.
" ठ " ठ "	घठ-उठ, कुठ कुठ.
" ठ " द "	आठगूढ-अर्धगूढ.
" ठ " त "	ठोक चौक, ठोक-तुप-तुह, ओठव-उस्तम.
" ठ " थ "	आठव अर्थय, पाठव-पृथ, पथ, पाठव-पथय.

मराठी ढ संस्कृत ढ्य पासून. ढक्क ढ्यगाय, ठर स्थिर उठल उप-स्थित, उठाव उठाप.

मराठी ष संस्कृत ष पासून. षयथय-तयतय, चोया चोत, धारा-प्राय, सुधार सुनाण.

" ष " स्त " अवधणणे अपस्तन, ओषव-उस्तव, ओष स्तोम.

" ष " ध " कुथ वुथ कुष कुष.

मराठी फ संस्कृत फ " फोपस-फोस्फूरॉ, फेंक फेंक, फरद-मर्यादि, फोंक मोक्ष.

" फ " फ " फोड-स्फुरिका, फोडणी-स्फोटनी, फटकाव-काम्य-रफाल.

" फ " द " चिय चिद.

अल्पप्राण मृदु

मराठी ग संस्कृत ग पासून.	गागर गागर रुकाय काक, आगाशी-आकाशिका, तग-सक, दिदगा दिदक
" ग " ग "	गुदर गुर्द, गुढधि-गुढधि, उगारणे-अवगूर्य, उगा-उगा, दिलग अभिलग
" ग " ङ "	गोंगाळ गोंदूर्य,
" ग " घ "	सगिद-सधाठ, मराग-महग मय.
" ग " ज "	ओगण-अजन, मग मज्ज, भाग भात
" ग " ढ "	ओगवा जोडुवा, टीग दिद.

मराठी माथा-उद्गम घ विकास

मराठी ज संस्कृत ज पावून. जाल जालय, जेउन-जेमनी, सोंद-
जोंहुंय, रज रज.

"	ज	"	त	"	अलग्न-अलगत.
"	ज	"	क्ष	"	बुज-बुजय.
"	ज	"	घ	"	गांज-गांज-गघ.
"	ज	"	च	"	जोत-चोति, माज-माच, काजवा- राचोत.
"	ज	"	य	"	जोड-योड, उजव-उपयम, दाजव- घायव.
"	ज	"	श	"	जप शप, जाण-शा.
"	ज	"	प	"	भिजव-अभिपव.

मराठी ङ संस्कृत ट पावून, उनाड-उनाट, अवघड अवघट,
हिरमोड हृदय मोट.

"	ङ	"	ड	"	दुरक दुरक्षण, उडाऊ-उद्यायक.
"	ङ	"	त	"	कुरड कृत, चिरड-चृत, सांगड-सघात
"	ङ	"	द	"	उडणे-उदन, उडव-उडव, डवव डवव हासड आसाद.

"	ङ	"	ल	"	उडाव-उडापय, पोपाडा-पल्लू, उसकड-उच्छकल, उपाड उत्साल.
"	ङ	"	र	"	उडव ऊर्व, तुडव तुर्व, खोड खोर.

मराठी द संस्कृत त पावून आपद-आपत्ति.

"	द	"	ड	"	भेदर भेड.
"	द	"	य	"	नाद नाय.
"	द	"	द	"	दल-दल, दवकाव दपकाय.
"	द	"	घ	"	दणदण घनघन, सरदी शर्धि.

मराठी व संस्कृत प पावून बोल पोल, कुचव कुचम कुजाव-
कृष्णप, जाव-जल्प.

"	व	"	व	"	बघ-बघ, बोचा बोस, उवार-उद्वर्ध.
---	---	---	---	---	--------------------------------

॥ च ॥ म ॥	हजार-अमरव, शळव-सरभ, फोंव-स्कौम, दव इभ.
॥ च ॥ म ॥	चोचक-मुचक, तावर-ताम्र, आव आम
॥ च ॥ व ॥	वचाव अवच्याव, वजाव अवज्याव, वताव-वर्तव.

महाप्राण मृदु

मराठी घ ससृष्ट घ पायन	घोगाव घोघूय, घड घट, अवघड-अवघट, ओघळ अवघर.
॥ घ ॥ ग ॥	घालून-गलिहत्वा, घतर प्रल, घडवड-
॥ घ ॥ ख्य ॥	साघणें-सख्यात, बघणें बख-बख.
मराठी झ ससृष्ट च पायन.	रिझ ऋच.
॥ झ ॥ रू ॥	झाड-रूट.
॥ झ ॥ ज ॥	झोक-जुप, सौच-जम
॥ झ ॥ झ ॥	झाक झप, झाळ झलाप,
॥ झ ॥ घ ॥	झोका घोका घफ, झुगार अजुदार.
॥ झ ॥ ख ॥	झाड-सारव, झडप-सुभ, मुक मुक-थुळुक झरका, सागा झग
॥ झ व झ ॥	झळम-सरभ, झळक-सलक्ष, झपाटा-सपात.

मराठी ट ससृष्ट ठ पायन.	काढ काठ.
॥ ट ॥ थ ॥	काढानिकाढा कायनिलाय.
॥ ट ॥ द ॥	दिग दिह, देकर ट्रेक, टयल दथ
॥ ट ॥ धध्व ॥	टापण-अध्यर्पण, टालक-ध्यालक, ओदव-उपघाव
॥ ट ॥ ह ॥	गट गाढ-गाह
॥ ट ॥ र ॥	गुडि-गुडि गुरिका.

मराठी भाषा-उद्गम व विकास

मराठी घ संस्कृत द पासून. घक-दघ, घटक-दघृष, घाढस-दाघंष्य,
उघान-उदन.

„ घ „ घ „ अंघी-अघिका, घुगी-घुसिका, घुढव-
घुवं.

मराठी म संस्कृत व पासून मावाव-वाभ्राम्य, मुत्ता-ब्रूत, मगर-
बई, उमा-उद्ग.

„ म „ म „ भुकाव-बुमुषाय, भंग-भंज, मेकड-
भ्रेपट.

„ म „ म „ भेदर भेट, भेद-भेट, मरड-मद,
भिड भिध.

„ म „ व „ भिस्त-विस्तदि-विभदि, मसकु-वस्त,
निभाष निर्वाह.

अनुनासिक

मराठी ण संस्कृत न पासून ओणव-अवनम, गाहण-अवगाहन इ.
मराठी न संस्कृत न पासून नाद-नाय, णशा-नशा-नघ, नवस-

नमस्य, उनाड-उन्नाड.

„ न „ न्य „ अनमान-अन्यमनाय.

मराठी म संस्कृत म पासून भेज-भेय, मार-मर्व, माल-मल
माज-माय.

अर्धस्वर

मराठी य आ नंतरच्या 'अ' पासून-आयना, कायदा, कायम,
कायदा, लायक, नायब, सामायन, करतोय जातोय, पडतोय.

मराठी र संस्कृत र पासून रोख-रोषय, उगार-ओगार-अवगार,
घोर-घुर, ओरफड-ओरफ.

„ र „ ल „ सरप-बल्लम, फेर-फेल.

„ र „ ऋ „ वागाव ऋगाय, रुज-ऋज.

मराठी ल संस्कृत द पासून उलथा-उदत्थो-उदस्त.

„ ल „ न „ ओले-उन्न, केविल-कृपण.

„ ल „ र „ छेद-रोष, हूळ हूलि-हूरि-हरि.

„ ल „ ल „ छोट छुट, लचका-लुझिका, उकल-उकिल.

मराठी व संस्कृत स्वर इ उ पासून विजा-इजा, वेडाव एलाय, वठ-उठ, वळष उल्लष.

„ व „ क „ कावळा-काओळा-काकोळ, उकिड्या-उकुटक.

„ व „ त „ काजवा-खद्योत.

„ व „ प „ आरमावाइरु आस्थापातिक, उता-बळा, आया आतापक, इयळ विलप.

„ व „ य „ नवस नमस्य, जेमिनी, आचव-आचम-जेवणी.

„ व „ य, व्य „ आषनि-अषनि. यापर-व्याष्ट.

„ व „ य „ षया-षर्ष.

मराठी ष संस्कृत इ पासून इषा-उहा, निभाय निर्वाद, आवार्द-आदायिका.

ऊप्ते

मराठी थ संस्कृत च पासून थेलपट चिलपट.

„ थ „ थ „ थेपार थिम, थिक थिया, आशाव-आशाय.

„ थ „ थ „ दिच्छापि.

„ थ „ थ „ थिरक सेव.

इकारयुक्त सकारादी, थिका, थिवार्, थिलेदार, खलायी, थयिला नयीप, नयीद.

मराठी छ संस्कृत च पासून चर्षे चर्षे, छेच चित, छेच थ्योम, आक आकुच.

मराठी भाषा-उद्गम व विकास

॥ स ॥	॥ उ ॥	॥ सोढ-छोर, उपुस-उत्पुच्छ.
॥ स ॥	॥ व ॥	॥ वासड-चनर.
॥ स ॥	॥ ख ॥	॥ मुरा-क्षुरा, सर-क्षर.
॥ स ॥	॥ घ ॥	॥ सोने-घोमन, सराई-शयी, सरदी-शार्धि, हव्यास-भव्याशय.
॥ स ॥	॥ ण ॥	॥ उसास-उषिष, किसणी-कृषणी, किं-क्षिप.
॥ स ॥	॥ ष ॥	॥ सोस-च्यूस, मुषड-मुषट, संय-संस्त, ओसाड-उत्सष्ट.
॥ स ॥	॥ सं ॥	॥ सपक-संपक, सतत संतत, साधने-संख्यान.

महाप्राण

मराठी ह	संस्कृत स्वरा पासून	हृग-अघ, इह-भट्ट, हूक-भोल, हासड-आसाद.
॥ ह ॥	॥ घ ॥	॥ दिघपिघ पिपपिघ.
॥ ह ॥	॥ घ ॥	॥ आशद-आघाद, ओइळ-भववह.
॥ ह ॥	॥ म, व ॥	॥ फोहेइक-फोष्टबुक्कन, न्याहाळ-निमाळय.
॥ ह ॥	॥ ह ॥	॥ हावरा व्हर, हसे-हसितं, हासरा हस.
मराठी ळ	संस्कृत क	॥ उतावळा-उत्तापक.
॥ ळ ॥	॥ य ॥	॥ उंकळीव-उत्कथिम, उकळ-उत्कथ.
मराठी ळ	संस्कृत घ पासून.	आवाळ-आवाधा, वरळ-वरड-वृष.
॥ ळ ॥	॥ रम ॥	॥ आषळपषळ-आगल्ममगल्म.
॥ ळ ॥	॥ णं ॥	॥ आपळ-आघूर्ण.
॥ ळ ॥	॥ र ॥	॥ झळंम-सरंम, गळठ-मंथ.
॥ ळ ॥	॥ ल ॥	॥ गुळचट गुलुचट, उन्मूल उन्मूल; उबळ-अवडळ; आरोळी-आरावली.

१४६ मराठीच्या उच्चारसंबंधी कांही बाबींचा निर्देश ठिकठिकाणी केलाच आहे. वर्तमान मराठीत संस्कृतप्राकृतद्वारा आर्यभाषेतील जे उच्चार आले व ते येतांना त्यांची जी अवस्थातरे झाली त्यांचीहि कल्पना वर दिलेल्या वर्णनिश्चितीच्या तत्वावरून पूर्णपणे येईल, ह्या तत्वावरून स्पष्ट होणाऱ्या मराठीच्या वर्णप्रक्रियेमधील कांही मुख्य बाबींचा निर्देश करतो.

१ मराठीतील पुष्कळ शब्दातील अतिर व अन्य 'अ' पूर्ण उच्चारिला जात नाही. 'अ'च्या ह्या तोकड्या क्रिया निभूत उच्चाराचा उल्लेख इतरत्र केलाच आहे. 'अट्ठण, पितळ, जिवंत, गवत, सरकार' इत्यादि शब्द 'अट्ठण्, पितल्, जिवत्, गवत्, सरकार्' असे तोकड्या रीतीने उच्चारिले जातात. ह्या 'अ' च्या उच्चारसंबंधी निरनिशब्दी मते आहेत. कोणी म्हणतात ह्या 'अ' चा उच्चार नाहीसा झाला आहे^१. कोणी म्हणतात हा 'अ' निपपात अठस्थाने हो इत उच्चारिला जातो^२. कोणी म्हणतात अन्य 'अ' पक्ष इत उच्चारिला जातो. इतर ठिकाणी तो मध्यकथ-धट दीर्घहि नाही व ह्रस्वाहि नाही-असा उच्चारिला जातो^३. ह्या तिन्ही मतात उच्चारविशेष फक्त नमूद केला आहे. परंतु त्याचें कारण तिघाहि विद्वानांनी सांगितलें नाही. आमच्या गते ह्याची उपयोगि होण प्रकाशनी देता येण्यासारखी आहे. एक तर हा तोकडा उच्चार पारधी भाषेतील उच्चाराचा मराठीवर झालेला परिणाम असावा किंवा जुन्या आर्यभाषात स्वराचा खंडित उच्चार करण्याची जी लक्ष्य होती तीच मराठीत उतरली असावी.

व्यंजन

२ व्यंजनाच्या तत्वावरून जसे दिलेल की आय व्यंजनांच्या नावतात काही परक होत नाही. एका अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत जाताना आय व्यंजने फायम रहातात. काही शब्दांच्या बाबतीत आय व्यंजनांत 'ह' कार येतो किंवा मूळचा असलेल्या 'ह' कार नाहीसा होतो.

१ Bhandarkar, W. P. L. P 154.

२ Divatia, W. P. L. (Gujrati) ch IV.

३ के ह मृव-व-वृ-वृ-वृ-वृ.

३ मध्यवर्ती, आंतर व्यंजनाच्या बाबतीत जे फरक होतात त्याचे स्थूल स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे.

१ क्, ग्, त्, द्, प्, ब्, य्, व् इत्यादि व्यंजनाचा लोप होतो.

२ ट्, ड्, ह्यांचा 'र्' होतो.

३ ख्, घ्, थ्, ध्, फ्, म् ह्यांच्याबद्दल 'ह्' येतो.

४ म्, न् ह्यांचा अनुस्वार किंवा अनुनासिक होतो.

५ 'न्, ण्', व 'ल्, न्' ह्यांची आलटापालट होते.

६ श्, ष्, स्, ह्यांची अदलाबदल होते. त्यांचा 'स' होतो.

७ मृदु व कठोर ह्या व्यंजनांचीहि अदलाबदल होते. तरा पण कठोर

व्यंजनाना मृदुराव आणण्याची जी प्राकृत भाषाची लक्ष्य तीच मराठीने उचलली आहे.

८ षवर्ग व चवर्ग, तवर्ग व टवर्ग, 'ल्' व 'न्' 'म' व 'व्', झ आणि च्, छ्, ह्यांच्यामध्ये आलटापालट होतो.

९ पू आणि म् शिवाय इतर आय महाप्राण व्यंजनें तशीच वायम राहतात.

१० अन्य व आंतर व्यंजनाच्या पूर्वीचा महाप्राणोच्चार नाहीसा होतो.

११ अक्षप्राण व्यंजनापासून (पहिले आणि तिसरे) महाप्राण व्यंजने (दुसरे व चौथे) तयार होतात. खुशा < कुशा, खुजा < कुजा, घर < गृह, यवा < स्तवक.

१२ मराठीमध्ये दोन 'ल' उच्चार आहेत. एक दन्त्य 'ल' आणि दुसरा मूर्धन्य 'ळ'. प्राकृत व्याकरणांत ह्या 'ल' ची उपरसि नीटशी दिली नाही. बरीचशी उदाहरणे पाहून पुढीलप्रमाणे उपरसि ठरते. "प्राकृत मधील शब्दांमध्ये दोन स्वरांच्यामध्ये 'ल' असेल तर त्याचा मराठीत 'ळ' होतो आणि 'ल' असेल तर त्याचा 'ल' होतो." (हा नियम तत्सम शब्दांना अर्थातच लागू नाही).

१ उदा०—मोळखणें < ओळखणें, काळ < फाळ, काळा < फालभ, गळा < गलभ, गळणें < गल्ह, गोळा < गोलभ, डोळा < डोलभ, पळणें < पल्ह, पळ < पळ, मिळणें < मिलह, मिळाळ < विट्ण.

१ उदा०—अण्डिल < अण्डिल, आतोल < अतिल, ओला < ओलभ, काल < कलभ, घालणे < बल्लइ, चलणे < चलइ, चिखल < चिखल, तेल < तेल, फूल < फुल, बोलणे < बोलइ, बैल < बल्ल, मुलणे < भल्लइ, बडील < बडिल.

ज्याअर्थी 'ल' चा 'ळ' पैशाची आणि घुलिका पैशाची ह्या भाषातहि होतो, त्याअर्थी हा उत्सर्ग फार जुनाच असला पाहिजे. वैदिक काळात हे उच्चार होते. ह्याच नियमाप्रमाणे इतर आधुनिक बोलीतहि ल चा ळ होतो.^१

मराठीच्या पहिल्या लेखात 'ल' च अधिक वापरलेला आहे. पेशवेकालापर्यंत 'ल' च वापरात असे. नंतर 'ळ' वापरात येऊ लागला, व 'ळ' असे त्याचे चिन्ह वापरू लागले. ज्याअर्थी 'ळ' पुढे वापरात आला त्याअर्थी तो तेलगु भाषेपेक्षा आला असावा असे म्हणतात.

११ 'न' आणि 'ण' ह्यांना हाच 'ल', 'ळ' चा नियम लागू आहे. आद्य किंवा आंतर ण् (मूर्धन्य) आणि तद्धव शब्दांतील आन्तर द्वित ण ह्यांचा आधुनिक बोलीत 'न' (दन्त्य) होतो. ही प्रक्रिया (हेमचंद्र ८-४-१०६) "णोतः" ह्या नियमाप्रमाणे होते.

उदा०—पर्णक > पर्णऊ > पान, कर्ण > कण्ण > कान, शृङ्ग > लृङ्ग > लहान, अरण्य > रण्य > रान, विवृति > विण्णति > विनती.

'ल' व 'ळ' किंवा 'न' व 'ण' ह्यांमध्ये उच्चाराची अदलाबदल कां द्यावी ? उच्चाराची अदलाबदल होण्याचे कारण हेच की, दोन्ही उच्चारांचे स्थान व प्रयत्न हे जवळ जवळ एकसारखेच आहेत. 'ळ' व 'ण' हे थोडेसे नरमावून उच्चारिले की 'ल' व 'न' असे उच्चार होतात. मूर्धन्याचे स्थान थोडेसे पुढे दाताकडे टकलले जाते.

पूर्वीच्या प्राकृतसारख्या बोलमायात व सध्याच्या ग्रामिक भाषात 'न', 'ण' व 'ले', 'ळे' ह्या वर्णांचा व्युत्क्रम झालेला पदोपदेश आढळतो. कोंकणातील ग्रामिक भाषेत 'ळ' उच्चार उद्बुध आढळून येत नाही. पाटावरील ग्रामिक भाषेत यजुर्वेदी देशस्थ ब्राह्मणांच्या उच्चारार्थ 'न' बदल 'ण' व कुमराऊ भाषेत 'ण' बदल 'न' असे परस्पर झालेले आढळून येतात.

‘अरे थोरला न मरन’ हें चेंष्टेने वाक्य नेहमी कुणवाळ भाषेसवधी म्हटलें जातें तें त्या उच्चारार्थे निदर्शकच आहे.

कारणें काही का असेत, ह्या दोन्ही जोडींतील वर्णांचा परस्पर व्युत्क्रम होतो हें खास. उच्चारस्थान व उच्चारप्रयत्न ह्यासवधी सभ्रम होणें हेच त्याचें मुख्य कारण होय असें मानावें लागतें. प्राकृत भाषापैकी पैशाची भाषेत व सध्याच्या कुणवाळ भाषेत ज्याअर्थी हा उच्चारार्थाचा घोटाळा जास्त आढळून येतो त्याअर्थी अनायें किंवा द्राविडी उच्चारार्थाचा परिणाम तर हा नसेलना अशी शका येते.

१४ उच्चारस्थानाच्या दृष्टीने ‘ह’ चा उच्चार दोन प्रकारचा आहे. १ कण्ठ्य-उदा. — बहन, दहन, हर्ष. २ ओरस्य-उदा० — हु, हो, हवे, वाहवा. ह्या दोन्ही प्रकारच उच्चार मराठीत आहेत संस्कृत शब्दाचे अपभ्रंश होताना शब्दातील ‘ह’कार शब्दाच्या शेवटाबद्दल कण्ठ्याची प्रवृत्ति प्राकृत व अपभ्रंश भाषांत होती तीच प्रवृत्ति त्या भाषावरून मराठी भाषेने उचलली. उदा० — स्नान > ण्हाण > न्हाण, कृष्ण > कण्ठो > कान्हा, कृष्ण > लण् > ल्हान, अस्मद् > अम्हे > आम्ही, दुस्मद् > तुम्हे > तुम्ही.

‘ब्राह्मण, ब्रह्म’ वगैरे संस्कृत शब्द मराठीत उच्चारताना ‘ब्राह्मण ब्रह्म’ असे ‘म्’ अगोदर आणि ‘ह’ नंतर सधे उच्चारतात काही वेळेस द्रव्य शब्दात हा ‘ह’ उच्चार मराठीमध्ये शळतो. उदा. — आमचा, दुमचा. ह्या ‘ह’ च्या उच्चारार्थाचा बाबतीत हिंदी व गुजराती मराठीपासून भिन्न प्रवृत्तीच्या आहेत. त्या भाषांत ‘ह’ कार मागे खेंचल जातो. उदा. : — बेन, बेम, बेळ इत्यादि.

अनुस्वार

१४७ संस्कृतांत ह, म्, ण्, न्, न् हीं अनुस्वाराचीं प्रतीके आहेत, म्हणून बहुतेक नादिक उच्चार ह्या पंचम वर्णाने लिहिले जातात ह्यालाच परसवर्ण म्हणतात. परसवर्ण हा पाच वर्णांतील वर्णांसंबंधानेच होऊ शकतो.

य, र, ल, व, झ, प, स, ह, ह्या वर्णासंबंधाने परस्परणं होत नाही. त्यातहि झ, प, स, ह, ह्या वर्णांपूर्वीच्या अनुनासिकांस अनुस्वार म्हणतात. ह, ख, ग, च, म, ह्या पाचवी अनुनासिकांपैकी मराठीत पहिले दोन ह आणि न हे उपयोगांत येत नाहीत. बाकीच्या तिहींपैकी न आणि म हे पार येतात. ण् इतकासा वापरत नसतो.

आद्य अनुनासिक कायम राहते. उदा०—नागडा < नग; नातु < नत्वा, मनुष्य < मनुष्य, मागे < मार्गे. प्राकृत 'ण' चा मराठीत 'ण' च होतो. उदा—जण < जन, नेणें < नय, आणजे < आनयनम्.

द्वान्तर 'म्',—म् > ञ > ०—ह्या अवस्थामधून जाऊन शेवटी अनुच्चारित बनतो. उदा०—नामन् > नाँव > नाव. इ. घरात, तेथे, सँवय, सँवळा इत्यादि शब्दातील नासिक्य उच्चार सत्कृतांतील नासिक्य उच्चारानून निघळा आहे. मराठीतील उच्चार सानुनासिक स्वराच्या स्वरूपाचा आहे, म्हणजे ह्या उच्चाराने आश्रय सत्कृतांतील उच्चारप्रमाणे जरी स्वर असला तरी 'व' वर्णयुक्त उच्चार मराठी नासिक्याचा होत नाही. संस्कृत शब्दांतील वर्तमानकालीन नासिक्य उच्चार मराठीमागील व पुढील वर्णांशी संकट असा असतो, तसा हा मराठीतील नासिक्य उच्चार नाही. तो केषळ पूर्वस्वराभिन्न आहे. ह्या त्याच्या स्वमात्रागुळेन तो उच्चारानून कधी कधी गळतो. 'सँवळा' हा शब्द 'सँवळा' असा सानुनासिक न उच्चारिता 'सावळा' असा निरनुनासिक उच्चार मुलाघाटे निपणें स्वाभाविक आहे. सत्कृतोद्भूत शब्दांतील अनुस्वाराचा छाप करण्याकडे सध्या मराठीत प्रवृत्ति होत चालली आहे. उदा.—चपक > चोंफा > चापा; गोधूम > गहुँ > गहु; कास्पकार > कोंसार > कासार, जामात > जावई > जावई; आम > अँव > आव, अपावास्या > ऑवस > भावस, इत्यादि.

अशा प्रकारचे अनुच्चारित अनुस्वार मराठीत पदोपरीं आढळतात. नपुंसकालिगी नाने, विमर्शने व क्रियापदाचे प्रत्यय, क्रियाविशेषण अव्यये वगैरे पुष्कळ शब्दांवर अनुस्वार असतात, परंतु ते कधीहि स्पष्ट उच्चारित जात नाहीत. उदा.—केळें, जाणें, मावें; जें, ऐ, दों, सें; तो, कें, खां; तेथें, जेथें, आतां; सध्यां, एकदां.

हे अनुस्वार उच्चारित नसले तरी त्यांना त्यांच्या पाठीमागे शास्त्र, परंपरा, इतिहास व रुढि आहेत. संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश मधील अनुनासिकाची परिणति मराठी अनुनासिकात झाली आहे. नपुसकालिंगी नामांवर व विभक्तिप्रत्ययावर वगैरे येणारे अनुस्वार संस्कृत, प्राकृत, व अपभ्रंश भाषांतील अनुनासिकांपासून आले आहेत. ह्याची परिणति त्या त्या प्रकारांत दिली आहे.

मराठी भाषेमध्ये जे सानुनासिकत्व दिसते ते कौण्डिन्यामुळे आले आहे असे जे काही लोक म्हणतात त्याला शास्त्राचा आवार नाही. मराठीतील अनुच्चारित अनुस्वार इकडील चालत्या देशस्थ कवींनी वापरलेले आहेत. भवणवेल्लगोळच्या शिलालेखापासून ते घेत मोरोपता-पयतच्या काळातील कोणताही लेख असतो प्रतिमेवरून जर तपासला तर अनुस्वार अनुच्चारित असूनदेखील लिहिले गेल्याचे दिसून येईल. मंत्रोपत, भीष्मरवार्मा, दुष्काणम, दासोपत, दानेश्वर ह्यांच्या तत्कालीन लेखात अनुच्चारित अनुस्वार लिहिलेले आहेत. तसेच पडरपूर, पाटण, दोंड-पळसदेव व भवणवेल्लगोळ ह्या ठिकाणच्या शिलालेखांत अनुच्चारित अनुस्वार वापरलेले आहेत मराठीच्या सन्मासपासून हे अनुस्वार लिहिले जात असत हे जुन्या लेखावरून सिद्ध आहे. अरभय भाषेत हड, हु, हाव, हाय, दोषद, नराहु, काद, जिर्व, तिर्व, ताई, कदी, आर्ह इत्यादि शब्दांनी अनुस्वार अनुच्चारित असूनहि लिहिले जात असत. प्राकृत भाषांतीलहि चोईगन, एही, वणद, ज्जाद, कुलाद, वसाहि वगैरे उदाहरणे ह्याच प्रकारची होत. वैदिक भाषेमध्येहि अनुच्चारित घर्ष लिहिले गेल्याची उदाहरणे आहेत. मराठीसांगण्या त्या इतर बोली आहेत त्यांच्यामध्येहि अनुच्चारित अनुस्वारांचा प्रकार आहे. उदा.—ब्रज—कू, कौ, कं, कं, (दि. च.) ने, ने (नृ.) माण करि हौं, मारि हौं, मै मं हौं, ये आवडी—का, का, से, कर, मे मायें. गुजराती—मोद, पेहरउ, हु, हुयी, मारमा, वृ, वृयी, तारामा. मैथिली—कं, सौं, कर, मां. सिंधी—आ, ओ, आउं, आ, अधी, वृ, तयां. हिंदी—हु, हुयी मारमा, अमरमा, वृ, वृयी, गुज्जरी, तारमां, तममां, तमारामा. मैथिली—मं, लोह. ओरिया—मु, वृ. अशा रचनेने ह्या अनुच्चारित अनुस्वापना शास्त्र, ध्युत्पत्ति, इति-

हास, परपरा व इतर भाषांचे साधर्म्य ह्या बाबी समर्थनपर आहे. इंग्लिश, फ्रेंच, ग्रीक, लॅटिन ह्या भाषांविही पुष्कळवर्ण-क्षीणवर्ण किंवा स्त्रीवर्ण-अस्पृष्ट असून देखील लिहिण्यात दाखविले जातात.

अशी वस्तुस्थिति असूनदेखील पुष्कळ वेळा अनुस्वार विनाकारण मध्ये येतात. उदा. उट उट्ट, उच्च-उच्च, पिपळ पिप्पळ इ. होत. असल्या उपदसुभी अनुस्वाराची उपपत्ति वैय्याकरण पुढील सूत्रानी करतात. 'अनुस्वारो बहुलम्' (प्रा. ल. २-१५) ह्या सूत्राने वमणो (ब्राह्मण), मजरो (वजरो) विंचुओ, चुनी, काण, काह, नहहि, सगो भगो, ह्या अनुस्वाराची उपपत्ति सावतात. "कचिद धांनुस्वारोऽपि भवति, आणि 'म्हो म्भावः' (म = ध + १ = व्ह = म) ही सूत्रेहि त्या अनुस्वाराना पोषकच आहेत. मराठी भाषेत व्याख्यावद्दल समाधानकारक उपपत्ति देता येत नाही अशाप्रकारचे अनुस्वार यथेच आहेत. हास, कॅस, धास, काकडी, शुबळ, जॉ, तौ, अख, ऊ, पास, घोंस, चाचर, पासव, आच, जेथे, तेथे, एकदा, आता इत्यादि शब्दावरील अनुस्वाराची समाधानकारक उपपत्ति लागत नाही, व असे असून देखील ते लेखनात वापरले जातात. हे असले अनुस्वार गाळण्यास शास्त्र, इतिहास, रुढि ह्यांपैकी कशाचीहि आडकाठी वाययाची नाही. मसाराष्ट्र साहित्य परिषदेने जे शुद्ध लेखन गडळ १९२९ साली नेमले त्याने जे अनुस्वारांसंबंधी नियम केले आहेत ते ह्याच दृष्टीने केले आहेत. ह्या गडळ्याच्या ठरावाची दिशा गोठ-क्यात पुढीलप्रमाणे आहे.

१ व्युत्पत्तीने सिद्ध न होणारे अनुस्वार गाळावे. मी, आम्ही, तुम्ही ह्यांच्या प्रथमेवर अनुस्वार देऊ नये. जे, नी (तुवीया) ह्या प्रत्ययांवरील अनुस्वार गाळावे. 'काही नाही' ह्यातील 'ही' वरील अनुस्वार गाळावा. सर्व अव्ययांवरील अनुस्वार गाळावे. घातूच्या भविष्यकाळी उभयवचनी प्रथम पुरुषी रूपाच्या अन्तावरील अनुस्वार गाळावे.

आघात

१४८ मराठी भाषेत शब्दोच्चारान्या वाचतोव आघात (accent) आहे की नाही ह्यावद्दल व्याकरणकारांत मतभय नाही. काही व्याकरणकारांच्या

मते मराठीमध्ये शब्दांवर आघात आहेत तर काहींच्या मते ते नाहीत. ह्या-
बाबत तीन मते मुख्य आहेत.

१ वैदिक भाषेत उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित असे शब्दाचे
तीन स्वर मान्य केले आहेत. ह्या स्वराचा किंवा आराताचा परिणाम
शब्दाच्या उच्चाराने होऊन त्यामुळे प्राकृतमध्ये काही शब्दामधील वर्णांचा
लोप झाला आहे. व आघाताच्या परिणामामुळे होणाऱ्या वर्णत्यागाची हीच
प्रवृत्ति आधुनिक बोलींमध्ये सुरू झाली^१. त्यावरून आधुनिक बोलींमध्ये
आघात आला असला पाहिजे. हे एक मत.

२ दुसऱ्या काही विद्वानांना प्राकृतमधील वर्णलोपाचे वर दिलेले
कारण मान्य नाही. त्यांच्या मते प्राकृतमधील आघात हा stress मुळे
आहे^२. वदिक स्वरांमुळे नाही. उपान्य अक्षरांच्या ह्रस्वत्वदीर्घत्वावर हा
अवलंबून आहे.

३ तिसऱ्या मताला तर बरील दोन्ही-वैदिक स्वर व प्राकृत आघात-
मान्य नाहीत. प्राचीन भाषात ह्या दोन्हींच्या अस्तित्वाबद्दल शकाच आहे.
आधुनिक बोलींमध्ये 'आघात' हे तत्त्वच नाही. मराठीची स्वप्रकिया जास्त
निश्चय करण्याकरिता 'आघात'चे तत्त्व मानण्याची जरूरी नाही^३.

आधुनिक बोलींचा पुरावा पाहिला तर गंगा-यमुना नदींच्या
सोन्यात वापरत असणाऱ्या भाषांत आघात आहे. गुजराती व मराठी
ह्या भाषांत आघात असल्याबद्दलचा निर्वाळा डॉ. माडारकर देतात^४. व
त्यांच्याच मताचा पुनरुच्चार जोशी हेहि आपल्या व्याकरणांत करतात^५.

आयें किंवा आयोंद्रव इतर भाषा ह्यामध्ये 'आघात' हा मागे
कोठेवर आढळून येतो हे पाहू. वैदिक भाषेत किंवा पूर्ववैदिक भाषांत
शब्द साघात उच्चारिले जात असत. वैदिक भाषेत उदात्तमात्रेने आघात

१ Piechel, Pr Gr §46

२ Jacobi, ZDMG XLVII P 594.

३ J. Bloch, ZDMG XLIX P 393

४ Bhandarkar, W P L P 108

५ जोशी, म. म्पा. § १०६.

आहेत त्याप्रमाणे ग्रीक, लाटिन व पुराण जर्मन ह्या जुन्या आयोन्द्रव भाषांतहि आहेत. प्राविशाख्ये, शिक्षाप्रथ व पाणिनी ह्यांच्या काला-
पयेंत आपात उच्चारिला जात असे ह्याप्रदळ त्यांनी विवेचिलेल्या स्वरप्रक्रिये-
वरून पुरावा मिळतो. वर्णांच्या उच्चारातील तीन सूक्ष्म प्रकार घागून ते
किती प्रमाणाने उच्चारारे हे पाणिनीने सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणे प्रत्येक
शब्दात एक स्वर उदात्त किंवा स्वरित असलाच पाहिजे. उदात्त हा सर्वोत्त
उच्च स्वर होय. असे काही नियमहि स्वरप्रक्रिया प्रकरणात पाणिनीने
दिले आहेत. वैदिक मंत्र नेदमी पटनात असल्यामुळे स्वराचे आरोह अव-
रोह साहजीवच होत. वैदिक भाषेंत आपातावरवीं नियम पुढीलप्रमाणे
आहेत —

१ वैदिक भाषेंत साध्या क्रियापदावर आपात असे. उदा०—आप्रोती-
मम लोक्म् तरणैरिज्जयति क्षति पुष्ट्यति सदय-ये आहंत तन. २ सयुक्त
क्रियापदांच्या उपसर्गावर आपात असे. ३ वर्तमानकालाच्या रुपात मूल धातू-
वर, ४ भविष्यकालात 'त्य' ह्या प्रत्ययावर, ५ भूतकालात 'अ' ह्या आगमा-
वर, ६ तुमन्तात धातूवर किंवा उपसर्गावर, ७ भूतधातुसाधितात प्रत्ययावर
किंवा सयुक्तधातु असेल तर उपसर्गावर, ८ स्वप्नतात, 'य'वर 'त०५'
कृदन्तावर, व ९ कृदन्त नामाच्या शेवटच्या अक्षरावर आपात असे

प्राकृत भाषात वर्णापात मान्य होता व त्याप्रमाणे आपातामुळे
उच्चारात परक पडे. वर्णापातामुळे झालेले परक खाली देतो.

१ एवम्, अहम्, सयम् इत्यादि शब्दात 'अम्' हा वर्ण साधात
असल्यामुळे त्याचा खोष झाला नाही.

२ आपाताच्या पूर्वोक्ते दीर्घ स्वर ह्रस्व होत. उदाः— आचार्य >
आचारिअ, आयरिअ, कुमार > कुमर, प्रवाई > पयई, मभीर > महिर,
नीत > गिअ.

३ आपाताच्या पूर्वोक्ते दीर्घ स्वरापुढे जर एक सार्धे व्यञ्जन आले तर
दीर्घस्वर ह्रस्व होऊन व्यञ्जन द्विच होत असे. उदा — एवम् > एवम्,
चार्व > कच्च, वेळ > वेळ, स्थूल > युल, श्लोक > योळ

४ आपाताच्या नंतरच्या 'आ' चा 'इ' होत असे. उदा — तर्कम्

>तेहिम्, तांसाम्>ताहिम्, जल्यनाम:>जापेमा, नेमाम > नमिमां,
मणाम. > भणिमां, लमाम. > लहिमु.

५ आघाताच्या पूर्वीच्या 'अ'चा 'इ' किंवा 'उ' होई. उदा.-
असनं > असीन, उत्तमं > उतिम, कतमं > कइम, अपयति > उपइ.
प्राकृतमधील आघातासंबंधी मुख्य नियम हे अशा स्वरूपाचे आहेत.
ह्या सर्व विवेचनावरून आघाताला पूर्वपरपरा आहे हे सिद्ध होते. वैदिक,
संस्कृत, प्राकृत वगैरे जुन्या भाषात आघात आहेत. ह्यापासून उत्पन्न
झालेल्या मराठी व तिच्या इतर बहिणी त्या आधुनिक बोली आहेत त्यात
आघात असल्याचें स्पष्ट सांगतात. तेव्हा मराठीत 'आघात' असले
पाहिजेत असे म्हणावे लागते.

मराठीच्या प्राक्तिक भाषात व कांही गणभाषात शब्दावर निश्चित
स्थानाचा असा आघात असल्याचें प्रत्ययास येते. खानदेशी, बागलणी
ह्या प्रातातील कुणवाळ भाषेत 'कुटल, इयल, कारंतो, मारंतो' इत्यादि
शब्द विशिष्ट जोर देऊन उच्चारिलेले नेहमी ऐकण्यात येतात. त्याचप्रमाणे
सातान्याकडील कुणवाळ भाषेत 'इकड, तकड, गंध, लिंबलास, आमाल्नी,
घतामदी, देवाळ, मसाण इत्यादि शब्द आघातयुक्त उच्चारिले जातात.
कानडी व तेलगु प्रातांच्या आसपासच्या प्रदेशातील लोकांच्या मराठी
बोलण्यात जे हेळ ऐकू येतात त्याचा विचार येथे करतव्य नाही.

आघातामुळे होणारे वर्णांच्या प्रक्रियेचे परक मराठीत होतात. उदाहर
णार्थ, ह्रस्वदीर्घत्वाची अदलाबदल, वर्णांचा लोप, वर्णांचे द्वित्व, उच्चारित
अनुस्वार अनुच्चारित होणे वगैरे आघाताचे परिणाम आहेत. शिवाय
शब्दावर योग्य आघात न दिला तर व त्याप्रमाणे शब्दाचे योग्य अवयव
न तोडले तर त्या शब्दाच्या अर्थात बदल होतो. घोडास वर आहे व
घोडा सपर आहे ह्या वाक्यांतील वर ह्या शब्दावरील आघातांत बदल
झाला तर व अवयव विचित्रपणाने तोडले तर अर्थाचा अनर्थ होतो.
असाच प्रकार पार किंवा पाच वर्णांच्या शब्दांसंबंधी होतो. राली असे
शब्द कांही दिले आहेत की त्यांचा आघात जर बदलला तर त्यांच्या अवयव
याची विवर्गता होते व अर्थादि कधी कधी बदलतो, शब्दाचा उच्चार
कानास विचित्र लागतो.

करमार	करमार	कोचमनवर	कोचमनवर
दंरमजलः	दंरमजळ	पाठविली	पाठविली
जयनगर	जयनगर	मातवर	मातवर
मोडक	मोडका	मडकसिरा	मडकसिरा
काटकसर	काटकसर	सुभेदार	सुभेदार
सङ्गमर	सङ्गमरवर	शानप्रकाश	शानप्रकाश

संस्कृतमधून जे तत्सम व तद्भव शब्द मराठीत आले आहेत त्याचे मूळचे संस्कृतमधील आघात किंवा त्या आघाताचे परिणाम मराठीत राहिले आहेत. उदाहरणार्थ—

(१) कृदन्ताच्या पदिल्या अवयवावरील मूळचा संस्कृत आघात मराठीत राहिला आहे. उदा०—मनन. कृति, मंति, वंतां.

(२) इ, उ ह्रस्व व दीर्घ ह्यावर आघात असेल तर ते स्वर सधेच मराठीत राहतात. आणि आघात नसेल तर त्यांचा 'अ' होतो^१. इ, उ स्वर कायम राहिल्याची उदाहरणे:—इस्तिनी > इस्तीन, भगिनी > परीण; मातृप > पाऊस, गौधूम > गहू, तर्जुन > खजू.

शब्दाच्या सघात अवयवामधील स्वर सचाच कायम राहतो. उदा. घर < गृहम्, गाव < ग्राम, मोळ < मिल्. स्त्रीर < स्त्री, देद < देव, घोडा < घोटक.

शब्दामध्ये जो परक होतो तो आघात नसलेल्या अवयवामध्ये होतो. सर्व अवयवांत कमजोर व परक जास्त होणारा अवयव म्हणजे आघातानंतरचा अवयव हा होय. त्याच्याद्विषया कमजोर वर्ण त्याच्या मागचा. अदीर < आभीर, सोदांग < सोभाग्य, भिन्नज्ञे < अभ्यजन, भोके < भिक्करी; लांल < लक्षपति; हरीग < हरण. आघात नसल्यामुळे 'इ, उ' बद्दल 'अ' शब्दाची उदाहरणे. मानुष > माणस विपिल > पटळ, हरिणी > हरण उन्मिल > उमळ.

(३) मराठी मधील क्रियापदांचा पदिल्या अवयव कायम राहून दुसरा अवयव ह्रास होतो. ज्याच्यावर कायत आहे तो सचाच राहतो.

ज्याच्यावर आघात नाही तो ह्रस्व होतो. उदा. - आस्फालयति > आंफळणें.
 उद्घाटयति > उंरडणें. उत्थापयति > उंठणें. उंचायति > उतरणें.
 प्रस्थापति > पाठवणे. निपातयति > निंवडणे. उन्मूल > उमळणें.

(४) आघातामुळे वर्णास द्वित्व येतें. उदा० अकल, गज्जल,
 कत्तल, अस्सल, बेहेत्तर, रक्कम, मुक्काम.

अशा रीतीने मराठीतील शब्दावरील आघातास संस्कृतप्राकृत ह्या
 भाषातील आघाताची परंपरा आहे. दुसरी गोष्ट त्याला मराठीच्या काही
 प्रातिक बोलोंतील आघाताचा आधार आहे; आणि तिसरी गोष्ट म्हणजे
 ज्याअर्थी त्याचे परिणाम मराठीच्या स्वरप्रक्रियेत दिसून येतात त्याअर्थी
 मराठीत आघात असला पाहिजे. ह्या तीन गोष्टींच्या आधारावर मराठी-
 तील आघाताचे अस्तित्व सिद्ध होतें.

ह्या सिद्धातास जो थोडासा कमीपणा येतो तोहि येथे सांगणें अवश्य
 आहे. प्राथिक किंवा शिष्ट मध्यवर्ती मराठी भाषा पाहिली तर तिच्यात
 शब्द उच्चारताना आघात असल्याची स्पष्ट जाणीव होत नाही. शब्दावर
 जोर येतो परंतु तो शब्दाच्या अमुक एका विशिष्ट ठराविक अवयवावर
 सर्व परिस्थितीत कायम असा येत नाही. तो जोर बोलणान्याच्या
 विशिष्ट रोसाप्रमाणें आपलें स्थान बदलतो. एका वाक्यात एकाद्या शब्दाच्या
 अमुक एका अवयवावर जर जोर आला तर दुसऱ्या वाक्यात त्याच
 शब्दाच्या त्याच अवयवावर जोर येईल असे सांगतां येत नाही. इतर
 भाषातील आघाताची स्थिति तशी नाही. ती आरलें स्थान कधीहि बद-
 लत नाही. मराठीतील आघात ज्याअर्थी आपलें स्थान बदलतो त्याअर्थी
 तो इतर भाषातील आघातापेक्षा निराळ्या स्वरूपाचा असला. तो निश्चित
 स्थानाचा नसून विकारी आहे. मराठीतील ह्या निराळ्या आघाताला
 Stress accent असे नाव डॉ. प्रिक्सन ह्यांनी दिलें आहे.

द्वयजी योगेरे भाषातील आघातासारखा स्पष्ट आघात मराठीत नाही
 हे जरी खरें असेल तरी अजीबात सगळा आघात मराठीत नाही हा सिद्धांत
 मान्य होण्यासारखा नाही. प्राथिक व शिष्ट मराठीत सर्व शब्द काही एका

विशिष्ट आघातासह उच्चारितात असे जरी नसते तरी प्रत्येक शब्दाला त्याचा स्वताचा असा एक नाद आहे. शब्द उच्चारतांना त्याच्या नादाप्रमाणे जर तो उच्चारिला नाही तर ऐकतांना काही चमत्कारिक लागते. मिशनरी दोंगरे परकी शोकांनी बोललेली मराठीभाषा वगनाला किती तरी चमत्कारिक लागते. पुण्यास व पुण्यास, लावण्यास व लावण्यास, दिव्यास दाव्यास इत्यादि जोडांतील शब्दांच्या उच्चारणांत आघात आहे व त्या आघातामुळे त्याच्या अर्थात फरक पडला आहे ही गोष्ट उघड आहे.

मराठीमध्ये आघातासंबंधी नियम सादी दिल्याप्रमाणे आहेत.

१ शब्दांतील उपांत्य अक्षर जर दीर्घ असेल तर त्यावर आघात असतो. उदा०—कॉंति, कांथा.

२ उपांत्य अक्षर जर ह्रस्व असेल तर त्याच्या पूर्वोच्चा अक्षरावर आघात असतो. उदा०—कॉंतिन, यळण, कापड, यंपन.

३ ज्या शब्दांत अन्ती अपूर्णोच्चारित 'अ' येतो त्या शब्दांत 'अ' च्या अक्षरावर आघात पडतो. उदा०—गर्, हाई, सडक.

४ हा अपूर्णोच्चारित 'अ' शब्दाच्यामध्ये आला तर त्याच्या पूर्वोच्चा अक्षरावर तो आघात पडतो. उदा०—यंसकन, सडकर.

५ संयुक्त व्यंजनाच्या पूर्ववर्ती अक्षरावर जोर येतो. उदा०—ह्रा, आंठा, विंग.

६ विषमं य अनुराग छांनी युक्त असलेल्या अक्षरावर जोर येतो. उदा०—हुंरा, अन्तःकरण, भंक अंत.

७ यौगिक शब्दाच्या मूळ अवयवांमधील ज्या अक्षरावर जोर असेल त्याच अक्षरावर मराठीत जोर येतो. उदा०—गुणवान, सडमव, प्रेमर्षागर.

८ भिन्न अर्थाचे दोन शब्दांच्या स्वरुपाचे शब्द उच्चारितांना दोघोंपैकी एक आघातासह उच्चारिला जातो.

संयुक्त व्यंजने

१४२. संयुक्त व्यंजनांच्या वरिमतोचे पुढीलप्रमाणे नियम ठावीत.

१ मराठीचा बळ उच्चार हाच व अपलब्ध बळ कदाचित् असतो. २ संयुक्त व्यंजने दिल्या वेळी जाताना, व मूळ उच्चारणातील मध्य

कायम ठेवण्याकरिता संयुक्त व्यंजनांच्या मागील स्वर दीर्घ होतो. संयोग-
लोप व पूर्वस्वरदीर्घता ह्या दोन्ही त्रिया पाणिनीया कालावधि होत असल्या.
'ढोढे लोप' (८-३-१३) आणि 'रो रि' (८-३-१४) ह्या दोन सूत्रांच्या
मुळाशी हीच प्रवृत्ति आहे. उदा०-पर्ण-पान, कर्ण-कान, सप्त-साप्त,
अष्ट-आठ, इस्त-हात. इ.

२ कधी संयुक्त व्यंजनांच्या यावतीत पहिल्या अक्षराचा लोप (ऊर्ध्व
लोप) झाला तरी पूर्वीचा स्वर दीर्घ होत नाही. उदा०-गुर्जर-गुज्जर-
गुजर, प्रतिच्छाया-पडिच्छाया-पडछाया, सप्तधार-सप्तहाड-सुतार, भद्रक-
भद्रउ-भळे.

३ कधी निर्वलसयोगाचा सवलसंयोग होतो, म्हणजे साप्ता एकेरी
व्यंजनाचे संयुक्त व्यंजन होतें. 'आघात' हे त्याचें कारण होय. उदा०-
अगति-अगत्य, अग्रार-आत्ता, सलाट-लडाट, खप्पी, टप्पोर, अक्कल,
अरसल, रसल, भिर, मुफाम, किल्ल सल्ला, दही हुल्लर.

४ कधी कधी संयुक्त व्यंजनें अविभक्त राहतात. सतदश-सतरा,
अपरधक > अवधचक > वच्चा, वृद्धक > मुद्ध. प्रस्तर > पाथर.

वर्णागम

१५० कधी कधी उच्चारत अधिक वर्ण येऊन घुसतो. उदा-तावडा
< तम्बीर < ताम्र, माजर < माजूर, वक < वक, आम्बील < आम्ब, मुडव <
मधुन, लिब < निम, सालुखी < सालुखी, लवाकुय, घान्दर, कुटण, घटी
घोरदर, चामार, कोंबडें, छुज, उच, नग, नेक, पुजा, भद्रकाळी, भिन्त
समरे (समस्त) जीन्द, बुन्ध, फन्द.

चन्दात 'म' च्या नंतर जर 'र' आला तर मध्ये 'व' घुसतो.
उदा.-अम्बारी, अम्बीर, उम्बर, कम्बर, जाम्ब.

कधी कधी उच्चार सोपा होण्यासाठी मध्येच एक स्वर येतो त्या
वेळेस स्वरागम असे म्हणतात. विशेषतः र आणि ल, नू आणि मू व
दुसरे व्यंजन अथवा ऊमा आणि दुसरे कोणतेही व्यंजन ह्या तीन जोड्यांच्या
मध्येच एकादा स्वर येतो. उ-जन्म < जनम, जन्म, वास < तरास, पुतर,
सिनेह, किल्लस, किलेस, सिनान, नहाण, बघेस, अगुन-अगोन (अग्नि)
विरामण, आरसा, करम, किसन, चदर.

यश्रुति व वश्रुति:-उच्चारणाच्या सोयीकरता किंवा उच्चार सोपा व्हावा म्हणून शब्दामध्ये य् किंवा व् हा वर्ण येतो. ह्या प्रकारास संस्कृतमध्ये यश्रुति व वश्रुति असे म्हणतात. य् किंवा व् मध्येच येण्याचे कारण काय? शब्दाच्या मध्ये असलेले व्यंजन जितके जोराने उच्चारण्यास हवे तितके जोराने ते उच्चारिले जात नाही. दोन स्थानांमध्ये असलेले व्यंजन थोडेसे अर्धस्व मिश्रित असे उच्चारिले जाते. ह्या त्याच्या उच्चारणाच्या प्रकारामुळे पुढे किंवा व् येतो. उदा.-सूकर<सृगर<सुग्र<सृग्र, सागर<साग्र<साग्र.

वश्रुति-उदा.-मातुलाभि-मावळण, राजपुत्र-राजत, देवळ-देवकुल, रावळ-राजकुल.

१५१ वर्णलोप—कवी कवी वर्णांचा लोप होतो. आद्यवर्ग लोप-उदा-पैठ < उपविष्ट, मगर < अनन्तर, हि < अपि, रान < रण < अरण्य हेठ < अवस्तात, भिजगे < अभ्यजन मुठा < उत्पृष्ट. यत्ता < ईयत्ता; बैर < उद्देश < उगवैर, यक्षे, ओसा ह्या < उवस्ता < उपाण्याय वरी, गर < उवरी < उपरी; यदाणा < उवाणह < उपानह.

अन्त्यवर्णलोप उदा०-जोडा(य), किता(य), कवायत(न), कानू(न), फर्जी(न), अलिबा(ह), पागा(ह), अरुवा, खामळा, जागा, दर्गा, वाहवा, छरी, तम्बी, छडी, जिरे, मसाळे (अन्त्य 'ह'चा लोप)

१५२ वर्णव्यवस्थास उ०-हळु - लघु, बहिण - भगिनी, मण्टा-मरइट्ट - मझाट्ट माळशान - माळयान निडाव (लडाट, पाली-नडाट, मा-निडाल). वहाण - उवाणह - उगणह, जाणपठाग - शानप्रथमि-शान, कुण्ड - कुठार. कवडवा - कडववा, रू - रुवा - सु-दा - सुवा येरण - परिण - परिधान. बनारस - बारासरी. केहन - केवळ, म्हातारा - म्हेर - महत्तर, अजूर - हजूर, अनाम - अमान, कुडुर - कुण्ड, कपोली - कोली, ग-व - शव, जनावर - जवळ, तर्की - तद्वीर, नवी - वदीन, पलिवा - पतिला, तुदुह - तुपुर्ग, मनुहा - मनुहा, मद्रुर - मद्रुर.

१५३ समानोच्चारितवर्णलोप उ-आवळगे, आविर्गे - अवविर्गे एवामी - एव + वामी, कुम्हळ - कुम + वळ, केवाट - केवळ + वाट,

गुराख्या - गुरें + राख्या, जानिवसा - जन्य + निवास, दिवाळी - दिवा + आवली, धुवण - धुव + पाणी, नवरा - नव + वर, नकटा - नाक + काट.. नाते - शक्ति + त्व, रिकामा - रिक + काम, (रिक + काम).

परकी भाषांतील उच्चारणाचा परिणाम

१५४ मराठीचा आणि कानडी, पारसी, पोर्तुगीज आणि इमजी ह्या भाषांचा संबंध विशेष आला. कानडी, तेलुगु ह्या द्राविडी भाषांचा संबंध तर मराठीच्या जन्मापासून किंवा जन्माच्याहि पूर्वीपासून आला व अद्यापपर्यंत चालू आहे. पारसीचा संबंध यक्षामनी कालात सुरू होऊन अव्वल इमजी-अमदानी पर्यंत प्रामुख्याने चालू होता. पोर्तुगीजाचा संबंध मध्ये कांही वर्षे आला. इमजीचा संबंध गेल्या इमर वर्षांतील आहे. ह्या अवधीत ह्या परकी भाषांचा परिणाम मराठी उच्चारणावर कसा झाला हे पाहू.

कानडी व तेलुगु ह्यांमधून मराठीत किंवा एकदर आर्योद्भव बोलित कोणते उच्चार आले हे त्या त्या प्रकरणात सांगितलेंच आहे. मूर्धन्य द्राविडी भाषातून आर्य भाषात झिरली. मूळ आर्य भाषेत मूर्धन्य उच्चार होते परंतु त्यांचा उच्चार सध्याच्या त्यांच्या उच्चारानेच थोडासा निराळा होता. मूर्धन्य उच्चाराने परकीयत्व आहे असे दिसा नाही. उच्चारस्थानाचा क्रम जर आपण पाहिला तर कठ, सलू, मूर्धन्, दन्त, ओष्ठ असा त्यांचा क्रम आढळतो, परंतु मुळातील स्थाने प्रत्यक्ष पाहिली तर त्यांच्या क्रमाने मूर्धन् हे स्थान तालच्या अगोदर आले पाहिजे. कठ, मूर्धन्, तालू, दन्त, ओष्ठ असा क्रम योग्य होईल. मूर्धन्य उच्चार हे परकी असल्यामुळे मागा हुन ते घुसडले गेले व त्यामुळेच स्थानाच्या क्रमात भेद उत्पन्न झाला.

उच्चारणाच्या यावर्तीत आपली एक बळण द्राविडी भाषांपासून मराठीला मिळाले आहे आणि ते म्हणजे क, ख, ल आणि उच्चे ह्यांचा उच्चारसंबंधी होय हे उच्चार द्राविडी भाषांत नाहीत व असले तर पार कचित्तच त्यांचा उपयोग करतात बौद्ध, सस्कृत, प्राकृत ह्या भाषांत आहेत, व त्यांच्याच द्वारा ते मराठीत आले. परंतु द्राविडी भाषांत ते नसल्यामुळे मराठीतील त्यांचे प्राचुर्य पार कमी झाले आहे. वर दिलेले सर्व उच्चार मराठीत नसणारे आहेत. 'क, ख, ल' ह्या तिन्हीपैकी

‘पू’ तर कधीच वापरात येत नाही. बाकीच्या दोन्हीपैकी एक ‘इ’ किंवा ‘ए’ वापरून मराठीत काम भागवितात.

आणखी एक वाच आरम्भीच्या ‘ए, ऐ, ओ, औ’ ह्यांसंबंधी आहे. सर्व द्राविडी भाषांत ह्यांचे उच्चार अनुक्रमे ‘ये, यै, वो, वौ’ असे होतात व तसे लिहिलेले जातात. शुन्या ऐतिहासिक पत्रव्यवहारात ‘येसीजे, येवज, वोक, योसंग, वोपम’ अशीं शब्दांचीं रूपे सापडतात.

संयुक्त व्यंजनाच्या उच्चारांत विश्लेष किंवा स्वरभक्ति होणे किंवा मध्येच नासिक्य उच्चार येणे वगैरे गोष्टी ह्या कोणत्याहि भाषेच्या उच्चार-प्रक्रियेत आढळतात. व तथा त्या कानडी वगैरे भाषांतहि आहेत. तेव्हा त्या कानडीतून मराठीत आल्या असे म्हणण्यात कांही रसारस नाही. दक्षिणात्याच्या उच्चारात गटबट होऊन त्याचे बोलणे अस्पष्ट होते म्हणून शूद्रक कवीचा चंदनक म्हणतो ‘ते कानडीच्या ह्या उच्चाराच्या परिणामामुळेच होय.

१५५ मराठी भाषेत तालव्य उच्चारांत जो परक पडला आहे तो मान मराठीत मूळ आर्यभाषेच्या स्वभाषाची राण म्हणून उतरला नसून परकीय आहे. तालव्य हे मूळचे आर्यभाषांतलें परंतु दन्त्यतालव्य हे मात्र परकीय उच्चार होत.

तालव्य वर्गांत स्वरपैकी इ, ई आणि व्यंजनापैकी च, छ, ज, झ, झ, इतके वर्ण येतात. ह्यांच्या उच्चाराचे स्थान साहजिकच जिभेच्या धीळ जे छोटें छपर आहे ते व जिह्वा ह्यांचा संयोग-आहे म्हणून ह्यांना तालव्य म्हणतात. ह्या वर्णांचा प्रत्यक्ष उच्चार व्य, झ्य, ज्य, झ्य असा ‘य’ मिश्रित होतो. मराठीतहि ह्यांचा उच्चार ‘विच्यार, यज्यमान’ असे शब्द लिहिलेले आढळतात. वैदिक व पुढील पाणिनीय संस्कृतच्या काळापर्यंत ह्या वर्णांचा उच्चार असा शब्द तालव्यच केला जात असला पाहिजे. पुढे प्राकृतच्या काळांत-विशेषतः माहागुटी व अप-

१ वय दक्षिणात्या. अग्यवर्ण-—मृ३ अ ६.

अंश ह्या भाषांच्या काळात-ह्यांच्या उच्चारता फरक झाला असावा. उच्चार-
राचे स्थान जे तालु होतें ते थोडे पुढे दातांच्या बाजूला सरकले. शुद्ध
तालव्य उच्चारता थोडासा दन्त्य उच्चार मिळाला गेला व दन्त्यतालव्य
असा एक स्वतंत्र उच्चार उत्पन्न झाला. व्य, छ्य, झ्य, झ्य ह्या उच्चा-
राच्या बरोबरीने च् (त्स्), छ् (त्स्र्), ज् (द्ज्), झ् (द्झ्) असे
उच्चार माझाष्ट्री, अपभ्रंश व सद्द्रास गुजराती व मराठी ह्या भाषांत रूढ
झाले. शुद्ध तालव्यात 'य' चा उच्चार प्रामुख्याने असतो व दन्त्यताल-
व्यात 'स' चा उच्चार प्रामुख्याने असतो. शुद्ध तालव्य वर्ण लिहिण्याचा
प्रकार जो मार्कण्डेय ह्याने आपल्या प्राकृतसर्वस्व ह्या व्याकरणात 'वयपोरपरि
यः स्यात्' (१२-२१) ह्या नियमात सांगितला आहे तो चिन्तनीय आहे.
च्, च्ज्, च्झ् अर्धी प्रतीकें त्याने सुचविली आहेत.

सर्व तत्सम शब्दात ह्या वर्णांचा शुद्ध तालव्य उच्चार होतो.
उदाहरणार्थ— उच्चार, विचार, वांछा, छत्र, जन, संज्ञावात. परंतु
तद्भव व देश्य शब्दांच्या वावरीत मात्र 'च' वर्णाचा उच्चार शुद्ध तालव्य
न होता दन्त्यतालव्य होतो. उदा.—चारा, चादर, चोर, जाण, जड,
जाणें, जबळ, झट, झगडा, झाड, झोळा. तद्भव शब्दात ज्या वेळी
ते वर्ण 'इ, ए, ऐ, य' ह्यांपैकी एका वर्णाशी संयुक्त असतात त्या वेळीं
त्यांचा उच्चार शुद्ध तालव्य होतो. उदा.—चिमट, चिवट, चेटूक, चेतविणें,
चिता, जिनगर, क्षिपरी इत्यादि. किंवा तद्भव शब्दातील ज्, झ्, हे वर्ण
ज्या वेळीं संस्कृत 'यू' ह्या वर्णापासून उत्पन्न झालेले असतात त्या वेळींहि
त्यांचा उच्चार शुद्ध तालव्य होतो.

तालव्य वर्णांचा हा जो उच्चारभेद आढळून येतो त्याला आर्य-
भाषांमध्ये फार प्राचीन परंपरा नाही. प्राकृत भाषांच्या अमदानीत व त्यांत-
ल्या त्यात माझाष्ट्री व अपभ्रंश ह्या दोन भाषांत हा उच्चारभेद सुरू
झाला. मागधी व शौरसेनी ह्या भाषांत दन्त्यतालव्य हा उच्चारभेद
नाही. प्राकृत भाषांच्या काळांत ज्याअर्थी हा भेद सुरू झाला त्याअर्थी
आर्य लोक हिंदुस्थानात स्थायी झाल्यानंतर बऱ्याच दिवसांनी काही तरी
स्थानिक कारणांमुळे तो सुरू झाला असावा हे रास. ह्या उच्चारचा

वेनेदेन मारुडेय आपल्या प्राकृतवर्षांत करतो. ग्रीक लोक ह्या उच्चाराने गोंपळून जातात. त्यांच्या लेखांत दन्त्यतालव्य उच्चार 'स' मिश्रित असे दिलेले आढळतात उदा-चन्द्रगुप्त-Sandracottos पद्माल Paggalon, चन्दन-Tzandon, चटन-Tastanes उज्जयिनी-Ozone उच्चारान्त हा जो बदल झाला तो द्राविडी भाषापैकी तेलगु व कानडी ह्या भाषांच्या सवर्गाने सुरू झाला असावा.

मराठीमध्ये जसा हा परक आहे तसा गुजराती भाषेमध्येहि आहे. तालव्य वर्णांच्या उच्चारान्त जो परक झाला तो मोंगली भाषेचा परिणाम असावा असेहि एक मत प्रचलित आहे. मध्य आशियातून हूण व खजर जातीचे जे लोक आले व उत्तर हिंदुरूपानात राज्य सांक्रमण करून स्थायी विषय पुराया पुष्कळ आहे. एक तर मोंगली भाषेच्या सवर्गाने हा दन्त्यतालव्याचा उच्चार आला असे म्हणावे तर उत्तरेकडील मागधी व पैशाची ह्या व तदुत्पन्न ह्या इतर आधुनिक हिंदी, पगाली, पुरु वगैरे भाषा त्यात हो उच्चार का उतरला नाही हा एक प्रश्न राहतो. शिवाय दुसरी गोष्ट-हिंदू द्वीपाच्या भाषेतहि हा जो उच्चार आढळून येतो त्याचीहि उपपत्ति मोंगली भाषेच्या परिणामावरून लागत नाही तेव्हा द्राविडी भाषांचाच हा परिणाम असावा असेच शेवटी मानावे लागते.

१५६ फारशी भाषेतील उच्चारचा परिणामहि मराठीवर झाला आहे. बहामनीकाल, शिवकाल व पेशवेकाल ह्या तिन्ही कालात मराठी भाषेचा फारशी भाषेशी जो संबंध आला व त्या सवर्गाने मराठीवर जे परिणाम झाले ते त्या त्या प्रकरणांत दिले आहेत. फारशी भाषेतून आलेल्या उच्चारान्या लकडा मागे त्या त्या वर्णांखाली दिल्या आहेत. त्याशिवाय खालील लकडा उल्लेखनीय आहेत. १आ > आय- उदा.-नागाईत, विजयत, नायदा, मायना, जकायत २आ > ए-उदा -कितेव, खेरीज, तेजी, तेरीख, देरील, सेकीन. ३आ > अ-उदा -आराक, कापर, कायम, खायर, जायता,

1 J Bloch, L F M § 24 P 33

2 N B Divatia, W. P L. Gujrati 4

नाजर. ४६या > आ-उदा.-अरत्यार, प्याला, म्यान, कजा, गाथा, जारत, दानत. ५ इइ > ए-उदा.-एरसान, वेहेत्तर, मेहनत, मेहरप. ६ जोडा-सराचें पृथकरण-उदा.-बदर, कसप, जारप, बरप, तकट, नगद, पजर. ७ जोडासराचें रक्षण-उदा.-गरत, तरत, पत्त, वत्त, वक्त, सक्त, मदें, सदै. ८ अक्षराच्या द्वित्वाचा त्याग-उदा.-बजाज, परास, बकाल, सराफ, हमाम. ९ मागे हरव 'इ' आल्यास मध्ये दीर्घ 'ई' येते व 'उ' आल्यास दीर्घ 'ऊ' येतो. उदा.-इरान, जिपीर, पिपीर, शिलांक; उरुस, कुलूप, बुरुज, जुलम, बुरुज.

स्वराच्या ह्या उच्चारालेखीज व्यञ्जनांच्या बाबतीतहि पारशीच्या लकबा 'क', 'ख', 'ग', 'घ', 'ङ', 'च', 'छ', 'ज', 'झ' ह्या व्यञ्जनांच्या उच्चारान्त आल्या आहेत. काशी, तनखा, खामख, सोसीस, मशीद, पर्जी, अपवा, जिरहा, बुद्रुक, मरहूर इत्यादि उदाहरणांत त्या प्रति-बिंबित झाल्या आहेत. अन्त्य 'इ' च्या लोपाची तशीच गोष्ट आहे-आघातामुळे साधे वर्ण द्वित्त झाल्याची भरसल, नकल, अत्तर, हुन्नर, जिनस, रफम ही उदाहरणे होत.

१५७ इमज लोकांच्या गेल्या १५०-२०० वर्षांच्या सहवासानें इमजी मापेंतील उच्चारान्त परिणामहि मराठी भाषेच्या उच्चारान्त झाला आहे. हरव 'ओ' ग्हाणजे 'अ', 'ऑ' हे दोन उच्चार तर मराठीत आले आहेतच. परंतु प्रत्येक स्वराचा हरव किंवा हुस्वर उच्चार मराठीत इमजाच्या सह-वासानेच आला आहे. Cb, F, J, Q, V, X, Z ह्या व्यञ्जनांचे काहीसे चमत्कारिक उच्चार मराठीमध्ये रुढ होऊ पहात आहेत. पेशवे काळांत तर विशेष नामाचे कसे चमत्कारीक उच्चार होत हे पुढील उदाहरणावरून कळून येईल. फोर्ट (Ford), हॅस्टिंग (Hastings), क्वेल्बुरग (Colebrooke), मॅक्फारस (Macpherson), मॅक्डूर (Commodore), तामगिरास (Thomas Graham), कॅमंडी (Cavendish), इन्ड्रसेन (Anderson) रुद्रक (Roderick), कर्मखल (Carmichael), रासलपट (Ross Lambert), मॅडूक (Maddock).

ह्याशिवाय पुढील शब्दांच्या उच्चारार्हि मराठी व इंग्रजी ह्या दोन्ही भाषातील उच्चारामध्ये चालडेळे बुद्धिदिसून येईल. ओजिडेण, शेकंड, परत-केष, पुर्तुगाल (Portuguese), वलदेज (Hollanders), गोवर्ंदोर (Governor), विजुरे (Vicaroy), मनवर (Man of war), गुराव, बतेला, बतेरी, आनराबल, टिकेनराय, सकरतार (Secretary); वुक, टेशल, वाच, इंजिन, रीट, मोटर, रकेल, कव्हर, ब्रश, कप, बशी, विटली, स्लेट हे उच्चार तर नेहमीच्या परिचयाचे आहेत.

१५८ ख्रिस्तशकाच्या १५ व्या शतकाच्या आरंभी हिंदुस्थानातील सुवर्ण-भूमीच्या लौकिकसंवर्धनीच्या गोष्टी ऐकून तो देश सोपून काढण्याचे ठरवानी जाईने प्रयत्न केले त्याच्यात पोर्चुगीज लोक अग्रेसर होत. त्यांचे प्रथमचे स्थापाराचे ढोंग सध्यानंतर धर्मप्रसाराचे वेळ त्यांच्या अगांत शिरले व तदनंतर त्या वेळाने सर्व पश्चिम किनाऱ्यावर यथयथा घातला. लोक काय-वाटविले, देवळे काय पोडली, धर्मप्रस काय जळले, -यापासनापुढे चौकधा काय केल्या व लोकांचा अन-रीत छळ काय केला. ह्या त्यांच्या धर्मजळा-नेच त्यांची राजकीय सत्ता उलटली गेली. परंतु त्या पाद्री भटानी कोंक-णची ओसरीच स्वारली एवढे नाही तर हळूहळू महाराष्ट्रातील अहमदनगर पर्यंत त्यांनी आपले पाय पसरले व त्यापुढे त्यांचे उच्चारहि मराठीत फार आले. त्यांची चिन्हे त्यांतील पोर्चुगीज भाषेतून मराठीत आलेल्या शब्दात आहेत.

काजू, कपू, काडवूष, फाजे, चेपे, कुतनी खुतनो, फालतु, कीत, धमेले, लवाद, नाताळ, पगार, पाव, पसार, पिकाव, टिकाव, परत, पुरावा, रिवाड, रवण, रौड, सोडव, बुरज, बुरुम, वार, विजागरी, अननष, अल-मारा, रत्तल, बशी, बटाटा, बिस्कुट, बन, बुपल, चाबी, कोरी, खमीर, इलि, कर्नल, जुगार, डिळाव, मेज, मेखी, पाद्री, पोपयी, पेव, पिं, पापग, तंबाखु, वराडा, मोपळा, आचार, लोणचे, आफूष, अद्या, वादली, वारडी, खालडी, वांक, वकंटा, वकिंत, बटेला, बटवा, बूज.

प्रकरण ७ वे

मराठीचे व्याकरण

१५९ मराठीच्या वर्णप्रक्रियेचे विवेचन मागील प्रकरणात झाले. वर्ण-प्रक्रियेनंतर प्रत्ययप्रक्रियेचा विचार ओघानेच येतो. मराठी भाषेच्या पूर्वीच्या च्या भाषा संहृत, प्राकृत वगैरे होत्या त्याच्या प्रत्ययाचे जे विवेचन मागे केले त्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते. वैदिक संहृतसारख्या भाषांमध्ये नामें व क्रियापदें ह्याची मोठी रूपसमृद्धि होती. ह्या त्यांच्या रूपसंपन्नतेबद्दल कौतुक वाटते. ग्रीक, लॅटिन, लिथ्यूनियन ह्या पाश्चात्य भाषांतहि अशीच रूपसमृद्धि होती. परंतु ही रूपसमृद्धि उत्तरोत्तर कमी कमी होत गेली. नामाच्या व सर्वनामाच्या विभक्तींची निरनिराळी रूपे, क्रियापदाचे गण, पदें, आठ प्रकारचे लकार, त्यात पुन्हा तीन प्रकारचे भूतकाळ, त्यातहि पुन्हा एका भूतकाळाचे सात निरनिराळे प्रकार, चार अर्थ, दोन भविष्यकाळ इत्यादि निरनिराळे प्रकार उत्तरकालीन भाषांत कमी कमी झाले. भूतकाळ एकच राहिला. गणभेद, अर्थभेद, रूपभेद नाहीत झाले. प्रयोजकाच्या 'अय व पय' ह्या दोन्ही प्रत्ययाबद्दल एकच अय येऊन बसला.; भाषेतील विविधत्व कमी करून त्याऐवजी एकरूपत्व व एकविधत्व आणून भाषेत सोपेपणा आणण्याची प्रवृत्तिच त्यांच्या मुळाशी आहे. आर्यभाषातील ही रूपसमृद्धि मराठीमध्ये कमी होऊन व मूळ रूपाचे कोण-कोणते अवशेष राहिले हे पुढील विवेचनावरून स्पष्ट होईल. ह्यात नाम विभक्ति, आख्यातविभक्ति, शब्दसिद्धि ह्या बाबींचा विचार अनुक्रमे फेला आहे.

१६० व्याकरणाच्या दृष्टाने मराठीत शब्दांचे दोन मुख्य प्रकार आहेत. एक अर्थवाची शब्द व दुसरा अव्ययी शब्द. पाहिल्या व्ययी प्रकारांत नाम, सर्वनाम, विशेषण व क्रियापद व दुसऱ्या अव्ययांच्या प्रकारांत क्रियाविशेषण, शब्दयोगी, उभयान्वयी व द्वांद्वारावाचक हे विभाग पडतात. संहृतमधील नाम, आख्यात, उपसर्ग व निपात ह्या शब्दांच्या चार प्रकारांपैकी उपसर्ग हे घातूत

सामावून गेल्यामुळे मराठीत शब्दाचे प्रकार फक्त तीनच राहतात व ह्या तीनही-
मध्ये वर दिलेले आणखी उपभेद पडले आहेत. मानसशास्त्रदृष्ट्या पाहिले
तर वाक्यातील खरे जिवंत शब्द म्हणजे म्हणजे नाम आणि क्रियापद हे
दोनच ठरतात. सर्वनाम हा जरी मापेतील आय शब्द असला तरी ज्याअर्थी
नामासाठी त्याचा उपयोग होतो त्याअर्थी तो एक निराळा प्रकार मान-
ण्याची जरूरी नाही. नाम आणि विशेषण हे दोन्ही शब्द एकमेकासाठी
भावयात चापरले जातात. क्रियाविशेषण, शब्दयोगी व उभयान्वयी बगैरे
अव्यये ही वाक्यरचनेची क्रिया वाक्यरचनेत शब्द जोडण्याची निरनिराळी
साधने आहेत. उद्गारवाचक अव्यये तर निराळा प्रकार मानण्याची जरू-
रीच नाही. भावनेचा आवेग दाखविणारी ही वाक्येच आहेत. ही वाक्ये पूर्ण
नाहीत एवढेच, परंतु ही मानसशास्त्राची दृष्टि झाली. तर्कशास्त्राच्या
कसोटीने पाहिले तर शब्दाचा निराळा धर्म दिसला की त्याला निराळे नाव
पाहिजे. ह्या दृष्टीने उद्गारवाचक अव्ययेच फक्त थगळली जाऊन शब्दाचे
सात प्रकार ठरतील.

मराठीमध्ये नामाची वचने दोन एकवचन व अनेकवचन. लिंगे
पुल्लिंग, स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग ही आहेत. लिंगाच्या बाबतीत मराठीत
विशेष वैचित्र्य असून ते अन्यभाषांपेक्षा दृष्टीने थोडेसे चमत्कारिक दिसते.
मराठीत शब्दाचे लिंग दोन प्रकारांनी ठरते. पदार्थाच्या स्वाभाविक जाती-
प्रमाणे तद्दर्शक शब्दाचे लिंग ठरविण्याचा एक प्रकार असून व्याकरणदृष्ट्या
शब्दाचे लिंग ठरविण्याचा दुसरा प्रकार आहे. मराठीमध्ये सर्व शब्द
स्वरान्त आहेत. व्यजनान्त शब्द नाहीत. व्यजनान्त सत्तम शब्दाची प्राप्ति-
पदिने मात्र व्यजनान्तच राहतात व प्रत्यय घेताना मात्र ते स्वरान्त होतात.
नामाच्या विभक्ति संबंधानासह आठ आहेत. विभक्तीच्या प्रत्ययाची विचि-
कित्सा पुढे केली आहे.

विभक्तिप्रत्यय

१६१ संस्कृतमध्ये एकदर सात विभक्ति आहेत. मधल्या प्राकृत भाषेन
चतुर्थी विभक्तीचा लोप झाला आहे. मराठीत विभक्ति संस्कृतप्रमाणे सात आहेत

असे मानितात. द्वितीया आणि चतुर्थी ह्या दोन्ही विभक्त्यांचे प्रत्यय सारखेच जरी असले तर त्यांचे 'कारकार्य' विभक्त शब्दाचा क्रियापदार्थी संबंध-निघळे आहेत. मराठीतील शास्त्री विभक्त्यांच्या प्रत्ययाची उपपत्ति खालीलप्रमाणे आहे.

प्रथमा

१६२ मराठीत प्रथमा विभक्त्याचे प्रत्यय नाहीत. नामाचे मूलरूप तेच प्रथमेच्या एकवचनाचे. त्या मूलरूपाचे जे एकवचन तेच प्रथमेचे एकवचन आणि त्याचे जे अनेकवचन तेच प्रथमेचे अनेकवचन. निरनिराळ्या नामांच्या अनेकवचनांचे रूप निरनिराळ्या रीतीने पालटते व ह्या निरनिराळ्या रूपांच्या बाबतीत एकच प्रत्यय देता येत नाही म्हणून प्रथमेच्या अनेकवचनासहि प्रत्यय नाही असे म्हणतात. मराठीत शब्दाचे जे प्रातिपदिक रूप घेतले जाते ते संस्कृतमधील प्रातिपदिकावरूनच घेतले जाते. स्वरांत नामेंच तेवढी प्रातिपदिकापासून आणि व्यजनान्त नामें प्रथमेच्या रूपापासून मराठीत घेतली जातात असा काही प्रकार नाही. मराठी प्रातिपदिक काय किंवा संस्कृत प्रातिपदिक काय दोन्ही एकच. संस्कृतमधील व्यजनान्त प्रातिपदिक हे मराठीत मात्र स्वरांत होतें एवढाच फरक होतो. मराठीतील आकारान्त प्रातिपदिकातील अन्त्य आ संस्कृतमधील 'क' पासून आला आहे. उदा.—घोटक — घोटओ — घोटडं — घोटा. अपभ्रंश भाषेत 'घोटडं' ह्या रूपावरून 'घोटआ' हेहि रूप प्रचारांत होतें. त्या प्रत्ययापासूनच मराठी 'आ' उत्पन्न झाला. नपुंसकलिङ्गी 'ए' हा प्रत्ययाई वरील 'आ' प्रत्ययाप्रमाणे संस्कृत 'क' ह्या प्रत्ययापासूनच निघाला आहे. उदा.—कदलकम् — कदलयं—कदलयं—केलयं—केलइं—केलं. मराठीतील आ व ए ह्या प्रत्ययांच्या उपपत्तीसंबंधी बरीच मते पुढे आली आहेत. काही प्रातिपदिके 'आकारान्त' असतात तर काही 'अकारान्त' असतात. प्रातिपदिक आकारान्त किंवा अकारान्त होणे हे त्या शब्दाच्या आघातावर अवलंबून आहे. ज्या वेळेस आघात अन्त्यावर असेल त्या वेळेस आकारान्त व ज्या वेळेस आघात उपान्त्यावर असेल, त्या वेळेस अकारान्त प्रातिपदिक होतें. बीम्सने दिलेल्या ह्या मतांत 'क' ह्या संस्कृत

प्रत्ययाचा काही संबंध त्याने आणला नाही. बीभत्तचा सर्व भर आघाता-
(accent)वर आहे. दोन्हीने ह्याच्या उलट असे प्रतिपादिले आहे की 'आ'
किंवा 'अ' होणे हे संस्कृत 'क' प्रत्ययावर अवलंबून आहे.

जुन्या मराठीत प्रथमेच्या एकवचनी 'उ' प्रत्यय संस्कृतमधील प्रथ-
मेच्या प्रत्यय जो 'विभर्ग' त्यापासून निघाला आहे. प्रचलित भाषेत सलग्नीच्या
भाषेत हा 'उ' प्रत्यय वापरतात. त्याची रूपांतरे पुढीलप्रमाणे आहेत.

वे. सं. सं. प्रा. अप. जु. मराठी

व > !: > ओ > उ > उ

ह्या 'उ' प्रत्ययासंबंधी आणखी एक उपपत्ति देण्यांत येते. आन्ध्र
भाषेत प्रथमेच्या एकवचनाचा 'ओ' प्रत्यय आहे. ह्या 'ओ' प्रत्यया-
पासूनच मराठीचा 'उ' प्रत्यय आला असावा. कारण मराठीच्या आरं-
भाच्या काळी मराठीचा आणि आसमानीयाचा (तिलगूचा) संबंध आह्या-
मुळे एकीचा परिणाम दुसरीवर झाला असण्याचा समज आहे. परंतु
वर दिलेल्या ऐतिहासिक उपपत्तीपुढे हे मत टिकत नाही. प्रथमेच्या एक-
वचनापुढे हा 'उ' प्रत्यय प्रचलित मराठीमध्ये वापरतात असे नाही
तर शब्द त्या प्रत्ययासह प्रातिपदिक बनतो आणि मग त्याला इतर विभ-
क्तींचे प्रत्यय लावतात. उदा०-रामूने, रामूस, रामूचा, रामूत. गणूने,
गणूस, गणूचा, गणूत इत्यादि.

कदाचित् हा 'उ' प्रत्यय प्रथमेच्या 'उ' प्रत्ययासून भिन्न असण्याचा
संभव आहे. समस्यदर्शक किंवा स्वाधे असा हा उ प्रत्यय असावा.

प्रथमेच्या विभर्गापासून 'आ' हा आणखी एक मराठीत प्रथमेच्या
प्रत्यय आला आहे. उदा.-रामा, बाला, ह्या, सोन्या इत्यादि. रामः—
रामा, बालः—बाला अशी उपपत्ति लावता येणे शक्य आहे.

वर्तमान मराठीत प्रथमेश एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय नाहीत
असे वर सांगितले आहे. व प्रत्यय नसल्यामुळे शब्दाचे प्रथमेचे रूप
आणि त्याच शब्दाचे प्रातिपदिक (विभक्तिप्रत्यय लागण्याच्या पूर्वीचे

१ Hornle—J. B. R. A. S. Bengal XII, 154.

२ वि. वि. विप. छांदो. संक्षेप ३, अप्सदीव भाषण.

मराठी भाषा-उद्गम व विकास

रूप) सारखेच दिखते. परंतु शास्त्रीय दृष्ट्या हे विधान टिकणारे नाही. संहृतमधील प्रथमेच्या 'ए' प्रत्ययाचा प्रथम 'ओ' होऊन नंतर त्या 'ओ' चे ह्रस्व स्वरूप 'उ' झाले. पुढे कालान्तर्गते मापेच्या पुढील स्थितीत ह्या 'उ' चेहि ह्रस्वीकरण होऊन त्याचा 'अ' बनला व तोच पुढे प्रथमेचा प्रत्यय होऊन बसला किंवा शब्दाच्या प्रातिपदिकाच्या अन्तात सामावून गेला. अशी ही मराठीतील प्रथमेच्या प्रत्ययाची उत्पत्ति आहे.

द्वितीया

१६३ मराठी मापेंत प्रथमा आणि द्वितीया ह्या दोन विभक्तींच्या रूपामध्ये कराच घोटाला उठाला आहे. ह्या दोन्ही विभक्तींत नामाची रूपे सारखीच होतात. त्यांच्या समान रूपांमुळेच द्वितीया विभक्तिच काही व्याकरणकार मानीत नाहीत तर काही व्याकरणकार द्वितीयेत सप्रत्यय द्वितीया आणि अप्रत्यय द्वितीया असे दोन प्रकार करतात. 'कर्म' हा कारकसंबंध एकाद्या शब्दाचा त्याच वाक्यातील किंदेशी आहे असे म्हणावयाचे आणि त्या शब्दाची विभक्ति मात्र प्रथमा मानावयाची हे असत व अशास्त्रीय नाही का ! वाक्यांत एकाद्या शब्दाचा क्रियापदार्थी 'कर्म' कारकाचा संप्रथ असला की तो शब्द द्वितीया विभक्तीतच असला पाहिजे, मग त्याला प्रत्यय लागो किंवा न लागो. प्रत्यय लागला तर सप्रत्यय व न लागला तर अप्रत्यय द्वितीया होईल, हाच एक आग्रहांत समत आहे. प्रथमेचा कारकसंबंध व द्वितीयेचा कारकसंबंध हे दोन पृथक् आहेत व म्हणून ह्या दोन्ही विभक्ति नियम्या स्वतंत्र समजल्या पाहिजेत. वाक्यात एकाद्या शब्द काम करतो, त्याचा कारकसंबंध काय आहे हे पाहूनच त्याची विभक्ति ठरवाची लागते. प्रथमा आणि द्वितीया ह्या दोन्ही विभक्तींची जरूरत वाक्यात लागते.

तृतीया

१६४ मराठीमध्ये तृतीया विभक्ति हीहि स्वतंत्र विभक्ति राहिली आहे. 'करणी' तृतीया म्हणून तिचा संबंध वाक्यांत येतोच व तशी तिची जरूरत आहे. परंतु व्यापारवादा तिची जरूरी कर्मणि प्रयोगांत जात आहे.

कर्मणि प्रयोगांत तर ती कर्तृपदाची विभक्ति असते. आणि उत्तरोत्तर कर्मणि प्रयोग भाषेमध्ये जास्त जास्त वापरत आल्यामुळे ही विभक्ति प्रथमेपेक्षा सुद्धा जास्त महत्त्वाची व उपयोगी अशी होऊन बसली आहे.

मराठीत तृतीयेचे प्रत्यय पुढीलप्रमाणे आहेत. एकवचन-नें, ऐं, ईं, र्शी, अनेकवचन-नीं, हीं, ईं, र्शीं. एकवचनाचे तीन आणि अनेकवचनाचे चार असे एकंदर सात प्रत्यय आहेत.

प्रत्ययांची उपपत्ति-संस्कृतमध्ये तृतीया “आ, भ्याम्, भिद्” ह्या प्रत्ययांनी साधीत असत. अकारान्त नामांची तृतीया “एन, भ्याम्, भेद्” ह्या प्रत्ययांनी साधीत असत. प्राकृतमध्ये ‘एण, ईं’ हे प्रत्यय तृतीयेचे होते. अपभ्रंशामध्ये त्यांचे ‘इण’ असे रूप झाले.

१ मराठीतील ‘नें’ प्रत्यय (१) संस्कृत ‘एन’ > प्राकृत ‘एण’ > अपभ्रंश ‘इण’ ह्या प्रत्ययांपासून आला आहे. किंवा (२) लृग् ह्या धातूपासून प्याप्रमाणे द्वितीयेचा ‘ला’ प्रत्यय आला त्याचप्रमाणे ‘ले’ प्रत्ययहि आला. आणि त्या ‘ले’ पासून ‘नें’ हा प्रत्यय तयार झाला. ‘नें’ ह्या प्रत्ययांत जुन्या तृतीयेचा प्रत्यय दुसरा आला आहे असे वाटते.

२ ऐं-हाहि प्रत्यय संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंशमधील जो ‘एन’ प्रत्यय (एन > एण > इण > ऐं) सांगितला त्यापासूनच आला आहे. उदा०-संस्कृत मधील ‘पुत्रेण’ ह्या शब्दाची मासराष्टीत ‘पुत्रेण’ व अपभ्रंशात ‘पुत्तेण’ व पुत्ते अशीं रूपे बनलीं. अपभ्रंशात ‘एण’ ह्या प्रत्ययाचेच ‘ऐं’ असे शानुनासिक स्वरान्त तृतीयेचे रूप बनले. मराठीतील ‘ऐं’ प्रत्ययान्या मुळाशी लोच प्रत्यय आहे. अपभ्रंश भाषा बोलणारे लोक काही काळ ‘पुत्तेण’ असा उच्चार करीत असले पाहिजेत. त्याशिवाय अशा दोन वैकल्पिक रूपे होती ना. पुढे लोच न् जाऊन त्याबद्दल अन्य स्वर शानुनासिक बनला. ह्या दोन रूपावरून मराठीत ‘ण’ चा ‘न’ होऊन पूतेन व पूत अशीं दोन रूपे बनली. शिनेषीत ही दोन्ही रूपे सापडतात. उदा०-१ मेवे, ईश्वरे, पंडिते, नायके (पट्टापर). २ जाणतेन, पट्टि-संतेन, गट्टेन, शोनेन, ठेतुगुटेन (पंढरपूर). जुन्या चिलालेखात ‘ऐं’ हा प्रत्यय सापडतो. उदा०-चाउन्दसथे (भयणपेठगोळ), गादवे (पेठ),

जतात, व त्याबद्दलचा जुना दारला माहाराष्ट्री आणि अपभ्रंश भाषांत असल्याचें सांगतात.^१

चतुर्थी

१६५ संस्कृतमध्ये चतुर्थी विभक्ति असून तिचा अर्थ संप्रदान आहे. प्राकृतमध्ये 'पुत्ताअ, इत्थिताए, देवताए' अशी चतुर्थीची एकवचनाची रूपे सापडतात.^२ तरी पण त्या भाषांत चतुर्थीचा सररहा उपयोग होत नाही. प्राकृतमध्ये चतुर्थीचा लोप झाला, आणि चतुर्थीचा अर्थ द्वितीया आणि पद्मोच्या साहाय्याने दाखविला गेला. मराठीमध्ये चतुर्थी विभक्ति आहे व तिचा अर्थ संप्रदान आहे. मराठीतील चतुर्थीचे विभक्तीचे प्रत्यय पुढील प्रमाणे आहेत.

१ स.—जुन्या मराठी लिखाणांत 'सि, सी, शी' अशी त्याची रूपे सापडतात. उदा—बडिलाचे सेवेसी—शी; त्यासी; अर्जुनासी सांघे देओ. 'सी' ह्या प्रत्ययाचें वृत्त स्वरूप 'स' हा प्रत्यय आहे. ह्याची उपपत्ति:—१ संस्कृत 'स्य' व प्राकृत 'स्स' ह्यापासून मराठी 'स' प्रत्यय आला आहे. ह्या उपपत्तींत चतुर्थी आणि पद्मी ह्या दोन विभक्तींच्या अर्थाचा मेल बसत नाही ही मोठी अडचण आहे. परंतु ह्याचा निर्वाह "शेवे पद्मी" ह्या सूत्राने लावतात. संस्कृतमध्ये ज्याप्रमाणे पद्मी विभक्ति इतर कोणत्याहि विभक्तीसाठी वापरतात त्याप्रमाणे मराठीत चतुर्थी विभक्ति इतर कोणत्याहि विभक्तीसाठी वापरतात.

२ चतुर्थीचा 'स' प्रत्यय 'आस (पास)' ह्या मराठी शब्दाच्या सप्तमीच्या एकवचनापासून—'आसि' ह्या रूपापासून निघाला आहे.^३

३ सहितम्—सहअ—सी—स. किंवा समम्—सव—सी—स. ह्या मार्गांनीहि चतुर्थीचा 'स' प्रत्यय येणें शक्य आहे. तृतीयेच्या एरुच्-ाच्या सी—शी ह्या प्रत्ययाप्रमाणे चतुर्थीच्या एकवचनाचा सी—शी असा

१ राजवाडे, धुवन्तविचार, पृ. ८

२ Piechel P. G. P. ३. राजवाडे.

३ ज्ञानेश्वरी, व्या. पृ. ११.

एक प्रत्यय आहे. हे दोन्ही प्रत्यय सारखेच आहेत. फक्त दोन्ही विभक्तींच्या अर्थात (कारकात) परक पडला आहे.

२ लाः—(१) हा प्रत्यय संस्कृत लङ् ह्या घातुनामन झालेल्या 'लामी' ह्या अभ्ययापासून निघाला आहे. 'लामी' हा प्रत्यय जुन्या लिखाणांत व काव्यात आढळतो.

(२) हा प्रत्यय ज्याअर्थी शिवकालातील व त्या पूर्वीच्या वाङ्मयांत आढळत नाही त्याअर्थी हा प्रत्यय संस्कृत किंवा प्राकृत ठरावा नसून पारशी भाषेतून आला असावा अशा राजवाङ्मयाचा तर्क आहे^१.

३ तेः—१ हा प्रत्यय 'अथे' (स) - अथे (माहाराष्ट्री) - अथे (अपभ्रंश) - थे, थे - ते ह्या मार्गाने आला आहे. हा प्रत्यय जुन्या मराठीत पार येतो. आधुनिक मराठीत वापरला जात नाही. गुरुथे, घराथे, [गुरुचरित्र], श्रीविठ्ठलरावाथे [पदरूप धि.]. अशी जुनी रूढ 'थे' प्रत्ययान्त सापडतात.

४ अनेकवचनांत हेच 'त, ते' प्रत्यय वापरले जातात व त्याशिवाय आणखी एक 'ना' प्रत्ययहि आहे. हा प्रत्यय 'ला' प्रत्यय व त्याच्यापूर्वीचा अनेकवचनदर्शक अनुनासिक ह्या दोघांचा मिळून झाला आहे. उदा.—ला - न्ना - ना. (त्यान्ना, माणसान्ना, मुलान्ना अशी रूढ वापरलेली आढळतात).

पचमी

१२६ पचमीचे प्रत्यय दोन्ही वचनी ऊन, हून, सून (कधी कधी) हे आहेत. (१) हे प्रत्यय प्राकृतमधील 'दिन्तो, मुन्तो' ह्या पचमीच्या प्रत्ययांपासून आले आहेत असे एक मत आहे.

(२) माहाराष्ट्री प्राकृतमध्ये 'पुत्त' ह्या धन्दाचे 'पुत्तातो' असे पचमीचे रूप होते त्यातील अनुनासिकाचा उच्चार सप्त होऊन त्याचा 'न' झाला. उदा.—पुत्तातो - पुत्तातो न असे रूप झाले. ह्याचोच 'पुत्तातो न, पुत्तादुनी' अशी रूढ झाली व त्यापासूनच 'पुत्तादुनी, पुत्तातून, पुत्ताहून' अशी रूढ झाली.

१ राजवडे म. ६ सापडे, खंड ८ प्रस्तावना

(३) 'होऊन' ह्या 'ऊन' प्रत्ययान्त धातुसाधितापासून 'हून' हा प्रत्यय निघाला आहे^१. हेंच मत बरील दोन्हीपेक्षा विशेष प्राह्य आहे. नामाची द्वितीया करून पुढे 'होऊन' हें धातुसाधित ठेविले म्हणजे नामाचें पचमीचें रूप सिद्ध होतें. उदा.—गावा-होऊन=गावाहून. गावास-होऊन=गावासून. ह्या रीतीने 'हून व सून' ह्या दोन्ही प्रत्ययांची उत्पत्ति लागते. 'हून' हा द्वयसूरी आहे म्हणून व तो नामास लागताना मध्ये 'हि' सारखे अव्यय कधी कधी येतें म्हणून त्याला प्रत्यय न मानतां शब्दयोगी अव्यय मानण्याकडे प्रवृत्ति होते.^२

पष्ठी

१६७ पष्ठी विभक्ति ही स्वतंत्र विभक्ति मानावी किंवा नाही ह्यासंबंधी मतभेद आहे. इतर विभक्त्यांच्या बाबतीत ज्याप्रमाणे कारकसंबंध सागता येतो तसा पष्ठी विभक्त्यांच्या बाबतीत सागता येत नाही म्हणून तिला विभक्ति मानू नये. पष्ठीचा जो अर्थ 'संघ' तो वाक्यातील एका नामाचा दुसऱ्या नामार्थाच येतो, क्रियापदाशी येत नाही. म्हणून इतर विभक्त्यांप्रमाणे पष्ठी विभक्ति नाही शिवाय पष्ठीच्या 'च' ह्या प्रत्ययापुढे इतर विभक्त्यांचे प्रत्यय लागतात व ते पुढील विशेष्याप्रमाणे लिंग व वचन ह्याचे बोधक असतात. उदा०—त्याच्याने, माझ्याच्याने, त्याच्याच्याने इत्यादि. पष्ठी ही विशेषणस्वरूपी विभक्ति आहे.

परंतु इतकें जरी असलें तरी पष्ठीस विभक्ति मानण्यास ह्यापेक्षा बलवत्तर कारणें पुढीलप्रमाणे आहेत

१ पष्ठीचा 'च' हा प्रत्यय लावण्यापूर्वी शब्दाचें सामान्यरूप होतें. मनुष्य—मनुष्याचा.

२ 'च' प्रत्ययान्त नामाच्या विशेषणाचेंमुद्रा सामान्यरूप होतें. इतर तद्धित प्रत्यय किंवा विशेषणप्रत्यय ह्यांच्या बाबतीत असे सामान्यरूप होत नाही. उदा.—चांगल्या मनुष्याचा. छाल पुजेरी जोडा.

३ समासांत पष्ठीच्या 'च' प्रत्ययाचा लोप होतो. उदा०—देवघर, राजपुराण.

४ 'च' प्रत्ययान्त शब्द नेहमी विशेषणच असतो असेंहि नाहा. उदा०—तो दिवसाचा निजलो, रात्रीचा जागृतो.

ह्या कारणावरून पद्यी ही विभक्ति मानित्याशिवाय गत्यंतर नाही.

पद्यीचे प्रत्यय १ चः—पद्यी विभक्ति विशेषणस्वरूप असल्यामुळे विशेष्याच्या लिंगवचनाप्रमाणे ह्या 'च' प्रत्यय बदलतो. उदा०—चा, ची, चें. (एकव.) चे, च्या चीं (अनेकव.) हे प्रत्यय नामास लागतात,

हाः—काही सर्वनामाना हा, ही, हें हे प्रत्यय लागतात, उदाः—माझा-ही हें, तुझा-ही हें.

लः—'आपण' ह्या सर्वनामाला पद्यीचे 'ला-ली-लें' हे प्रत्यय लागतात.

कः—कौकणी मराठीत 'का' ह्या प्रत्यय पद्यीच्या लागतो. उदा—माका, तुका, [मामक, तावक-संस्कृत]

१६८ उपपत्तिः—१ 'त्य' ह्या संस्कृतमधील पद्यीच्या प्रत्ययापासून. परंतु ह्यामध्ये एक अडचण येते. अपभ्रंशांत किंवा माहाराष्ट्रांत व संस्कृतांत 'त्य' प्रत्यय पुढील विशेष्याच्या लिंगाप्रमाणे बदलत नाही.

२ 'त्य' ह्या संस्कृत प्रत्ययापासून [भाण्डारकर व राजवाडे]. उदा—अप्रत्यः -- अत्यथ -- एत्यथ -- येयत्वा; ग्रामत्यः -- गाँवच -- गावचा; एहेत्यः -- परचा. अरण्यतः -- रण्यच -- रानचा इत्यादि.

३ 'सक' ह्या प्रत्ययापासून. जुन्या संस्कृत शिलालेखात 'सक' ह्या पद्यीचा प्रत्यय वापरला आहे. ह्या प्रत्ययापासून मराठी पद्यीचा 'च' व हिंदी पद्यीचा 'क' हे दोन्ही प्रत्यय आले आहेत [वैद्य].

४ 'ईय' ह्या संस्कृतमधील तद्धित प्रत्ययापासून ह्या प्रत्यय आला आहे असे आमचे मत आहे. हीच उपपत्ति जास्त संयुक्तिक आहे. ईय > ईयज > ईयज > च ह्या मार्गाने 'च' प्रत्यय येणे शक्य आहे. कारण—

१ हा 'ईय' प्रत्यय विशेष्याच्या लिंगवचनाप्रमाणे बदलण्यास प्रत्य-
वाय नाही.

२ सर्वनामांतील 'हा' प्रत्यय ह्या 'ईय' प्रत्ययापासूनच आला आहे. उदा०ः—मदीय > माहाय, स्वदीय > तुझा, अस्मदीय > आमचा.

१ गोरबोले—मराठी मध्यम व्याकरण पृ. ६

३ सिंधी भाषेत 'घडीचा' 'जो' हा प्रत्यय आहे तो ह्याच 'ईय' प्रत्ययापासून आला आहे. त्याअर्था मराठीचा 'च' प्रत्ययहि ह्याच 'ईय' प्रत्ययापासून आला असावा.

सप्तमी

प्रत्ययः— एकवचन अनेकवचन
— 'त, ई, आ' — 'त, ई, आ'

१६२ उगमतिः—१ 'त-हा प्रत्यय संस्कृत 'अन्तर्' ह्या अव्ययापासून आला आहे. हा प्रत्यय मराठीमध्ये येताना त्यातील पहिल्या 'अ' चा व शेवटच्या 'र्' चा छेप झाला. त्यातील अनुनासिक मागील अवयवावर गेलें. अन्तर् - 'त,— ई त्याचें रूप झालें. कांही उदाहरणांत 'त' हा नाहीसा होऊन तो प्रत्यय 'ऑ' असा बनतो. 'त' आणि 'ऑ' हे दोन्ही मराठी सप्तमीचे प्रत्यय संस्कृत 'अन्तर्' ह्या अव्ययापासून आले.

२ ई—'ई' ह्या प्रत्ययाची उगमति वैदिक भाषेनयंत मागे जाते. 'स्मिन्' हा वेदामध्ये सप्तमीचा प्रत्यय आहे. पुढे संस्कृतमध्ये स्वरांत नामाच्या बाबतींत 'इ' हा प्रत्यय तयार झाला. स्मिन् ह्या प्रत्ययाची रूपे प्राकृतभाषात 'मि, म्ही' अशीं झालीं, व त्यापासून स्मिन् - मि (प्राकृत) - मि (पाली) - हि (अपभ्रंश) - इ-ह्या मार्गाने 'ई' हा मराठी प्रत्यय तयार झाला.

उपपदविभक्ति

१७० वाक्यामध्ये नामाचा नामार्था जो संबंध असतो तो दाखविणाऱ्या विभेर्चास उपपदविभक्ति म्हणतात. प्रत्येक विभक्तीचे उपपदार्थ उदाहरणांसह खाली दिले आहेत.

प्रथमाः—१ उद्देश-रामा व कृष्णा हे आले. २ विधान-उदा०- तो मनुष्य ब्राह्मण आहे. ३ परिमाण, अवधि-उदा०-चार पायली तांदूळ घेतले, तो दोन दिवस राहिला.

तृतीयाः—१ हेतु-तो गर्वाने पुगलेला आहे. २ सामीप्य-तो दापशी बसला आहे. ३ सरार्थ-योद्धा योद्ध्यानिधी गेला. ४ मूल्य-चार पायलीने घान्य विकलें. ५ दुल्ला-हे कापड त्या कापडाशी लागत नाही.

चतुर्थीः—१ प्रयोजन—तो कीर्तीला सटतो. २ मूल्य—पैशाला दोन केळीं मिळतात. ३ जन्मजनक भाव—दशरथाला चार पुत्र होते. ४ अवयवावयवी—दाताला पांच पोटे असतात. ५ वियोग—तो चाकरीला मुकला. ६ मर्यादा, प्रमाण—दहाला दहा मिनिटे आहेत.

पंचमीः—१ तारतम्य—भीम अर्जुनाहून वढील होता. २ भेद—नकुल-हून सद्देव निराळा.

षष्ठीः—१ प्रयोजन—स्नानाची जागा. २ परिणाम—लोखंडाचे सोने. ३ मूल्य—रुपयाचे कापड. ४ जन्मजनक—पादशाचे मुलगे. ५ स्वस्वामि-भाव—राजाचा घाटा. ६ अंगागिभाव—खुर्चीचा पाय. ७ अनेक, सर्व ह्या अर्थां—थवेचे थवे. ८ आधाराधेय—तळ्याचे पाणी इत्यादि.

सप्तमीः—हेतु—या कार्मां माझे नुकसान झाले. वृषकाण—सर्वां भूतों भेट.

प्रत्येक विभक्तीचा कारक, अर्थ व संबंध दाखविणारे जसे प्रत्येक आहेत तसेच प्रत्येक विभक्तीची शब्दयोगी अव्यय आहेत. ही शब्दयोगी अव्यय नामास लायताना नामाचे सामान्यरूप होते; म्हणूनच ह्यांना विभक्तिप्रतिरूपक अव्यय म्हणण्याची पद्धत आहे. प्रथमा, द्वितीया व तृतीयया ह्या तीन विभक्तींशिवाय करून बाकीच्या पांच विभक्तींची अव्यय आहेत. ही खालीलप्रमाणे आहेत.

१ तृतीयायकः—कडून (-कड), करून (-क), दारा, दारे, पायी, पायीं (-पायीं), मुळे, वतीने, सकट, सगळी (सगम), सगळे (-सग), सगळे (-घा), समवेत (-इ), सरसे, सरशी, सरसा (-सटस) नमोक, बरहुकूम, बरोबर.

२ चतुर्थायकः—अर्थ, अर्थां, घाटीं (-रपाये), स्वयं, कारणे, निमित्त, बागी (लग), प्रत, प्रीत्यर्थ, करतेता (-क), बदला, मोष-दला, सावर.

३ पंचम्यकः—आतून, उपांत (-उत्तरान्त) पापून पासाव, पासोनिचा, पासोनि (-पार्श्व), येथी, येथे, पावेतो (पावे तो), पांचून (-पच्), विजे, पीण, विनाय, लेपीज.

४ षष्ठ्यकः—संबंधी, विषयी, विषो.

असे रूप होतें. व त्यापासून 'माझा' हे रूप सिद्ध झालें. 'माझा' पासून 'मज' हे रूप सिद्ध होतें व 'मज' ह्या सामान्यरूपाला इतर विभक्तींचे प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्ययें लागतात. तीच गोष्ट 'तुज' 'त्याज' इत्यादि शब्दांची. जी गोष्ट सर्वनामाच्या बाबतीत दिसून येते तीच नामाच्याहि बाबतीत खरी ठरण्यासारखी आहे. चतुर्थीच्या प्रत्ययाचें रूपांतर पुढीलप्रमाणे नामाच्या बाबतीत होतें.

चतुर्थी	एकवचन	संस्कृत	पाली	प्राकृत	अपभ्रंश
	आय	आअ	आ	आहे, आहे	

ह्या वरील जोड्यावरून असे दिसून येईल की अपभ्रंशाच्या रूपात 'ह' येतो. हा 'ह' काही 'य' पासून किंवा 'अ' पासून येणें शक्य नाही. उच्चार सोपा करण्यासाठी हा 'ह' येतो असे म्हणून चालावयाचे नाही. कारण उच्चार सोपा करण्यासाठी 'ह' कधी येत नाही, तर यू किंवा वू येतो. अनेकवचनाच्या प्रत्ययाच्या बाबतीत हीच अडचण उभी राहते. शिवाय चतुर्थीच्या कारक अर्थाची-संप्रदानाची-अडचण राहते ती निरा-ळीच. सामान्यरूप हे प्रथमेपासून सर्व विभक्तींच्या बाबतीत होतें. तर मग मूळचा संप्रदानाचा अर्थ कसा नाहीसा झाला ह्याची उपपत्ति नीट लागत नाही. पक्षीच्या बाबतीत एक तरी समाधान आहे, की ती कारकविभक्ति नाही.

सामान्यरूपाची उपपत्ति पक्षी किंवा चतुर्थी ह्या दोहोंपैकी कोणत्याहि विभक्तीपासून नीट समाधान करण्याजोगी लागत नाही.

विभक्तीचे प्रत्यय हे सार्वनामिक बीजांपासून उत्पन्न झाले आहेत हे वर सांगितलेंच आहे. मराठीतील विभक्तिप्रत्यय लागलेली जुनीं रूपे पाहिलीं तर त्यातहि सर्वनामांचीं रूपे लागून शब्दांची सामान्यरूपे झाल्याचें दिसून येईल. "घराचेया, देवाचेया, देवाचेआ, देवाचेया, देविआ, भक्तिआ, नाणेविआ, पुण्यास, पुण्याचे," ह्या सर्व रूपांत एआ, एया, इआ, इया, या, आ वगैरे जीं रूपे दिसतात तीं सर्व 'ह' (ह < इदम्) ह्या सर्वनामापासून निघालीं असून तींच मराठीतील सामान्यरूपाच्या मुळाशी आहेत. मराठीतील सामान्यरूप ह्यापासून निघून गेले असे आम्हांस वाटते.

सर्वनामविभक्ति

१७३ मायेमध्ये आठ शब्द दोन प्रकारचे असतात, एक प्रकार सर्वनामिक आणि दुसरा प्रकार क्रियावाचक. सर्वनामिक बीजापासून प्रत्यय तयार होतात आणि क्रियावाचक बीजापासून इतर शब्द तयार होतात. ह्या शब्दांना 'प्रकृति' म्हणतात. मायेचा सर्व पसारा ह्या प्रकृति आणि प्रत्यय यांच्या जुळणीवर अवलंबून असतो. मायेचे क्रियावाचक बीजापेछादि अगोदर ही सर्वनामिक बीजे तयार होतात. सर्वनाम — त्यांचे पुढा पुढपवाचक सर्वनाम — अगोदरची आहेत. 'अहम्' शब्द इतका जुना आहे की, पुनी पुनी म्हणून समजली गेलेली वैदिक भाषा ही मुद्धा त्याच्या मानाने कालपरवाची भाषा ठरेल. प्रत्ययप्रक्रियेचे विवरण करतांना जरी नामानंतर सर्वनामांचा उल्लेख नेतो तरी शब्दांच्या उत्पत्तीचा विचार करतांना अगोदर सर्वनाम ये नंतर नाम, विये-पण इत्यादि अवाच, त्यांच्या उत्पत्तीचा क्रम लागूच. ह्या शब्दांना 'सर्वनाम' हे नांव संस्कृत व्याकरणात पाणिनीने जी परिभाषा यापरती त्यामुळे पडले. "सर्वादिनि सर्वनाम्नानि" असा उल्लेख पाणिनि ह्या शब्दासंबंधी करतो. ह्या शब्दांचे परिगणन करितांना 'सर्व' हा शब्द सर्वांच्या अगोदर आला म्हणून त्यानंतर आलेल्या शब्दांना 'सर्वनाम' (सर्वशब्दः आदौ येषाम्) अशी सहा पडली.

१७४ सर्वनामांचे प्रकार :—१ पुढपवाचक २ दृष्टक ३ संबंधी ४ प्रमाणक. ह्या चारीशिवाय अनिश्चित आणि आत्मवाचक असेही दोन भेद मानतात.

१ पुढपवाचक—१ प्रथमपुढपवाचक, २ द्वितीयपुढप०, ३ तृतीयपुढप०, ४ सामान्यपुढप० सर्वनाम हे चार पुढपवाचकांचे प्रकार आहेत.

१ प्रथमपुढपवाचक मी, आम्ही. मीः—संस्कृतमध्ये प्रथमपुढपाने सर्वनाम 'अहम्' आहे. प्राकृतमध्ये ह्याचीच अहकम्, अहके, हके, हमे, हगे अशीं रूपे होती व हीं रूपे अप्रमाणशी, जैन भाषाशी, भाग्य अथपेक्षा ह्याचीं नाटके ह्यात वापरलेली आढळतात. गुजराती, हिंदी वगैरे भाषांतील 'हूँ, अहूँ, हाऊ' वगैरे प्रथमपुढपवाचक सर्वनाम वर

दिलेल्या उभयत्तीवरूनच खाली आहेत. परंतु मराठी भाषेतील 'मी' हे सर्वनाम मात्र ह्या सर्वोद्गम भिन्न आहे. 'मी' ची उपरचि खाद्य दिलेल्या तीन प्रकारांनी खावती येईल.

१ माहाराष्टी 'मि' पासून.

२ वैदिक भाषेमध्यें 'अस्मे' हे सर्वनाम 'वयम्' ह्या अर्थी

प्रथमपुरुषी अनेकवचनी आहे. त्यापासून आम्ही आणि मी ही दोन्ही एकवचनी आणि अनेकवचनी रूपे निघाली असावेत. अस्मे > आम्हे > आम्ही, > आमि > मी. बहुमानार्थी अनेकवचनाचा उपयोग एक वचनांत नेहेमीच करतात. असाच प्रकार कायम रूढ होऊन बसला असावा आणि अनेकवचनी रूप एकवचनाच्या अर्थाने रूढ झाले असावे.

३ किंवा मराठींतील 'मी' हे सर्वनाम 'अहम्' ह्या सर्वनामाच्या तृतीयेच्या रूपापासून आले असावे. मया (स) > मए, मइ (प्राकृत) > मई (अपभ्रंश) > मी (मराठी).

ह्याप्रमाणे प्राकृत व अपभ्रंश भाषांमध्ये रूपे सापडतात व ह्याच रूपापासून हिंदी मई, गुजराती-में, सिंधी-में व मराठी म्यां अथवा मीं अशीं रूपे बापरली जातात. ज्याअर्थी ह्या सर्व भाषांतील रूपे सानुनाधिक आहेत त्याअर्थी तो तृतीयेच्या 'एन' ह्या प्रत्ययाचा अवशेष असला पाहिजे. (एन > एं, म्यां > मयां > मयेन) कर्मणि प्रयोगांत ह्या तृतीयान्त रूपाचा उपयोग नेहेमीच केला जातो. परंतु पुढे जसजसा कर्मणि प्रयोग आणि कर्तरि प्रयोग ह्या दोहो प्रयोगाचा सकर झाला व जसजसा कर्मणि प्रयोगाचा उपयोग कमी वमी होऊ लागला तसा तसा प्रथमा आणि

तृतीया ह्या दोन्ही विभक्तींच्या रूपांतहि सकर झाला असावा.

इतर विभक्तींचीं रूपे द्वितीया च० माते, मज, मला आम्हाला
तृतीया म्यां, मीं आम्हीं
पंचमी मजहून हुनि आम्हाहून
षष्ठी मज, माझा आमचा
सप्तमी मज, मी आमच्यात

१ ह्या सर्व रूपांत विशेष ध्यानात ठेवण्यासारखे रूप म्हणजे 'मज' हे होय, कारण इतर विभक्तींचे प्रत्यय लागताना 'मी' व 'मज' हेच

रूप होते. मज=मझम् > मज्झम् किंवा मज्जु (प्राकृत) > मज — ही उपपत्ति आमच्या मते योग्य नाही; कारण ह्यांत पुन्हा चतुर्थी आणि पष्ठी ह्या दोन विभक्तींचा संकर मानावा लागतो. 'मज' हे रूप जंर 'मझम्' पासून तर 'माझा' हे रूपहि त्यापासून मानावे लागेल. आमच्या मते मज किंवा माझा ही दोन्ही रूपे 'मदीयम्' ह्या रूपापासून निघाली आहेत. ईय>ईज्ज>ज अथवा 'झ' ही उपपत्ति जास्त समुक्तिक आहे. ह्यांमध्ये दोन विभक्तींचा संकर होत नाही. किंवा द्वितीया व चतुर्थी ह्या विभक्तींतील 'मज' हे रूप 'मझम्' पासून आणि पष्ठीचे 'माझ' हे रूप 'मदीयम्' पासून निघावे. जी गोष्ट मज, माझा ह्यासंबंधी तीच गोष्ट तुज व तुझा ह्यासंबंधी समजावी. (तुम्यम्>तुज्झम्>तुज्जु>तुज; किंवा स्वदीयम् पासून).

तु:— ह्या सर्वनामाची उपपत्ति उघड असल्यामुळे नुसती रूपेच पक्त खाली दिली आहेत.

संस्कृत	माझा.	अप	मराठी
त्वम्	तुम्	तुहू	तू
तुभ्यम्	तुभ्यम्	तुभ्य	तुज
त्वया	तुमाई	तई	तुवों, घों, तू
स्वदीय			तुमों
	तुम्हेचज		तुमचें

तो, ती, तें:— संस्कृतमध्ये तृतीय पुं. सर्वनामिक बीज 'तत्' हेच आहे. ह्या 'तत्' पासून पुल्लिङ्गी 'सः' व स्त्रीलिङ्गी 'सा' अशीं रूपे होतात. प्राकृत व अपभ्रंश भाषांतहि 'सो आणि सा' अशीं रूपे होतात. इतर विभक्तींच्या रूपांत 'त'चा अवशेष राहतो. हे 'तत्' सर्वनाम वैदिक भाषेंत 'त्यत्' ह्या स्वरूपांत सापडते. प्राग्विक 'त्यो' मध्ये त्याचा अवशेष राहिला आहे. 'तो, ती, तें' ह्या तिन्ही लिङ्गी सर्वनामाना नामाच्या विभक्तींचे प्रत्यय लागतात. तो, त्यास, त्याला, त्याते, त्यांना; त्याने, त्यांनी, त्यांहीं; त्यास त्याला त्यांना; त्याहून, त्यांहून-त्याचा, त्यांचा, त्यांत, त्यांत इत्यादि रूपे होतात.

‘ती, तें’—ह्यांची लिंगभेदाप्रमाणे रूपे तयार होतात.

‘स्वतः’—हे सामान्य पुरुषवाचक सर्वनाम आहे. ह्या सर्वनामांत एक प्रकारचे ‘व्यावर्तकत्व’ आहे. बोलणारा किंवा क्रिया करणारा आपल्यासंबंधी ‘स्वतः’ हे सर्वनाम वापरतो. हाच सर्वनाम म्हणण्यापेक्षा सार्वनामिक विशेषण म्हणावे. स्व+तत् (पंचम्यर्थे अव्यय-पञ्चम्यास्त-सिद्ध्यति) ह्याचे अपभ्रष्ट रूप ‘स्वता’ असेहि कधी कधी करतात.

आपणः—हे एक सामान्य पुरुषवाचक सर्वनाम आहे. ह्या सर्वनामांतहि ‘स्वतः’ व्यापारखे व्यावर्तकत्व आहे—म्हणजे क्रिया करणाऱ्याचा आपल्या स्वतःसंबंधी उल्लेख हात असतो. आपण हा शब्द संस्कृत आत्मन् ह्यापासून आला आहे. ह्याचा उपयोग आत्मवाचक, बहुमानार्थी पुष्कळ प्रकाराने होतो. ‘आत्मन्’ ह्या संस्कृत शब्दाचे प्राकृत रूप ‘अत्त’ असे होतें. ह्याच ‘अत्त’ रूपाबद्दल अर्धभागधी आणि धीरसेर्नात ‘अप्प’ असेहि रूप विकल्याने येतें. ह्या दोन्हीच्या मिश्रणाचेच अत्त असे रूप अशोकान्या शिलालेखांत वापरले आहे. उत्तरकालीन प्राकृतभाषांमध्ये ह्या सर्वनामाची रूपे पुढीलप्रमाणे आहेत. प्र.—अप्पा, तू.—अप्पणा, व.—अप्पणो—अप्पणा [बहुवचन]. ह्या रूपापैकी वर्तमानकालीन बोलित अप्पा (प्रातिपदिक) व ‘आपण’ ही दोन्ही रूपे सापडतात. ‘आपण’ मधील अनुनासिक ‘ण’ हा वर दाखविल्याप्रमाणे विभक्तिप्रत्ययांचा अवशेष आहे हे स्पष्ट आहे. ‘अप्पा’ पुरुषनाम म्हणून उपयोगांत आहे. परंतु ‘आत्मवाचक’ सर्वनाम म्हणून ह्याचा उपयोग ‘आपोआप, आपमुख, आपला’ इत्यादि शब्दांत दिसतो. ‘आपण’ ह्याचा उपयोग प्रथमपुरुषी, व द्वितीयपुरुषी स्वतंत्र रीतीने होतो. परंतु आत्मवाचक म्हणून कोणत्याहि पुरुषात व वचनांत उपयोग करता येतो.

१७५ दर्शक सर्वनामः—हा ही हे, तो ती तें. ह्यापैकी तो-ती-तें ह्याविषयी वचन वर तू. पु. स. पहावा. पहिल्या ‘हा’ हात ‘ह’ हे सार्वनामिक लिंग आहे. ह्याची ग्रामिक रूपे ‘हो’ रवो’ अर्था होतात.

१ ‘ह’ हे बीज एतद् ह्या सर्वनामाचे ‘एषः’ ह्या रूपापासून मालें आहे.

संस्कृत	माहाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
एषः	एषो	एहो, एह	हा
एतम् नम्	एअम्	एहु	हा
एतेन	एअेण	एएण	हाने इत्यादि.

२ 'इदम्' ह्या सर्वनामापासून 'अ' आणि 'इ' कारान्त अर्थां रूपें तयार होतात व ह्या अगापासून तयार झालेलीं रूपें जुन्या नव्या मराठींत आढळतात. ए, ए, या, इया, यासी, इयासी, याचे, इयाचे-पुढिगी व इया, या, इदि-सी, इये इया, इयांचे-त्वांलिगी अर्थां रूपें मराठींत आहेत. ह्या रूपांवरून मराठींतील दर्शक सर्वनाम 'हा' ह्या सर्वनामाचीं रूपें येणें शक्य आहे. मराठींतील 'हा' हें दर्शक सर्वनाम थोडेंच चमत्कारिक आहे. 'एह' हें रूप माहाराष्ट्रीमध्ये होतें. 'आथ किंवा आय' हीं रूपें अपभ्रंशांतील आहेत. ह्या दोन्ही रूपांचीं भेगळ दोकन मराठी 'हा' हें दर्शक सर्वनाम उत्पन्न झाले असावे.

संबंधी सर्वनामें
जो, जो, जें.

अनुबंधी
तो, ती, तें.

ह्यांपैकी अनुबंधी 'तो' ह्याचा विचार घर तु. पु. 'तो'वर केला आहे- तो पहावा. 'जो' हें सर्वनाम 'यत्'च्या पुढिगी 'य.' ह्या सर्वनामापासून आले आहे. आथ 'य्' असेल तर त्याचा 'ज्' होतो. जोजे, ज्यात-ज्याला, ज्यास ज्याना, ज्याने-ज्यानी, ज्याहून, ज्याचा, ज्याचा, इत्यादि त्याच्या विभक्तीचीं रूपें होतात.

१७६ प्रश्नार्थक सर्वनामः— कोण ह्या सर्वनामांत "सर्वनामिक बीज" 'क' हें आहे. ह्या 'क'पासून 'काही, काय, केव्हा, केसी, केचा, कसा,' इत्यादि रूपें तयार होतात. संस्कृतमध्ये प्रश्नार्थक सर्वनामाचे अग 'क' आहे, म्हणूनच मराठी 'कोण' ह्या सर्वनामांतील 'ण' ह्याची उत्पत्ति नुसत्या 'क' ह्या अगावरून लागत नाही.

१ 'कोण' ह्याचे एक जुने रूप 'कवणु' असे आहे. तें अपभ्रंश

भाषेतील 'केवडु' ह्या सर्वनामापासून आले असोवें^१.

२ किंवा कु-पथ, कवोष्ण-इत्यादि शब्दांतील 'कु' किंवा 'कव' ह्या कृत्स्नार्थ, अल्पार्थ प्रत्ययावरून आले असोवें^२.

३ ही वरील दोन्ही रूपे 'कोण' ह्याच्या मुळाशी नाहीत हे उघड उघड दिसते. 'केवडु' (अपभ्रंश) पासून मराठी 'केवडा' हे सार्वनामिक विशेषण येऊ शकेल परंतु 'कोण' हे कसे येईल ! दुसऱ्या उपपत्तीत तर पुष्कळ अर्थभेद मानावा लागतो. ह्या दोन्हीपैशा 'कःपुनः > कउण > कोण' ही उपपत्ति जास्त समुक्तिक ठरते.

४ "क.चन > कअन > कअण > कोण किंवा कोनु > कोणु-कोण" ह्या मार्गाने 'कोण' हे प्रभार्यक सर्वनाम आले आहे असे आमहास वाटते. 'कोण' ह्या सर्वनामाची जुन्या मराठी भाषेत 'कवण, कवण, कोण, कोण, कोणही' इत्यादि रूपे सापडतात. 'काही' हे प्रभार्यक विशेषण आहे. हे तिन्ही लिंगी दोन्ही वचनी सर्व विभक्तीत लागते. हे मध्यम नसून विशेषण आहे, कारण, ते इतर विशेषणाप्रमाणे नामाना लागते. ह्याची उपपत्ति- काही < काइ (अपभ्रंश) < किंदि (स.). 'काय' हा शब्दहि अपभ्रंश 'काइ' किंवा 'कइ' व संस्कृत 'कति' ह्यापासून आला आहे. (काय < काइ, कइ < कति). ह्यांशिवाय एक, एकेक, अनेक, एव (< इतर), आणिक, आन (अन्य), अमुक, बहुतेक, सर्व, सकल इत्यादि सर्वनामे आहेत. ही सर्व 'अनिश्चित सर्वनामे' ह्या प्रकारात येतात.

१७९ सार्धनामिकविशेषणे: ऐस, अस (एतादृश), एवढ, एथादिस > एआइस > ऐस, एतुल, एतुक, एत्तिआ (मा.), इतुक, तितका < तेत्तिआ, जेसा, जसा—यादृश > जादिस्स > जाइस्स > जेस. तेस, केस, जेवडा-यावत् (मत्तपू) > जेवड, (एतावत् > एथावड > एवड; तेवड, इवड). जेतुला (शने.) यत् + यन्त, जियन्त, जेत्तिआ; जित + ल (स्वाये), जेतुका, जितका, यत् + यन्त. जियन्त, जेत्तिआ, जित + क (स्वाये). अपभ्रंश

मापेंत एतक, कितक इत्यादि रूपे सापडतात. अनारिण < अण्णारिण.
< अन्यादश. सरिण < सरिण < सदृश. सारिण < सरिण < सदृश. ह्या-
धिवाय जेउण, केउण, जेउत, केउत, ऐसेष, कैसेष वगैरे रूपे जुन्या।
लिखाणात आढळतात.

संख्यावाचक विशेषणें

१७८ भाषांनै परस्पर नातें जोडण्यास पुरुषवाचक सर्वनामें, लहान लहान
अव्ययें वगैरे शब्दांचा जसा उपयोग होतो तसाच उपयोग संख्यावाचक
विशेषणांचा होतो. हिंदुस्थानातील वर्तमानकालीन भारतीय आर्य बोलींच्या
वाचर्तीत तर ही संख्यावाचक विशेषणें मोठे महत्त्वाचे आणि चमत्कारिक
असे शब्द आहेत. वर्तमानकालीन बोलींतील व्याकरणाच्या बाबी ज्याप्रमाणे
प्राकृतअपभ्रंश ह्यांच्या द्वारा येत वैदिक संस्कृत भाषेपर्यंत नेता येतात
त्याप्रमाणे ही संख्यावाचक विशेषणें प्राकृतद्वारा वैदिक संस्कृतपर्यंत
नेता येत नाहीत. प्राकृत भाषांच्या मध्ययुगीन कालात संख्यावाचक
शब्दांचीं रूपे एका मध्यवर्ती भाषेंत जीं झालीं तींच रूपे निरनिराळ्या ठिका-
णाच्या वर्तमानकालीन बोलींत सुरू झालीं आणि त्या त्या प्रांतांतील प्राकृत-
पाणून उत्पन्न झालेल्या भाषेंत मूळचीं रूपे नाहीचीं होऊन त्यांच्या एवजी
परिणत रूपे आलीं. उदा०— पाली भाषेंत १२ ह्या अर्था शब्द 'वारस'
असा आहे. संस्कृत 'द्वादश' ह्यापासून मध्यदेशात 'द(उ)वादश' असें
प्राकृत रूप झाले आणि तेंहि पालीमध्ये सापडते. परंतु वारस व द्वादश
ह्या दोहोंपैकी अगोदरचें कोणतें आणि नंतरचें कोणतें हें सांगणें कठीण
आहे. 'वारस' हें रूप पुष्टळ भाषांत रुढ आहे. मराठींत 'वारा' हें
रूप रुढ आहे. चाळीस-ताळीस, सत्तर-इत्तर वगैरे फरक आहेतच. 'स'
आणि 'ह' ह्या दोहोंची परस्पर अलटपालट होते. संख्यावाचक शब्दांचीं
कांही रूपे पाली मुत्तादिलीं आहेत.

एका— संस्कृत — एक. प्राकृत — एक्, एग, एअ. मराठी—
एक. प्राकृतमधील 'एग' रूप शनिधर्मीत आढळते. उदा—अनेग, अनेगा.
मराठी 'एक' हा शब्द प्राकृत 'एक' किंवा संस्कृत 'एक' ह्यापासून
आला आहे. सामाविक शब्दांत 'एक' अण्व शब्द कांही ठिकाणी

राहतो. उदा. एकवीस, एकतीस, अकरा < एकारह < एकारह < एका-
दश. 'दश' ह्याचे 'रह' रूप प्राकृतमध्ये झाले. [दश > दह > डह >
रह]. संस्कृतमध्ये हा जसा 'आ' स्वर मध्येच येतो तसा मराठीतहि येतो.
ह्याची उपपत्ति आमच्या मते अशी:— (१) आद्य खराबर आपात
पडला म्हणजे साहजिकच पुढील स्वर दीर्घ होतो. (२) किंवा 'अधिक'
'आणि' ह्या अर्थी हा 'आ' असावा. वैदिक भाषेत असे प्रयोग आढ-
ळतात. उदा:— मित्र व वरुण = मित्रावरुणौ, इन्द्रामरुती इत्यादि. एको-
णीस < एकोनविंशति. एकुणतास, एकुणचाळीस, एकुणपन्नास वगैरे
'एकोणीसप्रमाणे बनली आहेत.

दोन:— द्वे (सं.) > दुवे (प्रा.) दो अथवा वे अथवा या.
द्वौ > दोणी (माहा) > दोनि > दोन (मराठी). वे हे रूप कांही सामा-
सिक शब्दांत मराठीत आले आहे. उदा०— बारा, बावीस, बत्तीस, बेचा-
ळीस, बाबन्न, बासष्ट, इत्यादि. संस्कृतमध्ये ज्याप्रमाणे द्वि किंवा द्वा हे
विशेषण लागते त्याप्रमाणे मराठीमध्ये वे किंवा या हे विशेषण लागते.
उदा०— बावीस > द्वाविंशति, बेचाळीस > द्वेचत्वारिंशत्. 'दु', 'दो'
हे रूपहि कांही सामासिक शब्दांत असलेले आढळून येते. उदा०— दुहाती,
दुपारी (दोपार), दुघार (शस्त्र), दुमापा, दुसरा, दुपाती; वीस (विंशति
> विस्वा > वीस).

तीन:— त्रि (सं.) > त्रीणि (नपुंस.) > तिणी (प्राकृत माहा.)
> तीन. सामासिक शब्दांत 'त्रि' किंवा 'ते' असे जे त्याचे रूप होते ते
'त्रय', किंवा 'त्रि' ह्या रूपापासून आले आहे. तेरा— त्रयोदश, त्रिदश.
तेवीस (त्रयोविंशति), तेतीस—(तेहेवीस) त्रयस्त्रिंशत् इत्यादि. (त्रिंशत्
> तिस्वा > तीस).

चार:— चत्वारि > चत्तारि (प्रा.) > चारि (अपभ्रंश) > चार,
चारी (मराठी). सामासिक शब्दांत 'चौ' किंवा 'चवे' ही जी रूपे येतात
ती चतुः (सं.) पासून आली आहेत. चौदा > चतुर्दश, चौवीस > चतु-
र्विंशति, चौतीस (चतुस्त्रिंशत्), चौन्याण्णव (चतुर्नवति)—६. चौकट
(चतुष्कट), चौपटी, चाळीस—साळीस (चत्वारिंशत्).

पाचः— पंच (संस्कृत) पासून. सामासिक शब्दांत धात्री तीन रूपे होतात. उदा. १ पन-पन्धरा, (पञ्च > पञ्च > पण्ण > पन्न + दश, दश = स) [पुढील ' दश ' पहा]. २ पंच-पंचवीस, पंचावन्न. ३ पस्, पास-पसतीस, पासष्ट; पञ्च > पाँच > पाँस > पस-पास. पन्नास > पन्नासठ > पन्नास > पन्नाइ; पन्नाइ (पन्ना, वन्न) एकावन्न, सावन्न, त्रेपन्न (एकवन्नाइ < एकपन्नाइ < एकपन्नास < एकपंचाशत्)

सहाः— पट् [सं.] > छ [माहा.] > छह [अपभ्रंश] > सह किंवा छह. सामासिक शब्दांत ' सह ' व ' छह ' अशी दोन्ही रूपे सापडतात. उदा.—सोळा, सहवीस, सहचालीस इत्यादि. छत्तीस, छपन्न, इत्यादि साठ, एकसह, पासष्ट ह्यामध्ये शेवटच्या ' ह ' चा लोप झाला आहे. [एकषष्टि, द्वाषष्टि].

सातः— सप्तन > सत्त > सात. सत + सह = सतरा; सत्तावीस. सततीस, --सद-ड-तीस. सत्ताचालीस-सत्तेचालीस, सतराष्टि-सदषष्ट सदुषष्ट. ' सदतीस ' व ' सदुषष्ट ' ह्यातील इ किंवा इ हे अडतीस व अडुसष्ट ह्यातील ड वरून साम्याभासाने आले असावेत. सत्तर, हत्तर [सामासिक शब्दांत] सत्तति—सत्तटि—सत्तटि—सत्तटि—उत्तरि—सत्तर, हत्तर.

आठः—अष्ट > अठ > आठ. सामासिक शब्दांत अष्ट आणि आठ अशी दोन्ही रूपे आढळतात. उदा.—अठरा, अठ्ठावीस, अष्टदीस (ठ > ढ); अष्टमाहत्तर, अष्टपारंपेरी, ऐरी, ऐं बीः —अशीति, अशीद. काही प्राकृतमध्ये हा शब्द सानुनासिक असला पाहिजे. त्याशिवाय मरा- ' ठोतील ' अनुनासिक ' सिद्ध होणार नाही.

नऊः—' नव ' (सं.) सामासिक शब्द ' नव ' हा पूर्वशब्द लागून सिद्ध होत नाहीत. पुढच्या दशपरास एक + ऊन = एकोन हा पूर्वशब्द लागून सिद्ध होतात. उदा.—एकोणीस, एकोणवीस, एकोणतीस, एकोणचालीस इत्यादि. अपवाद—नवण्णव, (नव्याण्णव). नव्वद, नवति (सं.) > नव्वदि हे (प्राकृत रूप फचित् सापडते). एकपाण्णव (एकनवति — एकनवद). ' आ ' स्थर काही ठिकाणी मध्येच येतो. त्याची उत्पत्ति एकादश मधील ' आ ' प्रमाणे आहे. तो समुच्चयवाचक समवाया.

दहाः—दश > दह; दश ह्या शब्दाची प्रक्रिया विशेष. चमत्कारिक आहे. ह्यामध्ये दोन परक होतात. १ ' श ' चा ' ह ' होतो. २ ' द '

चा 'र' होतो. पैकी 'श' चा 'ह' होणे साहाजिक आहे. (श > स > ह.) परंतु 'द' चा 'र' पार काचित् होतो. तो पुढील मार्गाने झाला असावा:—द > ड > ढ > ल > र; उदा:—पोढश > सोढह > सोळा; पंचदश > पञ्जदश > पन्नदह > पन्नरह > पन्नरा > पन्धरा.

शमर:—स + भर. शतम् > शअम् > शं. एकशं, दोनशं इत्यादि.

हजार:—हा फारशी भाषेतील शब्द आहे. जुना संस्कृत शब्द 'सहस्र' असा आहे. परंतु फारशी भाषेचा संपर्क जसजसा जास्त वाढून लागला, तसतसा 'सहस्र' शब्द रोजच्या व्यवहाराच्या वेळीं नून नाहीसा होऊ लागला. ह्याच्या पुढील लार, लाखी; कोटी, वरोड, क्रोडो वगैरे संख्यावाचक शब्द मूळ संस्कृत लक्ष, कोटि वगैरे शब्दावरून आले आहेत.

क्रमवाचक संख्याविशेषण:—प्रथम (स) > पदमिल (माहा) > पहिल (अप्रम) > पहिल (मराठी) प्रथ + इल. द्वितीय > विद्वज > बीज दूजा (माहा) दोसर > दुसर (मराठी). तृतीय > त्रिद्वज > तिसर > तिसरा (माहा) > तिसरा (मराठी). चतुर्थ > चउथ > चउथ > चौथ. पंचम > पचवें > पाचव इत्यादि.

अंशवाचक संख्याविशेषण:—उदाहरणें संस्कृत, माझाशी व मराठी ह्या क्रमाने दिली आहेत ३ पाद — पात्र — पार — पावक (कृत्वा). ३ — अर्ध — अर्द्ध — आठ. सार्ध — साह्य — साह्ये. ३ पादोन — पात्र-उण — पाऊण. १ ३/४ — सपाद — सवाअ — सव्या. १ ३/४ — द्वयर्ध — दिवर्द्ध — दीड, दीडक (कृत्वा). २ ३/४ — अर्धतृतीय — अर्द्धतृज — अर्धीच. ३ ३/४ — अर्धचतुर्थ — अर्द्धउठ, अर्द्धठ — आउठ. ४ ३/४ — सार्धपच — साह्यपंच — साह्य (३) पांच. एकवार (माहा) — एकवार. एकदा — ० — एकदा, एकाव — एकाद — एकाघा, एखादा एव: द्वि:कृत्वा: द्वौ — एके हुकें दोन. एक: त्रि:कृत्वा: त्रीणि — एक तिकें तीन. एक: द्विगुण: द्वौ — एके दूणे दोन. एके तं णे तीन. दश नवभि. नवति: — दहा नवे नवद. दश दशभि: शतम् — दहा दहा शमर. (रा. शा. व्या.)

१५० क्रियाविशेषण:—जै, जै < यदि (स.). जौ, सौ < (यावत्, तानत्) जैदा, सैदा, वैदा < यदा, तदा, वदा (स) < ज्मिष, तिम्व.

किम्ब (प्रा.), जेणे, तेणे (तृतीयेचीं रूपे). येथे < एत्थ (प्राकृत) < इत्तहा (वैदिक स.)

१ " अपभ्रंशांत ' इदम् ' चें सप्तमीचें एकवचनाचें रूप ' इथि ' असें होतें. त्यावरून मराठी ' इथें ' हा शब्द निघाला आहे. ' एतत् ' चें स. ए. रूप ' एत्थ ' होतें. त्यावरून येथे, कोठे (कोत्र), कुठे (कुत्र) हीं रूपे वरीलप्रमाणेच व्युत्पादितीं जातात. "

२ येथे < अत्त, जेथे < यत्त, तेथे < तत्त, कोठे < कुत्त ह्या मार्गानेहि ते शब्द येणें शक्य आहे. प्राकृतमध्ये अत्थ, तत्थ ह्यांवर अत्यग्नि, तत्यग्नि अशींहि रूपे कोठे कोठे सापडतात. ह्यावरूनहि एथे, जेथे हीं रूपे येणें शक्य आहे. ' कीं ' हें अग्नय सस्कृत ' किम् ' अथवा पार्शी ' के ' पासून आला आहे.

क्रियापदविचार

१८० मापेमध्ये आय स्वरूपाचीं अशीं दोन प्रकारचीं बीजें असतात; एक सार्वनामिक आणि दुसरीं क्रियावाचक. पैकी सार्वनामिक बीजांचा विचार मागे घेऊन गेलोच आहे. येथे दुसऱ्या क्रियावाचक बीजांचा विचार करू. प्रकृति आणि प्रत्यय ह्या दोहोंच्या मुळाशी अनुक्रमे क्रियावाचक व सार्वनामिक बीजेंच असतात. मापेंतील नामें, विशेषणें, क्रियाविशेषणें वगैरे शब्द ह्या क्रियावाचक बीजांपासून-घातुपासून तयार होतात. " आख्यात-जानि नामानि "—" नामांची उत्पत्ति क्रियावाचक घातुपासून " असा सिद्धांत यास्काचार्य ह्यानी आपल्या निरुक्तांत मांडला आहे कोणत्याहि मापेंतील शब्दव्यवहार किंवा वाक्यापार बऱ्याच अशीं क्रियावाचक घातु पर अवलंबून असल्यामुळे त्या मापेंतील घातुपाठ ठरविणें हे महत्त्वाचें काम द्यावरील कार्य ठरतें मापेमध्ये नेहमीच्या वापरांत असलेल्या घातूंच्या सव्येवर मापेची समृद्धि व ऐश्वर्य अवलंबून असतात. व्याकरणामध्ये घ तूना महत्त्व असतें म्हणूनच यास्काचार्यांना वैदिक मापेंतील घातूने परिगणन आपल्या निरुक्तांत करणें लागलें व त्यामुळेच पाणिनीय सस्कृत मापेंतील घातुपाठ दावा लागला. प्राकृत व्याकरणकारांनीहि घातुपाठाच्या महत्त्वाकडे दुर्लक्ष केले नाही. त्यांनी आपल्या व्याकरणांत प्राकृत मापेंतील

घानूचा विचार केला आहे. मराठीचे ऐश्वर्य किती आहे हे दाखविण्या-
करिता व तिच्या शास्त्रीय व संशोधनपर विचिकित्तेस उत्तेजन देण्याकरिता
मराठी भाषेतील घातुपाठ तयार करणे अत्यंत जमरीचे आहे.

मराठी भाषेतील धातुपाठ तयार करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. हे धातु संस्कृत, प्राकृत, व द्राविडी व काही परकीय भाषा इत्यादी भाषांमधून आले आहेत. मूळ वैदिक भाषेतील धातुपाठ उत्तम झाले. व मूळ वैदिक धातु हे आर्यांची जी आद्य भाषा म्हणजे-युरोपियन होती तिच्या पासून आले आहेत.

पासून आले आहेत.

सहस्रत वैपाकरणांनी घातूची सख्या १७०६ पर्यंत नेली आहे. काही दुसरे व्याकरणकार हीच सख्या २००० वर नेतात. शब्दाची व्युत्पत्ति जशी घातूपर्यंत नेऊन मिळवितात तशी घातूची व्युत्पत्तिहि पुन्हा घातूपर्यंत काही व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञ नेऊन मिळवितात. डॉ. मरे याने सर्व मायेची प्रचंड इमारत नऊ घातुरूपी स्तभावर चढविली आहे. 'सर्व' ग्रीक भाषा एकूण 'इ' घातूपासून निघाली आहे असेंहि एक मत आहे. त्याचप्रमाणे लॅटिन भाषाहि 'हि' घातूपासून निघाली असें दुसरे एक मत आहे. असलीं ऐका त्विक मते सोडून दिलीं तरी घातूची साधारणपणें सख्या निश्चित करणें जरूर असें.

संस्कृतमधील घातूची संख्या २००० ही जरी अगदी तसे सर्वत्र उपयोगात येत नाहीत. नहमी वाङ्मयात साधारणतः ८०० घातूच फक्त वापरत येतात. त्यापैकी पुन्हा २०० फक्त वेद व ब्राह्मण या वाङ्मयांत आढळतात. ५०० वेद आणि पाणिनीय संस्कृत ह्यांमध्ये येतात. आणि त्या पैकी १५० च फक्त उत्तरकाशीन वाङ्मयात वापरलेले आढळतात.

प्राकृत वेगकरणानी प्राकृत भाषांतील घातूची सख्या १५१० दिली आहे हेमचंद्राने दिलेले ९३० व मार्कंडेयाने दिलेले ६१८ मिळून १५४८ घातू होवात. सस्कृत, प्राकृत, देवग, द्राविडी, पारसी व इतर नाम-घातू मिळून मराठीतील घातूची सख्या पांच हजारपेक्षा अधिक असावी असा आमचा ठराव आहे.

१ हा मर दाने शाघडेले नऊ घातू ओंगू, बेगू, वंगू, डघांगू, स्यांगू, स्यांगू, स्यांगू, दोंगू, स्यांगू

१८१ धातूंचें वर्गीकरण दोन दृष्टीने करता येण्यासारखें आहे. एक अर्थावरून आणि दुसरे स्वरूपत्वीवरून. वाक्यांत अर्थ पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने व्याख्यातील धातूच कर्ता असावा लागतो. काही वेळेस वाक्यातील धातूच प्रत्यक्ष असा कर्ता नसतो. क्रियेचा जो भाव तोच त्या धातूचा कर्ता होतो. “सूर्य उगवतो” ह्यात सूर्य हा कर्ता आहे, त्याअर्थी ‘उगव’ हा धातू ‘सकृत्क’ आहे. “मला वाटेवर सांजावें” ह्यांत प्रत्यक्ष कर्ता नाही. तेव्हां व्याख्यातील जो अर्थ किंवा भाव म्हणजे सांजावपासवर्षाचा तोच कर्ता आहे. म्हणून ह्या वाक्यातील धातू ‘सांजावें’ हा भावकर्तृक धातू आहे. प्रत्यक्ष कर्ता नसल्यामुळे ह्याला अकर्तृक धातूहि म्हटलें असतां चालेल, असले सर्व अकर्तृक अथवा भावकर्तृक धातू हे अकर्मक असणार हे उघड आहे. ह्यांना ‘कर्ता’ जर प्रत्यक्ष नाही तर ‘कर्म’ तरी कोठून येणार? पदिल्या सकृत्क धातूमध्ये सकर्मक आणि अकर्मक असे दोन प्रकार आहेत. करणें, सांगणें, ऐकणें वगैरे धातू सकर्मक, असणें, होणें, पडणें, पळणें वगैरे धातू अकर्मक होत.

१८२ प्राकृतमधील धातूादेश -संस्कृत किंवा प्राकृतमधून धातू जसा वेळेस मराठी भाषेंत येतो त्यावेळेस त्याला आदेश होतो. खुर संस्कृतमध्ये धातूा आदेश होतो असे काही निद्वानाचें मत आहे. उदा—इग् (पश), पा (पि), प्रग् (पृ), दग् (द), म् (आथ), पत् (प), हग् (मधु-हृदि) ह्यांत कशान दिलेली रूपे हे धातूचे आदेश होत. पश आदेश हे म्हणजे पडत नाही हग् ह्याचे पश असे रूपांतर वर्गप्रक्रियेच्या कोणत्या निपमानुसार ह्याचें हे सांगणें कठीण आहे. हग् आणि पश हे दोन्ही निराळ धातू आहेत. त्यांचा अर्थ मान एक आहे. प्राकृत वैयाकरणानाची मुळावीच चूक झालेली आहे. प्राकृत व्याकरणान्तरात की, कप् = कोळ, खर, मग् = उठ, पत् = पुढ, कुप् = जू, शिप् = पेट, भिप् = बघवट, यर्ज = उर, सप् = टर, रिप् = घोट, पश = उरु = मुल = निट, मरिप् = दडोळ, आयेह = चट, हे असे संस्कृत धातूंना प्राकृत आदेश होतात. वर्गप्रक्रियेच्या कोणत्याच निपमाने हे आदेश सिद्ध होणार नाहीत ह्या अ देशाचे व्याख्येद्वारा टीका म्हणजे हे संस्कृत धातू निराळे राहिले व पुढे आदेश म्हणून दिठे प्राकृत धातू

हे निराळे स्वतंत्र आहेत. त्याचा परस्पराचा काही एक संबंध नाही. काही देशी घातु प्राकृत काळीं वापरात होते. ते काही सरकृत घातुचीं समानार्थक असल्यामुळे त्यांचा संबंध प्राकृत वैयाकरणानी त्यांच्याशी लावला इतकाच ह्या प्राकृत घातुदेशाचा अर्थ आहे. हे प्राकृत व्याकरणकारानी दिलेले घातुदेश पाहिले म्हणजे व्युत्पत्तिशास्त्राची जी ऐतिहासिक दृष्टि म्हणून असते तिच्याकडे त्यांनी दुर्लक्ष केलें असे निरुपायाने म्हणावें लागतें.

मराठींतलें घातु साक्षात् सरकृतमधून किंवा माहाराष्ट्री वगैरे प्राकृत मधून आले असल्यामुळे प्राकृतमधील घातुदेश हें प्रकरण मराठीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचें आहे. सर्व प्राकृत व्याकरणकारानी दिलेले आदेश एकत्रित केले तर १५९० भरतात. ह्यापैकी ४५३ घातु देशी आहेत कारण त्यांचा संबंध कोणत्याहि सरकृत घातुचीं आदेशप्रक्रियेच्या नियमाने पोहोचत नाही. प्राकृत व्याकरणात दिलेले घातुदेश पाहिले तर जे पाच प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येतात ते खाली नमूद करतो त्याबरोबर मराठी घातु ताडून पहावे.

१ मूळ सरकृत घातु व प्राकृत आदेश एकाच स्वरूपाचे असलेले.—

उदा.—चलति > चलइ > चल, चुवति > चुनइ > चुव, खादति > खाअइ > खा, ताडयति > ताडेइ > ताड.

२ मूळ सरकृत घातुचीं रूपे वर्णप्रक्रियेच्या नियमानुसार प्राकृतमध्ये उतरलेली—उदा.—पीडयति > पिडेइ > पिळ, अपयति > अपअइ > ओप; खिद्यते > खिअइ > खिज, घटते > घडइ > घड, युच्यति > जुअइ > छज..

३ मूळ सरकृत घातु व त्याचे प्राकृत आदेश ह्या दोहोंमध्ये कस-लाहि संबंध नसलेले—(याचीं उदाहरणें वर दिली आहेत.)

४ मूळ सरकृत घातु आपल्या गणचिन्हांसह प्राकृतमध्ये आलेले—उदा—नृत्यति—णचअइ—नाच, चिनु—चिण—चिण, जानाति—जाणइ—जाण.

५ मूळ सरकृत घातु व त्याचे प्राकृत आदेश ह्यांमध्ये अर्धभेद झालेले—उदा—प्रेषते—पेसअदि—पचइ—पाह.

१८३ मराठी घातुचीं उदाहरणें—खाली काही नमुन्यादातल मराठी घातुचीं उदाहरणें देतो.

१ उपसर्ग न लागलेले सिद्ध धातुः—आच, इच, कर, कंद, खन, गण, जिळ, चर, नेव, चु (च्यव), चुण (चविकरण), दूट, दह, दस (दंश), दे (दा), घस (घंस), नाह (द्या), ने (नी), पी (पिचू), पुस (पृच्छ), बोल (बल्ह किंवा भू), मिज, यांच (बंध), विंध (बिंध), हुश (घुष्य), माख, याच, जुव (युष्य).

२ उपसर्गासहित मराठीत आलेले कांही धातुः—ये (आ + या), आचव (आचम), उसळ, उचल, उतर, उठ, उपट, उपेस, निरख, निरव, पाखड (प्रखाल), पारख, पुस (म + उज्ज), विक, मिज (अभि + अज्ज) इत्यादि.

३ खाली दिलेले धातु द्राविडी भाषांतून आले असावेत, कारण त्यांच्या व्युत्पत्तीसहल शंका आहेः—आट (कापड आटले), कस (कंवर कसली), वेर (भोंमती घेऊन), चाट (चिकटून जाणे), चाट (तूर चाटणे), चाप (दामणे), जोख (मारणे), होळ (चेंडू होळणे), छर (बाहेर छरणे), टिक (कापड टिकणे), टिप (नेम मारणे), पट (कपूळ दोणे), राह, लह इत्यादि.

४ अन्य भाषांतून आलेले धातुः—फारशीः—चिमट, छिमट, गुजर, जम, खत, तपास, डाग, नरम, गरम, फसक, बदल इ. इंग्लिशः—पोंट्ट, मॅनेज, फोट, नीट, अग्री इ. ह्या धातुपुढे मराठी “करणे” हे क्रियापद घालतात.

पुढे दिलेली साधित धातूंची उदाहरणे आहेत.

१ कांही धातूंना खाली दिलेले प्रत्यय लावून साधित धातु संपाद करतात. प्रत्ययाचा अर्थ त्वच किंवा सातत्य हा आहे.

१क—मडक, कचक, चळक, जुगुक, टपक, ठमक, तरक, घचक, यक, दयक, धमक, भरक, मुरक, मचक, पुचक, लटक, सटक, हरक, दिवक [आहूप्].

२ ट—कचट, खचट, खण्ट, पण्ट, चिमट, शपट, दापट.

३ र, ल, ड—उचल, कोळल, चोखल, झाकळ, डुरक, टेचल, दादल, लंगड.

अभ्यस्त धातूंत घाणे, दिरक व द्विधातुसंयोग असे तीन प्रकार आहेत त्यांची उदाहरणे अनुक्रमे खाली दिली आहेत.

१ साधे—ढेंढाल, घुंढाल, जाग, चकव, भावाव, कॅकाट, बोंयळ, गाग, तातड, चाचप, पोंफार, गांगर, लोलव, शेरव.

२ द्विरुक्त—खोखो, खटखट, काटकाट, दगदग, चटचट, झळझळ, तणतण, थवथव, भडभड, घरघर, चरचर, छाटाछाट, हरहर, भिरभिर.

३ द्विधातुसंयोगः—गटपट, घालमिल, घटपड, चुळबुळ, चिळ-चिळ, घरपकड, चुकभूल, देखमार इत्यादि.

साधितधातूमध्ये प्रयोजक, शक्य, नकारार्थी धातु, त्याचप्रमाणे नाम, विशेषण, धातु व निपात ह्यापासून साधलेले धातु, तसेच अर्थभेदाचे वगैरे धातु येतात. मुख्य क्रिया दाखविणाऱ्या धातूला जें मदत करते तें सहायक क्रियापद होय. हे सहायक क्रियापद आपला मुळचा विशिष्ट जो अर्थ असतो तो सोडून दुसरा सामान्य असा अर्थ दाखविते.

संयुक्त क्रियापदें

१८४ धातूच्या कांही नियमित रूपाशी कांही नियमित क्रियापदांचा किंवा शब्दांचा योग होऊन जी क्रियापदें बनतात त्यांस संयुक्त क्रियापदें म्हणतात. हात मुख्य क्रिया दाखविणारे धातुसाधित असतें व त्या क्रियेचा काळ व अर्थ रूप व प्रयोग दाखविण्याकरिता एक 'सहायकारी' क्रियापद त्या धातुसाधिताला जोडावे लागतें. अशा धातुसाधित व सहायकारी क्रियापद ह्या दोहोंचें मिळून संयुक्त क्रियापद तयार होतें. ह्यामध्ये मुख्य धातूचें वृद्धन्त रूप व सहायधातूचें आख्यात रूप असतें.

सहाय धातु चार प्रकारचे आहेत. १ कालदर्शक-उदा०-अस-मी जात आहे. २ प्रयोगदर्शक-उदा०-जा, हो- त्याच्याकडून काम केलें गेलें. ३ रूपदर्शक-उदा०-नस, नसो, नये, हो, पाहिजे-तू जाऊ नको. जाता कामा नये गेलें. पाहिजे. ४ विशेष अर्थदर्शक उदा०-आण, इच्छ, काढ, घे, चुक, जा, टाक, टेव, दे, पड, पाह, पाहिजे, दस, ये, राह इत्यादि.

सुद्धम दर्शने पाहिलें तर पाहिले तीन प्रकारचे हेच सारे सहाय धातु होत. चौथ्या प्रकारांत दिव्येच्या धातूंनी क्रियापदांच्या अर्थांत मर पडते. तेव्हा त्याच धातूला प्रधान धातू मानण्यास हरकत नाही. अर्थाच्या दर्शने संयुक्त क्रियापदांचा आणखी एक प्रकार जाटळतो. उदा०-मुद्द करणें, पारख

करणे, गोंघळ करणे, मार खाने, वांगात येणे, डोकीस घालणे, रागे भरणे, सिद्धीस नेणे, संपादन करणे, अवण करणे इत्यादि.

वर दिलेल्या प्रयोगात योजलेली क्रियापदे खरी सयुक्त नव्हत. त्यांच्या अर्थात विशेष भर पडली आहे. वाक्याचा अर्थ लाक्षणिक अटव्या-मुळे नाम आणि क्रियापद हे सयुक्त आहेतच दिसतात. व्याकरणात लास गिक अर्थाकडे लक्ष देण्याचे कारण नाही, क्रियापदाच्या रूपाकडेच लक्ष दिले पाहिजे.

सयुक्त क्रियापदे मराठीत मानावा किंवा नाही हासधर्मी मराठी व्याकरणकारांमध्ये मतभेद आहे. वाक्यात दर्शविलेली क्रिया कितीहि शब्दांनी बोधिली असो, त्यातील एकच घातु-शेवटचा क्रियापद-मानावा व सयुक्त क्रियापदास खो घावा हा एक पक्ष. हा पक्षाचे असेहि म्हणणे आहे की, क्रिया दाखविणारे वाक्यातील सर्वच शब्द जर क्रियापदार्थां जोडून सयुक्त क्रियापद मानू लागलो तर सयुक्त क्रियापदाची सख्या बेसुमार वाढेल, व त्या दृष्टीने सयुक्त क्रियापदे कमीत कमी सत्तरपर्यंत निघतील तेव्हा ही आपत्ति टाळण्याकरिता सयुक्त क्रियापदे न मानतां शेवटले लै क्रियापद तेच मुख्य मानावे.

दुसरा पक्ष सयुक्त क्रियापद मानणाऱ्यांचा. सुट्या एकट्या घातूच्या अर्थापेक्षा दुसऱ्या शब्दांशी संयोग होऊन जो अर्थ होतो तो अगदी निराळा आहे. तो पुस्तक घेतो व तो झोप घेतो, तो जातो व तो जात आहे, तो होता व तो जेवून बसणार होता, हा वाक्याच्या जोड्यांमध्ये ज्याअर्थी सारखा अर्थ नाही त्याअर्थी सयुक्त क्रियापदे मानणे प्राप्त न्हाई. हाच पक्ष आम्हास मान्य आहे शिवाय सयुक्त क्रियापदे मानण्यास आणखी एक कारण आहे, आणि ते काळाअर्थी आहे. मृत, वर्तमान व भविष्य हे तीन काळ जरी मुख्य असले तरी मराठीमध्ये त्यांच्या इतर छान्या पुष्कळ आहेत व त्या मुख्य घातूशिवाय इतर क्रियापदांच्या साहाय्याने दाखवित्या जातात सयुक्त काळ मानावे लागतातच म्हणून सयुक्त क्रियापदे मानिली पाहिजेत. मात्र वर जो त्यांना चौथा प्रकार सांगितला आहे त्यातील घातूच्या साहाय्याने बनलेली सयुक्त क्रियापदे मानू नयेत.

सोऽरुहत्” वगैरे रूपे बाळून “ स यातः, स जातः, स आरुढः ” अशीं रूपे रूढ होऊन बसलीं. तीं कृदन्तविशेषणें असल्यामुळे अकर्मक असतील त्या वेळेस कर्त्याप्रमाणे आणि सकर्मक असतील त्या वेळेस कर्माप्रमाणे चालू लागलीं. अशा रीतीने संस्कृत ‘ त ’, ‘ इत ’, ‘ न ’ अन्त असलेल्या संस्कृत भूतकाळाच्या कृदन्तांपासून (द्राविडी भाषांतील भूतकाळाच्या बळणावर) वर्तमानकालीन बोलींतील भूतकाळ सिद्ध झाला आहे.

प्राकृत भाषांच्या अमदानीतच कृदन्तांचे मूळचे अन्वयवर्ण ‘ त, इत न ’ वगैरे वर्णप्रक्रियेच्या नियमाने अ, इअ, (गअ, कअ सारखे) असे तरी झाले किंवा दिण्, सुत्त ह्यासारखे पूर्वीच्या व्यजनात समावून तरी गेले. कधी कधी ह्याच्यापुढे स्वार्थे प्रत्यय ‘ क ’ (> अ) हा लावित असत. त्याच बळणावर पूर्वी रूढ असलेला ‘ ल ’ प्रत्यय स्वार्थे (म्हणजे विशेष अर्थ न दाखविणारा) असा लावू लागले. ह्याच ‘ ल ’ प्रत्ययाची इतर ‘ इल ’, ‘ अल ’, ‘ इल्ल ’, ‘ अल्ल ’ अशीं रूपे प्राकृत भाषांत व त्यातल्या त्यांत अपभ्रंशांत जास्त प्राचुर्याने वापरलेली आढळतात. मागधी व मागधी अपभ्रंश, अर्धमागधी व त्याचप्रमाणे दक्षिणेकडील व पश्चिमेकडील अपभ्रंशात भूतकाळी क्रियापदांना हे प्रत्यय लावीत असत हे सध्याच्या त्या भाषांच्या बक्षज ज्या भाषा आहेत त्यातील पुराव्यावरून सहजच सिद्ध होण्यासारखे आहे. जैन प्राकृतमधील पुढे दिलेल्या उदाहरणावरून ‘ ल ’ प्रत्यय भूतकाळात सर्रास त्या काळी वापरू लागले होते हे स्पष्ट होते. “ चादल्ल, लोदिल्ल, सोदिल्ल, जेरिल्ल, थल्लइल्ल, गण्ठिल्ल, गामिल्ल, घादिल्ल, आगण्हिल्लिया, वरेण्हिल्लिय, लपिहिल्लियम् ” इ.

तेव्हा मराठी भूतकाळातील ‘ इल, अल ’ हे प्रत्यय जुन्या संस्कृत भूतकाळी कृदन्तां: ल, इल्ल, अल्ल हे जे प्राकृत काळांत ‘ स्वार्थे किंवा अल्पार्थे ’ विशेषणात्मक प्रत्यय लागत त्यांपासून झाले आहेत. भूतकाळ दर्शक ‘ ल ’ सारखाच प्रत्यय इतर प्राकृतिक आधुनिक बंगाली, बहारी ह्या बोलींत आहेत.

भूतकाळच्या ‘ ल ’ प्रत्ययाची उपपत्ति घर दिलेल्या उपपत्तीपेक्षा कांही निराळ्या सन्देशेने दिली जाते. संस्कृत ‘ त ’ प्रत्ययापासून त किंवा इत - द किंवा इद - द किंवा इद - ल किंवा इल्ल अशा मार्गाने व्युत्पादितात. त्याचप्रमाणे शौरसेनीतील ‘ द ’ ह्या भूतकाळच्या कृदन्तांपासूनहि

व्युत्पादितात. त्याचप्रमाणे कोणी असेंहि म्हणतात की, हा 'ल' प्रत्यय जुन्या वैदिक किंवा पूर्ववैदिक भाषेतून आला असावा, कारण स्लाव्ह भाषेत असाच 'ल' प्रत्यय वापरतात. परंतु ही मते प्राज्ञ ठरणार नाहीत. त - द - ड - ढ - ल ह्या मार्गाने ल येणे शक्य आहे. परंतु अशी विकृति सापेक्ष असते. म्हणजे एकाच शब्दात ऌ, ऋ, पू पैकी वर्ण असेल तरच 'त' ला मूर्धन्यत्व येणे शक्य आहे; एरवी नाही. तेव्हा ही व तशीच पुढील 'द' चीहि उपपत्ति शास्त्रीय नव्हे. त्याच्यामागे इतिहासहि नाही. स्लाव्ह भाषेतील 'ल' प्रत्यय अगदी निराळ्या स्वरूपाचा आहे.

मराठीमध्ये घातूचीं भूतकालांचीं रूपे कशीं उतरलीं आहेत हें सम-जण्याकरितां मधील माहाराष्ट्री प्राकृतमधील दुवे देतो.

१ सस्कृतमधील निष्ठाचा 'त' कायम राहतो. उदाहरणें सस्कृत, माहा-राष्ट्री व मराठी या क्रमाने दिली आहेत—गृहीत - गेण्डिअ - घेतल; आत्त - उआत्त - आतल, उपात्त-पात्त - पातल; जित - जिअ - जितल 'त' विकल्पाने ठेवणारीं उदाहरणें—भणित>भणिअ>म्हणितल, म्हणि-यल; हारित>हारिअ>हारितल>हारियल; सख्यायित>सधयिअ>साधि-तले, साधियल.

२ माहाराष्ट्रीतील अन्य अक्षर कायम ठेवणारीं उदाहरणें—सत्त - तातल, खात - खत्त - खातल; गुणित - गुत्थ - गुयल; नुदित - नुट्ट - नुटल; पतित - पट्ट - पटल; खात - खण्ण - खाणल, खणल; शिक्त - शित्त - सीतल.

३ महाराष्ट्रीतील 'अ'चा लोप दाखविणारीं रूपे—

जात	>	जाअ	>	(जाअल>जाइल>जाल).
आगत	>	आअअ	>	आल
कृत	>	किअ	>	कल
नीत	>	णिअ	>	नेल
स्नात	>	न्हाअ	>	न्हाल
स्थित	>	ठिअ	>	ठेल
सधित	>	साधिअ	>	साधिल
रक्षित	>	रखिअ	>	रखिल.

४ माहाराष्ट्रीतील अन्त्य 'अ' विकल्पाने ठेवणारों रूपे. उदा.—

कारापित	>	कराविअ	>	करवियल, करविल
विज्ञापित	>	विण्णविअ	>	विनवियल, विनविल
मानित	>	माणिअ	>	मानियल, मानिल
लिखित	>	लिहिअ	>	लिहियल, लिहिल.

५ खालील रूपांत 'त' किंवा 'अ' ह्यांना संबंध दिसत नाही. संस्कृत किंवा माहाराष्ट्री ह्यांमधील निष्ठांरूपांना 'ल' प्रत्यय चिकटवून मराठी रूपे बनली आहेत. मात्र ही रूपे प्राचीन मराठींत किंवा काव्यांत आढळतात.

दत्त	>	दिस्त	>	दिसल, दिन्हल, दिवल, दिल
घावित	>	घाविण्ण	>	घाविस्तल
मणित	>	मणिण्ण	>	मणिस्तल
उड्डीन	>	—	>	उड्डीनल, उडल
पक्क	>	पक्क }	>	पिकल, पिकेल
प्र	>	पिक }	>	
मिन्न	>	—	>	मिनल
उत्पन्न	>	उत्पण्ण	>	उपनल
बुद्ध	>	—	>	बुद्धिस्तल.

६ उच्चारसौख्यांसाठी 'आ' काही ठिकाणी मध्ये देतो. विशाल, भियाल, निगाल, बुडाल, जिराल, विमाल इ.

भूतकाळाचे वर्तमान मराठीतील प्रत्यय खालीलप्रमाणे होतात.

पुलिंग		स्त्रीलिंग		नपुंसकलिंग	
ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र०--लें	लें	हें ले	लें	लें	लें
दि०--लास	ला, लात, लेत	लीस	ली, लात, ल्यात	लेंस	ला, लात, लेंत
	ले	ली	ल्या	लें	ली
१०--परिलें	परिलें	दिले, धरिलें	धरिलें	परिलें	परिलें
०लास	परि—ड	धरिलीस	धरिली-लात	परिलेंस	धरिली-लात-लीत
	हेचप्रमाणे शौरसे-		रूपांत		

घरिला घरिले घरिली घरिल्या घरिलें घरिलीं
दुसरीं रूपे अशींच बोळ्या बोळ्या स्थानिक परकाप्रमाणे तयार होतात.

वर्तमानकाळ

१८७ संस्कृतांतील जे काळ मराठीत कृदन्तद्वारा आले आहेत त्यांपैकी मराठीतील वर्तमानकाळ हा एक आहे. मूळ धातूचे संस्कृत कृदन्त-वर्तमान-काळवाचक धातुसाधित-विशेषणापासून झाल्यामुळे कर्त्याच्या लिंगवचना-प्रमाणे ह्याची रूपे बदलतात. कृदन्ताचे संस्कृतमध्ये प्रत्यय अत्, आन, मान (जातानेपदो) असे आहेत. प्राकृतमध्ये हेच प्रत्यय अन्त किंवा एन्त । हीं रूपे धारण करितात. ह्यामधील अनुनासिक नाहीवा होऊन तोच प्रत्यय आधुनिक बोलींमध्ये उतरला आहे. त्याला चार्धनामिक प्रत्यय लावून मराठी-मधील साधा स्वार्थे वर्तमानकाळ तयार होतो. अन्त, अयन्त (संस्कृत) > अन्त, एन्त (प्राकृत) > अत्, इत् (मराठी) अद्यां मार्गाने वर्तमान-काळातील धातूचे अंग व्युत्पादिता येते.

वर्तमानकाळाचीं रूपे शानेश्वरीच्या काळात खालीलप्रमाणे होत असत.

एकवचन	अनेकवचन
१ (मी) करितुं	(आम्ही) करित
२ (तु) करितु	(तुम्ही) करित
३ (तो) करितु	(ते) करित

पुढे शिवकाळात व पेशवाईमध्ये हा 'उ' जाऊन पुढे त्याच्या ऐवजी 'ओ' प्रथमपुरुषात दोन्ही वचनां पुढिंङी प्रत्यय आला. तृतीय-पुरुषी अनेकवचनांत मात्र 'ति' प्रत्यय आला. जाताती, करिताती, नेताती वगैरे रूपे तु. अनेकवचनां येतात. (पहा—प्रकरण ४ ये)

प्रथमपुरुषामध्ये अलिला अनुस्वार अपभ्रंश भाषेतून आला असें राजवाडे म्हणतात. उदा—वटुं, वटुं, वटुं, वटुं. वर्तमान मराठीतील वर्तमानकाळाचीं काही रूपे ते पुढे दिल्याप्रमाणे व्युत्पादितात.

करित > करितु+उं	> करितुं (मी) पुढिंङी
करित > करितु+हुं	> करितुं (आम्ही)
करित > करितु+ण	> करितुं > करिते, करिते (हो)

करित > करितियां+हुं > करितियां > करित्यो, करितो (स्त्री)
अनेकवचन

करित > करितु+सि > करितोसी > करितोसी-स

करित > करित+आधि > करिताधि > करिताति > करितात
वृ. पु. अनेकवचन

अपभ्रंश भाषेत वट (वृत्) हा धातु वर्तमानकाळात (लट्मध्ये)

असा चालतो:—

१ वटउं	वटुं
२ वटसि	वटइ
३ वटइ	वटति

अशी जरी रूपे वर्तमानकाळाची (लट्ची) होत असत तरी त्यावेळी दुसरीहि एक प्रवृत्ति अपभ्रंश भाषेत—विशेषतः पश्चिमेकडील अपभ्रंश भाषेत—प्रचलित होती. ही प्रवृत्ति मार्कण्डेय ह्याने आपल्या 'प्राकृतसर्वस्व' ह्या व्याकरणात नमूद करून ठेविली आहे. त्याने दिलेले सूत्र "सर्वदा शतृः होन्तो = मवन्, यभूव, भविष्यति वा" व त्याचा भावार्थ वर्तमानकाळाचे धातुसाधित सर्व काळांसाठी चालू राहिले. असा आहे. धातुसाधित विशेषणावातून काळ विद्व करणाची प्रवृत्ति अशा शीतीने मागे अपभ्रंश भाषेपर्यंत जाते. ह्याच प्रवृत्तीची नकळ पुढील तिच्यावाचून उत्तम झालेल्या आधुनिक बोलोनी उचलिली. अपभ्रंश भाषेतील 'होन्तो' या रूपावाचून गुजराती 'हो' राजस्थानी 'हो', पश्चिम हिन्दी 'हो, हुो, हतो, हो, या'—इत्यादि रूपे निघाली आहेत. हीच प्रवृत्ति मराठीने उचलली. मात्र अपभ्रंश भाषेतील प्रथम पुरुषाचे एकवचन 'हं' अनेकवचन 'हुं' हे प्रत्यय घेतले आणि नवा वर्तमानकाळ बनविआ. अपभ्रंश भाषेवाचून पुढे मराठीच्या पांच अवस्थांमधून सद्यस्क वर्तमानकाळाची रूपे कशी निघाली हे पुढे सोदाहरण सांगितले आहे.

सकर्मक कर धातु

	एक वचन.		
	एक वचन.		तिन्ही लिगी
	स्त्री.		बहुवचन
प्र.	करितो	करित्ये-तें	करितो
द्भि-	करितोस	करित्येस-तेस	करितो
चु-	करितो	करित्ये-ते-ती	करिता-ता
		करितें	करितात

अकर्मक निघ धातु

प्र-	निघतो	निघत्ये-तें	निघतें	निघतो
द्भि-	निघतोस	निघत्येस-तेस	निघतेंस	निघतो
चु-	निघतो	निघत्ये-ते-ती	निघतें	निघता-ता
				निघतात.

इतर धातु घरीलप्रमाणे चालतात. काही धातूच्या पुढे प्रत्ययापूर्वी 'इ' आगम होतो. उदा० आचरितो इ.

स्त्रीलिङ्गी रूपे 'करित्ये' असे 'त्य' कारान्त कोंकणीत वापरतात. शिष्ट भाषेतहि पूर्वीच्या अवल इंग्रजीच्या काळाच्या गद्यात येत असे. अलीकडे तीं रूपे फार कोणी वापरीत नाहीत. साद्यी 'त' कारान्तच रूपे वापरतात.

भविष्यकाळ

१८८ मागे मराठीतील रीतिवर्तमानकाळ म्हणून जो सांगितला व जो संस्कृतमधील प्रत्यक्ष वर्तमानकाळापासून प्राकृतच्या मार्फत आला त्या पासूनच मराठीतील भविष्यकाळाची उत्पत्ति झाली आहे. वर्तमानकाळ म्हणजे त्याला अर्थाच्या दृष्टीने आद्यत शून्यकाळ किंवा आद्यत काळाला भविष्यकाळाचा अर्थ प्राप्त झाला आहे. एकाच स्वराचाही रूपे दोन काळाचा अर्थ दाखविणारी शब्दाव्युक्ते पुढे त्याच्यात काही भेद करणे प्राप्त झाले. व हा भेद मराठीत त्याच रूढाना 'ल' हा स्वार्थ प्रत्यय लावून करण्यात आला. अद्या रीतीने संस्कृतमधील मूळ वर्तमानकाळापासून मराठीतील रीतिवर्तमान व भविष्यकाळ साधरा गेला आणि मराठीतील वर्तमानकाळ धातुसाधित विशेषणापासून साधला गेला.

मराठीतील भविष्यकाळा घातूची रूपे तयार करतांना कांही घातू व्यंजनादि प्रत्ययापूर्वी 'इ' आगम घेतात उदा० करील, करीन इ. कांही घातू 'ए' किंवा 'अ' हा आगम घेतात. उदा० घावेल, शिकेल; घावल, शिकल इत्यादि. ह्याच 'इ' ला व 'ए' आणि 'अ' ना अनुक्रमे सेट्, अनिट् ह्यांच्या त्या रुपा आहेत असे कांही विद्वान लोक समजतात. परंतु हे सकर्मकत्व व अकर्मकत्व ह्यांचे दर्शक आगम आहेत. घातूचा पुना वर्तमान किंवा सध्याच्या दृष्टीने शीतिभूत तयार करावा आणि त्याला ईल किंवा एल हे प्रत्यय लावावे म्हणजे मराठीतील भविष्य तयार होतो. 'ल' चा कधी कधी (प्रथमपुरुष, एकवचनी) न होतो.

भविष्य काळाचे प्रत्ययः—ए. व.

प्र.	ईन (सकर्मक)	एन (अकर्मक)
दि.	ईल	
तृ.	ईल (सक.)	एल (अकर्मक)

अनेकवचन

ऊ

आल

तील.

भविष्यकाळ

	एक	अनेक	एक	अनेक
प्र.	करी + ल करीन	करू	घावेन	'घावू
दि.	करशील	कराल	घावशील	घावाल
तृ.	करील	करतील	घावेल	घावतील
प्र.	नेईन	नेऊ	सांगेन	सांगू
दि.	नेईल	न्याल	सांगशील	सांगाल
तृ.	नेईल	नेतील	सांगेल	सांगतील
			सांगील	

मराठीने ह्या भविष्यकाळाच्या चारव्यांतहि वर्तमानकाळाप्रमाणे प्राकृतोद्भव इतर आधुनिक बोर्लीपासून मित्र असा मार्ग काढला आहे. गुजराती, हिंदी, बंगाली, उरिया वगैरे प्राकृतिक भाषांमध्ये भविष्यकाळ साधण्याचे निराळे प्रकार आहेत. त्या भाषांनी भविष्यकाळ मूळ संस्कृत मधील भविष्य (लट्) पासूनच साधला आहे. संस्कृतमधील भविष्य-काळाचे 'स्य' हे जे चिन्ह तेच इतर भाषात स्य-स्य-य किंवा स, 'इ' ह्या मार्गाने परिणत होऊन उतरले आहे.

ह्याच “स्य > स्व > स, श” च्या परंपरेत कांही इतर भाषात ‘ह’ हा प्रत्यय येतो. मारवाडी—मारहूं, मारहों; मजभाषा—मारि—हजं, मारिहें इत्यादि.

संस्कृतमधील भविष्यकाळाचा ‘स्य’ मराठीच्या भविष्यकाळाच्या रूपांतहि उत्तरला आहे असें राजवाड्यांनी कांही घातूंच्या भविष्यकाळाचीं रूपे व्युत्पादिली आहेत त्यावरून वाटवें. त्यांनी व्युत्पादिलेलीं रूपे खाली देतोः.

भविष्यति लट् अनिट्

१	{ हसिष्यामि	>	हसेहिमि	>	हसे + ल = हसेन
	{ हसिष्यामः	>	हसेहिमो	>	हस्यं + ल = हस्यं.
२	{ हसिष्यासि	>	हसेहिसे	>	हससि + ल = हससील.
	{ हसिष्यथ	>	हसेदित्था, हसेदिह	>	हण + ल = हसाल
३	{ हसिष्यति	>	हसेदिह	>	हसेइ + ल = हसेल
	{ हसिष्यन्ति	>	हसेदिन्ति	>	हसति + ल = हसतील.

ह्याचप्रमाणे

करिष्यामि	>	करिहिमि	>	करिइँ	>	करी	>	करिन
करिष्यामः	>	करिहिमु	>	करिइँ	>	कर्युँ	>	करँ
करिष्यसि	>	करिदिसि	>	करिइसि	>	करिसि	>	करिशी [ल]
करिष्यथ	>	करिदित्था	>	करिइहा	>	कर्या	>	करा [ल]

अर्थाच इतर रूपे व्युत्पादितो येण्यासारखी आहेत. शानेश्वरकालीन मराठीत ‘ल’ हा प्रत्यय भविष्यकाळां फ्रिपापदाना विकल्पाने लागे. ‘ल’ प्रत्ययाखेरीज रूपे यादवकाळात सापडतात. गाटण येथील १२०६ इसवी सनातील शिलालेखात ‘उषटे’ व ‘वाहन्ति’ अशीं लट्चीं रूपे ‘ल’ शिवाय आहेत.

आज्ञार्थ

१८९ संस्कृतमधील आज्ञार्था [लोट्] पासून मराठीतील आज्ञार्थ आला आहे. प्रचलित मराठीतील आज्ञार्थांचे प्रत्यय हेः—

१ राजवाडे शा. न्या. पा. ८४.

	ए. व.	अ. व.
प्र.	ऊं [ओ]	ऊं [ओ]
द्वि.	—[ई, ए]	आ
तृ.	ऊ, ओ	ऊत, ओत

कंसांत दिलेले प्रत्यय कवितेंत येतात. एकाक्षरी धातु असेल तर 'ओ', 'ओ', 'आ' ह्या प्रत्ययांच्या पूर्वी उच्चारणीक्यांय व हा आगम होतो. उदा०—जावो, जावोत, जावा, घुवो, घुवोत, घुवा इ. इ.

ह्या प्रत्ययांची उपपत्ति रालीलप्रमाणे आहे.

एकवचन	संस्कृत	प्राकृत	अपभ्रंश	मराठी
	आमि	> मु	> अउं	> ऊ
	हि	> इ	> अरि	> —[अ]
	हु	> ऊ	> ऊ	> ऊ, ओ
अनेकवचन	आम	> अमु	> अहु	> ऊ, ओ
	त	> इ	> हु	> आ
	अन्तु	> अन्तु	> अन्तु, हि	> ऊत, ओत.

मराठीतील आज्ञार्थाचे सर्व प्रत्यय संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंश ह्या मार्गाने आले आहेत. भूतकाळात अथवा वर्तमानकाळात ज्याप्रमाणे संस्कृत धातुसाधितापासून प्रत्यय तयार झाल्यामुळे कर्त्याप्रमाणे किंवा कर्माप्रमाणे क्रियापदांचे रूप बदलत त्याप्रमाणे आज्ञार्थात बदलत नाही.

द्वितीय पुरुषी एकवचनासाठी मराठीत प्रत्यय नाही. धातूचे मूळ रूपच तो अर्थ दाखवू शकते.

अपभ्रंशांत दोन प्रकारची आज्ञार्थाचीं रूपे सापडतात. एक 'उ' प्रत्यय घेणारी. उदा०—देखु, संजु, करहु. दुसरी 'इ' प्रत्यय घेणारी. उदाः—करि, कदि, सुमरी.

ही 'इ' प्रत्ययान्वित रूपे वर्तमान मराठीतहि कवितेंत आढळतात. उदा—घेई घेई माझे वाचे । गोष्ट नाम विठोबाचें.

कृदन्त

१९० घातपाखून पूर्ण व अपूर्ण क्रियाद्योतक अर्थां काही रूपे बनत असतात त्यांचे कृदन्त असे म्हणतात. कृदन्त दोन प्रकारची असतात. एक व्ययी कृदन्त म्हणजे ज्यांना विभक्तीचे प्रत्यय लागतात किंवा ज्यांचे सामान्य-रूप होतें तीं व दुसरी अव्ययी कृदन्त.

१ व्ययी कृदन्तः—(अ) 'ता'—कृदन्त. उदा.—करता, देता, वेता, बोलता, मारता. हीं सर्व कर्तृवाचक म्हणजे क्रियेचा कर्ता दाखविणारी कृदन्त आहेत. हीं आकारान्त विशेषणें असून विशेषणाचे सर्व नियम त्यांना लागतात. संस्कृतमधील 'तृ' म्हणून जो कर्तृवाचक प्रत्यय आहे त्या पासून हीं कृदन्तें बनलीं आहेत. 'ता' हे सानुनासिक कृदन्त ह्या कृदन्ता-पासून भिन्न आहे.

(आ) 'गार' कृदन्त. उदा.—करणार, देणार, घेणार, बोलणार, मारणार. हीं सर्व कर्तृवाचक म्हणजे क्रियेचा कर्ता दाखविणारी कृदन्त आहेत. ही 'गार' अंती अवलंबी विशेषणें असून त्यांना विशेषणाचे सर्व नियम लागतात. यर दिलेला जो 'तृ' प्रत्यय आहे त्याच्या ऐवजी 'णृ' हा प्रत्यय लागून हीं कृदन्तें बनलीं आहेत. हीं जेव्हा विशेषणें असतात तेव्हा पुं—स्त्री—नपुंसकलिंगी आ, इ, ए (उदा.—करणार, -री, -रे) हे प्रत्यय अनुक्रमे त्यांना लागतात. जेव्हा हीं कृदन्तें विशेषणें नवनात तेव्हा त्यांचा उपयोग अव्ययाप्रमाणे होतो व त्यांच्यापुढे सहायकारी क्रियापद ठेविलें म्हणजे भाविष्मकाळ दाखविता जातो. उदा.—तो जाणार, मी घेणार आहे. मी बोलणार आहे इत्यादि.

(इ) 'ला'—कृदन्त. ह्या कृदन्ताविषयी सविस्तर विवेचन मागे मराठीतील भूतकाळ या प्रकरणांत केले आहे. हे कृदन्त पूर्णक्रियाद्योतक आहे. हे विशेषण असून विशेषणाप्रमाणे त्याचे लिखन बदलतें. सरूत 'ल' क्यप्र' निदेशावरून हे मराठीतील कृदन्त सिद्ध झाले आहे. शेवटचा 'ल' प्रत्यय प्राकृतमधील इल, अल ह्या प्रत्ययापासून मान्य आहे. याचेंहि विवेचन मागे केले आहे.

(ई) 'वा'-कृदन्त. उदा०—करावें, घावें, घ्यावें. हे कृदन्त विधि, कर्तव्य, आवश्यकता इत्यादि अर्थ दाखविणारे आहे. हे विध्यर्थी आहे. हेहि विशेषण असून विशेष्याच्या लिंगवचनाप्रमाणे त्याचें रूप बदलतें.

संस्कृतांत 'तव्य, अनीय व य' हे प्रत्यय लावून जीं विध्यर्थांचीं रूपे होतात तींच रूपे मराठीच्या 'वा' कृदन्ताच्या मुळाशीं आहेत. संस्कृत 'तव्य' प्रत्यय माहाराष्ट्री प्राकृतांत अव्य होता व तोच प्रत्यय मराठींत 'आव' असा होतो. उदा०—कर्तव्यम् > करिअव्व > करावें, हसितव्यम् > हसिअव्व > हसावें; भवितव्यम् > होइअव्व > होआवें. दुसरा जो अनीय म्हणून संस्कृतमधील विध्यर्थांचा प्रत्यय आहे त्यापासून मराठी विध्यर्थां कृदन्त 'जे' कारान्त सिद्ध होते. संस्कृत 'अनीय' प्रत्यय प्राकृत मध्ये अणिय होतो आणि मराठींत 'जे' होतो. उदा०—लिहिजे, करजे, देखणा. उदा०—हे काम मला करजे आहे. बहुत काय लिहिजे. देखाणा मनुष्य. ह्या कृदन्ताचा नामाप्रमाणेहि उपयोग करतात. वर्तमान मराठीत ह्याचा उपयोग पार आहे. ह्या कृदन्तांना चतुर्थी व पट्टी ह्या विभक्त्यि प्रत्यय लागतात. उदा०—करावयास, करण्यास, करावयाचें, करण्याचें.

२ अव्ययी कृदन्तः—(अ) 'त' कृदन्त उदा०—करित, देत, घेत इत्यादि अपूर्ण क्रिया दाखविणारी कृदन्त. ह्याचा विचार मागे मराठीतील 'वर्तमान-काळ' ह्या प्रकरणात केलाच आहे. संस्कृतमधील 'अन्त' 'त' ह्या वर्तमान काळच्या कृदन्त प्रत्ययांवरूनच मराठी प्रत्यय 'त' आला आहे.

मराठीतील वर्तमानकाळ ह्याच कृदन्तापासून सिद्ध झाला आहे. त्या वेळीं मात्र हे कृदन्त अव्ययी नसून व्ययी असतें आणि विशेषण समजून विशेष्याप्रमाणे त्याचें लिंगवचन बदलतें. उदाहरणें संस्कृत, माहाराष्ट्री, मराठी, या त्रिमाने दिली आहेत. भवत् > होन्त > होत; मणत् > मणन्त > म्हणत; ददत् > देन्त > देत. त्याचप्रमाणे करीत, मानीत, घरीत, घालीत, लिहीत अशीं रूपे होतात. ह्या सर्वोमध्ये 'ई' आगम झाला आहे. हा ईकार माहाराष्ट्री भाषेपासून आला आहे.

(आ) तां—कृदन्त. उदा०—करितां, देतां, घेतां, बोलतां. वर जे व्ययी कृदन्त 'ता' कृदन्त दिले आहे त्यालाच अधिकरणवाचक

‘आ’ हा प्रत्यय लागून हे ‘तां’ कृदन्त साधले आहे. हे अव्यय आहे. हे कृदन्त क्रियावाचक आहे. ‘ता’ कृदन्ताची वर जी उपपत्ति दिली आहे त्याहुन भिन्न अशी उपपत्ति राजवाडे यांनी दिली आहे व ती जास्त समुक्तिक वाटते. हा ‘ता’ प्रत्यय संस्कृत ‘त्वा’ ह्या प्रत्ययापासून रचानी घ्यावा दिला आहे. हा त्वा प्रत्यय अर्धभागची मागेत ‘चा’ होतो व त्या पासून मराठी ता होणे अगदी शक्य आहे. त्वा > चा > तां उदा०—
 चंदित्वा > चंदित्ता > चंदितो, गत्वा > गत्ता > गता, यात्वा > जातो;
 नीत्वा > नेत्ता > नेतो. हेच कृदन्त ‘ताना’ प्रत्ययान्तहि कधी कधी अवसे. ह्याची उपपत्ति क्त्वा > ताणं > ताना अशी आहे. ‘अर्ध-
 भागघात’ ‘क्त्वा’चा ताणं हे रूप होते.

(६) ऊं-कृदन्त. उदा० करूं, देऊं, घेऊं, बोडूं, मारूं. ही कृदन्त क्रियांचा आरंभ दाखवितात. ही भविष्यार्थी आहेत. राजवाडे हा ऊं प्रत्यय संस्कृत तुम् पासून तुम्-उम्-उं-ऊं ह्या मार्गाने घ्यावा दितात. परंतु दोन्ही प्रत्ययांच्या अर्थाकडे जर पाहिले तर त्यानम्-तूणम्-तून-ऊन-ऊं ह्या मार्गाने तो घ्यावा असे जास्त समुक्तिक दिसते. ह्याचाच आणखी एक प्रकार खालीलप्रमाणे आहे.

ऊन-कृदन्त. ही कृदन्त क्रिया पूर्ण झाल्याची घटक आहेत. उदा०—करून, देऊन, घेऊन, बोडून, मारून. संस्कृतमधील ‘त्वा’ प्रत्ययापासून किंवा त्याच्यादि मागच्या त्वान, त्वीन वगैरे वैदिक संस्कृत प्रत्ययापासून ही प्रत्यय सिद्ध झाला आहे.

त्वान, त्वीन-त्वा-तूणम्-तून-ऊन, अद्या मार्गाने हा ‘ऊन’ प्रत्यय येणे शक्य आहे. व ‘ऊन’ च्या पुढची पायरी म्हणजे ‘ऊ’, हा वर दिलाच आहे. जुन्या लेखांमध्ये घेऊन, देऊन, पाठवून, करून हीं रूपे घेऊं, देऊं, पाठवूं, करूं ह्या अर्थी वापरलेलीच आहेत, तीं पहावीं. रचिवरून वरील विधानास जास्त बळकटी येईल.

शोनेश्वरी वगैरे जुन्या वाङमयात ह्या ऊन कृदन्ताचीं निरनिराळीं

रूपे वापरलेली आढळतात. उदा० जिणूनि, इणूनि, पिऊनि, दावूनि. त्याचप्रमाणे कधी कधी जिणौनि, इणौनि पिणौनि अशीहि रूपे येतात. कधी कधी त्यांना 'उकार' लागतो. उदा० करुनु घेऊनु, इष्टुनु. (अवभृंश मापेंत अर्धाच उकारान्त अव्यये वापरतात)

कधी कधी 'ऊन' प्रत्यय लावून पुढे आजली 'इयाँ' हा प्रत्ययहि जुन्या वादमयांत लावलेला आढळतो. उदा० घेऊनियाँ, जाऊनियाँ, करुनियाँ, देऊनियाँ.

हा 'इयाँ' प्रत्यय सरगृतमधील 'य' प्रत्ययापासून काढला आहे. 'त्या' व्या घेवजी घातुच्या मागे उपसर्ग असेल तर 'य' प्रत्यय संस्कृत मध्ये वापरतात. य इय-इय + आ-इयाँ अशा परंपरेने तो प्रत्यय येतो.

त्या-तून-दून-ऊण (माशराष्टी) ह्या मागनिहि मराठी ऊन प्रत्यय निघेल. परंतु ऊन प्रत्ययाबरोबरच ओनि, औनि हे जुने प्रत्यय त्याच अर्थी आढळतात. हे प्रत्यय कोणत्या तरी शब्दापासून निघाले असावेत. 'नि' हे शब्दयोगी अव्यय असावे.

सर्व प्रत्ययांची ही विचारसरणी स्थानात ठेवून जर एखाद्या घातुची 'ऊन' कृदन्ताची किती रूपे होणें शक्य आहे असे पाहिले तर पुढील रूपे दिसतील. घातु-कर — करून, करन, करुनि, करनि, करुनु, करनु, करुनियाँ, करुनियाँ, करुनी, करुनि इतकी रूपे होतात.

पुनः प्रयोजकाची रूपे करौनि, करवून ही होतात ती निराळीच (जारत स्पर्धाकरणासाठी 'मराठीचे कालिक-भेद या प्रकरणातील यादव-कालीन, शिवकालीन व पेशवेकालीन भाषा ही प्रकरणे पहावी.)

कृदन्तांचा सवध वाच्यघटनेत पुष्कळ ठिकाणी येतो. कृदन्ते मराठीमध्ये सयुक्त क्रियापदे ज्यांना म्हणतात तीं सर्व कृदन्तांच्या साहाय्याने तयार होतात. सयुक्त क्रियापदांत मुख्य क्रियेचे कृदन्त असते आणि गौण क्रियेचे क्रियापद किंवा आख्यात असते. कृदन्त आणि सहाय क्रिया-

पद या दोहोंचे मिळून संयुक्त क्रियापद मराठीत तयार होतें. हीच संयुक्त क्रियापदे संयुक्त काळाच्या मुळाशी आहेत. वर सांगितलेली कृदन्ते व्ययी आणि अव्ययी या दोन प्रकारात मांडली आहेत. काळाच्या दृष्टीनेहि तीं मांडणें शक्य आहेत. त्यामध्ये कर्तरि, कर्मणि व भावे असे प्रकार पडतात.

वर्तमानः—त कृदन्त कर्तरि, कथित, देत, घेत.

कर्मणी गृह्णेत, करिजत.

प्रयोजक हसवित, म्हणवित.

भूत—ला कृदन्त, उन कृदन्त

भविष्य—सा कृदन्त, णार कृदन्त.

कर्मणी, भावेः—या कृदन्त, ऊ कृदन्त.

प्रयोग

१९१ वाक्यांमध्ये निरनिराळे शब्द परस्परार्थी कोणत्या तरी विशिष्ट स्व-घाने जोडले जातात. ह्या निरनिराळ्या शब्दात कर्ता, क्रियापद व क्रियापद सकर्मक असेल तर त्याचें कर्म हे शब्द मुख्य होत. मराठीतील प्रयोगाची घटना ही सरकृत, प्राकृत भाषांच्या मार्फतच आली आहे. वर्तमान, भूत व भविष्य काळांतील क्रियापदार्थां रूपे ही घातुसाधित विशेषणापासून उत्पन्न झाली असल्यामुळे ती कर्ताप्रमाणे किंवा कर्माप्रमाणे बदलतात. वाक्यात कर्त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणे क्रियापद बदललें म्हणजे त्याला कर्तरि प्रयोग म्हणतात व कर्माच्या लिंगवचनाप्रमाणे क्रियापद बदललें म्हणजे त्याला कर्मणि प्रयोग म्हणतात. ज्या वाक्यात कर्ता व कर्म ह्या दोन्ही प्रमाणे क्रियापद न बदलता ते तृतीय पुरुषी नपुंसकलिङ्गी एकवचना असतें त्या वेळेस भावे प्रयोग म्हणतात. जेव्हा वाक्यांतील क्रियेचा जो भाव तोच कर्ता असतो तेव्हा त्याला भावकर्तृक प्रयोग म्हणतात.

कर्मणि प्रयोग

१९२ ह्या चारी प्रयोगात कर्मणि प्रयोग वार महत्त्वाचा आहे. प्राकृत भाषात जे अतरंग व बहिरंग असे जे दोन प्रकार आधुनिक भाषातील

पुराव्याच्या बळावर पाडतात ते मुख्यतः कर्मणी प्रयोगावरच होय. ह्या कर्मणि प्रयोगाचे स्पष्टीकरण खाली केले आहे.

मराठीतील प्रयोगांमध्ये कर्मणि प्रयोग विशेष महत्त्वाचा आहे. ह्याची ऐतिहासिक उत्पत्ति पाहणें तर मनोरंजक आहे पार प्राचीन काळच्या पूर्ववैदिक भाषेत हा कर्मणि प्रयोग वापरांत नसावासे वाटतें. जुन्या आर्य व इराणी भाषेत हा प्रयोग वापरलेला आढळतो. परंतु तो फक्त वर्तमानकाळीं आणि भूतकाळीं तृतीयपुरुषी एकवचनातच फक्त आढळतो. कर्मणि प्रत्यय 'य' हा तेथील मूळचा प्रत्यय पुढील वैदिक व पाणिनीय संस्कृतमध्येहि आहे. पुढे प्राकृत भाषांच्या काळात आर्य भाषेच्या आंतर-रचनेत जे काही फरक झाले त्यापैकी बरेचसे काळ व प्रयोग ह्याच्या बाबतीत झाले असले तरी हा कर्मणि प्रयोग प्राकृतमध्ये सुद्धा राहिला. वेद व संस्कृत ह्यांमधील कर्मणीचा दर्शक जो 'य' प्रत्यय तो प्राकृतमध्ये य, इय, इय्य, ईय व काही काळानंतर इज अथवा ईअ अशीं रूपे घाण करतो. प्राकृतानंतर आधुनिक बोलींमध्ये कर्मणि प्रयोग प्राकृत अथवा अपभ्रंश ह्या भाषांच्याच द्वारा आला आहे. व त्याचा प्रत्यय ईअ, ईअ, इअ ह्या रूपांत दिसतो. आधुनिक बोलींपैकी काही बोलींतच, विशेषतः पश्चिमेकडील बोलींत, हा प्रयोग त्याच्या प्रत्ययासह राहिला आहे. पूर्वे व दक्षिणेकडील बोलींत हा वापरला जात नाही.

मराठीमध्ये कर्मणि प्रयोग तयार करण्याचे दोन प्रकार आहेत. एक कर्मणि प्रकार संस्कृत व प्राकृत ह्या भाषांच्या द्वारा त्यांच्या मूळ 'य' प्रत्ययापासून निघालेल्या 'ज' ह्या प्रत्ययासह आला आहे. ह्याला पुराण कर्मणि म्हणतात. कारण हा जुन्या मराठी वाङ्मयातच फक्त वापरलेला आढळतो. पुढील वाङ्मयात हा 'ज' प्रत्ययाचा कर्मणि प्रयोग आढळत नाही. जुन्या वाङ्मयांत वापरलेलीं काही रूपे पुढीलप्रमाणे आहेत. गमिजे, होइजे, अनुमविजे. कीजे, घरिजे, दीजे, म्हणिजे, ठेविजे, घेइजे, करिजे इत्यादि. ह्या सर्वांची पूर्वीची प्राकृत व संस्कृतचीं रूपे पुढीलप्रमाणे अस-
णार-उ० गम्यते, गमिजे, भूयते, होइजे, अनुभूयते, अनुभूइजे इत्यादि. हा 'ज' प्रत्यय लागून ज्याप्रमाणे कर्मणि प्रयोगाचा एक प्रकार वर सांगितला तसाच 'व' प्रत्यय लागून दुसरा एक कर्मणि प्रयोगाचा प्रकार

मराठीत रुढ आहे. ह्या प्रकाराचीहि उपपत्ति संस्कृतमाहाराष्ट्रीय्या द्वारा लागते. संस्कृतमधील 'य' ह्या कर्मणि प्रत्ययाबद्दल माहाराष्ट्रीत 'ज्व' हा प्रत्यय येतो. उदा० भूयते-हुव्वइ-होउवे, परिभूयते-परिभुव्वइ-परिभवे, जीयते-जीरइ-जिरवे, गम्यते-गम्वइ-गमे, गृह्यते-ग्रेषइ-ग्रेषे, दृश्यते-दीषइ-दीषे, लभ्यते-लभ्वइ-लभे, क्रियते-कीरइ-करवे, ज्ञायते-णव्वइ-जाणवे-नेणवे, भण्यते-भण्वइ-भणवे-भणिषे. हीं रूपे 'भावे' हि चालतात. परंतु तीं प्रथमपुरुषी एकवचनांतच फक्त तेवढीं चालतात.

कर्मणि प्रयोगाचा दुसरा एक जो प्रकार मराठीत रुढ आहे त्यात नवीन कर्मणि (किंवा कोठे कोठे कर्मकर्तारि) असे म्हणतात. हा प्रयोग वापरण्याची प्रवृत्ति आधुनिक आहे म्हणूनच ह्याला नवीन कर्मणि म्हणतात. ह्या प्रयोगात कर्मपद कर्त्याच्या जागी येत म्हणून ह्याला कर्मकर्तारि म्हणतात. ह्या प्रकारात 'जा' धातूचा सहायकारी म्हणून उपयोग करतात. उदा० १ शिपायाकडून चोर घरेला जातो. २ मजकडून हें काम केलें जाईल. ३ त्याजकडून हें पुस्तक याचलें जाय. इत्यादि.

ह्या नवीन कर्मणि प्रयोगाची उपपत्ति दोन प्रकारांनी लाविली जाते.

१ 'जा' हा धातु संस्कृत मधील 'या' = गार्जे ह्या धातूपासून आला आहे. तेव्हा त्यापासून ही पद्धत मराठीत आली असावी.

२ किंवा प्राकृत मधील इज्ज प्रत्यय जो वर सांगितला आहे त्याच्यापासून जरी प्रत्यय हा बरील 'जा' धातू आला नसला तरी त्याचा ह्याच्यावर परिणाम पुष्कळ क्षाला असावा.^१

पुराणकर्मणि प्रत्येक आख्यानाना किंवा काळात चालतो. त्याची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे आहेत.^१ नवमानकाळ (ताख्यात) — उदा० — सागरने तो काय सांगितो. भूतकाळ (त्या आख्यात) उदा० — नळें इद्रासी असें बोलिले. रीतिमूत उदा० — मग माते (ईश्वराने) जेणें पाविले. भविष्यकाळ (ईल आख्यात) उदा० — ते अनुमनाचे चमत्कार पुढे बोलिलेतील.

मराठीतील मुख्य कर्मणि प्रयोगाचा प्रकार आणखी एक आहे. वर जे कर्मणि प्रयोगाचे प्रकार सांगितले त्यापेक्षा हा निराळा आहे. संस्कृत-मधील भूतकाळावाचक निष्प्राप्त व विध्यर्थ धातुसाधितापासून हा प्रयोग

मराठीत आला आहे. ह्या प्रयागात क्रियापद हे संस्कृतमधील भूतकाळा व विध्यर्था धातुसाधित विशेषणापासून आल्यामुळे हे क्रियापद (व तत्परन्वे कर्मणि प्रयोगहि) विशेषणात्मक असते व ते कर्माच्या लिङ्गवचनाप्रमाणे चालते म्हणून ह्याला कर्मणि प्रयोग म्हणतात. ह्या प्रयोगात कर्ता तृतीय विभक्तीत असतो. उदा० त्याने घोडा पाहिला-[पहावा-विध्यर्था] त्याने पोथी वाचिली-[वाचावी-विध्यर्था]. त्याने काम केले-[करावे विध्यर्था]. (ह्याचे विवेचन मागे ' भूतकाळ ' ह्या सदराखाली दिले आहे.)

ग्रामिक मराठीचे स्वरूप

१२३ मध्यवर्ती नागर भाषेचा वर्णप्रक्रिया व तिचे व्याकरण ह्या दोन बाबींचा विचार प्रामुख्याने वर केला. ह्या नागर भाषेच्या विचाराबरोबर मध्यवर्ती ग्रामिक भाषांचा विचार येतो. मध्यवर्ती मराठीची नागर व ग्रामिक ही दोन स्वरूपे आहेत. ह्या दोहोंचा स्वभाव एकच आहे. उच्चारत व व्याकरणात काही थोड्या सूक्ष्म स्वरूपाच्या लक्ष्या आहेत. पुणे, सातारा, सोलापूर, नगर, नाशिक व ठाण्याचा काही भाग इतक्या प्रदेशातील बहुजन समाजाची ही ग्रामिक स्वरूपाची मराठी बोलली आहे. मराठा व तत्सम इतर जाती ह्यांची ही बोलली आहे. खेडेगांवातील व शहरातील अधिष्ठित समाज ह्या बोलताच व्यवहार करतो. साधारणपणे शेकडा ९० लोक ह्या बोलली वापरतात थोडे म्हणावयास हरकत नाही. ह्या भाषेच्या स्वरूपाचा उल्लेख मागे केलाच आहे. तिच्यातील आणखी काही लक्ष्या पुढे देत आहे. वैदिक व प्राकृत भाषांतील वित्येक जुन्या लक्ष्या ह्या ग्रामिक भाषेत उतरलेल्या दिसतात.

१ आरम्भाच्या स्वरोच्चारत ' ह ' कार मिशळतो. उदा०-हापटणे, हाय. २ त्याचप्रमाणे उपान्त्य स्वराचा थोडासा पसरट उच्चार केला जातो. उदा०-गाढाव, कीरतान, मजान, आंग [अग] उलाट, मुलाट, तबाक, गाजार. ३ ' ह ' चा ' अ ' होतो. उदा०-जकड तकड, हकड, जत, दत, हय. ४ ' ए ' चा ' ये ' किंवा अ किंवा आ ' होतो. उदा०-खेल्पाटा, ल्येका, ग्येळा, क्येळ, किंवा क्पाळ, पुढं, आल, मुळं, पोर, कुठ, तत. ५ ' ओ ' चा ' आ ' किंवा वो, ' उ ' किंवा ' यो ' होतो.

उदा०—त्वाट, [तोंट] बोंबलणें, ल्वांक, ल्योक, मोंडका, लुदळा, वायकु, दोपार, ववाळणी. ६ जाड्यावरें तोडलीं जातात—अस्तुरी, बिरामण, गिरस्त, किणव, फकस्त, बखत.

व्यजनांच्या वावर्तीत असेच त्याच्यात फरक होतात. १ महाप्राण व अल्पप्राण व्यजनांची आलटापाळट होते. उदा०—माज, दुज, कता [कपा] सकलकीत [ख], वांड [ट], पेडा [पेडा], महीण. २ 'न, ण' ह्याची आलटापाळट होते. उदा०—कोन, ववान, पानी, लोनी, म्हनून, कारन. ३ कधी त्याचा 'ल' होतो उदा०—लुकसान, लिब. ४ 'वि' बदल 'इ' येते. उदा०—इटकर, इजार, इत, इचारणें, इचरणें, इपत, येळ किंवा कधी छोप होतो. हीर, [विहीर] ५ 'श्, प्, र्' बदल 'श्' हा एकच ऊष्मा येतो. सजु, [शजु] मुकमुकाट, घेसपाळ्या, सहाणा, माणुस, सिकसान [शिक्षण], साळा.

व्याकरणातील हि रूपे चमत्कारिक जरी दिसली तरी भाषेच्या जुने-पणाच्या दृष्टीने चिन्तनीय आहेत हे खास. म्हणाला, लागलो, आल्याती, आल्यात, करत्यात, आलाय, जालोय, करतो, हेत, है [आहेत], लागतुमा, करतुपा, त्यो [वैदिक त्यत्], हो, व्होय [हवे], तोडत्याल, जायला, करायला, त्याचप्रमाणे पुढील शब्द मराठीचे आहेत. वाहच, अशी, लई, मायदळ, मग, बेगी, उगं, डाई, मुई, दुप, इटाळ, जी, घाडणें, घायमदी, येरवाळी. जणु, वगळ [अमयळ] कसनुस, र, घ [सबोधनार्थक], वरत, खालन, वि [अवि], रास्ता, दिसभर इत्यादि.

परकी भाषांतील मराठींत आलेले व्याकरणविशेष

१९५ मराठी व द्राविडी व पारसी ह्या भाषांचा संबंध पार जुन्या काळापासून असल्यामुळे त्यांचा परस्परांच्या व्याकरणावरहि परिणाम झाला आहे. द्राविडी भाषांतून पुढील व्याकरणविशेष मराठींत आलेले आहेत. १ विभक्तीच्या प्रत्ययादेखजी शब्दयोगी अव्ययें वापरणें. २ एकवचन व अनेकवचन ह्यांचे दर्शक एकच प्रत्यय असणें. ३ 'आपण' ह्या सर्वनामाचा आपणासाठी (आत्मने) व दुसऱ्यासाठी (परस्मै) असा दुहेरी चमत्कारिक उपयोग करणें, ४ कृदन्तांच्या साहाय्याने कालांची रूपे सिद्ध करणें, ५ प्रपञ्च याच्या अगोदर गौण धातूय घापरणें, ६ सर्वषी व अनुषी

(जो, तो) ह्यांपैकी संबंधी शब्द पुढे व अनुबंधी मागे असा क्रम ठेवणे, ह्या सर्व बाबी द्राविडी शिक्ष्याच्या आहेत'. ह्या बाबींतील विशेषतः पहिली दुसरी व चौथी ह्या बाबी आर्यभाषेचे सुद्धा स्वभावविशेष आहेत असे मागील विवेचनावरून लक्षांत येईल.

फारशी भाषेपासून पुढील गोष्टी मराठीत आल्या. १ विशेषण विशेष्यापुढे घालणे (इसम मजकूर, सादेष बहादूर). २ त्यचि तात्तम्य तर व तरीन् ह्या प्रत्ययांनी दाखविणे (कमतर, बेहतर,). ३ 'हा' 'जात' 'आन' ह्या प्रत्ययांनी अनेकवचने सिद्ध करणे. ४ द्वितीया व चतुर्यांचा 'रा' व षष्ठीचा 'इ' हे प्रत्यय वापरणे. हे सर्व फारशी भाषेचे विशेष मराठीत उतरले आहेत. करणे, मारणे, देणे इत्यादि क्रियापदाच्या पूर्वी क्रियावाचक अगर इतर नाम घालून संयुक्त क्रियापद साधण्याचा प्रकार मराठीने फारशीवरूनच उचलला. फारशीतून शब्दयोगीभव्यये व क्रियाविशेषणभव्यये पुरोगामी व पूर्वगामी अशीं वापरणे इत्यादि पुष्कळ प्रकार मराठीत आले आहेत. ह्या सर्वांचा सविस्तर व मार्भिक विचार मा. जि. पटवर्धन ह्यांनी आपल्या फार्शी-मराठी कोशाच्या प्रस्तावनेत केला आहे तो जिशासूनी तेथे पहावा.

शब्दसिद्धि-तद्धित प्रत्यय

१९५ (१) अ—[पु. स्त्री, न. नाम] संहृतमधील 'अः, अम्, आ' ह्या प्रत्ययावद्दल मराठीत येतो. उदा० मन [मनस्] चार, चात [चार्ता], बोल, बाळ.

२ अ [विशेषण आणि नामे] स. क-अक-अअ-आ. उदा.—भला, काळा, दबळ [धबळ].

३ त—(संहृत वर्तमानकालवाचक धातुसाधितापासून निघालेला). अथवा अत, इत ईत. वर्तमानकालवाचक धातुसाधिते. उदा०—जीवत, चालत, मरत, वाढत, फिरती, जाणता [माणूस].

१ Caldwell, C. Gr. D Intro.

२ मा. जि. पटवर्धन, फार्शीमराठी कोश प्रस्तावना.

४ अती, ती [आसिका] भाववाचक उदा०—बढती, चुकती, घटती, गळती, उठती.

५ अन, न, ण. [स्त्री] नी, णी [-अनम्] उदा०—गापनं, वाचन, ज्वलन [जळण], दाकण, दापण, नारण, मारण, चालण, चालणी, खिसर्णी, पिसणी, कापणी, लावणी.

६ आई—भाववाचक [आपिका] आपिका-आविआ-आवी-आई. उदा०—लढाई, होलाई, भलाई, मिठाई, [तका, तिका] बढाई, पुष्टाई, चढाई. आई, [अस्पाथे]. कान्हाई, सोमाई, रामाई.

७ व, अय. —धातुसाधित निच् [आप-आव-व.] उदा०—चढाव, धरवाव, फैलाव, चनाव.

८ आज, [विशेषण आणि भाववाचक] उदा०—घराज, जडाज, बचाव, मिळताज, पोहणाज.

९ आणि > वण > ण. उदा०—पार्श्वम्-पाणी-याणी-यण, अण, गुळवर्णी, तेलवणी.

१० आर, आरी, रा, र. [कार, कारिन, कारिक] कर्तृवाचक नामें, उदा०—कुमार, सुतार, ओहार.

११ आल्, आल, छ उ०—आल, आल्ल, दुषाल, मांढल, वैशाल, बाचाल, छिनाल, दांताल, चोंढाल,

१२ इ, ई [नामें व विशेषणें.] उपपत्ति-ई-इन्, माळी, र ई-ईय; देशी, ३ ई-इक. उ०—गुणी, बढी, दिशोवी, गुजराती, मराठी, पुजेरी, नगरी, खानदेशी स्त्री. ई-इका-चोडी, मामी, फाकी, सुरी, बोली.

१३ व्या, [हिंदुस्थानी] तव्य-अन्न-आव-आवप्या; उदा०—गवप्या, खवप्या, बजवप्या.

१४ इल-इल्ल-इल्—भूतवाचक [पाणिनी ५।१।७९] उ०—अण्डिल, कुटिल, विकल.

१५ १उ, ऊ. उदा०-गड, लाड, २ अ-०-उ-डुडुडुडु, उडुडुडु.

१६ क, अक, इक, उक अक [प्राकृत] २ द्राविडी न्य

[संस्कृत] उ०-टणक, चरक, मारक, वारक मोडक, तोडक, परक-
पारक्य.

१७ ट, टी [स्त्री विशेषणार्थे, अस्वार्थे] धुवट, लांबट, रुदट,
घसट, विखट, खारट, कासोट. ह्या पासूनच 'ड' प्रत्यय आला आहे.
उपडा, नागडा.

१८ डा-आखाडा. उकिरडा. सख्खट. (वाट, वाटिका).

२, रा, री, डा, ड, डी, रा, र, री. प्राकृत आणि अपभ्रंश
ह्यांमध्ये हा प्रत्यय आहे. हा प्रत्यय मुद्दा संस्कृतमधील 'ट' ह्यापासून नर-
माऊन आला आहे. हा प्रत्यय संस्कृत इग् ह्यापासून होर्न काढतो. (गौडी
व्याकरण पृ. २१८) उदा० —मकंठ > माकडा, कर्पट > कारडा,
लकुट > लगुड, हिजडा, कठडा, टुकडा, गठडी. रा.—मोडरा, टोकरा.

१९ त, ती. (मावार्थे). यत > पत्र, करवत-कल्पत्र.

२० स्त्रीलिंगी प्रत्यय. नि, नी, न, इनि, आनि, अनि, उनि, राणी.
बाकीच्या शब्दांत स्त्रीलिंगी प्रत्यय ईन-ण असा झाला आहे. काही नामाना
स्त्रीलिंगी प्रत्यय 'ई' हा लागतो.

२१ मावार्थे त्व > प्व, त्वन > पण.

२२ रु < रुव < रूप, उदा०—गुरु, वासरु, कोकरु, लेकरु.

२३ ल, ला, ली, ले, इल > इल्ल, उल्ल > ल. मागे उल्लेख
आला आहे.

२४ श, स (> सट्टा).—कर्कश, छोमश, कपिश.

२५ सर, सरा-एकसर, दुसरा, तिसरा.

फारशी प्रत्यय

१ आन, वान,—मदुर् प्रत्ययासारखा अर्थ—“जवळ असणे”
[चत् ह्या संस्कृत मदुर् प्रत्ययापासून निघाला आहे काय ?] उदा०—वान
चान, गादीवान, दारवान.

- २ खाना—घर, निवास. उदा.—दवाखाना, दिवाणखाना, दप्तरखाना.
 ३ खोर—खाणारा. उदा.—दिवाळखोर, भांडखोर, चुगलखोर, हलालखोर, हरामखोर.
 ४ गर—करणार, कर. उदा.—कारागर, शिकलगर, छवदागर, कारीगर.
 ५ गिरी—धंदा, कार्य. (गर + इ = गीरी). उदा.—बाबु-गिरी, दादागिरी, वस्तादगिरी.
 ६ ची—(अत्यर्थे) उदा.—सतरंची, बगीचा, चमचा.
 ७ दान, दानी.—ठाठा उदा.—पिकदाणी, कलमदान, अचरदाणी, गुलाबदाणी.
 ८ दार—अधिकारी. उदा.—चौकीदार, भाडदार, मामलेदार, फौजदार.
 ९ नवीस—खेळक. उदा.—नकलनवीस, फडनवीस, सवनीस, जमे-नीस, बाकनीस.
 १० बन्द. उदा.—छोटोबन्द, छसोटबन्द.
 ११ राज—संबंधीचा. उदा.—राजो (नाम). गळाबाज, जडाबाज, अफोनबाज.
 १२ इस्तान—संस्कृत ' स्थान ' ह्या प्रत्ययासारखाच आहे. उदा.—हिंदुस्तान, अरुमाणीस्तान, तुर्कीस्तान.
 १३ मन्द—(संस्कृत मनुर् प्रायपाठारसाच हा प्रत्यय आहे). उदा.—दौलतमन्द (श्रीमन्त).

१ परिशिष्ट

आर्योद्भव आधुनिक बोलींच्या वसतमीकरून त्याचे दोन गट पट-
 सात. १ इरांडा, पश्चिम पंजाबी, सिंधी, मराठी, उरिया, बिहारी, बंगाली,
 आसामी. २ पश्चिम हिंदी, पंजाबी, गुजराती, मिथी, रानदेशी, राजस्थानी.
 ह्या दोन्ही गटांतील भाषांच्या साम्यावरून त्या दोन निरुद्धा प्राकृत भाषा-
 पाखन निपात्या असाव्यात असे वाटते. त्यांना काळ प्राकृत व आंगर
 प्राकृत अशी नावे द्या. दोन्ही ह्याने दिवी व त्याचाच अनुवाद दों. निप-

संनने केला. ह्या भाषाच्या पुराव्यावरून आर्योंच्या वसाहतीहि निरनिराळ्या काळां झाल्या असे त्याचें मत आहे. होमर गृहणतो की, मागाहून आलेला आर्योंचा पुत्र एकदम आत मध्यदेशांत शिरला. ह्याची अंतरग प्राकृत भाषा होय व तेथे पूर्वी स्वार्यां झालेल्या लोकाना त्याने चारी दिशांस पागावयास लाविलें. ह्याची बहिरग प्राकृत होय. ह्याच्या उलट डॉ. ग्रियर्सनचें गृहणणें असें की, मागाहून आलेले आर्यलोकच चोहो दिशेस पागले व त्यांनी मूळच्या मध्यदेशातील आर्योंस घेरलें. ह्याची भाषा बाह्य प्राकृत. आंतर व बाह्य प्राकृतोद्भव भाषांतील भेद ऊष्मवर्ण व कर्मणि प्रयोग ह्या दोहोंच्या बाबतींत दिसून येतो. आंतर भाषात 'ह्, प्, स्' ह्या तिहींचा 'स' होतो. बाह्य भाषात हे उच्चार उच्चारण्यास कठीण जातार. भूतकाळाच्या रूपांत पदाचें लिंग, वचन बदलून पुन्हा कार्यांचा दर्शक असा सार्वनामिक प्रत्यय लावतात. कर्मणि प्रयोगाची रचना विशेष स्पष्ट होण्यासाठी सर्व भाषातील त्यांची उदाहरणें खाली देतो.

पश्चिमेकडील भाषा

१ पश्चिम हिंदी — मॅने पोथी पढी, २ गुजराती — में पोथी पाँची
३ मराठी — मी पोथी पाचिली, ४ सिंधी — मूं पोथी पढी मे, ५ प.
पंजाबी में पोथी पढी-म

पूर्वेकडील भाषा

१ पू. हिंदी — में पोथी पढेऊ, २ भोजपुरी हम पोथी पढली, ३ मैथिली — हम पोथी पढलहुँ, ४ बंगाली — আমি পুথি পড়িলাম (मैं पुरी पोटिली-शुम्). ५ उडिया ଆମ୍ଭେ ପୋथି ପଢ଼ିଛୁ, ६ पोथि पोटिली

मराठी बोलणान्यांची लोकसंख्या

प्रांतांचें नांव	१९११ ची शिरगणति	१९२१ ची शि. ग
अजमेर भारवाड	६८८	७४८
अंदमान	६७१	५०२
आसाम	१३९६	१४००
बलुचिस्तान	७८६	११२१
बंगाल	२४०३	२६२०
बिहार ओरिसा	१०४९	१२४३
सुंबई	९०,१६,२२८	८४,३५,७४०
कोंकण		१,७९,४०८
मध्यप्रदेश	२,२१२	१,५७३
मध्यप्रांत व वन्हाड	४८,६५,९८०	४७,७३,५६१
कर्ग	४,४३७	३,५४५
मद्रास	२,९८,९९८	३,०१,३१२
बायब्य स. प्रांत	२१९	४६३
पंजाब	७५६	१,३२७
संयुक्तप्रांत	६,०२९	२,८१२
मलौवा संस्थान	३६,१४५	३३,१०६
बिहार ओरिसा संस्थाने	२८४	२४७
सुंबई इलाखा संस्थाने	१७,२५,८१२	१५,४१,८१८
मध्यहिंदुस्थान संस्थाने	६५,९१३	५३,०३९
बकाहेर		९३,०३२
मध्यप्रांत संस्थाने	१,४६,११९	
हैद्राबाद संस्थान	३४,९८,७५१	३१,९८,७३३
मद्रास इलाखा संस्थाने	४१,८६९	३४,११५
कोचीन	२२,२२५	२०,६२५
त्रावणकोर	१७,८२०	११,९२९
मैसूर	८७,४७६	९०,३२८
राजपुताना संस्थाने	२,०२८	१,७७५
विकीम संस्थान	२२२	
इतर प्रांत	१६५	१३६दिडी
एकंदर लोकसंख्या	१,९८,०६,६३६	१,८७,९७,८३१
गोव्यानीज २४,२०४, कोंकणी ४,९५,९०२, मध्य मराठी ६१,९२,०८३, उतर कोंकणी २३,५०,८१७, वन्हाडी, मारगुती व इतर पोटभाषा ७६,७७,४३२, कोंकणी १५.६५,१९१, संकीर्ण २,२५,२२५.		

खाली दिलेल्या तफत्यांतील आंकडे १९३१ च्या सानेसुमा-

भाषेचें नांव	प्रांत	बोलणाऱ्यांची संख्या
मोनरमेर आणि मलाय.	ब्रह्मदेश, आसाम, निओबा	७,३३,००६
गुण्डा	आसाम, बंगाल, बिहार, म. प्रांत	२६,०५,०७१
तिबेट, मझी	आसाम, ब्रह्मदेश, बंगाल	१,२९,८९,६०६
मझी	ब्रह्मदेश	९८,७४,४६०
ताइचिनी, करेन, मत	ब्रह्मदेश, आसाम	२३,६९,९४७
तामीळ	मद्रास, मद्रास	२,०४,११,६५२
मल्याळी	मद्रास, मद्रास	९१,३०,६१५
कानडी	मुंबई, मद्रास, हैद्राबाद	१,१२,०६,३८०
तेलगु	मुंबई, मद्रास, हैद्राबाद	२,६३,०३,५१४
इतर	मद्रास, हैद्राबाद, मद्रास	४५,१३,४९२
दादीक	बा. प्रा. बलुविस्तान, काश्मीर	३७,८८,९६७
सिंधी	सिंध	३७,२९,३९९
पंजाबी, मझी	पंजाब, काश्मीर, बा. प्रा. सिंध	२,४६,६०,६८०
मराठी, कोंकणी	मुंबई, म. प्रांत, बम्हाट, हैद्राबाद	२,१३,६१३९९
हिंदुस्तानी	संयुक्त प्रांत, मध्यप्रांत, मध्यहिंदु- स्थानी, पंजाब, राजपुताना	१२,१२,५४,८९८
पहाडी	आसाम, बंगाल, संयुक्तप्रांत, } काश्मीर, पंजाब	२७,५२,४३२
उरिया	ओरिसा, मद्रास	१,११,९४२६५
बंगाली	बंगाल, आसाम	५,२४,६८,४६९
आसामी	आसाम	१९,२९,०५८
इतर		३,३२,७८,७२०

सूचि

[अंकडे पानांचे आहेत.]

‘अ’ कार-तीन स्वरूपे ७०

अनर्घ्यराघव १६४

अनुस्वार-अनुच्चारित ३१०

अन्यलोप ३४

अपभ्रंश २७, ४८, ९५. अर्थ २२१

क्षेन ११२, काल, प्रकार ११३,

नागर, माचड, उपनागर ११५,

वाङ्मय, वर्णप्रक्रिया ११७, प्रत्यय

१२०, तज्जन्म भाषा-सिंधी, गुज-

राती १२९, मराठी १३५

अपरान्त १६१

अपभ्रंशकाव्यत्रयी १४९

अपरिचिद्यार्थ ३७

अप्राययी (Isolating) १४

अभिधा ३१

अभिलपितार्थचिंतामणि १४७

अर्थप्रशस्ति ३८

अर्थग्रंथ ३७

अर्थविकारा २८-मानसशास्त्र, अनिधि-

तपना २९

अर्थ-विशेषीकरण व सामान्यीकरण ३२

अर्थविस्तार ३२

अर्थसंकोच ३३

अर्थशून्यत्व ३६

अर्थलोप ३६

अर्थमागधी ९७, खुणा १०९, -मराठी

१३२

अवधी-पूर्व व पश्चिम ४९

अवेस्ता ७२

अष्मक १६८

Agglutinative १५

Analytical lang. १६

आंग्लकालान मराठी २३८, स्वरूप

२३९, लेखक २४०

आगमप्रधान १७

आपात २१, २४, वैदिक, संस्कृत,

प्राकृत, मराठी ३११ नियम ३१७

आनेराज व्यास १८१

आविजोगार्ह- विलाख १४२

आसीर ४८, १६९

आर्य-वसतिस्थान ६४, भाषा ६५,

दक्षिणेंतील वसाहत १६५

आर्यभाषा ११, खुणा १२, धातु-

स्वभावातुष्टि, पुढारलेल्या, व्याकरण

१२-१३, सामासिक स्वरूप १३,

प्रातिक व कालिक भेद १०, पोट-

भेद ४१, जाठ शाखा ४५

आर्यभारतीय भाषा-वश्वेल १२४

आदिनिपर्यय ८८

आसामी ५७

आत्मनेपद ८५

आहार्य ३६९

इंदोयुरोपियन ११

इंग्रजी उत्तराचार ३२४

इंडियन ऑण्टिवेरी १४८
 इण्डो केल्तिक ६५
 इंडोह्यासिक ६५
 इंडोजर्मनिक ११ ६५
 इंडोयूरोनिक ६५
 इंडो (एस्पॅंटो) ५३
 इतिहाससंग्रह १६१
 Incorporating १६, १७
 Inflectional १६
 Isolating or Root languages १५

उच्चारणयोगी इद्रिये २०
 उच्चारणपरिमाणाचे करक २७
 उच्चारणप्रक्रियेची कारणे २१, आळस,
 अनुकरण, आघात, हुवामान, इद्रिय-
 दोष, सस्कृतिविरोध २२, धार्मिक
 छल, दुष्काळ, लोकजाति २३

उनकेश्वर शिलालेख १४१

उच्चारणप्रक्रिया २०

उपघालोप ८८

उपसर्गप्रधान भाषा १७

उपनिषद् ३

उपपदविभक्ति ३३८

उर्दू ५१

उरिया ५७

ऋग्वेद २

एकनाथ ११६, प्रथ, हानेश्वरीछादि १९७

ऐतरेय आरण्यक २

ऐतरेय ब्राह्मण १६३

ऐनि अकबरी १५८

कर्माणि प्रयोग ३७५

कच्छी ४७

कलजुरी १७४

काठकरी २४७

कात्यायन १६३

कानिटर ३५६

कानडी उच्चार ३२०

कामरूप ५६

कारवारी २५८

Caldwell ७१ ३८०

किरिस्तॉव २४६

कुहाळी २५३

कुमाउनी ४७

कृष्णदयार्णव २३६

कोंकणस्थ ब्राह्मण वसाहत १६६

कोंकण-व्युत्पत्ति १५५

कोंकणी भाषा-पुराणत्व २४७, उत्तर व

दक्षिण कोंकणी २४४, उच्चार,

प्रत्यय, नमुना २६०

कोळी भाषा २४५

कौण्डिन्य पैदमा १६३

क्रियापदविचार-क्रियावाचकबीजे ३५२

क्रियाविशेषणे ३५२

क्रीडासकि-भाषाव्युत्पत्तीचे कारण १०

खरे १४१, १४६

खडी बोली ५१

खश ४७

खस्तुरा ४७

खोतानी ९५

ख्रिस्तपुराण २२१

खानदेशी-अहिराणी २७१, उच्चार,

प्रत्यय, नमुने २७८

गंगराव १४७

गंगारसरस्वति १९६

गढवाली ४७

गणमाया २८५
गांधी-लालचंद १४५, १५०
गाथाभाषा ११०
गुजराती ५७, पोटमाया ५७, ११५
गुण २५
गोरखाली ४७
गोमतेश्वर १४७
ग्रधराज २०६
ग्रामिक मराठी ३७८
ग्राम्यतापरिहार ३४
भिमबा सिद्धांत ६१
भियर्शन १७, २७१, २८९, ३६१
भीक ७२
घाटी २४४
'घ' (घड़ी) की उत्पत्ति ३३७
चक्रधर १४०, १८१
चतुर्जी ३१५
चम्पान १५५
चांगदेव १४४
चांदोरकर २७३
चाणक्य १७४
चाणुकाय ३४७
चिन्तामणी २४८, उच्चार, प्रादय,
छांद, मनुना २५२
चीमा २०३
छात्रागुही ५०
१००००००००० २७
१०००००००००० २६४
अनमतांगी ४६
अक्षरुती ४१
आत्रिहर ले १, ६
जोडेश्वर १५
जीवुकरन १६१

जेस्परसन ९, १९
जोशी २९१
जोशी वि. वि. ३४५, १४१
जोद-अवेस्ता ४५
जर्नर हॉ ३११ टेलिमी १५७
टयोरियन ११, टुकी, एडियन, हिमा-
लयीन १३
दिगल मारवाडी वाक्य ४९
दोगरी ४६
तद्धित प्रायय ३८०
तालव्य ३२२
तालव्य सिद्धांत ६२
दुकाराम २२१
दुलसीदास ५०
देवदत्त १७१, १७३
दोरी ४७
दक्षिणापय १५२
दुग्धी ११२
दक्षिणापय प्राकृत ९५
दरदीव भाषा ४५, क्षेत्र ४६
दासीपत्र ११६
दिवाटिया ३२३
दुर्गादेवी दुर्गाळ ११५
देवपति म. सु. १४१
दरिद्रीयन ११ उद्यम दक्षिण-तेलुगु,
बनही, तामील, मायली १४
१४१ २८
बाणुपण, तारिबाणुड-बाणुबाणुड ४५
बाणुपण ३६३ तारुड, माणुड, मराठी
३५४, ३५६, तारिण १ दारिदी
३५७, बरीकरन ३५५
बाणुदेव भाणु ३५५ भाणु ३५८
बाणिमाणु ११३

नाग-वसतिस्थान १६१
 नागपुरी २७१
 नागदेवाचार्य १८१
 नागानंद १६१
 नागाव शिलालेख २०५
 नायपंचक ११७
 नानासाहेब पेशवे २३६
 नाभाजी ४९
 नारदस्मृति १५०
 निकुभ राजे १४४
 नेवासे शिलालेख १४२
 नेपाळी ४७
 पंचतंत्र १९२
 पजाबी ४६
 पदरपूर-शिलालेख १४२
 पञ्चमचरिय ११३
 पटवर्धन मा. त्रि. ३२४, ३८०
 पतंजली ३०, १६३
 परस्मैपद ८५
 परळ शिलालेख १४५
 पर्वतीय ४७
 पशुरामोपदेश २०४
 पहाडी ४७
 पळसदेव शिलालेख १४६
 पाटण शिलालेख १४४
 पाणिनी ६६, ६७, ६८, सूत्रे ८९, १६३
 पाणिनीय संस्कृत ८३ प्रत्यय ८४-८५
 पाणिन्युत्तर वसाहत १६५, १६७
 णिनीपूर्व वसाहत-रानटी लोक १६२
 पाळी-प्रथमप्राकृत ९४, वर्णप्रक्रिया
 १०० उत्पत्ति प्रत्यय १०५, मराठीतील
 छणा १३१
 पुस्त ४७

पूर-शिलालेख १४१
 पूर्ववैदिक भाषा-वर्णप्रक्रिया ६६, -स्वर,
 संधि ६८, प्रत्यय ७३, विभक्तिक्रम
 ७४, प्रातिपदिक ७५, प्रयोग ७६,
 तुमन्त ७७, मराठी ७८
 वेरिप्लुस १५२, १५७
 वेशवेकालीन मराठी २२४, गद्यलेखक
 २२५, फारशीशी संबंध, त्या कालचे
 कवि २२६, वर्णप्रक्रिया २२७,
 प्रत्यय २३०, शब्दविशेष २३२,
 प्रयोग २३३, नमुने २३५
 पेशाची ४८, ९५, प्रांत ९७, छणा
 १०९, -मराठी १३१
 पोतभाषा ४१, महत्त्व ४३, क्षेत्र व
 प्रकार ४४
 पोर्चुगीज उच्चार ३२५
 प्रत्ययी १६
 प्रयोग ३७५
 प्राकृत भाषा ८९, महत्त्व, शब्दार्थ ९०,
 प्राणत्व ९१, वैदिक भाषेशी संबंध
 ९२, संख्या, देश ९३, प्रकार ९५,
 उच्चारक्रम ९८, उदयकाल ९९,
 वर्णप्रक्रिया १०२, प्रत्यय १०६,
 अलंकारिक वर्णन ११३, १२९,
 एका वाक्याचे रूपांतर १७५,
 व्याकरणकार ३५६
 प्राकृतचाटिका ११४
 प्राकृतविंगल १२६
 प्रियदास ४९
 प्रियोळकर २४८
 Pooh-Pooh theory ८
 Polysynthetic Lan
 फादर, स्टीफन २२१

फारसी उच्चार ३२३ व्याकरण ३८०
 -बंगाली ५५
 बघेली ५०
 बहामनी राजे १९५, त्या कालांतील
 कवि १९६
 बहामनीकालीन मराठी, वर्षप्रक्रिया,
 प्रत्ययप्रक्रिया १९८, अन्य भाषांशी
 संबंध २०१, भाषेचे नमुने २०३
 बांजळकर २५३
 बाण १५०
 बाणकोटी २४४
 बायबल ३
 Bowwow theory ६
 बालरामायण १६४
 बुंदेला ५०
 Bloch Jules ३२३, ३४१, ३४२
 ब्रजभाषा ५०
 भाऊसाहेब बखर २३७
 भाबुदास १९६
 भागद ११३
 भारतीय भाषा पोटभेद ४५
 भाविष्यकाळ ३६७
 भाषा-व्याख्या १, रचनेनिर्मित २ भाष-
 बलचा उल्लेख ३, समाजनिर्मित ४,
 उत्पत्ति ५ व त्यासंबंधी सिद्धांत—
 अनुकरण ६, आक्षेप ७, भाषना-
 मय उद्गार टणटण (Ding dong)
 सिद्धांत ८ मलेरी (yo-ho-yo)
 सिद्धांत प्रेमसुकुमान ९, क्रीडासक्ति
 (Playway) सिद्धांत १०, भाषा-
 मनन संबंध १०, सेंद्रिय वाट १०
 वर्गीकरण ११, Genealogical २,
 Morphological ११, भाविष्या

सहा कुळी, प्रक्रियास्थले १९, पोट-
 भाषांशी संबंध ४२ साहित्यिक स्वरूप
 १२५, आद्यस्वरूप १८, निर्लिङ्ग भाषा
 ७३, उद्भवार्थे कारण १२६, भाषेची
 दोन भंगे १२७, भाषापरिवर्तन
 १७८
 भास्कराचार्य १४४
 भास्कर व्यास १८१
 भूतकाळ 'ठ' ची उत्पत्ति ३६१-३
 भेदानक ११३
 भोजराजे १५७
 भगोली उच्चार ३२३
 भगोलियन ११-चिनी, जपानी, ब्रह्मी
 १३
 मराठीचे व्याकरण ३२६
 मराठी भाषा- प्रातिम, कालिक व इतर
 भेद २०, पोटभेद ४१, ४४, क्षेत्र-
 व्याप्ति ५९, उत्पत्ति १२५, उत्पत्ति-
 संबंधी भेद-वेदमहाकालीन संस्कृत,
 ब्राह्मभाषा, प्राकृत बोली १२८,
 माहाराष्ट्री-अपभ्रंश १३०, आद्य-
 सिद्धांत १३८, १५१, उत्पत्तिकाल
 १३८, कालिक भेद- यादवकालीन
 १७७, बहामनीकालीन १९४, शिव-
 कालीन २०७, पश्यवेकालीन २२४,
 आत्मकालीन २३८, प्रातिम भेद-
 कोंकणी, बाणकोटी २४४, कोळी व
 इतर जातिक २४५, चित्पावनी
 २४८, कुडाळी २५३, दक्षिण
 कोंकणी २५६, बन्दाही २६०,
 इळवी २६७, खानदेशी-अहिराणी
 २७१, इतर भेद २७८, जीभाषा
 २७९, गुर्जाची भाषा २८२, गण-

सूचि

माया २८५, शिष्टमाया २८६,
सौलनीक तत्ता २८८, वर्णप्रक्रिया
२९०, वर्णसरूपा २९१, व्यंजन व
त्यावि वर्ण २९२, स्वतंत्र उच्चार
२९३, मूर्धन्य २९४, ह्रस्वस्वर
२९५, दीर्घस्वर २९६, अल्पप्राण
कठोर २९६, महाप्राण कठोर २९८,
अल्पप्राण मृदु २९९, महाप्राण
मृदु ३०१, अनुनासिक ३०२,
अर्धस्वर ३०२, ऊष्मे ३०३, महा-
प्राण ३०४, सिद्धांत ३०५, अनु-
स्वार ३०८, समुक्त व्यंजन ३१७,
वर्णमग्न ३१८, वर्णलोप, वर्णव्यन्नास
३१९, परकी भाषेतील उच्चार
३२०

मरे, डॉ ३५४
महानुमाय बाध्यम १४०, १७९, छत
१८०, भाषिक स्वरूप सशयित
१८२

महामारत १६०, १६१
महाराष्ट्र वसाहत १५२, तीन विभाग
१५३, पाणिनीपूर्व वसाहत १६०,
उपराष्ट्र १६५, इतिहास १७२

महाराष्ट्रिक-महाराजिक १६७
माहाराष्ट्री १५१-मराठी १३१
महाराष्ट्रीय लोक-उच्चारशास्त्र २९०
मैक्समुडर ६, ८

मागधी-खुणा १०९, बगाली १३०,
मराठी १३२

मानसोझास १४७

मार्क्वडेय प्राकृतसर्वस्व ९५, ११५, ३६६

मारवाडी ४९

मावळी २४४

माळवी ४९

मिन्न माया ११

मुहुराज-बिरेकसिधु १४०, १७९

मुक्तेश्वर २३२

मुरारि १६४

मुलाची माया २८२

मूर्धन्य-द्राविडी उच्चार ७३, ३२१

मृच्छकटिक ११२

मेवाडी ४९

मोडक गो. रु. ३३६

मोरोपत २३७

मौर्य १७२

Morphological Division १४

यकार-दोन ६६

यशधद-राजीमतीप्रबोध १४५

याकोबी ११३

यादवराजे-वशरेल १७५, बाध्ययाचे
आमयदाते १७९

यादवकालीन मराठी-स्वरूप, १७९,
वर्णप्रक्रिया १८३, प्रत्ययप्रक्रिया
१८५, अन्य भाषांशी संबंध १८९,
नपुने १९१

यास्कचाचार्य ३५३

योगरूढ ३०

योगिक ३०

योगिकरूढ ३०

राजवाडे १५८, १६१, ३३६, ३५३,
३८०

राजसेखर ११२, १६४

राजस्थानी आणि मराठी पोटभेद ४९,
११५

राठ ५६

रामचंद्र यादव १४१, १८०

रामदास २२२
 रामपुरी-२७१
 राष्ट्रिय १६७,
 राष्ट्रकूट १७४
 रतिमूतकाळ ३६०
 रूपवैविध्य १६८
 रुद्र ३०
 लहाण्डी ४६
 लक्षणा ३१, दोन प्रकार ३२
 लॅटिन ७२
 लारी ४७
 लीलाचरित १९२
 Ludwig Noiro c
 लग ५६
 बराहमिहिर १५२
 बरेल्ल ५६
 वर्तमानकाळ ३६५
 बाबाटक १७३
 बाळवल माया २४६
 बार्नाबिपयी जेलेख २ — कामधेनु व
 तिचे स्तन ३
 बाहरी २४६
 भिकमोर्वशीयम् ११४
 बिचोली ७७
 बिदम १५७, राजा १५८, सहा नावे
 १६४
 बिमति-मयमा ३२८, द्वितीया ३३०,
 तृतीया ३३०, चतुर्थी ३३४,
 पंचमी ३३५, षष्ठी ३३६, साप्तामी
 ३३८
 बिमाया ९५
 बिरेकतिष्ठ १९९
 बिर्ग, दोन उच्चार-रू मुख, ६ मुख ७०

विश्वामित्र-कंभर पुत्र १६२
 विस्फोट २६
 वृद्धि २५, ६८, ६९
 वेळापूर शिलालेख १९३
 वैदिक माया-पोटमेद ४९, गुणा ८०,
 रूपसंग्रहि ३२६
 वेराष्ट्रिक १६८
 व्यंजना ३१, ३२
 वदरनियर सिद्धांत २४, ६२
 Virus ६५
 संखचूडनाग १६१
 वातभाषा १२
 शब्द व तन्मूलक कल्पना (Concept)
 शब्द व इतिहास, लक्षणास्त ३९,
 समाज, ४० प्रकार ३०, ३२५
 शब्दावयवलोप (Naphology) २७
 शब्द व अर्थसंबंध ३०
 शब्द-तीन शक्ति ३१
 शब्दसिद्धि ३८९
 शाब्दायन ६७
 शातवाहन १७३
 शिवाजी राजे-गाविक प्रपल २०८,
 पत्र २२३
 शिवछाटीन मराठी २०७, वर्णप्रक्रिया
 २०८, मिळति २११, प्रत्यय २१२. &
 प्रयोग २१५, राज्यकाल २१८,
 फारसीचा परिणाम २१९, मधुने
 २२१
 छिट माया २८६
 छन्दलेखनमंडळ निर्णय ३०९
 छोतेनी ९५, गुणा १०९, हिंदी १३०
 श्यामसुंदरदास ४९
 शरदवेळगेळ १४७

श्रीधर २३५

संस्कृत-वैदिक व पाणिनीय ८०, आदि-

लोप वगैरे ८८, बालीयना ८७,

मराठीची जननी १२८, मराठी १३७

संकेत १, ४, २९

संख्यावाचक विशेषणें ३४९

संगमेश्वरी २४४

संप्रसारण २५

संयुक्त क्रियापदें ३५८

सत्याग्रह पुस्तकेची १५२

समानवर्णपरिहार २६

समुद्रगुप्त १६५, १७४

सर्वनाम ३४३, बजि ३५३

साठे २४८

सात्वत १६९

सालिष्यपरिणाम २६

सामवेदी कोंकणी २६९

सामान्यरूप-उपपत्ति ३४०

सामासिक भाषा १७

सावरगांव शिलालेख १२६

साम्यामास ३७

शिवण यादव १४४

शिंधी ४७, ११५

शिवायची ४७

शुमेरियन १३

सुरदास ४६

सेटम् भाषा ११

सेमिटिक ११, सुगा १३, अरबी, हिब्रू

अरेमाइक १३

सोनेश्वर-चालुक्य १४७

शियांची भाषा २७९

स्वरलोप २०

स्वरमक्ति २६

स्वरागम २६

इक्षार- १ कंठ्य, २ उरस्य ६६

इराती ४९

इळबी २६७

हिंदुस्तानी ५२

दिराठाळ रायबहादूर १५०

हेमचंद्र ११५

हेमाद्रि १४१

होर्ल्ड ९७, ३६३

ज्ञानेश्वरी भाषासौंदर्य १४०, १८०,

एकनाथप्रत २०६, कोंकणी शब्द

२४८